SURİYE VE FİLİSTİN
SELÇUKLULARI TARİHİ

Prof. Dr. ALİ SEVİM

TÜRK TARİH KURUMU

Birinci baskı : 1983
İkinci baskı : 1989

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIX. Dizi – Sayı 7²

SURİYE VE FİLİSTİN
SELÇUKLULARI TARİHİ

Prof. Dr. ALİ SEVİM
Türk Tarih Kurumu Üyesi

Metin dışında 20 resim ve 4 harita vardır

3. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
2000

ISBN 975-16-0146-0

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ 1–33

I.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 1–15

KAYNAKLAR 1–12

Yazıtlar 1; Sikkeler 3; Arşiv belgeleri 3.

VEKAYİNÂMELER 4–12

ÖZEL VEKAYİNÂMELER 4–8

İbnü'l-Kalânisî, 4; İbnü'l-Adîm 4; İbnü'l-Ezrak 5; el-Bundarî 6; Türkçe Selçuknâme 6; Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye 7; İbn Asâkir 7; İbn Müyesser 7; İbn Şeddâd 7; İbn Şıhne 7.

GENEL VEKAYİNÂMELER 8–12

Sıbt b. el-Cevzî 8; İbnü'l-Esir 8; Azimî 9; Aynî 9; İbn Tagriberdi 9; Aksarayî 10.

BİZANS VEKAYİNÂMELERİ 10

Anna Komnéne 10.

ERMENİ VEKAYİNÂMELERİ 10-11

Urfalı Mateos 10; Vardan Vartabet 10.

SÜRYANÎ VEKAYİNÂMELERİ 11

Abu'l-Farac 11; Mihail Vekayinâmesi 11.

HAÇLI VEKAYİNÂMELERİ 11-12

Fulcherius Carnotensis 11; Albertus Aquensis 12; Anonymi Gesta Francorum 12.

ARAŞTIRMALAR 12–15

II.

XI. YÜZYILDA ORTA-DOĞU'NUN SİYASAL DURUMU 15–33

1.

SELÇUKLULAR 15

2.

BİZANS İMPARATORLUĞU 23

3.

BAĞDAD ABBASÎ HALİFELİĞİ 27

4.

BÜVEYHOĞULLARI DEVLETİ 28

5.

MISIR FATIMÎ HALİFELİĞİ 29

BÖLÜM
I.
SURİYE VE FİLİSTİN'E İLK TÜRK GİRİŞİ 35–62

A.
KUZEY-SURİYE'YE İLK TÜRK GİRİŞİ 35

1.
HANOĞLU HARUN'UN FAALİYETLERİ 35

a) Emîr Mahmud ile ilişkileri 39; b) Bizanslılarla çatışması: Artah ve İmm kalelerinin fethi 43; c) Harun ve Türkmenlerinin sonu 46.

2.
EMİR AFŞİN VE SUNDUK'UN FAALİYETLERİ 47

B.
FİLİSTİN'E İLK TÜRK GİRİŞİ 49

KURLU ET-TÜRKÎ'NİN FAALİYETLERİ, BİR TÜRKMEN BEYLİĞİNİN KURULUŞU 49

a) Fatımîlerle ilişkiler I. 51; b) Mirdasî Emîrliğine askerî yardım 52;
c) Fatımîlerle ilişkiler II. 53.

A.
MİRDASOĞULLARI EMİRLİĞİNİN SELÇUKLU TÂBİYETİNE GEÇMESİ 54

B.
MISIR SEFERİ DOLAYISIYLA SULTAN ALPARSLAN'IN HALEB BÖLGESİNE GELİŞİ 56

BÖLÜM
II.
UVAKOĞLU ATSIZ DEVRİ 63–84

SELÇUKLU MELİKLİĞİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ 63

1.
REMLE VE KUDÜS'ÜN FETHİ 64

2.
AKKÂ'NIN FETHİ, ATSIZ-ŞÖKLÜ ANLAŞMAZLIĞI VE SONRAKİ OLAYLAR 66

a) Şöklü-Kutalmışoğulları ittifakı: Tabériyye savaşı 68.
b) Tutuş'un Suriye ve Filistin'e atanması sorunu 71.

3.
DIMAŞK'IN FETHİ 72

4.
MISIR SEFERİ 74

5.
MISIR SEFERİNDEN SONRA MELİKLİĞİN DURUMU VE ATSIZ'IN SONU 78

BÖLÜM
III.
KUZEY-SURİYE OLAYLARI 85–90
AHMEDŞAH'IN HALEB BÖLGESİNDEKİ FAALİYETLERİ 85

BÖLÜM
IV.
TÂCÜDDEVLE TUTUŞ DEVRİ 91–106
1.
SURİYE'YE ATANMASI, İLK GİRİŞİMLERİ VE BAŞARISIZLIĞI 91
2.
TUTUŞ'UN İKİNCİ GİRİŞİMİ, SELÇUKLU MELİKLİĞİNE HÂKİM OLMASI 96
3.
SURİYE HÂKİMİYETİ İÇİN TUTUŞ-MÜSLİM MÜCADELELERİ 99

BÖLÜM
V.
SÜLEYMANŞAH'IN KUZEY-SURİYE'DEKİ FETİHLERİ VE SONRAKİ OLAYLAR 107–126
a) Antakya'nın fethi 108; b) Süleymanşah - Müslim ilişkileri : Kurzâhil savaşı 112; c) Tutuş-Süleymanşah savaşı 119

BÖLÜM
VI.
SULTAN MELİKŞAH'IN KUZEY-SURİYE SEFERİ VE SONRAKİ OLAYLAR 127–136
1.
SULTAN MELİKŞAH'IN SEFERİNDEN SONRA SURİYE VE FİLİSTİN 132

BÖLÜM
VII.
TÂCÜDDEVLE TUTUŞ'UN SALTANAT MÜCADELESİ 137–160
1.
KUZEY-SURİYE, ELCEZİRE VE DİYARBEKİR BÖLGELERİNİN İTAAT ALTINA ALINMASI 136
2.
AKSUNGUR VE BOZAN'IN BERTARAF EDİLMESİ 144
3.
TUTUŞ'UN SONU : REY SAVAŞI 150
Tutuş'un Tarihî Kişiliği 158

BÖLÜM
VIII.
HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİ, FAHRÜ'L-MÜLÛK RIDVAN DEVRİ 161–178

1.
MELİKLİĞİN KURULUŞU 161

2.
SURİYE SELÇUKLU MELİKLİĞİNİ İHYA GİRİŞİMLERİ 163

a) Suruç ve Urfa seferi 163.

3.
RIDVAN-DUKAK İLİŞKİLERİ 166

a) Birinci Dımaşk seferi 166; Kudüs'ün Fatımîler tarafından işgali 168; c) Abakoğlu Yusuf'un öldürülmesi ve ikinci Dımaşk seferi 169; ç) Melik Dukak'ın karşı saldırısı: Kınnesrin savaşı 171; d) Vezaret makamında değişiklik ve Fatımîlerle antlaşma 173; e) Humus ve Dımaşk'a sefer girişimi ve yönetimde değişiklikler 176.

BÖLÜM
IX.
HAÇLILARIN ORTA-DOĞU'YA GİRİŞLERİ VE HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİ 179–223

1.
SELÇUKLU ORDUSUNUN ANTAKYA KUŞATMASI VE MELİK RIDVAN'IN TUTUMU 183

2.
HAÇLILARIN HALEB BÖLGESİNE HÂKİM OLMA FAALİYETLERİ 189

a) Azaz isyanı 189; el-Bâre ve Maarretünnûman'ın işgali 190; c) Kellâ bozgunu ve sonraki olaylar 192; ç) Rıdvan'ın karşı harekâtı 196; d) Artah'ın kaybı, Halep bölgesinin aldığı yeni durum 198.

3.
HAÇLILARA KARŞI İTTİFAK GİRİŞİMLERİ, İLGAZİ VE ALPI İLE İTTİFAK 200

a) Batınîlerle işbirliği ve Efamiye olayları 202; b) Çavlı ile ilişkiler, Tellü Bâşir savaşı 205.

4.
SELÇUKLU ORDUSUNUN HAÇLILARA KARŞI İLK HAREKÂTI : 1110 SEFERİ 210

5.
ANTAKYA HAÇLI PRENSLİĞİYLE ÇATIŞMALAR 212

6.
SELÇUKLU ORDUSUNUN İKİNCİ HAREKÂTI : 1111 SEFERİ 215

7.
TUĞTEGİN İLE İTTİFAK 219

8.
RIDVAN'IN ÖLÜMÜ VE TARİHÎ KİŞİLİĞİ 221

BÖLÜM
X.
ALPARSLAN DEVRİ 225–230
HALEB MELİKİ OLUŞU VE İLK İCRAATI 225
a) Batınileri tenkili 226; b) Tuğtegin ile işbirliği 227; c) Öldürülmesi 229.

BÖLÜM
XI.
SULTANŞAH DEVRİ 231–241
1.
LÜLÜ'NÜN DİKTA YÖNETİMİ 231
2.
SULTAN MUHAMMED TAPAR'A BAŞVURULMASI VE SONRAKİ OLAYLAR 232
3.
YARUKTAŞ'IN YÖNETİMİ ELEGEÇİRMESİ VE İCRAATI 236
4.
HALEP SELÇUKLU MELİKLİĞİNİN YIKILIŞI VE SULTANŞAH'IN SONU 237

BÖLÜM
XII.
DIMAŞK SELÇUKLU MELİKLİĞİ 243–260
1.
MELİKLİĞİN KURULUŞU 243
2.
HALEB MELİKLİĞİYLE İLİŞKİLER 246
3.
ANTAKYA'YA YARDIM SEFERİ 247
4.
DİYARBEKİR SEFERİ 249
5.
HAÇLILARLA YAPILAN MÜCADELELER 250
a) Tancréd ile çatışma 250; b) Baudouin'e baskın girişimi 251.
6.
CEBELE'NİN MELİKLİĞE KATILMASI VE SONRAKİ OLAYLAR 253
7.
TRABLUSŞAM'A YARDIM SEFERİ 254
8.
RAHBE VE HUMUS'UN MELİKLİĞE KATILMASI 255
9.
MELİK DUKAK'IN ÖLÜMÜ VE KİŞİLİĞİ 257

Kronoloji Cedveli 261
Bibliyografya 271
Genel Dizin 279
Yanlış–Doğru Cedveli 295
Haritalar I–IV
Resimler 1–20

ÖNSÖZ

Selçukluların Gaznelilere karşı kazandıkları ünlü *Dandanakan Meydan Savaşından* (24 Mayıs 1040) sonra başkent *Nişabur* olmak üzere, *Horasan*'da kurulan *Selçuklu Devleti*'nin ilk sultanı Tuğrul Bey, bir yandan, bütün *İslâm âleminin* maddî kudret ve kuvvetini temsil etme faaliyetlerine devam ederken, bir yandan da, başkenti *Rey*'e naklederek batı yönünde, özellikle *Bizans* hâkimiyetinde bulunan *Anadolu*'da fetih hareketlerini planlı bir şekilde yürütmüş, dolayısıyla bu ülkenin bir *Türk* yurdu haline getirilmesi yolunda ilk bilinçli girişimleri başlatmıştır. Bunun mutlu bir sonucu olarak yalnız askerî birliklerin değil, aynı zamanda bir millet olarak *Türk* ulusunun *Anadolu*'da yerleşme harekâtı gerçekleştirilmiştir.

Anadolu'daki bu *büyük ve tarihî harekâta* paralel olarak XI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, sultan Alparslan zamanında, fetihlerde bulundukları *Anadolu*'dan, başbuğları Erbasgan'ın, sultana isyanı ve dolayısıyla takibata uğraması nedeniyle *Bizans*'a sığınması üzerine, maiyyetinde bulunan Kurlu, Atsız, Şöklü vs. gibi beylerin yönetimlerindeki bazı *Nâvekiyye Türkmen* grupları, *Mısır Fatımî* devletinin hâkimiyetindeki *Suriye* ve *Filistin*'e inerek bu ülkelerde de bir *Selçuklu Devleti*'nin kurulmasında ilk girişimleri başlatmışlardır. İşte bu eserimizde, önce *Filistin*'de, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi olarak kurulan küçük *Türkmen Beyliği* ve daha sonra da, sınırları, *Filistin*, *Suriye*, *Kuzey-Irak*, *Doğu-Anadolu*, *Rey* ve *Hemedan* ülke, bölge ve şehirlerini içine almak suretiyle oluşturulan *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği*'nin kuruluşlarından yıkılışlarına değin olan siyasal ve askerî tarihleri, daha geniş bir ifadeyle, emîr Atsız tarafından kurulup geliştirilen *Selçuklu Melikliği*'nin yönetiminin, daha sonra sultan Alparslan'ın oğlu Tâcüddevle Tutuş'a geçmesi, onun, sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, saltanat mücadelesine girişip hayatını kaybetmesi sonucunda, oğulları Fahrü'l-mülûk Rıdvan ve Şemsü'l-mülûk Dukak'ın *Haleb* ve *Dımaşk*'ta, yine *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi olarak kurdukları iki ayrı *Selçuklu Melikliğinin* tarihleri, bellibaşlı doğulu ve batılı kaynak ve araştırmalar gözönüne alınarak *XII Bölüm* halinde incelenmiştir. *Türkiye*[1] ve *Kirman Selçukluları*[2] tarihlerinin yayınlanmasından sonra *Suriye ve Filistin Selçukluları* tarihi de böylece ilim âlemine sunulmuş oldu. İleriki yıllarda *Horasan* ve *Irak*

[1] O. Turan, *Bibliyografya*, s. 276.

[2] E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1981.

Selçukluları tarihleri de tümüyle[3] araştırılıp yayınlandığı takdirde bütün *Selçuklular* tarihi tamamlanmış olacaktır.

Görüldüğü üzere, bugün elimizde bir inceleme ürünü olarak tam bir *Selçuklu* tarihi bulunmadığı gibi, devlet teşkilâtı tarihi de henüz yazılmamışmıştır. Bu itibarla *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi olan ve dolayısıyla aynı teşkilâtın daha küçük bir örneğini oluşturması doğal sayılan *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği*'nin devlet teşkilâtını yayınlamayı, biz de şimdilik geri bırakıyoruz. Son yıllarda *Devlet Teşkilâtı* başlıkları altında, birer deneme niteliği taşıyan bazı araştırmalara benzetilerek kaleme alınan birtakım çalışmaları, maalesef yenilikten ve ciddiyetten yoksun bulmaktayız.

Eserimizin *Haçlılarla* ilgili batılı kaynakları üzerinde planladığımız çalışmaların, 1978 yılında bir burs tahsis etmek suretiyle gerçekleştirilmesini sağlayan *DAAD* (*Deutscher Akademischer Austauschdienst*) idaresine şükranlarımı sunduktan sonra, *Frankfurt*'taki çalışmalarım sırasında, bana büyük ölçüde kolaylıklar gösteren *Frankfurt Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü Direktörü* muhterem meslektaşım, değerli insan, *Türk* dostu Prof. Dr. Rudolf Sellheim'e burada özellikle teşekkür etmeliyim. *Bizans İmparatorluğu* hakkında bize, genel nitelikte notlar hazırlayan *Fakültemiz Tarih Bölümü* öğretim üyesi Doç. Dr. Melek Delilbaşı'na, *Anonim Haçlı Vekayinâmesi*'nin Lâtince aslından çeviriler yapan yine Fakültemiz öğretim üyelerinden Doç. Dr. Güngör Varınlıoğlu'na ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Başta müdür Gökmen İğdemir olmak üzere, eserin dizgi, tertip, baskı ve cilt işlerinde üstün bir çaba ve titizlik gösteren *Türk Tarih Kurumu Basımevi* personeline ayrı ayrı teşekkürler ederim.

Ankara – 1983

Prof. Dr. Ali Sevim
A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi
Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı
Türk Tarih Kurumu Üyesi

[3] Bununla beraber *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun* kuruluş devri ile, mufassal olmamakla birlikte Tuğrul Bey, Alparslan (Bk. M. A. Köymen, *Bibliyografya*, s. 274), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, ikinci İmparatorluk Devri* (Aynı müell., Ankara 1954) ve yeniden yazılmasını beklediğimiz *Sultan Melikşah Devri* (Bk. İ. Kafesoğlu, *Bibliyografya*, s. 274) yayınlamıştır.

GİRİŞ

I.

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Sınırları, doğuda *Türkistan*'dan (*Çin* sınırından), batıda *Marmara Denizine*, kuzeyde *Karadeniz* ve *Kafkaslar*, güneyde *Umman Denizi* ve *Mısır*'a dek uzanan ülkelere egemen olan *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* ve ona tâbi olan devlet ve emîrliklerin tarihleriyle ilgili olarak *Arap*, *Fars*, *Gürcü*, *Ermeni*, *Süryanî* ve *Bizans* dillerinde yazılan pek çok kaynaklarda oldukça ayrıntılı ve geniş bilgiler yer almıştır. Bu cümleden olarak araştırmamızın konusunu oluşturan *Suriye* ve *Filistin Selçukluları Tarihi*'nin kaynakları da doğal olarak *Büyük Selçuklu*lar tarihinin kaynakları arasında mütalâa ve tetkik edilecektir. Sözkonusu edilen dillerde birçok değerli kaynaklar bugün elimizde bulunmasına rağmen yine de araştırmalarımız sırasında yer yer birtakım boşlukların mevcudiyeti kendini göstermiş bulunuyor. Bunun en önemli sebeblerinden birisi, kaynak niteliği taşıyan daha birçok eserlerin bugün elimizde bulunmamasıdır. Bu tür eserlerden çeşitli müellifler tarafından yapılan nakiller, millî tarihimiz bakımından uğranılan bu kayıpları telâfi etmekte iseler de yine de sözkonusu boşlukların tam anlamıyla doldurulmasını sağlayamamaktadırlar. Eserimizde birinci elden ve çağdaş kaynaklardan başka, bazı kaybolmuş vekayinâmelerden yenilik taşıyan kayıtları naklettiklerini saptadığımız ikinci, hattâ üçüncü elden bazı muahhar kaynak eserlerden de faydalanılmıştır. Şimdi kullandığımız kaynakları birer birer görelim.

KAYNAKLAR

YAZITLAR

1 — *Âmid* burçlarının birisinde, buranın tamirini, Tutuş devrinde Kadi'l-kudât Şamlı Ebu'l-Mekârim Mehdi b. Ali'nin eliyle 1093 yılında yaptırıldığı hususunda bir yazıt vardır. Şöyleki :

بسمله . جدّدت هذه العمارة في أيام السلطان المعظم شاهنشاه الأعظم تاج الدولة القاهرة وسراج الأمة الزاهرة وشرف الملة الباهرة أبوسعيد تتش بن محمد ناصر أمير المؤمنين اعزالله أنصاره على يدي القاضي الأجلّ قاضي القضاة وكالها ثقة الملك أبي المكارم مهدي بن علي الشامي أدام الله أيامه في شهور سنة ست وثمانين وأربع مائة

(Max van Berchem, *Inscriptions Arabes de Syrie*. La Caire 1897, s. 319).

2 — *Dımaşk*'ta, 1893 yılında yanan *Saint-Jean* kilisesinden camie çevrilen *Ulu Cami*'de, güney-batı sütununun kuzey cephesinde, kubbe, maksûre, sakf ve tâkların tamiratı hususunda, halife el-Muktedî Biemrillah, sultan Melikşah ve Tutuş zamanlarında H. 475 (1082) tarihli şöyle bir yazıt mevcuttur :

بسمله ... أمر بعمارة هذه القبّة والمقصورة والسّقف والطاقات والأركان فى خلافة الدولة العبّاسيّة أيّام الإمام المقتدي بأمرالله أمير المؤمنين وفى دولة السلطان المعظّم شاهنشاه الأعظم سيّد ملوك الأمم أبي الفتح مَلِكْ شاه ابن محمّد وأيّام أخيه الملك الأجلّ المؤيّد المنصور تاج الدولة وسراج الملّة وشرف الأمّة أبي سعيد تُتُش بن مَلِك الإسلام ناصر أمير المؤمنين وفى أيّام وزارة السيّد الأجلّ نِظام المُلك أتابك أبي عَلِي الحَسَن بن علي الوزير الأجلّ السيّد فَخْر المعالي ناصح الدولة عميد الحضرتَيْن أبونَصْر أحمد بن الفَضْل من خالص ماله ابتغاءَ ثواب الله عزّ وجلّ فى شهور سنة خمس وسبعين وأربع مائة

[J. Sauvaget, *Avec un Recueil d'Inscriptions Arabe* (A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dan la Turquie Orientale.* Paris 1940, s. 14)].

3 — *Dımaşk*'ta *Dervişiyye* camiinde, Tutuş adına tarihsiz bir yazıt vardır. Şöyleki :

بسمله ... عزّ وإقبال ودولة عالية ونصر دائم لمولانا الملك المعظّم المنصور المظفّر عضد الدين تاج الدولة سراج الملّة شرف الأمّة أبوسعيد تتش.

(M. van Berchem, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien. Gesammelt im Jahre 1899. I. Arabische Inschriften.* Leipzig 1915, s. 149).

4 — Yangın ve depremden yıkılmış olan *Haleb Ulu Camii*'nin dört köşeli ve zengin taş işlemeli minaresinin alt katı 1089/1090 yılında Aksungur'un valiliği sırasında yapılmış, üst katında 1094 tarihi bulunmaktadır. Yazıt şöyledir :

وفى أيام قسيم الدولة جدّد عمارة حلب الموجودة فى زماننا هذا وجدّدت فى سنة اثنين وثمانين وأربع مائة

(Ernst Herzfeld, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Inscriptions et Monuments d'Alep.* La Caire 1954-55, II, 145; O. Aslanapa, *Türk Sanatı. I. Başlangıçtan Büyük Selçukluların sonuna kadar.* İstanbul 1972, s. 100).

5 — *Haleb* Camii'nin bir kısım inşasının Tutuş zamanında tamamlanmış olduğu hususunda şöyle bir yazıt vardır :

بسمله ..... شهد الله أمر بإتمام هذه البنية فى دولة السلطان المعظّم شاه نشاه الأعظم تاج الدولة القاهرة وسيّد الامّة الباهرة أبوسعيد تتش بن محمّد ناصر أمير المؤمنين (*E. Herzfeld*, adıgeç., eser, s. 153 vd.).

6 — *Haleb* kalesi içinde, Melikşah'ın valisi Aksungur zamanına ait H. 480 (1087/88) tarihli şöyle bir yazıt vardır :

بسم الله الرحمن الرحيم أمر بعمله السلطان المعظّم شاه نشاه الأعظم سيّد ملوك الأمم مولى العرب والعجم سلطان أرض الله ناصر عباد الله ركن الإسلام والمسلمين معزّ الدنيا والدين جلال الدولة وجمال المّلة أبو الفتح ملكشاه بن محمّد يمين أمير المؤمنين فى ... الأمير الأجلّ المظفر قسيم الدولة ونصير المّلة أبي شجاع الب آقسنقر سنة ثمانين وأربعمائة (*Herzfeld*, aynı eser, s. 112).

7 — Yine *Haleb*'de *Ulu Camii*'de bulunan Aksungur'a ait H. 483 (1090/91) tarihli bir yazıt vardır :

بسمله ... جددت هذه المأذنة في دولة مولانا السلطان المعظّم شاهنشاه الأعظم سيّد الأمم مولا العرب والعجم سلطان أرض الله ركن الإسلام والمسلمين معزّ الدنيا والدين جلال الدولة أبي الفتح ملكشاه بن محمّد يمين أمير المؤمنين نصر الله سلطانه وأيام الأمير الأجلّ المظفّر قسيم الدولة ونصير المّلة آلب أبي سعيد آق سنقر بك مولا أمير المؤمنين أعزّ الله نصره ممّا ابتدأ بإنشائه وه ..... انه القاضى الأجلّ أبي الحسن محمّد بن يحيى [بن] محمّد بن الحبّاب رحمة الله إنّما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر وأقام الزكوة صنعة حسن بن معرح ؟ السرماني سنه ثلث وثمانين وأربعمائة (Herzfeld, aynı eser, s. 150).

SİKKELER

Suriye Selçuklu hükümdarlarına ait şimdilik herhangibir sikkeye rastlanmamıştır.

ARŞİV BELGELERİ

Konumuzla ilgili herhangibir arşiv belgesi mevcut değildir. Ancak *Haleb* tarihçisi Kemalüddin İbnü'l-Adîm, Haçlı istilâsı dolayısiyle Melik Rıdvan'ın *Haleb*'den göçeden halka engel olmak için, onlara dağıttığı *Beytü'l-mal*'a ait 60 parça ekimlik arazinin, kendi zamanında dahi arşiv niteliği taşıyan *Haleb* arazi tahrir defterlerinde bulunduğunu ifade etmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 157). Bundan başka İbnü'l-Adîm *Haleb* pazarlarında satılan çeşitli mallardan (tutsaklar dahil) vergi toplayan memurların kayıt defterlerinden de faydalanmıştır (Adıgeç., eser, s. 11-12).

VEKAYİNÂMELER

A.

ÖZEL VEKAYİNÂMELER

1 — İbnü'l-Kalanisî

Temîm kabilesine mensup ünlü bir ailenin çocuğu olarak 1075 yılında *Dımaşk*'ta doğan Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed İbnü'l-Kalânisî, din hukuk ve edebiyat dallarında medrese eğitimini tamamladıktan sonra *Türk Börüler* hanedanı devrinde yöneticilik mesleğine atılmış ve *Muhabere Dairesi (Divanü'r-Resâil)* Başkanlığına kadar yükselmiş, ayrıca iki kez de *Dımaşk Reisliği* görevinde bulunmuştur.

İbnü'l-Kalânisî, Hilâl b. el-Muhassine-Sâbi'nin 1056/57 yılında son bulan *Tarih*'ine *Zeylü Tarihi Dımaşk* adlı bir *zeyl* yazmış ve bunu, 1160 yılına değin devam ettirmiştir. Eser, konumuzla ilgili olarak *Dımaşk* ve *Filistin*'de cereyan eden olaylar hakkında ayrıntılı ve yeni bilgiler vermiştir. Bu cümleden olarak *Filistin*'e gelip yerleşen *Nâvekiyye Türkmenleri*nin kurduğu *Türkmen Beyliği*'nin *Mısır Fatımîleriyle* olan siyasal ve askerî ilişkileri, Sıbt ve İbnü'l-Adîm'in kayıtlariyle bazan benzerlik göstermekte ve zaman zaman da onlarla bir bütün oluşturmaktadır. Ayrıca "Atsız'ın *Fatımî* istilâsına karşı *Kuzey - Suriye*'den yardıma çağırdığı Tutuş aleyhine birtakım eylemlerde bulunmasının ortaya çıkması sonucunda öldürülmesi" şeklindeki kayıtlar mevcut hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Sonuç olarak içinde yer yer kronolojik yanlışların bulunduğu eserin, *Dımaşk* ve *Filistin (Haçlılar* dahil) hakkındaki kayıtlarından güvenle faydalanmamıza karşılık, *Kuzey - Suriye* olayları ile ilgili kısımlar ayrıntıdan yoksun olup bunlar, diğer kaynaklarda yer alan aynı konudaki kayıtlarla mukayese ve kontrol edilmelidir.

2 — İbnü'l-Adîm

Aralık 1192'de *Haleb*'de dünyaya gelen *Arap Ukaylî* kabilesinin Cerâde-oğulları ailesine mensup olan Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer İbnü'l-Adîm, *Haleb*, *Dımaşk*, *Bağdad* ve *Hicaz*'da devrin bilim adamlarından dinî bilgilerden başka edebiyat, tarih, inşâ vs. bilimler öğrenmiş ve bu sayede *Eyyubî* devrinin ilerigelen bilginleri arasına katılmıştır.

İbnü'l-Adîm, çeşitli konularda telif ettiği eserlerden başka İslâmda şehir tarihi yazıcılığının büyük temsilcileri olan Bağdadlı Hatîb Ebû Bekr Ahmed ile Ali b. Hasan İbn Asâkir'in izinden giderek *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb* adlı *Haleb*'le ilgili ünlü tarihî kişilerin biyografilerini kapsayan büyük bir eser kaleme almıştır. Bu biyografilerin konumuzla ilgili olanlarından, özellikle Alparslan b. Çağrı, Ahmedşah, Sâbık b. Mahmud, Kasîmüddevle Aksungur, Cenâhüddevle Hüseyin, Rıdvan b. Tutuş, Alparslan b. Rıdvan, Halef b. Mülâib, Sâlim b. Malik, Aksungur el-Porsukî vs. lerinden faydalanılmıştır.

Müellif, *Meliknâme*, Garsunni'me'nin *Kitabü'r-rebî'i*, Hemedanlı Muhammed'in *Unvanü's-siyer*'i, Azimî'nin *el-Muvassal*'ı, Ebû Galib Şeybanî'nin *Tarih*'i başta olmak üzere, bugün elimizde bulunmayan birçok kaynak niteliği taşıyan yazılı eserlerden derlediği kayıtlarla, adlarını birer birer belirttiği birçok kimselerden dinlediği sözlü bilgileri, eserine naklettiği çeşitli olayların cereyan ettiği zamana ve onlara tanık olan kimselerin yazılı ve sözlü ifadelerine dek inmektedir.

İbnü'l-Adîm, büyük hacimde telif ettiği *Bugyetü't-taleb*'in, *Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb* adını verdiği bir özetini yapmıştır. Fakat bu özette, *Bugye*'de birer birer adlarını belirttiği sözlü ve yazılı kaynakların hemen hiçbirisini zikretmemiş, böylece burada verilen bilgiler, kaynaklarından kopuk bir hale gelmiştir. Bununla beraber müellif *Zübde*'nin özellikle içinde yaşadığı *Eyyubîler* devriyle ilgili bölümlerinde, *Bugye*'de bulunmayan oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir ki, onun bunları, sonradan *Zübde*'yi hazırlarken ilâve etmiş olduğu anlaşılıyor.

Bugye ve *Zübdetü'l-haleb*'de eserimizin yalnız *Kuzey-Suriye* bölgesi olayları için değil, aynı zamanda *Selçukluların Mısır Fatımî* devletiyle olan ilişkileri hususunda da zaman zaman geniş bilgiler yer almış bulunmaktadır. Bu cümleden olarak Hanoğlu Harun'un, hiçbir kaynakta görülmeyen *Türkistan*'ın *Uç (Uş)* kentinden *Anadolu* ve *Kuzey - Suriye*'ye gelen ilk *Türk* emîri olduğu, Kurlu Bey'in *Nâvekiyye Türkmenleri*yle birlikte *Filistin*'e gelip yerleşen ilk *Türk* başbuğu bulunduğu hususlarındaki kayıtlar dikkate şayan niteliktedir. Özellikle sultan Alparslan'ın *Kuzey - Suriye* seferi sırasında *Selçuklu* ordugâh çadırlarını gezen görgü tanığı Hemmâm b. el-Fazl'ın "*Selçuklu* ordusuna ait çadırların onarlık guruplar halinde kurulmuş olduğu" hususundaki kayıtlar ile Azimî'nin kayıp eseri *el-Muvassal*'dan naklen, Aksungur ile birlikte Tutuş tarafından öldürülen 14 kumandanın adlarının kaydı, Rıdvan'ın *Haleb* halkına toprak dağıtımı, ilgili hiçbir kaynakta mevcut değildir. Sonuç olarak ifade edilebilir ki, önemli bir yerli kaynağımızı oluşturan *Bugye* (ve *Zübdetü'l-haleb*), araştırmamızın en güvenilir bir özel vekayinâmesini oluşturmaktadır.

3 — İbnü'l - Ezrak

1116 yılında büyük ailelerinden birisine mensup olduğu *Meyyâfarikin (Silvan)*'de doğan Ahmed b. Yusuf, *Artuklular*dan İlgazioğlu Temürtaş devrinde *Vakıflar Müfettişliği*ne atanmış (1149) ve 1154-1155 yılları arasında *Gürcü* kralı I. Dimitri'nin hizmetinde bulunduktan sonra yeniden *Silvan*'a dönmüştür. Müellif, başta *Dımaşk* ve *Bağdad* olmak üzere, hizmetinde

bulunduğu *Artukoğullarının* ticarî işleri dolayısıyla birçok yerlere seyahatler yapmış ve nihayet 1176/77 yılında vefat etmiştir.

İbnü'l-Ezrak, *İslâmda* şehir tarihi yazıcılığı geleneğine uyarak *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid* adlı bir eser kaleme almışsa da eser, genellikle kendi şehri *Meyyâfarikin*'e aittir. Bununla birlikte *Irak*, *Suriye* ve *Gürcistan* olaylarıyla ilgili, kendisine gelen, ya da elde edebildiği bazı kayıtlar *(Doğu - Anadolu* ve *Irak*'taki *Türkmen* hareketleri, *Mervanoğulları - Selçuklu* ilişkileri, *Gürcü-Selçuklu* mücadeleleri vs. gibi) gerçekten çok önemlidir. Müellif, *Meyyâfarikin*'in, kendi çağından çok önceki devirleri için birçok yazılı kaynaklar kullanmış, kendi devri için ise, yaşlı kimselerden dinlediği sözlü rivayetlere, özel izlenimlerine ve arşiv belgelerine başvurmuştur; bununla birlikte eserde, XI. yüzyıla ait olayların anlatımında pek çok kronolojik yanlışlar yer almaktadır ki, bu da her halde onun, bu yüzyıl için hiçbir yazılı kaynağa dayanmamış olmasıyla ilgilidir.

İbnü'l-Ezrak, eserinde, konumuzla ilgili olarak Tutuş'un saltanat mücadelesi sırasında *Diyarbekir* bölgesindeki çeşitli faaliyetleri, daha sonra oğlu *Dımaşk* meliki Dukak'ın, babası zamanında genel valisi bulunduğu *Diyarbekir* bölgesine yaptığı sefer ve bu sıralardaki bölgenin durumunu ayrıntılı olarak kaydetmiştir.

4 — el - Bundarî

Hayatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip olamadığımız Feth b. Ali el-Bundarî'nin kaleminden çıkan ve *Selçuklu*lar tarihinin önemli vekayinâlerinden birini oluşturan *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, *Selçuklu* vezirlerinden Enûşirvan b. Hâlid'in Farsça kaleme aldığı hatıralarını kapsayan *Futûru Zamani's-sudûr ve Sudûru Zamani'l-futûr* adlı eserin, ünlü tarihçi ve edib İmadüddin İsfahanî tarafından ayrıntılı notlarla Arapçaya çevrilerek *Nusretü'l-fitre ve Usretü'l-fitra* adıyla meydana getirilen bir özetinden ibarettir.

Eserde konumuzla ilgili olarak verilen bilgiler, genellikle diğer ilgili vakayinâmelerdekinden pek ayrıntılı değildir. Bunlar arasında, Tutuş'un Atsız'ı öldürüp onun hâkim olduğu memleketlere sahip olduğu zaman "Devlet yenilendi" kaydı, *Suriye ve Filistin Selçuklu* devletinin yönetiminin hanedan mensubu bir kimseye (Tutuş) geçmiş olduğunu ifade etmesi bakımından dikkate şayandır.

5 — Türkçe Selçuknâme

Bugün elimizde bulunmayan *Zübdetü't-tevârîh* ile, *el-Muntazam*, *el-Kâmil*, *Zübdetü'n-nusra*, *Mir'âtü'z-zeman* vs. gibi eserlerden yapılan nakillerin Türkçeye çevrilmesiyle meydana getirilen *Selçuknâme*'de yer alan bilgiler, tabii olarak yukarıda sözkonusu edilen ve daha başka bilinen ilgili kaynaklardakinden pek farklı değillerdir. Bu bilgileri toplayan ve eserin

müellifi olarak gösterilen Ahmed b. Mahmud, bunlara hiçbir katkıda bulunmamıştır. Konumuzla ilgili olarak verilen bilgiler de aynı durumdadır.

6 — Ahbâru'd-devleti's - Selçukiyye

Büyük Selçuklular tarihinin en önemli eserlerinden biri olan Ahbâr, *Zübdetü't-tevârîh* (*Selçukluların* menşeinden Melikşah devrine kadar), *Nusretü'l-fitre* (Melikşah'ın ölüm tarihi olan 1092'den 1152 yılına kadar) esere de verilen *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye* [Son *Selçuklu* sultanı III. Tuğrul'un ölümüne (1193) kadar] adlı kaynakların biraraya getirilmesinden meydana gelmiştir. Sadrüddin el-Hüseynî'nin eserin müellifi olarak gösterilmesi pek isabetli olmasa gerektir. *Suriye ve Filistin Selçuklularıyla* ilgili olarak verilen bilgiler, diğer kaynaklara göre pek yeni ve ayrıntılı değildir.

7 — İbn Asâkir

1105 yılında *Dımaşk*'ta dünyaya gelen Ebu'l-Kasım Ali b. Ebû Muhammed el-Hasen, *Tarihu Medineti Dımaşk* adını verdiği eserinde, konumuzla ilgili olarak, Atsız'ın *Dımaşk*'ı fethi, daha sonra Tutuş'un şehre hâkim olması, öldürdüğü Atsız'ın askerlerini kale ve burçlardan çıkartması ve şehrin ilerigelenlerini tutuklatması, oğlu Dukak'ın *Dımaşk*'a gelip melik olması, kardeşi *Haleb* meliki Rıdvan'la mücadeleleri ve nihayet Tuğtegin'in *Dımaşk* emîrliği ve Rıdvan'la ilişkileri hakkında verdiği bilgiler, öteki kaynaklara oranla pek yenilik taşımamaktadır.

8 — İbn Müyesser

Muhammed b. Ali İbn Müyesser'in kaleme aldığı *Ahbâru Mısr*'da, konumuzla ilgili olarak verilen bilgiler arasında, Kurlu Bey'in (imlâsı bozuk olmakla birlikte) *Irak*'tan *Filistin*'e geldiği kaydı, ilgili hiçbir kaynakta mevcut değildir; eser ayrıca Atsız'ın *Mısır* seferi hakkında da yine bazı dikkate değer kayıtları kapsamaktadır.

9 — İbn Şeddad

Halebli Muhammed b. İbrahim İbn Şeddad'ın *Suriye* ve *Elcezire*'nin tarihî coğrafyasına ait telif ettiği el-*A'lâkü'l-hazîre fî Zikri ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezîre* adlı eseri, özellikle Atsız-Şöklü ilişkileri konusunda Sıbt'ta verilen kayıtları aydınlattığı gibi, Tutuş'un *Suriye*'deki bazı fetihlerini açıklığa kavuşturmakta, İbnü'l-Kalânisî ve İbnü'l-Adîm'deki kayıtları tamamlamaktadır. Ayrıca müellifin İbnü'l-Ezrak'tan geniş nakiller yaptığını biliyoruz.

10 — İbn Şıhne

Haleb tarihi hakkında yazılan eserlerden seçmeler yapmak suretiyle *ed-dürrü'l-müntehab fî Tarihi memleketi Haleb* adlı kitabı telif eden Ebu'l-Fazl Muhammed, *Antakya*'nın Süleymanşah tarafından fethi hakkında,

bu savaşta bulunan Antakyalı rahip Mihail'den naklen verdiği ayrıntılı bilgi ile *Antakya*'daki yedi *Türkmen* atlısını simgeleyen bakır bir heykele ait ilginç kayıtlar, mevcut kaynaklarda yer almamıştır.

B.

GENEL VEKAYİNÂMELER

1 — Sıbt b. el-Cevzî

1186 yılında *Bağdad*'da dünyaya gelen ve anne tarafından dedesi olan ünlü vâiz ve din bilgini Cemalüddin İbnü'l-Cevzî dolayısıyla Sıbt İbnü'l-Cevzî (İbnü'l-Cevzî'nin torunu) lâkabını alan Ebu'l-Muzaffer Yusuf, *Mir'âtü'z-zeman fî Tarihi'l-âyan* adlı genel bir vekayinâme kaleme almıştır. Hilkatten başlayıp 1256/57 yılına, yani müellifinin ölümüne değin cereyan eden çeşitli olayları kapsayan eserin, *Selçuklular* tarihi bakımından önem ve değeri, halife el-Kaim Biemrillah'ın *İnşa Divanı*'nda görevli Garsunni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'in (1025/26-1088) telif ettiği bugün elimizde bulunmayan ve 1056-1086 yılları olaylarını kapsayan *Uyûnu't-tevârîh* adlı eserden nakiller yaparak sultan Tuğrul, Alparslan ve Melikşah devirleriyle ilgili hemen hiçbir kaynakta yer almayan orijinal bilgiler vermiş olmasındadır. *Uyûnü't-tevârîh*'ten nakiller yapan biricik müellif durumunda olan Sıbt, bu eserimizin konusuyla ilgili olarak *Kuzey-Suriye*'ye ilk *Türk* girişini temsil eden Hanoğlu Harun'un *Anadolu* ve *Halep* bölgesindeki faaliyetleri, başlarında Kurlu, Atsız, Şöklü ve diğer beylerin bulunduğu *Nâvekiyye Türkmenlerinin Filistin*'e yerleşip bir *Türkmen Beyliği* kurulmasında rol oynamaları ve onların, *Mısır Fatımîleri* ve *Mirdasoğulları* emîrliğiyle olan çeşitli siyasal ve askerî ilişkileri, Atsız'ın *Suriye* ve *Filistin*'deki fetihleri, *Türkmen Beyliğini Büyük Selçuklulara* tâbi bir *Meliklik* haline getirmesinin muhtelif safhaları, tâbi - metbû statüsü hakkında en ayrıntılı ve yenilik taşıyan bilgiler vermiştir ki, bunlar, bu konularda İbnü'l-Kalanisî ile İbnü'l-Adîm'deki birçok karanlık durumda bulunan kayıtların aydınlığa kavuşmasını sağlamıştır.

2 — İbnü'l-Esîr

1160 yılında *Cezire (Cizre)*'de doğan İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, hadîs ve tarih bilimlerinde ortaçağların en ilerigelen müelliflerinden olma vasfını kazanan nâdir bilginlerden birisidir. 12 ciltten oluşan *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri, hilkatten 1231 yılına dek gelmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda bu eserin, *İslâm* tarihi bölümlerinin de yeni ve güvenilir bilgileri kapsadığı anlaşılmıştır. Müellifimiz, eserinin telifinde

bir çoğu kaybolan yazılı ve sözlü kaynaklardan faydalanmışsa da çoğu kez bunların adlarını zikretmemiştir. İbnü'l-Esîr *Selçukluların* başlangıcından yıkılışlarına değin olan tarihlerinin çeşitli safhaları hakkında en ayrıntılı, doyurucu ve değerli bilgiler vermiştir. Konumuzun her bölümündeki çeşitli olayların aydınlatılmasına büyük katkısı olan müellif, Atsız'ın *Suriye* ve *Filistin* fetihleri, Melikşah'ın *Kuzey - Suriye* seferi ve sonraki olaylar hakkında ilgi çekici kayıtlar vermekte, özellikle hiçbir kaynakta rastlanmayan Tutuş'un oğlu Dukak'ın hayat hikâyesinin başlangıç bölümleriyle ilgili kayıtları dikkate şayandır.

3 — Azimî

Halebli Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî (Ölümü 1175)'nin bugün elimizde muhtasar bir *Tarih* kitabı mevcuttur. Esas mufassal eseri olan *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsıl* ise kaybolmuştur. İbnü'l-Adîm, bu eserden *Bugyetü't-taleb*'ine oldukça geniş nakiller yapmıştır. Yapılan karşılaştırmalar sonucunda, XI. yüzyıl olaylarıyla ilgili olarak İbnü'l-Adîm'den başka hiçbir müellifin bu eserden nakiller yapmadığı anlaşılmıştır. Ancak muhtasar eseri birçok müverrih tarafından görülüp istifade edilmiştir.

Eserde, konumuzun hemen her bölümü ile ilgili kısa bilgiler verilmiş, özellikle olayların tarihleri belirtilmiştir. Azimî, – *Bugye*'deki nakiller vasıtasıyla – *el-Muvassal*'ında, Aksungur'un babası Elturgan'ın *Sâbyû* boyuna mensup olduğu hususundaki kaydı ile Tutuş'un Aksungur'la birlikte öldürdüğü 14 *Selçuklu* emîrinin adları, hiçbir kaynağımızda yer almamaktadır.

4 — Aynî

Soyca bir *Türk* olan Gaziantepli Bedrüddin Aynî (Ölümü 1451), kaleme aldığı *Ikdü'l-cuman fî Tarihi ehli'z-zeman* adındaki büyük vekâyinâmesinde, konumuzla ilgili pek çok bilgi ve önemli kayıtlar yer almıştır. Müellifin, Muhammed b. Abdülmelik *(Unvanü's-siyer)*, Azimî, İbnü'l-Cevzî, İbn Asâkir, İbnü'l-Esîr, Sıbt, Zehebî vs. gibi birçok müelliflerin eserlerinden hemen her olay için nakiller yapmıştır. Eser bu bakımdan da değerini muhafaza etmektedir.

5 — İbn Tagriberdi

XV. yüzyıl müverrihlerinden olan *Türk* asıllı Cemalüddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tagriberdi (Ölümü 1469), *en-Nücûmü'z-zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire* adlı eserinde, konumuzla ilgili olarak pek çok bilgi vermişse de bunların büyük bir kısmının Sıbt'aki kayıtların aynı olduğu görülmüştür.

6 — Aksarayî

Hayatı hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Aksaraylı Kerimüddin Mahmud b. Muhammed, XIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren *Anadolu Selçuklu Devletinin* hizmetinde bulunmuş ve *Selçuklu Devleti*nin sona ermesinden sonra da *Moğolların* hizmetinde olarak görevini sürdürmüş ve nihayet 1324 yılında doğduğu kent *Aksaray*'da vefat etmiştir.

Müellif, *Anadolu Selçukluları* tarihine dair en önemli eserlerden biri olan *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr* adlı 1323 yılına kadar gelen genel vekayinâme niteliğinde, *Moğolların Anadolu* valisi Temürtaş adına, İbn Bibi'nin *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye* adlı *Selçuknâmesini* tamamlayan bir eser kaleme almıştır. Dört bölümden oluşan eserin son bölümü, *Anadolu Selçuklu* sultanlarına aittir. Bu cümleden olarak Aksarayî, Süleymanşah'ın *Kuzey - Suriye*'deki fetihleri, özellikle *Antakya*'yı fethi, Müslim ile olan mücadelesi ve daha sonraki günlerde Tutuş'la yaptığı savaş hakkında, diğer ilgili kaynaklarda yer almayan ilgi çekici bazı kayıtları eserinde zikretmiştir.

BİZANS VEKAYİNÂMELERİ

Anna Komnena

Bizans imparatoru Alexios Komnenos'un kızı ve ünlü *Bizans* tarihçisi Nikcphoros Bryennios'un karısı olan Anna Komnena, babasının 1118 yılındaki ölümünden sonra taht mücadelesine girişmişse de başarılı olamamış ve bir manastıra kapanıp Alexios'un hayat ve faaliyetlerini konu alan *Alexiad* adlı eserini kaleme almıştır. Özellikle kronolojik yanlışların yer aldığı eserde, konumuzla ilgili olarak çağdaşı Süleymanşah'ın Tutuş'la yaptığı savaş hakkında verdiği bazı bilgiler, doğulu kaynakların hiçbirisinde yer almamaktadır.

ERMENİ VEKAYİNÂMELERİ

1 — Urfalı Mateos

Urfa manastırlarının birinde başrahip olan Mateos, 952-1136 yılları olaylarını kapsayan bir eser yazmıştır. Zaman zaman dinî duygularının etkisiyle taraf tutan ifadeler kullanan müellif, konumuzla ilgili olarak bazı değerli bilgiler vermiştir; özellikle doğduğu şehir *Urfa* ve bölgesi hakkındaki bilgileri İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Kalanisî vs. gibi diğer kaynaklardaki kayıtları desteklemektedir. Ayrıca Tutuş - Berkyaruk arasında yapılan *Rey* savaşı sırasında Berkyaruk'un ordusunda, daha önce ölen sultan Melikşah'ın sancağının açılması sonucunda, Tutuş'un kesin bir yenilgiye uğramış olması hususundaki kayıt, şimdiye değin hiçbir kaynakta görülmemiştir.

2 — Vardan Vartabet

XIII. yüzyılın ilerigelen bir *Ermeni* tarihçisi olan Vardan, *Dünya Tarihi* adlı eserinde, *Selçukluların Anadolu*'daki istilâ ve fetih hareketlerini anlat-

makta olup, konumuzla ilgili olarak diğer kaynaklardakinden daha fazla bir bilgi vermemektedir.

SÜRYANÎ VEKAYİNÂMELERİ

1 — Abu'l-Farac

XIII. yüzyıl *Süryanî* müelliflerinden olan Malatyalı Bar Hebraeus (Gregorius Abu'l-Farac, ölümü 1286), kronolojik ve tarihî bir ansiklopedi niteliği taşıyan *Vekayinâmesi (Kronografya)*, konumuzla ilgili olarak ilginç bilgileri kapsamaktadır ki, bunlar, *Arap* kaynaklarındakilerle müellifin onlardan faydalanması dolayısıyla büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu cümleden olarak eserde, *Bizans* imparatoru Romanos Diogenes'in *Kuzey - Suriye*'deki askerî harekâtı hakkında verilen bilgiler, Sıbt'taki kayıtların hemen hemen aynıdır. Bundan başka Süleymanşah'ın Philaretos Brachamios ve Müslim ilişkileri, özellikle Philaretos'un sultan Melikşah'a *İsfahan*'a gidişi ve orada *Müslüman* olması hususunda verilen bilgiler dikkate değer niteliktedir. Bundan başka Melikşah'ın *Kuzey-Suriye* seferi ve sonraki olaylar, Melikşah'ın ölümünden sonra Tutuş'un taht mücadelesi, Rıdvan - Dukak - Tuğtegin ilişkileri, bunların *Haçlılarla* yaptıkları mücadeleler de aynı şekilde *Arap* kaynaklarındakilerle oldukça benzerlikler göstermektedir.

2 — Mihail Vekayinâmesi

Kullandığımız ikinci *Süryânî* kaynağı, 1166-1199 yılları arasında *Antakya Yakubî* patriği bulunan Mihail'in (Ölümü 1200) kaleme aldığı genel vekayinâmedir. Eserde, *Selçukluların Anadolu*, *Suriye* ve *Kilikya*'daki fetih hareketleri ilginç kayıtlarla anlatılmaktadır. Müellifin konumuzla ilgili olarak derlediği bilgiler, başlı başına pek önemli olmamakla birlikte diğer kaynaklarda verilen kayıtları tamamlayıp desteklemesi bakımından dikkate değer nitelikte sayılmalıdır.

HAÇLI VEKAYİNÂMELERİ

1 — Fulcherius Carnotensis

Papa II. Urbanus'un 1095 yılındaki *Haçlı* seferini ilân ederek başlattığı *Clermont konsiline* katılmış olan Fulcherius, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium* adındaki vekayinâmesini, 1101, 1106 ve 1124-27 yıllarında olmak üzere, üç ayrı devrede kaleme alıp tamamlamıştır. Fulcherius, Etienne de Blois ve Normandiyalı dük Robert'in beraberinde olarak ilk *Haçlı* seferine katılmış, bir süre sonra 1097 yılı sonlarında Baudouin'lerin hizmetine girmiştir.

Müellif, konumuzla ilgili olarak *Haçlıların Antakya*'yı işgalleri, daha sonra *el-Bâre*, *Maarretünnûman*'ı elegeçirmekleri, Tancréd-Rıdvan mümücadeleleri ve nihayet Baudouin de Boulogne'nin, Godefroi'nın ölümü üzerine *Urfa*'dan *Kudüs*'e gelişi ve yolda *Dımaşk Selçuklu* meliki

Dukak ile olan çarpışmalarının hikâyelerini, kendisinin bizzat Baudouin'le birlikte bulunması dolayısıyla, bütün ayrıntılarıyla anlatmıştır.

2 — Albertus Aquensis

Hayatı hakkında herhangibir bilgiye sahip olunmayan Albertus, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae* adındaki 1120 yılına dek gelen *Haçlı* seferi tarihini 1120-1158 yılları arasında kaleme almıştır. Müellif, konumuzla ilgili olarak *Haçlıların Antakya*'da *Selçuklu* ordusu tarafından kuşatılması sırasındaki olaylar ve *Haçlıların* sıkışık ve tehlikeli durumlarının tasviri, Rıdvan'ın *Antakya Haçlı* prensliğine karşı 1104 askerî harekâtı, *Azaz* emîri Ömer'in, Rıdvan'a isyanı ve Godefroi'ya başvurması, Tancréd'in *Haleb*'in önemli kalelerinden birisi olan *Artah*'ı işgali, Rıdvan-Tancréd ve Çavlı-Baudouin ittifakı ve *Tellü Bâşir* savaşı, Dukak'ın Tancréd ve Baudouin'le olan mücadeleleri, *Selçuklu* ordusunun 1110 ve 1111 seferleri ve sonraki olaylar hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir ki, bunların bir kısmı diğer ilgili kaynaklarda yer almamaktadır.

3 — Anonymi Gesta Francorum

Birinci *Haçlı* seferinin kaynaklarından biri olan *Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum* adlı vekayinâmede, konumuzla ilgili olarak *Haleb Selçuklu Melikliğine* ait olan *el-Bâre* ve özellikle *Maarretünnû-man*'ın *Haçlılar* tarafından (Raymond ve Bohémond) kuşatılıp işgal edilmesi ve daha sonraki olaylar en ayrıntılı bir şekilde biraz popülerimsi olarak anlatılmıştır. Burada verilen bilgiler, Fulcherius ve Albertus'takilerle bir bütün oluşturmaktadır.

ARAŞTIRMALAR

Şimdiye dek *Suriye* ve *Filistin Selçuklu* tarihini konu alan müstakil bir eser yazılmamıştır. Ancak bugüne kadar telif edilen *Büyük Selçuklu Devleti* tarihlerinde ve muhtelif *Suriye* ve *Mısır Fatımîleri* hakkında yazılan eserlerde, konumuzun bazı kısımlarıyla ilgili olarak birtakım bilgiler verilmişse de yaptığımız araştırmalar sonucunda bunların yetersiz ve eksik oldukları ortaya konmuştur. Şimdi bu araştırmaları telif tarihleri sırasına göre birer birer görelim.

Başta Anna Komnena'nın *Alexiad*'ı olmak üzere, birçok *Bizans* kaynaklarından faydalanan ve bu bakımdan önemli olan Lebeau'nun 21 ciltlik *Histoire de Bas - Empire* (Paris 1933) adlı büyük eserinin XIV. ve XV. ciltlerinde, konumuzla ilgili olarak – özellikle *Kuzey - Suriye* olayları – birtakım ayrıntılı bilgiler verilmişse de İslâm kaynaklarındaki bilgiler yanında bunlar eksik ve yetersiz kalmıştır.

Gustav Weil tarafından kaleme alınan *Geschichte der Chalifen* (Mannheim 1851) adlı eserin III. cildinde, *Suriye* ve *Filistin*'deki *Selçuklu* fetihleri

hakkında genel nitelikte bilgiler verilmiştir. Ancak önemli doğulu kaynakların görülmemiş olması nedeniyle bu bilgilerin yetersiz bir durumda olduğunu ifade etmeliyiz.

İlyas D. Matar'ın telif ettiği *Kitabü'l-ukûdi'd-dürriyye fî Tarihi'l-memleketi's-Suriyye* (Beyrut 1874) adlı eserde, özellikle *Suriye* şehirlerinin coğrafyası ile bir kısım tarihleri hakkında bilgi verilmiş, fakat *Selçuklu* hâkimiyeti devresinden hemen hemen hiç bahsedilmemiştir.

Rheinhold Röhricht'in *Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge* (Berlin 1874-78) adlı eser, *Alman Haçlıları* açısından ele alınmış, *Suriye* ve *Filistin* olayları çok genel nitelikte verilmiş, özellikle yanlış olarak *Kudüs*'ün 1097'de Artuk Bey tarafından fethi olayı anlatıldıktan başka, Avusturyalı Markgräfin Ida'nın, *Haleb* emîri Aksungur'un karısı olduğu ve bundan İmadüddin Zengi'nin dünyaya geldiği bir efsane rivayeti olarak (II, 42) verilmiştir. Aynı müellifin *Geschichte der Königreichs Jerusalem* (1100-1291) (Insburg 1898) adlı eserinde, Rıdvan'ın ölümünden sonraki *Haleb Selçuklu Melikliği* (Lülü, Yaruktaş ve Tuğtegin ilişkileri) ve dolayısıyla *Kuzey-Suriye*'nin siyasal durumu hakkında genel nitelikte bilgi verilmiştir.

F. Wüstenfeld'in *Geschichte der Fatımîden - Chalifen* (Göttingen 1881) adlı eserinde konumuzla ilgili, önemli birinci elden kaynaklar görülmemiş olduğu için, olayların anlatımı en genel çizgileriyle ve eksik olarak verilmiştir.

Yusuf İlyas el-Mârûnî'nin *Tarihu Suriyye* (Beyrut 1900) adlı eserinde, sultan Alparslan'ın katili Yusuf el-Hârezmî ile karıştırılan Atsız'ın *Suriye* ve *Filistin*'deki fetihleri, Tutuş'un *Suriye*'ye gelişi, Süleymanşah ve Müslim ile olan ilişkileri, sultan Melikşah'ın *Kuzey - Suriye* seferi ve buradaki bellibaşlı faaliyetleri ve Tutuş'un taht mücadelesi, Rıdvan, Dukak ve Tuğtegin ilişkileri ve nihayet Tuğtegin'in *Dımaşk*'a hâkim olması, sadece İbnü'l-Esîr, İbn Haldun ve Ebu'l-Fida'nın eserlerine dayanılarak anlatılmıştır.

De Lacy O'leary'nin *A Short History of the Fatımîd Khalifate* (London 1923) adlı eserinde ise konumuzla ilgili olarak Atsız'ın fetihleri, *Kahire* yenilgisi, Tutuş'un faaliyetleri ve sonu, Rıdvan ve Dukak'ın faaliyetleri, başlıklar halinde çok kısa bir şekilde verilmiş olup hiçbir yenilik taşımamaktadır.

Hasan İbrahim Hasan'ın *el-Fâtımiyyûn fî Mısr* (Kahire 1932) adlı eserinde, *Selçuklu - Fatımî* ilişkilerine ait hiçbir bilgi yer almamış olup sadece *Fâtımîlerin* kuruluş ve çöküşleri anlatılmaktadır.

Aynı şekilde Zâhid Ali tarafından kaleme alınan *Fâtımiyân-i Mısr* (Haydarâbâd - Dekke 1948) adlı eserde de konumuzla ilgili dikkate değer hiçbir bilgiye rastlanmamıştır.

Ernst Honigmann, *Lâtin*, *Süryanî*, *Ermeni* ve kısmen de *Arap* kaynaklarından faydalanarak kaleme aldığı *Die Ostgrenze des Byzantinischen*

Reiches (Bruxelles 1935) adlı eserinde, *Kuzey - Suriye* olaylarının ancak genel olarak bir tasviri yapılmış, özellikle birçok önemli *Arap* kaynakları görülmemiş olması dolayısıyla sözkonusu bölge tarihiyle ilgili olarak verilen bilgiler de eksik ve yetersiz kalmıştır.

K. Philip Hitti'nin kaleme aldığı *History of Syria* (London 1951) adlı eserde, sultan Alparslan'ın *Kuzey - Suriye*'ye gelişi, Atsız'ın *Suriye* ve *Filistin*'deki fetihleri, Tutuş'un faaliyetleri ve nihayet Rıdvan ve Dukak'ın *Haleb* ve *Dımaşk Meliklikleri* hakkında verdiği bilgiler, bir-iki sahife çerçevesine sığdırılmış olup çok yetersiz bir durumdadır.

M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi* (İstanbul 1944) adlı eserinde, konumuzla ilgili olarak emîr Şöklü'nün *Kutalmışoğullarıyla* olan ilişkileriyle Süleymanşah'ın *Antakya*'yı fethi oldukça geniş bir şekilde anlatılmıştır.

Claude Cahen'in *La Prémiére Pénétration Turque en Asie Mineure* adlı makalesinde, Kurlu ve maiyyetindeki *Türkmenlerin* bellibaşlı faaliyetleri genel olarak ele alınmış ve bu konuda kaynaklardaki kayıtlarla bağdaşmayan bazı fikirler ileri sürülmüştür. Aynı müellif *La Syrie du Nord* adlı eserinde ise, *Kuzey - Suriye* olayları ile *Selçuklu - Haçlı* mücadeleleri hakkında bilgi vermekte ve özellikle bu devirle ilgili kaynakları iyi bir şekilde değerlendirmektedir.

R. Grousset'in *Histoire des et du Royaume Franc de Jérusalem* adlı eserinde, milliyetçi bir görüş hâkim olmakta ise de olayların anlatımı batılı kaynaklara dayanmakta ve İslâm kaynakları ise ihmal edilmiş bir durumda bulunmaktadır.

St. Runciman'ın *A History of the Crusades* adlı eserinde ise konumuzun Haçlılarla ilgili aşağı - yukarı bütün bahisleri hakkında bilgi verilmekte, özellikle konular *Bizans* bakımından ele alınmakta olup İslâm kaynakları iyice taranmadığı için ayrıntıdan yoksun bulunmaktadır.

Mehmed Altay Köymen tarafından kaleme alınan *Selçuklu Devri Türk Tarihi* adlı eserin Fetret Devri Taht Mücadeleleri kısmında, Tutuş'un *Büyük Selçuklu Saltanatını* elegeçirme faaliyetlerinden en genel çizgilerle bahsedilmiş, Tutuş'un bu uğurdaki başarısızlığı hakkında bazı isabetli fikirler ileri sürülmüştür.

Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eserinde, Süleymanşah'ın *Kuzey - Suriye*'deki fetihleri, özellikle *Antakya*'yı fethi üzerinde durulmuşsa da ilgili kaynaklardan iyice faydalanılmadığı gibi, bazı tarih yanlışları da yapılmış bulunmaktadır.

Mawlawî Fâdıl Sanaullah tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *The Decline of the Saljuquid Empire* (Calcutta 1958) adlı eserinde, konumuzla ilgili olarak Tutuş'un taht mücadelesi hakkında bilgi verilmiştir. Ancak bu konuda bize ayrıntılı bilgi veren Sıbt, Aynî, İbnü'l-Adîm, Urfalı Mateos vs. gibi kaynaklar görülmemiş ve dolayısıyla bu konudaki araştırması da eksik kalmış bulunmaktadır.

İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953) adlı eserinde, Melikşah zamanına rastlayan Atsız ve kısmen de Tutuş'un *Suriye* ve *Filistin*'deki faaliyetleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgi verilmiş, ilgili bazı kaynaklar iyice taranmadığı için olayların anlatımı kısmen eksik kalmıştır.

II.
XI. YÜZYILDA ORTA-DOĞU'NUN SİYASAL DURUMU

Suriye ve *Filistin*'in *Selçuklular* tarafından fethi ve bu ülkelerde bir devlet kurulmasından önceki yıllarda, *Orta-Doğu*'daki siyasal teşekküller olarak *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, *Bizans İmparatorluğu*, *Bağdad Abbâsî* ve *Mısır Fatımî Halifelikleri*yle *Büveyhoğulları* devleti görülmektedir. Bu devletlerden başka, *İsfahan* ve *Hemedan* dolaylarında *Kâkûyeoğulları*, *Kafkaslarda Aphaza* ve *Gürcüler*, *Cürcan* ve *Taberistan*'da *Ziyaroğulları*, *Tebriz*'de *Revvâdîler*, *Erran* ve *Armeniyye*'de *Şeddâdoğulları*, *Diyarbekir*'de *Mervanoğulları*, *Musul*'da *Ukayloğulları*, *Hille*'de *Mezyedoğulları* ve *Haleb*'de *Mirdasoğulları* gibi birtakım küçük siyasal kuruluşlar, sözkonusu devletlerin yüksek hâkimiyetlerini tanımak ve vergi vermek suretiyle siyasal varlıklarını sürdürmekte idiler. Bununla birlikte *Selçukluların Orta-Doğu* ülkelerine giriş ve yerleşmeleri sırasında bu küçük siyasal teşekküllerin hemen hepsi onların vasalları olmak durumunda kalmışlardır. Şimdi bu söz konusu büyük devletler ve halifelikler hakkında genel nitelikte bilgi verelim.

1.
SELÇUKLULAR

Selçuklular, *Karahanlılar* ve *Gaznelilerle* yaptıkları oldukça uzun süreli mücadelelerin bir zirvesini oluşturan ve *Gaznelilere* karşı kazandıkları *Dandanakan Savaşı* (23 Mayıs 1040)'ndan sonra *Horasan*'a yerleşip bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardır. *Selçuklu* ve dünya tarihi bakımından önemli olan bu zaferden sonra *Selçuklular*, *Merv*'de toplanan *Kurultay*'da kararlaştırılan planlar gereğince, başta ilk *Selçuklu* sultanı Tuğrul Bey olmak üzere, Çağrı Bey, Musa Yabgu, İbrahim Yınal ve Kutalmış vasıtasıyla, gerek doğu, gerekse batı ülkelerinde büyük ve başarılı fetihlerde bulunmuşlardır. Özellikle Tuğrul Bey'in önderliğinde yürütülen batı yönündeki fetihler, *Selçuklu* ve dünya tarihi bakımından daha büyük bir önem kazanmıştır. Onun yönetiminde batı yönünde yapılan fetihlerden önce, yine aynı yönde vukubulan *Horasan Türkmenleri*'nin hareketlerini[1] görelim:

[1] *Selçuklular Mâveraünnehr*'de iken 1015–1021 tarihleri arasında Çağrı Bey, 3000 atlı ile *Horasan* ve *Azerbaycan* üzerinden *Doğu-Anadolu*'ya dek uzanmak suretiyle bir keşif seferi yapmıştır (Ayrıntı için bk. İ. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu Akını (1015–1021) ve Tarihî ehemmiyeti*, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 267-274.

Babası Gazneli Mahmud'un ölümü üzerine, yerine geçen oğlu Mesud, *Horasan*'da bulunan *Türkmen*lerden bazı zümreleri, hizmetine almış, gerek tahta geçişinde, gerekse hükümdarlığının ilk yıllarında onların büyük yardımlarını görmüştü. Bununla birlikte Mesud, hükümdarlığı için tehlikeli gördüğü bu *Türkmenleri* etkisiz bir duruma getirmek amacıyla, onların ilerigelen beylerini öldürtmeyi planlaştırmıştı. Bunun bir sonucu olarak Mesud, sözkonusu bu Türkmen beylerinden, başta Yağmur Bey olmak üzere, birçoklarını öldürtmesi üzerine, yaşamlarının tehlikeli bir duruma düştüğünü gören ve *Balhan*, *Nâvekiyye* ve *Irak Türkmenleri* adıyla anılan bu *Türkmenler*, Göktaş, Oğuzoğlu Mansur, Anasıoğlu (Nasoğlu ve Anazuglu), Dana vs. gibi belli - başlı beylerin kumandasında batıya hareket ettiler. Bunlardan bir bölüğü, *Acem - Irakı*'na, başka bir bölüğü de *Azerbaycan* hâkimi Vehsudan ile işbirliğine girişerek bu ülkenin birçok bölgelerine yerleştiler. Fakat çok geçmeden bu *Türkmenler*'den kuşkulanmaya başlayan Vehsudan'ın, onların bazı beylerini öldürtmesi üzerine, bunlardan bir kısmı, *Urmiye*'ye gidip oradaki soydaşlarına katıldılar. Böylece sayıları çoğalan bu *Türkmenler*, *Hakkâri* bölgesine girerek buranın yerli halkiyle birçok kez çatışmalar yaptılar. Bunlar, Tuğrul Bey tarafından *Azerbaycan* ve *Acem - Irakı*'nın fetih görevine atanan İbrahim Yınal'ın *Rey*'e gelmesi üzerine, *Azerbaycan*'dan ayrılıp batı yönüne hareket eden öteki soydaşlariyle birleşerek Zap suyu ve *Buhtan (Bolan)* çayının çıktığı engebeli yöreleri geçip *Batman* ve *Erzen (Garzan)* sularının kaynaklarının bulunduğu dağlık bölgeyi tamamen istilâ ettiler. Bu *Türkmenler*den bir bölüğü, Boğa ve Anasıoğlu 'nun kumandası altında *Mervanoğulları* beyliğinin egemenliğinde bulunan *Diyarbekir* bölgesine girerek *Silvan - Mardin* arasındaki yerleri, başka bir bölük ise, *Cizre* yörelerini yağma akınlarına uğrattılar. Bunun üzerine *Cizre* hâkimi Mervanlı Süleyman, kentin doğusunda konaklayan Oğuzoğlu Mansur Bey'e ulaklar gönderip, "kışı burada geçirmeleri, ilkbahar gelince soydaşları öteki *Türkmenler*le birlikte güneye *Suriye*'ye gitmeleri" şartlarıyla onunla bir anlaşma yaptı. Fakat Süleyman, düzenlediği bir şölen sırasında, Mansur'u tutuklatmak suretiyle sözkonusu anlaşmayı bozmuş oldu. Beylerinin tutuklandığını öğrenen ve bu nedenle kendilerini güvenlikte görmeyen *Türkmen* zümreleri, çeşitli yörelere dağıldılar. Bunlardan bir bölüğü, Ukayloğulları ailesinin elinde bulunan *Musul* yönüne hareket etti. Kentin işgal ve yağmalanmasından korkan emîr Karvaş, kendine yardıma gelen *Diyarbekir* Mervanlı emîri Nasruddevle Ahmed ile birlikte onları karşıladı ise de yenilgi ve bozgundan kurtulamadılar (1042). Bu zaferden bir yıl sonra (1043) *Musul* üzerine yürüyen *Türkmenler*, emîr Karvaş'ı yenilgiye uğratıp şehre bir süre hâkim oldular ve yörelerinde akınlarda bulundular. Göktaş ve Oğuzoğlu Mansur Beyler, işgal ettikleri kent ve ilçe camilerinde, Tuğrul Bey adına hutbe okutmak suretiyle, bu hareketlerine meşrûluk vermişler ve dolayısıyla onâ tâbi olduklarını göstermişlerdir.

Türkmenlerin Doğu - Anadolu ve *Kuzey - Irak*'ta giriştikleri bu akınlar nedeniyle *Büveyhoğulları* hükümdarı Celâlüddevle ile *Diyarbekir* Mervanlı emîri Nasruddevle, *Selçuklu* sultanı Tuğrul Bey'e şikâyette bulundular. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Mervanlı emîrine gönderdiği mektupta, "*Türkmenlere* ulaklarla buyruk gönderip onların memleketinden çıkmalarını bildireceği" vadinde bulundu. Bu sırada *Musul* emîri Karvaş, komşu emîrlerden geniş çapta yardım sağlayıp *Diyarbekir* bölgesindeki soydaşlarından yardım alan *Musul* ve yörelerindeki *Türkmenleri* ağır bir bozguna uğrattı (Nisan 1044) ve onları *Diyarbekir* bölgesine dek izledi. Bu olaydan sonraki günlerde Tuğrul Bey, *Türkmenlere* "*İslâm* ülkelerine akınlarda bulunmamalarını, *Azerbaycan*'a dönüp buralardaki yaylak ve kışlaklara yerleşmelerini, kâfir *Bizans* ülkesine akınlar yapacak olan *Selçuklu* kumandanlarına katılmalarını" bildirdi. Bunun üzerine Anasıoğlu, Göktaş ve Mansur, beraberlerindeki *Türkmenlerle Diyarbekir* bölgesinden ayrılıp *Dicle* ırmağının kuzeyinden *Murad* suyunu izleyerek *Bizans*'a tabi *Ermeni* topraklarına akınlar yaptıktan sonra *Erciş* yörelerine dek ulaştılar. Buradan *Azerbaycan*'a geçmek için *Bizans*'ın *Vaspurakan* (*Van* gölü bölgesi) valisi Stefanos'dan izin istemişlerse de valinin saldırısına uğramaları üzerine, yapılan savaşta (1045) Stefanos yenilgi ve hattâ tutsak alınmıştır. Daha sonra *Azerbaycan*'a gelen bu *Türkmenler*, Tuğrul Bey'in buyruğu gereğince, *Bizans*'a yapılan bütün askerî hareketlere katılmışlardır. Sonuç olarak söylenebilir ki, bir kısım *İslâm* memleketlerinin yıkımına neden olan bu göçebe *Türkmen* akınları geçici olmuş, hiç bir zaman bir fetih ve yerleşme harekâtı niteliği taşımamıştır. Batı yönünde gerçekleştirilen asıl istilâ ve fetih hareketleri Tuğrul Bey'in önderliğinde planlı ve bilinçli bir şekilde sürdürülmüştür. Şöyleki :

Tuğrul Bey, 1043 yılında *Rey*'e gelip ilk *Selçuklu* başkenti *Nişapur*'u bırakarak, burasını devletin başkenti yaptıktan sonra beraberinde bulunan *Selçuklu* prenslerini batı yönündeki çeşitli bölgelerin fethi ile görevlendirdi. Bu cümleden olarak kumandaları altına birçok *Türkmen* kuvvetleri verilen İbrahim Yınal, *Hemedan* ve *İsfahan* kent ve yörelerini, Kutalmış, Resultegin ile bunların adı belirtilmeyen başka bir kardeşi *Hazar* gölü kıyı bölgelerini, prens Hasan ve Yakutî ise *Azerbaycan*'ın fethi görevine atandılar. İbrahim Yınal, birkaç yıl içinde *Hemedan* ve *İsfahan* bölgelerinde giriştiği fetih hareketlerini *Dicle* ırmağı kıyılarına dek ulaştırırken, Kutalmış da *Aras* ırmağını geçip *Ermeni* ve *Gürcü* topraklarına girmeyi başardı. Bu sırada bugünkü Gence, Karabağ illeri ve yörelerini kapsayan Erran'da, *Bizans* egemenliğini tanıyan *Gürcü* ve *Ermeni* krallıklariyle *Müslüman Şirvanşahlar* ve *Şeddadoğulları* beylikleri bulunuyordu. *Bizans* imparatoru IX. Konstantin Monomak'ın *Gürcistan* valisi Liparit kumandasında gönderdiği kuvvetler, *Şeddadoğulları* emîrliğinin başkenti *Dovin*'e dek ilerlediler (1045). Tuğrul Bey, Liparit'a karşı *Şeddadoğullarını* savunmak amacıyla Kutalmış kumandasında gönderdiği kuvvetler, *Gence* önlerinde

Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu zafer, *Bizans*'a karşı kazanılan ilk *Türk* başarısı olması bakımından önemlidir. Öte yandan prens Hasan da IX. Konstantin ile barış antlaşması yapılmış olmasına rağmen yine *Bizans*'a tâbi bir *Ermeni* bölgesi olan *Vaspurakan*'a akınlarda bulundu. *Gürcistan* valisi Katakalon'dan yardım sağlayan *Vaspurakan* valisi Aaron ile prens Hasan kumandasındaki *Selçuklu* kuvvetleri arasında *Büyük Zap* suyu kıyısında yapılan savaşta, *Bizans* ordugâhına dek ilerleyen ve fakat pusuya düşen *Selçuklu* kuvvetleri, bozguna uğramaktan kurtulamadılar; Hasan Bey ve yakınları da şehid edildiler (1047/48).

Selçuklu ordusunun yenilgi ve Hasan Bey'in şehid edildiğini haber alan Tuğrul Bey, *Azerbaycan* valiliğine atadığı İbrahim Yınal'a "*Anadolu* fetihlerine devam etmesi" hususunda bir buyruk gönderdikten başka, *Erran*'ın fetih harekâtını sürdüren Kutalmış'a da "onunla birleşmesini" bildirdi. Böylece harekete geçen büyük bir *Selçuklu* ordusu süratle *Anadolu*'ya akmaya başladı (1048/49). Öte yandan *Bizans* imparatorunun buyruğu ile kendilerine katılan Liparit'le birlikte Aaron ve Katakalon, Eylül 1048'de *Pasin* ovasındaki *Kapetru kalesi (Hasankale)* önlerine geldiler. İbrahim Yınal ve Kutalmış kumandasındaki *Selçuklu* ordusu ise *Erzurum*'u işgalden sonra *Pasin* ovasına erişti. Her iki taraf arasında, gece de devam eden şiddetli bir savaş sonucunda *Bizans* ordusu kesin bir yenilgiye uğradı. Savaşta başkomutanlık görevini yürüten Liparit de alınan tutsaklar arasında bulunuyordu. Bu arada ölüm, ya da tutsaklıktan kurtulabilen bir kısım *Bizans* birlikleri *Ani* ve *Van* kalelerine güçlükle sığındılar. Böylece *Selçuklular*, *Bizans*'a karşı kazandıkları bu büyük ve önemli zafer sonunda çok sayıda tutsak ve binlerce araba dolusu ganimet elegeçirmişlerdir. İbrahim Yınal, *Gürcistan* valisi tutsak Liparit ile birtakım değerli ganimetleri, bu sırada başkent *Rey*'de bulunan sultan Tuğrul'a götürüp sunmuştur.

Bizans imparatoru IX. Konstantin, *Bizans*'ı ciddi bir biçimde endişelendiren *Peçenek* saldırıları nedeniyle, sözkonusu yenilgiden sonra *Selçuklular*la *Anadolu*'da yeni bir savaşı göze alamamış ve eski vasalı *Mervanlı* emîri Nasruddevle Ahmed aracılığıyla Tuğrul Bey'e barış önerisinde bulunmak zorunda kalmıştır. İmparator, Tuğrul Bey'e tutsak Liparit'in serbest bırakılması için bir miktar kurtuluş akçası ve değerli armağanlarla bir elçi heyeti gönderdi. Fakat Tuğrul Bey, kendisine sunulan kurtuluş akçasını kabul etmeyip Liparit'i karşılıksız salıvermiştir. Tuğrul Bey, çok geçmeden *İstanbul*'a dönen Liparit ile birlikte Şerif Ebu'l-Fazl Nâsıruddin b. İsmail'in başkanlığında imparatora bir elçi heyeti göndererek *Emeviler* devrinde *İstanbul*'da inşa edilmiş olup harap bir durumda bulunan camiin onarılmasını, mihrabının üzerine *ok* ve *yay* timsalinin konulmasını, *Mısır Fatımîleri* adına okunan şiî hutbesinin, sünnî *Bağdad Abbasî Halifeliği* ve *Selçuklu Sultanlığı* adına okunmak üzere değiştirilmesini ve niyet *Abbasî Halifeliğine* ödendiği gibi *Selçuklu Devletine* de yıllık vergi öden-

mesini bildirdi. Yapılan müzakereler sonucunda, "yıllık vergi" ödenmesi maddesi dışında Tuğrul Bey'in bütün istekleri yerine getirilmiştir.

Yukarıdan beri genel nitelikte değindiğimiz, beraberinde *Türkmen* kuvvetlerinin de yer aldığı *Selçuklu* prenslerinin *Anadolu*'da giriştikleri askerî hareketleri izleyen yıllarda Tuğrul Bey, bizzat ordusuyla birlikte (1054 başları) *Doğu - Anadolu*'da fetih hareketlerine başlayarak *Muradiye* ve *Erciş*'i ele geçirdi. Ayrıca *Çoruh* havzasına gönderdiği kuvvetler, *Bayburt*'u işgal ederek *Trabzon*'a dek akınlarda bulundular. Kuzey yönünde harekâta girişen kuvvetler ise *Kafkasya*'ya dek ulaşmayı başardılar. Böylece batıda *Canik*, güneyde *Anti - Toroslar*'a değin akınlar yapıldı. Bunlardan başka, *Kars* yönünde ilerleyen bir *Selçuklu* askerî birliği, karşılarına çıkan *Ermeni* kuvvetini bozguna uğratıp yok etti. *Selçuklu* kuvvetlerinin çeşitli yönlerdeki akınları sürüp giderken Tuğrul Bey, *Ermeni* Vasil'in savunduğu *Malazgirt* kalesini kuşatmışsa da sağlam surlara sahip olan bu kaleyi ele geçiremedi. Tuğrul Bey, giriştiği bu fetih hareketlerinden sonra *Anadolu*'dan ayrılmadan önce, beraberindeki *Türkmen* atlılarıyla *Anadolu* sınırlarına gaza amacıyla gelen kardeşinin oğlu Yakutî'ye *Anadolu*'daki fetihlere devam etmesini bildirdi. Yakutî, yanında bulunan Sabuk (Belki de Sunduk) adlı bir emîr *Doğu-Anadolu*'ya sürekli akınlara girişti (1057). *Anadolu*'daki *Rumeli* ve *Makedonya* birliklerin komutanlığına atanan general Nikephoros Bryennios'un çabaları, bu akınları durdurmaya yeterli olamadı. *Selçuklu* kuvvetleri, 1057 yılı sonlarına doğru, *Fırat* ırmağını geçip *Malatya*'ya dek ileri hareketlerini sürdürdüler.

1059 yılında *Anadolu*'ya *Selçuklu* akınları yeniden başladı. Bu cümleden olarak yine prens Yakutî, beraberinde Horasan Sâlârı, Kapar, Kicaciç ve Sabuk adlı emîrler olduğu halde, kalabalık *Selçuklu* kuvvetleriyle doğudan *Anadolu* sınırlarını aşarak akınlara girişti. Horasan Sâlârı, *Urfa*'yı kuşatırken *Anadolu*'nun kuzey bölgelerinde ileri harekâtı sürdüren öteki emîrler, *Bizans*'a tâbi *Ermeni* yönetimindeki *Sivas* kentini Temmuz 1059'da hiçbir direnişle karşılaşmadan elegeçirdiler, pek çok ganimet ve tutsak aldılar. İsaak Komnen (1057-1059)'den sonra *Bizans* imparatoru olan X. Konstantin Dukas (1059-1067) *Selçuklu* akınlarını önlemeye çalıştı ise de hiç bir başarı sağlayamadı, ancak akınlar dolayısıyla yıkılan kalelerin onarılması hususunda doğu eyâletlerine bir buyruk göndermekten başka bir şey yapamadı.

Anadolu'daki *Selçuklu* akınlarını yönetmekle görevli prens Yakutî başta olmak üzere, Horasan Sâlârı, Cemcem ve İsuli (Belki Anasıoğlu) *Ergani* yörelerine akınlarda bulunup *Diyarbekir* hâkimi *Mervanlı* emîrleriyle anlaşarak *Dicle* ve *Fırat* havzalarına dek ilerlediler. İmparator Dukas, *Selçuklu* kuvvetlerini durdurmak amacıyla Normandiyalı general Herve ile *Urfa* valisi Tavdanos'u görevlendirdi ise de bu iki general, *Mervanlıların*

elinde bulunan *Âmid*'i başarısız bir kuşatma harekâtından başka hiç bir harekâtta bulunamadılar.

Anadolu'daki *Selçuklu* istilâ ve yıpratma hareketleri sultan Alparslan zamanında da sürdürülmüştür. Amcası Tuğrul Bey'in ölümü (Eylül 1063) üzerine, *Selçuklu* tahtına geçen Alparslan, *Anadolu*'da girişilmiş olan akınları sürdürmek amacıyla Şubat 1064'de ordusuyla *Rey*'den *Azerbaycan*'a geldi. *Urmiye* gölünün kuzey - doğusundaki *Merend* kentine eriştiği zaman, *Anadolu*'ya sürekli akınlar yapmakta olan emîr Tuğtegin, katına çıkıp giriştiği akınlar ve *Anadolu*'ya giden yollar hakkında kendisine bilgi verdi. Vakit kaybetmeden *Nahçivan*'a gelen Alparslan, *Aras* ırmağını geçtikten sonra ordusunu iki kola ayırdı. Bizzat yönettiği ordunun bir koluyla *Lori Ermeni kralı* Giorg ile yıllık vergi verme karşılığında barış yapıp itaatını kabul ettikten sonra *Gürcistan*'a girdi. *Kangarnı*, *Kartlı* ve *Javakhet* (*Tiflis-Çoruh* ırmağı arası) bölgesini istilâ ile *Gürcistan*'ın kuzey uçlarına dek ilerledi, birçok kent ve kale elegeçirdi. Daha sonra *Akşehir (Sepidşehr*, *Akhalkelek)* ve yörelerini de elegeçirdi. Yurdundan kaçıp *Kafkas* dağlarına çekilen *Gürcü* kralı Bagrat, sultana elçi göndererek itaatını arz edip yıllık vergi ödemek şartiyle barış isteğinde bulundu. Bunu kabul eden Alparslan, ileri harekâtını durdurarak geri dönüp *Aras* ırmağı havzasına geldi. Bu bölgedeki birkaç kaleyi alan sultan, *Doğu - Anadolu*'nun en önemli kalelerinden birine sahip olan ve daha önceleri Bagrat *Ermeni* krallığının başkenti bulunan *Ani* kenti önlerine dek ulaştı. Bu sırada, oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ün yönetimlerinde bulunan başka bir *Selçuklu* kuvveti, *Aras* vadisi boyunca ilerleyip *Sürmeli*'yi aldıktan sonra kaynaklarda Frasça şekliyle yazılan ve sağlam surlara sahip olan *Meryemnişin* kalesini kuşatıyordu. Hıristiyanların kutsal merkezlerinden bir olan *Meryemnişin* güçlükle de olsa elegeçirildi. Bu önemli kalenin alınmasına ve dolayısıyla oğlunun başarısına sonderecede sevinen Alparslan, *Arpaçay* üzerinde bulunan, yüksek ve sağlam surlar ve içi su dolu derin hendeklerle korunan ünlü *Ani* kalesini kuşatmış, başarılı bir savaş sonunda kenti elegeçirmiş, içkalede direnenler de vergi ödeme karşılığında direnişi bırakıp teslim olmuşlardır (Ağustos 1064). Sultan, gerçekleştirdiği bu sefer sonucunda elegeçirdiği *Ermeni* ve *Gürcü* memleketlerini, beraberinde bulunan tâbi hükümdar ve emîrler arasında şöylece bölüştürmüştür : *Van* gölü bölgesini *Nahçivan* emîri Sakaroğlu Ebû Dülef'e, *Ani* ve yörelerini *Dübeyl* emîri Ebu's-Sevâroğlu Minuçehr'e, *Gürcistan*'ın bir kısmını *Gence* emîri Fadlun'a, bir kısmını da *Tiflis* emîrine verdi. Alparslan, başta *Bağdad Abbasî* halifesi el-Kaim Biemrillah olmak üzere, bütün *İslâm* hükümdar ve emîrlerine birer *fetihnâme* göndererek kazandığı başarılar ve yaptığı fetihler hakkında bilgi vermiştir. Bu haber üzerine *Bağdad* ve öteki *İslâm* memleketlerinde büyük sevinç gösterileri yapılmıştır. Ayrıca halife, Alparslan'a "*Ebu'l-feth*" (Fetih babası) ünvanını vermiştir.

Alparslan, genel çizgileriyle vermeğe çalıştığımız *Anadolu* ve *Gürcistan* seferinden sonra, imparatorluk içinde ortaya çıkan ayaklanmaları bastırmak ve doğu sınırlarında birtakım fetihler yapmak amacıyla *Doğu-Anadolu*'dan ayrılmış, bununla birlikte, *Anadolu* fetih harekâtının sürdürülmesi hususunda gerekli buyrukları vermeyi ihmal etmemiştir. Bu cümleden olarak daha önceleri de *Anadolu*'da akınlara girişen Horasan Sâlârı, *Dicle* ırmağı havzasındaki kalelerden bir kısmını aldıktan sonra *Urfa* bölgesine gelip *Siverek* ve yörelerine akınlar yapmış, bu arada *Urfa*'yı da kuşatmışsa da (1065) almayı başaramamıştır. Aynı kumandan bu bölgeye iki kez daha gelerek akınlarını sürdürmüş ve kendisini karşılayan bir *Bizans* kuvvetini bozguna uğrattıktan sonra birçok tutsak ve ganimetlerle bu bölgeden ayrılmıştır.

Bir yıl sonra (1066) emîr Gümüştegin, beraberinde Afşin, Ahmedşah ve daha bazı *Selçuklu* emîrleri olduğu halde, *Ergani* yörelerindeki birtakım kaleleri aldıktan ve daha güneye inerek *Siverek* yakınlarındaki *Nisibin*'i başarısız bir kuşatma harekâtından sonra *Fırat* ırmağını geçip *Adıyaman* bölgesini akınlara uğrattılar. *Bizans* uç kumandanı Aruandanos'un *Selçuklu* kuvvetlerinin yolunu kesme çabası sonuçsuz kaldı, hattâ yapılan çarpışmalarda *Bizans* kumandanı tutsak alındı. Gümüştegin ve öteki emîrler, büyük ganimet ve tutsaklarla *Selçuklu* harekât üssü olan *Ahlat*'a döndüler. Büyük *Selçuklu* emîrlerinden biri olan Afşin burada Gümüştegin ile bozuşup onu öldürmesi ve dolayısıyla Alparslan'ın kendisini cezalandırmasından korkması nedeniyle, beraberinde bulunan çok sayıda *Türkmen* atlılarıyla batı yönüne hareketle *Anadolu*'da akınlara girişti. Afşin'in kuvvetlerinden bir kısmı, *Gazianteb*'in batısındaki *Dülük*'te konaklarken, başka bir kısmı ise *Antakya* yörelerine ulaşıp (Ağustos 1067) burasını şiddetli akınlara uğrattı. Afşin, daha sonra kuzeye *Malatya*'ya yönelmiş, kendisini karşılayan bir *Bizans* birliğini ağır yenilgiye uğratıp darmadağın etmiştir. Daha sonra *Tohma* vadisi boyunca ileri yürüyüşünü sürdürerek *Kayseri*'ye gelip geçici olarak işgal etmiştir. Bunu izleyen günlerde Afşin, *Karaman* yörelerine de akınlar yapmış, *Toros* ve *Gavur* dağları yoluyla *Haleb* bölgesine inmiştir. *Bizans* ülkesinden elegeçirdiği çok sayıdaki ganimet ve tutsakları *Haleb* pazarlarında satmıştır (1067 sonları). Afşin, 1068 yılı içinde yeniden *Antakya* bölgesine gelerek akınlarda bulunmuş, özellikle *Gaziantep*, *Antakya* ve *Haleb* üçgenini oluşturan bölgede akınlar yapmadığı hiç bir yer bırakmamıştır. Bu sıralarda, imparatorluğun ilerigelen emîrlerinden Gümüştegin'i öldürmesi nedeniyle kendisine çok kızan Alparslan'dan afv mektubu alması üzerine, *Antakya* şehrinden 100 bin altın ve birçok değerli eşya ve savaş aletleri alarak sultanın katına çıkmak amacıyla bu bölgeden ayrılmıştır (Nisan 1068).

Sultan Alparslan, 1067/68 yılı başlarında, *Horasan*'dan büyük bir orduyla hareket edip ikinci kez *Aras* ırmağını geçerek *Gürcistan* ülkesine

girdi ve hükümdarını yeniden itaate mecbur etti. Bununla birlikte sultanın esas amacı, *Anadolu*'da bizzat fetihler yapmak ve dolayısıyla *Bizans*'a ağır darbeler vurmak idi. Fakat imparatorluğun doğu sınırlarında *(Karahanlı) Türk* hakanının ölümü üzerine ortaya çıkan karışıklıklar nedeniyle fetihlere devam edemeyerek geri dünmek zorunda kaldı. Ordusunun bir bölümünü *Anadolu* sınırlarında bırakan sultan, Kutalmışoğlu Mansur ve Süleyman ile, kardeşi *Azerbaycan* genel valisi Yakutî, eniştesi Erbasgan (Erbasan) ve *Anadolu*'ya giriştiği akınlarla ün salan emîr Sunduk'u, fetih hareketini sürdürmekle görevlendirdi. Gerçekten adları geçen *Selçuklu* prens, emîr ve *Türkmen* beyleri, *Bizans*'a sürekli olarak akınlarda bulundular. *Selçuklu* akıncı kuvvetlerinin *Anadolu*'nun çeşitli bölgelerinde giriştikleri akınlar, 1069 yılında da sürdürüldü. Bu kuvvetlerin başında Afşin, Sunduk, Ahmedşah, Türkman et-Türkî, Demleçoğlu Muhammed, Duduoğlu vs. gibi ünlü *Türkmen* beyleri bulunuyordu. *Bizans* imparatoru Romanos Diogenes, bu akınları durdurmak için bir miktar kuvvet göndermişse de bunlar yenilmekten kurtulamamışlardır. Bunun üzerine imparator, bizzat sefere çıkmak zorunda kaldı. Hazırladığı büyük bir ordu ile *Kayseri* yörelerine gelip, buralara akınlar yapan *Selçuklu* kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bırakmış ve oradan *Fırat* ırmağına dek ilerlemiştir. Esas amacı, *Anadolu*'ya yapılan akınlarda *Selçuklu* hareket üssü haline gelen *Ahlat*'ı almak ve böylece *Selçuklu* akıncı kuvvetlerini *Bizans* topraklarından atmak olan imparator, *Harput*'a geldiği zaman, *Selçuklu* akıncılarının, daha sonra *Bizans*'ın *Antakya* valisi olacak olan *Ermeni* Philaretos Brachamios'un savunduğu *Malatya* kentini yakıp yıktığı ve Philaretos'un ağır bir yenilgiye uğradığı haberini almıştı. Fakat buna rağmen o, ileri yürüyüşünü sürdürerek *Palu*'ya dek geldi. Bu sırada da o, ardı arası kesilmeyen akınlarla *Anadolu*'ya akmakta olan *Selçuklu* kuvvetlerinin başta *Konya* ve *Karaman* olmak üzere, birçok kent, ilçe ve kaleleri istilâ ettiklerini haber alınca doğu yönündeki ileri harekâtını durdurarak *Selçuklu* akıncılarının dönüş yollarını kesmek için *Sivas* üzerinden *Kayseri*'ye geldi. İmparatorun giriştiği bütün bu önlemlere rağmen *Selçuklu* akıncıları *Toros* dağları geçitlerinden geçerek güneydeki hareket üsleri *Haleb*'e ulaşmayı başardılar. Böylece imparatorun daha önce yaptığı *Suriye* seferinden (Mart 1068) sonra giriştiği bu ikinci seferde de başarılı olamadan *İstanbul*'a dönmek zorunda kaldı.

İmparator Romanos Diogenes'in zaman zaman giriştiği karşı askerî hareketlere rağmen *Anadolu*'ya yönetilen *Selçuklu* akınları hiç kesilmeksizin sürüp gidiyordu. İmparator, bu akınları durdurmak amacıyla 1070 yılında yeni bir sefere çıkmaya karar verdiyse de saraydaki yakınları kendisine engel oldular. Bununla birlikte imparator, bu kez, kendi yerine Manuel Komnenos'u kuvvetli bir orduyla *Anadolu*'ya gönderdi. Bu sıralarda sultan Alparslan ile arası açılan eniştesi Erbasgan, kalabalık *Nâvekiyye Türkmen*lerinin başında, kendisini sultan adına izleyen emîr Afşin'in önünden ka-

çarak *Kızılırmak* kıyılarına dek ulaşmıştı. Erbasgan, yolunu kesme harekâtına girişen Manuel'i *Sivas* yörelerinde bozguna uğratmış, yanında bulunan Nikephoros Melissenos ile birlikte onu tutsak almıştı. Erbasgan'ın emîr Afşin tarafından izlenmekte olduğunu öğrenen tutsak Manuel, onu *Bizans*'a sığınmaya ikna etti. Başta Manuel olmak üzere, öteki *Bizans* tutsaklarını da salıveren Erbasgan, sultan'ın gazabından korktuğu için yakınlarıyla birlikte *Bizans*'a *İstanbul*'a sığındı ve İmparator tarafından parlak bir törenle sanki bir müttefik devlet hükümdarı imiş gibi kabul edildi. Öte yandan Erbasgan'ı izlemekte olan Afşin, *Kapadokya* (*Sivas - Kayseri* bölgesi) üzerinden süratle hareket ederek *Frikya* (*Afyon - Uşak - Denizli* yöreleri) bölgesine girip *Denizli* yakınlarındaki *Honas* ve *Ladicea* kentlerini yakıp yıkarak *Marmara* kıyılarına dek ilerledi. *İstanbul*'a gönderdiği özel bir ulak aracılığıyla *Bizans*'a sığınan Erbasgan'ın beraberindekilerle birlikte kendisine teslimini sultan Alparslan adına, imparatordan istedi. İsteğin kabul edilmemesi üzerine Afşin, gidişinde olduğu gibi dönüşünde de *Bizans* kentlerini tarümar etti. O, bu harekâtı sırasında eline geçirdiği sayısız ganimet ve tutsaklarla *Ahlat*'a dönmüş ve kendisinden merakla haber bekleyen sultana bir mektupla Erbasgan ve *Bizans* harekâtı hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.

Bilindiği üzere, *Bizans*'ın bütün olanaklarını kullanarak hazırladığı büyük ordu, 26 Ağustos 1071'de *Malazgirt*'te yapılan savaş sonunda darmadağın edilmiştir. En genel çizgileriyle vermeye çalıştığımız sultan Tuğrul ve Alparslan zamanlarında *Anadolu*'daki *Selçuklu* istilâ hareketleri sonucunda *Bizans*'ın bu ülkedeki savunma güçlerini oluşturan birçok kaleler yıkılmış, böylece yakın bir gelecekte başlayacak olan *Türk* fetih ve yerleşme hareketleri için çok uygun bir ortam hazırlamış oldu.

2.
BİZANS İMPARATORLUĞU

Orta - Doğu'nun büyük devletlerinden birisi de *Bizans İmparatorluğu* idi. Bu imparatorluk zaman zaman içte ve dışta ciddî tehlikelere düşmesine rağmen yine de ortaçağlarda dünyanın kudretli bir devleti olarak egemenliğini sürdürmeyi başarmıştır. *Bizans*'a Justinuanus'tan sonra en parlak devrini yaşatan ve genişleme politikasını yüksek bir düzeye çıkaran *Makedonya* hanedanınına mensup II. Basil'in ölümü (1025), imparatorluk için bir dönüm noktası olmuştur. II. Basil'den sonra evlenme yoluyla tahta geçen hükümdarlar zamanında, *Bizans İmparatorluğunda* bir gerileme ve anarşi devri başlamıştır ki, bu devir, *Komnenler hanedanı*nın kurucusu Aleksi Komnen'in iktidarı elegeçirmesiyle (1081) sona ermiştir. II. Basil devrinde *Balkanlar*'dan *Güney - Kafkasya*, *Adriyatik* kıyılarından *Güney - İtalya*'ya dek uzanan *Bizans* sınırları, gerileme ve anarşi devrinde, güneyde *Normanlar*, kuzeyde *Peçenekler* ve *Uzlar* ve nihayet doğuda *Selçuklu* baskıları nedeniyle

oldukça daralmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak *Malazgirt* savaşına değin, *Kafkasya*, *Ermenistan*, *Mezopotamya*, *Suriye* ve *İtalya* gibi sınır eyâletleri kaybedilmiş, *Anadolu*, *Selçuklu*lar tarafından istilâya uğratılmış ve nihayet imparatorluğun *Tuna* sınırları zorlanmıştır. *Bizans*'ın dış durumu böylece ciddiyetini korurken iç durumu da iyice bozulmuş, büyük mülk sahiplerinin, topraklarını küçük arazi sahipleri aleyhine genişletmeleri, sivil aristokrasinin, askerî aristokrasiye üstünlük sağlaması sonucu olarak orduya gereken önem verilmeyerek sayılarının azaltılması ve ayrıca yabancı ücretli askerlerin kullanılması, *Bizans* parasının çok değer kaybetmesi, malî sıkıntıyı önlemek için halka ağır vergilerin yüklenmesi ve nihayet hizmet karşılığında toprağın şahıslara dağıtılması *(Pronoia)*, imparatorluğun gerilemesinde önemli birer etken olmuştur. 1025 yılından itibaren VIII. Konstantin ve kızları Zoe (üç kocası III. Romen Argyre, IV. Mihael Paphlagonien ve Konstantin Monomak ile birlikte) ve Theodora zamanlarında *Bizans*'ta çökme devri başlamıştır. Askerî aristokrasiye dayanan Argyre, II. Basil tarafından konan ve büyük mülk sahiplerinin aşırı derecede kuvvet kazanmalarına set çekmiş olan *allelengyon* (karşılıklı garanti) denen vergileri kaldırmak suretiyle küçük mülk sahiplerinin zayıflamalarına neden olmuştur. Fakat daha sonra Argyre'ni boğdurarak tahtı elegeçiren Mihael Paphlagonien, bütün devlet yönetimini,. entrikaları sayesinde iktidara geçmesini sağlayan kardeşi Johannes Orphanotrophe'e bırakmıştır. Johannes, IV. Mihael'in ölümünden sonra (1041) yeğeni V. Mihael Calfat'ı Zoe'ye evlat edindirmiş ve çok geçmeden de imparator ilân edilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte V. Mihael, dayısı Johannes ve imparatoriçe Zoe'yi hapse attırmışsa da patrik Aleksios'un hazırladığı bir ayaklanma sonucunda (Nisan 1042) Mihael, dayısı ile birlikte bir manastıra hapsedilmiş, öte yandan manastırdan çıkartılan Theodora imparator ilân edilerek, Zoe ile birlikte devleti yönetmesi sağlanmıştır. Böylece *Makedonya* hanedanının meşrûiyeti düşüncesi hâkim bir duruma gelmiş oldu. Fakat bu yönetim, Zoe'nin üçüncü kez bir *Bizans* asilzadesi olan IX. Konstantin Monomak ile evlenmesiyle sona ermiştir. Devlet işlerinden pek anlamayan, eğlenceye düşkün, askerî aristokrasiye düşman olan IX. Konstantin devrinde, orduya karşı başlatılan mücadele sivil partinin zaferiyle son bulmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak orduda asker sayısı azaltılmış, daha ziyade *Norman*, *İskandinav*, *Rus* ve *Anglo - Saksonlardan* oluşan ücretli askerler, ordunun esasını teşkil etmiş, askerî bütçe kısıtlanmış, devletin esas savunma güçlerini oluşturan kaleler ihmal edilmiş, generaller passif bir duruma sokulmuş, önemli yönetim görevlerine Psellos, Xiphilin ve Mavropous gibi bilginler atanmıştır. Bu nedenle orduda huzursuzluk başgöstermiş, 1042'de ünlü generallerden Georgios Maniakes, 1047'de de, başta Tornikios olmak üzere, görevlerinden alınan kumandanların çıkardıkları ayaklanmalar güçlükle bastırılmıştır. Bundan başka devlet hazine-

sinin boşalması nedeniyle yasa dışı para faaliyetleri, halk arasında ciddî bir kaynaşma ve huzursuzluğun çıkmasına neden olmuştur.

Dış olaylara gelince, 1043 yılında *İstanbul* önlerine dek gelen *Kiev Rus Prensliğine* ait bir donanma geri çekilmek zorunda bırakıldığı gibi, II. Basil zamanında, *Tuna* boylarına yerleştirilen *Peçenekler*, kesin bir yenilgiye uğratılmış ve pek çok *Peçenek* kuvveti *Bizans* hizmetine girmiştir. İmparatorluğun ilk gerilemesi güneyde *İtalya*'da olmuştur. XI. yüzyıl ortalarında *Güney - İtalya*'da yerleşen *Normanlar*, Robert Guiscard yönetiminde harekete geçerek *Bizans* topraklarını işgale başladılar. *Normanlar*, *Bizans*'ın *İtalya* valisi Maniakes'in karşı hareketleriyle bir süre durdurulmuşlarsa da valinin, *Bizans*'a karşı isyanı ve *İtalya*'dan ayrılması dolayısıyla yeniden saldırıya geçmişler, ayrıca *Alman* İmparatoru III. Henri'den de yardım görmüşlerdir. *Bizans*'ın onları durdurma amacıyla giriştiği bütün çabalar olumlu bir sonuç verememiştir. Böylece imparatorluğun güney sınırları ciddî bir tehlike ile başbaşa kalmış bulunuyordu.

Batıya oranla imparatorluğun doğu sınırları daha dengeli bir durumda idi. *Mısır Fatımîleriyle* barış halinde bulunurken *Anadolu*'ya akmakta olan *Selçuklu* kuvvetleriyle çatışmalar sürüp gidiyordu. Bu arada *Ermeni* kralı Gagik'in mevcut antlaşmayı bozması üzerine, *Ermenistan* toprakları *Bizans*'a katılmış, böylece imparatorluğun sınırları *Kafkasya*'ya dek uzatılmıştır. Ayrıca IX. Konstantin'in sınır koruma hizmetlerini, vergi karşılığında değiştirmesi, bütün *Bizans* savunma sistemini sarsmış ve özellikle *Selçuklu* istilâsını kolaylaştırmıştır. Konstantin Monomak'ın ölümünden sonra *Makedonya* hanedanının son üyesi olan Theodora, saraydaki iktidarı temsil eden gurubun onayı ile *Bizans* tahtına geçti (1055). Theodora, bir yıl gibi kısa süren saltanatı sırasında, bütün devlet işlerini saray mensuplarına bırakmış, doğuda *Selçuklu* askerî hareketlerinin önü alınamadığı gibi, *Mısır Fatımîleriyle* de sürdürülen iyi ilişkiler bozulmuştur. *İtalya*'da ise *Ortodoks* ve *Katolik* kiliseleri arasındaki ayrılığa rağmen *Batı ittifakı fikri* desteklenmiştir. Nihayet 1056 yılında Theodora, ölüm döşeğinde iken saraydaki iktidar partisi tarafından kendisine halef olarak yaşlı ve zayıf şahsiyetli VI. Mihael Stratiotikos'u seçmek zorunda bıraktırıldı ve çok geçmeden de vefat etti.

Sivil partinin çabalarıyla tahta geçen (1056) VI. Mihael, bu parti yandaşlarını ünvan ve armağanlarla ödüllendirmiştir. Fakat çok geçmeden patrik Kerularios'un da desteklediği ordu kumandanlarının giriştikleri ayaklanma (özellikle *Anadolu*'da) sonucunda arazi aristokrasisine mensup büyük bir aileye mensup olan *Kastamonu* kalesi muhafızı strategos İsaakhios Kommnenos'un imparator ilân edilmesi, askerî aristokrasinin sivil partiye karşıya bir zaferi olmuştur (1057). Bu imparator devrinde ordu, yine eski önem ve saygınlığını kazanmış, ayrıca imparatoru destekledikleri için partik Kerularios, Psellos, Likhudes gibi bilim adamları da ödüllendirilmiş-

lerdir. Bununla birlikte İsaakhios, *Bizans* hazinesinin boşalmış bir durumda bulunması nedeniyle ortaya çıkan malî sıkıntıyı önlemek amacıyla bazı iktisadî önlemler almış ise de pek başarılı olamamıştır. İsaakhios, *Balkanlar*'a yaptığı bir sefer sırasında hastalanmış, tahtı, önce kardeşine vermeyi kararlaştırmışken onun kabul etmemesi üzerine, yakın dostu X. Konstantinos Dukas'a bırakmıştır (Kasım 1059). Sivil aristokrasiden olan Konstantin Dukas, devletin önemli görevlerine Psellos, Likhudes ve Xiphilin gibi bilim adamlarını getirmiş ve senatoyu da orta sınıftan gelen kimselerle doldurmuştur. Kendisi askerî aristokrasiye karşı olması nedeniyle ordu giderlerini kısmış, malî sıkıntı yüzünden memuriyetilerin parayla satınalma yöntemini çıkarmış, böylece dış tehlikelerle karşı karşıya bulunan imparatorluğun durumu daha da ciddî bir devreye girmiştir. 1059 yılında, *Peçenek* yardımcı kuvvetleriyle *Tuna*'yı geçen *Macarlar*la barış yapılmak zorunda kalınmış, fakat onlar, birkaç yıl sonra (1064) *Belgrad*'ı elegeçirmişlerdir. 1065 yılında, *Kumanların* baskısıyla *Hazar* kıyılarından ayrılan *Oğuzlar (Uzz) Peçenekleri* de önlerine katarak *Tuna*'yı geçip *Makedonya* ve *Tesalya*'ya dek inmişler ve bu bölgeleri yağma akınlarına uğratmışlardır. X. Konstantin, bunlardan bir kısmını devlet hizmetine almış ve *Makedonya*'da oturmalarına izin vermiştir. Bundan başka *İtalya*'da *Normanlar*, sürekli olarak *Bizans* topraklarını işgalden geri durmamışlar, hattâ 1060 yılında, *Reggio* ve *Sicilya*'yı elegeçirmeyi başarmışlardır.

X. Konstantin Dukas'ın ölümünden (Mayıs 1067) sonra vasiyeti gereğince, ikinci karısı Evdokia üç oğlu (Mihael, Andronikos ve Konstantinos) adına *Bizans* tahtına geçti. Bununla birlikte iç karışıklıklar sürüp gidiyordu. Buna paralel olarak *Bizans* sarayında çeşitli grupların devlet yönetimine yaptıkları gelişigüzel karışmalar sonunda imparatorluğa bağlı eyâletler ihmale uğramış, özellikle ordu kendi kaderiyle başbaşa bırakılmıştır. Öyleki *Anadolu*'da bakımsız ve dağınık bir durumda bulunan birlikler, çoğu zaman yiyecek ve giyecek bulma amacıyla il ve ilçeleri yağmalamaktan geri kalmıyorlardı. İşte bütün bu nedenlerle imparatorluğun öteki eyâletlerinde olduğu gibi, *Anadolu*'da da sürdürülmekte olan *Selçuklu* askerî hareketlerine karşı koyabilecek bir *Bizans* ordusu görünmemektedir. Genel olarak ifade edilebilir ki, devlet yönetiminde memur ve maliyecilerin ön plana alındığı kocası Konstantin'den sonra da (yani Evdokia zamanında) durum değişmemişti. Daha Evdokia tahta geçer geçmez yapılan ilk çalışmalarla ordunun bütçesi azaltılmış ve dolayısıyla kuvvetlerin sayısı indirilmiş, silâh ve techizatın da takviyesinden vazgeçilmiş ve kalelerin tamir işleri geri bırakılmıştır. Hattı zatında *Bizans*'ın özellikle bu sıralarda kuvvetli bir askerî politikaya ihtiyacı vardı. Güzel bir kadın olan Evdokia, imparatorluğun, bürokratların yönetiminde nasıl korkunç bir sona doğru gittiğini anlamakta gecikmemişti. Bu nedenle kocasının "evlenmeme vasiyetine" rağmen ayrıca saraydaki askerî kanadın da tavsiye ve etkisiyle askerî

aristokrasiye mensup zengin ve ihtiraslı *Kapadokyalı* bir general olan Romanos Diogenes ile evlenmişti (Ocak 1068). Kendisinden imparatorluğu çöküşten kurtarması beklenen Diogenes, önceki imparatorlar gibi, pek fazla başarılı olamadı. Çünkü o, bomboş bir hazine, uzun yıllar yüzüstü bırakılmış bir ülke, perişan ve darmadağın bir ordu ile karşı karşıya gelmişti. Bu durum karşısında ümidini yitirmek istemeyen Diogenes, devlet yönetiminde birtakım yenilikler yapmak istemişse de evlendikten yedi ay geçmesine rağmen, hâlâ yönetimi elinde tutmakta olan karısı Evdokia ile arası açıldı. Bunun üzerine sarayı terk ile *Anadolu* yakasına geçip, özellikle *Anadolu*'daki *Selçuklu* ilerleyişini durdurmak amacıyla hazırlıklara girişti. Fakat bilindiği üzere, 26 Ağustos 1071'de *Selçuklu* Sultanı Alparslan'la *Malazgirt*'te yaptığı savaşta yenilip tutsak alınmasiyle onun da imparatorluğu sona ermiş oldu.

3.
BAĞDAD ABBASÎ HALİFELİĞİ

Hz. Peygamber'in amcası el-Abbas b. Abdülmuttalib'in soyundan gelen *Abbasîler*, *Emevî* hanedanına karşı sürdürdükleri uzun mücadeleler sonucunda (Muhammed b. Ali, oğlu İbrahim, bunun kardeşleri Ebû Câfer ve Ebu'l-Abbas ve *Horasan*lı Ebû Müslim) özellikle *Büyük Zap* suyu savaşından (Ocak 750) sonra *Emevîlere* son vererek kendi adlarıyla anılan *Abbasî Halifeliğini* kurmuşlardır. İlk *Abbasî* halifesi Ebu'l-Abbas es-Saffâh'tan sonra yerine geçen kardeşi Ebû Câfer el-Mansur (754-775), hilâfet başkentini *Bağdad*'a nakletmiş ve böylece Halifeliğin doğuya yönelmesini sağlamıştır. el-Mansur, Halifeliği ciddî şekilde uğraştıran iç sorunları büyük ölçüde çözümlemiş, halifelik ülkelerinde huzur ve sükûnu sağlamıştır. Bunda, *İran* asıllı *Bermekoğulları* ailesinin de büyük rolü olduğunda hiç şüphe yoktur. Fakat daha sonra, halife olan el-Mehdî (775-785) devrinde *Horasan*'da birtakım mezhep çatışmaları ortaya çıkmış, *Bizans*'la başarılı savaşlar yapılmıştır. Musa el-Hâdî'nin kısa halifeliğinden (785-786) sonra Harun er-Reşid hilâfet tahtına geçmiştir. Onun halifeliğinin başlangıcında, *Asya*'da *Arap* hâkimiyeti yüksek bir düzeye ulaşmış idi. Genellikle hilâfet yönetiminin iyi ve düzenli bir şekilde yürütülmesinde, Harun er-Reşid'in yetenekli kişiliği yanında, *Bermekoğulları* ailesinin de katkıları büyük olmuştur. Harun er-Reşid'in son zamanlarıyla, daha sonraki halifeler devirlerinde, IX. yüzyılda, Halifeliğin siyasal birliği çözülmeye başlamış, bu cümleden olarak *Emevî* sulâlesinin bir kolu, *İspanya*'da bağımsız bir yönetim sürdürdüğü gibi, *Kuzey-Afrika*'nın merkezle ilişkisi kesilmiş, *Mısır*'da *Tulunoğulları* tarafından bağımsız bir devlet kurulmuştur. *Mâveraünnehr* ve *Horasan*'da *Tahirî*, *Samanî* ve *Saffarîler* hilâfetten ayrılarak bağımsız birer devlet kurmuşlardır; böylece *Abbasî Halifeliğinin* hâkimiyeti *Irak* dışında âdeta tamamen yıkılmış bir duruma gelmişti. *Mısır*

ve *Kuzey - Afrika*'da kurulan şiî *Fatımî Halifeliği*, *Kızıldeniz*'den *Atlas Okyanusu*'na dek uzanan ülkelere hâkim olarak sünnî *Abbasî Halifeliğini* tehdit eder bir duruma gelmiştir. Nihayet *İran* ve *Irak*'ta kurulup genişleyen şiî *Büveyoğulları*, halife el-Müstekfî zamanında (944-046) *Bağdad*'ı işgal edip yönetimi ellerine geçirmişlerdir. Fakat 1040 yılından sonra süratle genişleyip İmparatorluk haline gelen sünnî *Selçukluların İslâm* âleminin kudretini ellerine geçirmeleri sonucunda, *Abbasî Halifeliği*, önce *Büveyhoğulları*, daha sonra da *Fatımî Halifeliğinin* baskı ve tehdidinden kurtarılmıştır[1a].

4.

BÜVEYHOĞULLARI DEVLETİ

Ebû Şucâ Büveyh (Bûye) tarafından kurulan ve daha sonra *Ziyaroğulları*'nın hizmetine giren üç oğlu İmadüddevle Ali, Rüknüddin Hasan ve Muizzüddin Ahmed'in büyük çabalarıyla, süratle gelişen *İran* kökenli *Büveyhoğulları* devleti, kısa zamanda *İsfahan*, *Cibâl*, *Kirman*, *Huzistan* ve yörelerine hâkim olmuş ve hattâ Ahmed, 945 yılında *Bağdad*'a girip yönetimi eline geçirmiştir. Ahmed'in oğlu Aduddevle Fena Husrev, *Irak*, *Güney - İran* ve *Umman*'ı elegeçirdikten başka, *Elcezire*'de *Hamdanoğulları*, *Taberistan*'da *Ziyaroğulları*, *Horasan*'da da *Samanoğulları* aleyhine olarak devletin sınırlarını en geniş bir düzeye ulaştırdı. Fakat onun ölümünden sonra aile içinde ayrılık ve çekişmeler başgöstermiş, önce *Gaznelilerin*, daha sonra da Tuğrul Bey'in *İslâm* dünyasına hâkim olma faaliyetleri sonucunda ortadan kaldırılmış (1055), ancak bu ailenin bazı fertleri, tâbi emîrlikler halinde bir süre daha siyasal yaşamlarını devam ettirmişlerdir. *Büveyhoğullarının* ortadan kaldırılmasından sonra bile *Büveyhî* valisi olarak, *Bağdad*'da görev yapan *Türk* asıllı Ebu'l-Hâris Arslan el-Besasirî, şiî *Mısır Fatımîleri* ve Kureyş b. Bedran ve Dübeys b. Mezyed ile işbirliği yaparak 28 Kasım 1058'de, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal isyanı dolayısıyla şehirde bulunmamasından istifade ile *Bağdad*'ı işgal ve halife el-Kaim Biemrillah'ı tutsak alıp *Fırat* üzerindeki *Hadise - Âne* kalesine hapsettirmiştir. Fakat İbrahim Yınal'ın isyanını bastıran Tuğrul Bey, yeniden *Bağdad*'a gelerek Besasirî'yi bertaraf edip halifeyi tutsaklıktan kurtararak makamına iade etmiştir. Böylece son *Büveyhî* temsilcisi Arslan el-Besasirî'nin şiîliği yayma ve hâkim bir mezhep haline getirme faaliyetleri de kesin bir şekilde sona erdirilmiştir.

[1a] *Abbasî Halifeliği*, halife el-Kaim Biemrillah'tan itibaren *Selçuklularla* doğrudan doğruya ilgili olduğu ve dolayısıyla konumuzun da hemen her bölümündeki çeşitli olaylarla birlikte sözkonusu edildiği için, burada ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulmasına gerek görülmemiştir.

5.
MISIR FATIMÎ HALİFELİĞİ

Orta - Doğu'nun büyük devletlerinden birisi de *Fatımî* devleti idi. Bu devlet, *İsmailî dal*lerinden Şiî adıyla tanınan San'alı Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed ve Ebû Muhammed Ubeydullah el-Mehdî'nin büyük çabalarıyla *Kuzey - Afrika*'da, *Ağlebî*, *Müdrarî*, *Rüstemî*, *İdrisî* ve *İhşidî* devletleri topraklarında kurulmuştur (M. 909). *Fatımî* devletinin sınırlarını genişletme girişimleri, ikinci halife Ebu'l-Kasım Muhammed el-Kaim zamanında (934-946), özellikle Ebû Yezid el-Haricî'nin başlattığı tehlikeli ayaklanma hareketi nedeniyle uzun bir süre geri kalmış oldu. Esas itibariyle devletin sınırları, halife el-Muizz Lidinillah (953-975) ile oğlu el-Aziz Billah (975/76-996) devirlerinde, *Kızıl Deniz*'den Atlas *Okyanusu*'na dek uzanan ülkeleri, *Hadramut*, *Yemen*, *Hicaz*, *Filistin*, *Suriye* ile bütün *Kuzey - Afrika*'yı içine almakta idi. Fakat halife el-Hâkim zamanında (996-1021) başlayan ve halife ez-Zâhir devrinde (1021-1036) belirli bir şekilde meydana çıkan *Fatımî* yönetiminin zaafiyeti nedeniyle, halifeliğe bağlı birçok eyâletlerde kanlı ayaklanmalar çıkmış ve dolayısıyla bu eyâletlerin *Mısır*'la idarî ilişkileri kesilmiş bir duruma düşmüştür. Bu cümleden olarak özellikle *Kilâboğulları* kabilesi reislerinden *Mirdasoğlu* Salih, *Haleb* bölgesinde, *Kelboğulları* kabilesi reisi Sinan, *Dımaşk* yörelerinde ve nihayet *Tayy* kabilesi reisi Hassan b. Dağfel de *Filistin*'de isyan hareketlerine başlamışlardır. Göçebe *Arap* kabilelerinin bu ayaklanmaları başarılı olmuş ve bunun sonucu olarak Salih *Haleb*'e, Sinan *Dımaşk*'a ve Hassan da *Filistin*'e hâkim olmayı başarmışlardır. Fakat çok geçmeden *Suriye*'ye gönderilen ünlü *Fatımî* kumandanı Anuştegin ed-Dizbörî'nin isyancılarla *Ukhuvâna* yörelerinde yaptığı savaşta (1029) önemli bir zafer kazanması sonucunda, *Filistin* kurtarıldıktan başka *Dımaşk* da elegeçirilmiştir. Daha sonra halife ez-Zâhir'in ölümü üzerine sekizinci *Fatımî* halifesi olarak tahta geçen oğlu el-Mustansır'ın saltanatının ilk yıllarında Anuştegin, *Asi* ırmağı kıyısında *Mirdasoğullarına* karşı kazandığı bir zafer sonunda, Şibüddevle Nasr'ın elinde bulunan *Haleb* de elegeçirilmiştir. Böylece *Fatımî* devletinin sınırları *Fırat*'a dek ulaşırken, bir yandan da Ali es-Suleyhî'nin başarılı fetihleri sonucunda *Yemen*, *Fatımî* egemenliğine alınmış oldu. Fakat gerek yetenekli vezir Ebu'l-Kasım el-Cercerâî ve gerekse değerli kumandan Anuştegin'in ölümleri üzerine, devletin merkezî hükümranlığı süratle zayıflamaya başlamıştır. Bu cümleden olarak *Suriye* ve *Filistin*'deki *Fatımî* hâkimiyeti de çökmeye yüz tutmuş, Hassan yeniden *Filistin*'e, *Mirdasî* Muizzüddevle Simâl de *Haleb*'e egemen olmuşlardır. Bununla birlikte *Fatımîler*, 1048 yılında Nâsıruddevle b. Hamdan ve ertesi yıl (1049) Ebu'l-fazl Rıfku'l-hâdim kumandasında, özellikle *Kuzey - Suriye*'de kaybedilen yerleri geri almak amacıyla, gönderdikleri iki ordu başarılı olamayarak *Mısır*'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Böylece *Haleb* bölgesi

yine *Mirdasoğulları* ailesinin (Simâl'in) elinde kalmıştır. Bununla birlikte Simâl, 1057 yılında *Mısır*'a halife el-Mustansır'a özel ulaklar gönderip *Haleb*'i bırakacağını, buna karşılık kuşku duyduğu ve kendisinin de mensup olduğu *Kilâboğulları* kabilesinin yurdundan uzak bulunan bir *Fatımî* kentinin yönetiminin kendisine verilmesini istemiştir. Bu öneriyi olumlu bulan halife, *Haleb*'e karşılık ona *Beyrut* ve Akkâ kentlerini vermiştir. *Haleb* ve kalesini *Fatımî* nâibi Mekinüddevle'ye teslim eden Simâl (Ocak 1057) kentten ayrılıp *Akkâ*'ya gitmiştir. Fakat öte yandan *Haleb*'in *Fatımî*lere verilmesine razı olmayan *Kilâboğulları* kabilesi kuvvetleri, kente daha önce hâkim olan Şiblüddevle Mahmud kumandasında *Haleb* üzerine yürüyerek işgal ettiler (Temmuz 1060). *Fatımîler*, içkalede direnen nâibleri Mekinüddevle'ye yardım amacıyla emîr Nasruddevle Ali el-Hüseyin kumandasındz bir kuvvet göndermişlerse de bu kuvvet, *Haleb* dışında yapılan savaşta bozguna uğratılmış (*Funeydik* olayı) ve Nasruddevle de tutsak alınmıştır (Ağustos 1060). Böylece *Kilâboğulları* ile bazı göçebe *Arapların* destek ve yardımları sonucunda Mahmud, kesin olarak *Haleb*'e hâkim olmuştur. *Haleb*'in kaybı üzerine Simâl de el-Mustansır'ın buyruğu ile *Akkâ* ve *Beyrut* yönetimini bıraktıktan sonra, daha önce hâkim bulunduğu *Haleb*'i kardeşi oğlundan geri alma girişimlerinde bulundu. Bu cümleden olarak kendi kabilesine mensup yakınlarına mektuplar yazarak sağladığı kuvvetleri *Hama* ve *Humus*'ta toplamayı başaran Simâl, *Maarretünnûman*'a gelerek *Haleb*'i yeğeni Mahmud'dan alma hazırlıklarına başladı. Öte yandan amcasının faaliyetlerini gözden uzak tutmayan Mahmud, şair Ebû Muhammed Abdullah'ı gönderip *Bizans*'tan yardım isteğinde. bulunmuşsa da süratle saldırıya geçen Simal *Kınnesrin Kapısı*'ndan girerek *Haleb*'i yeniden elegeçirmeyi başardı (Kasım/Aralık 1060). Bununla birlikte Simâl ve Mahmud arasında *Haleb* egemenliği uğruna birçok kez çarpışmalar olmuşsa da *Kilâboğulları* kabilesi reislerinin aracılığıyla her ikisi arasında barış yapılmıştır.

Yeğeni Mahmud'a karşı *Haleb*'i elinde tutmayı başaran Simâl, *Antakya* prensi Nikephoros ile savaşa girişti. *Bizanslılar Haleb* savunmasını tehlikeye düşürebilecek bir durumda bulunan *Kastun* ve *Aynü't-temr* kalelerini takviyeye başladılar. Fakat Simâl'in *Bizans*'ın elinde bulunan ve yine *Haleb* savunması için önemli sayılan *Artah* kalesini fethetmesi üzerine, Nikephoros barış girişiminde bulundu. Yapılan antlaşma gereğince, *Kastûn* ve *Aynü't-temr* kaleleri yıkılmış, *Leylûn* kalesi Simâl'e bıtakılmış, bir miktar para karşılığında *Artah* kalesi ise *Bizans*'a geri verilmiştir. Simâl, bu şartlar altında barış yapılması üzerine, *Bizans* topraklarına yapmakta olduğu akınları durdurup *Haleb*'e geri dönmüştür. Fakat çok geçmeden Simâl, *Antakya* prensinin barış şartlarına sadakat göstermemesi ve hattâ daha da ileri giderek *Maarretünnûman*'ı işgale girişmesi üzerine, *Bizans* topraklarına yeniden saldırılara başlamış, özellikle *Câber* kalesi yörelerini ağır yağma ve tahrip akınlarına uğratmıştır.

Bizanslılara karşı başarılı savaşlar yapmakta olan Simâl'in Kasım 1062'de ölümü üzerine, kardeşi Esedüddevle Atiyye, *Haleb Mirdasî* emîri olmuştu. Fakat *Haleb* tahtının öteki müddeisi Mahmud, amcası Simâl'in vasiyetini tanımayarak Atiyye'ye karşı harekete geçip *Kilâboğulları* kabilesinin ilerigelenleriyle Şeyzer'da bir toplantı yapmış ve onları, Atiyye aleyhine kışkırttıktan biraz sonra *Haleb* üzerine saldırıya geçmelerini sağlamıştır (Nisan/Mayıs 1064). Mahmud yönetimindeki *Kilâboğulları* kuvvetleri, *Hama*, *Kefertâb* ve *Maarretünnûman*'ı işgal ile *Haleb* önlerinde karargâh kurdular. Kentte kuşatılan Atiyye, birkaç kez karşı saldırıya geçmişse de başarılı olamamıştır. Her iki taraf arasında yapılan çarpışmalar sonucunda, durumun gittikçe kendi aleyhine gelişmekte olduğunu gören Atiyye, *Haleb*, *Rahbe*, *Bâlis*, *Azaz*, *Menbiç* ve *Kınnesrin*'in kendi yönetiminde kalması, *Hama*, *Kefertâb*, *Maarretünnûman* ve daha bazı yörelerin Mahmud'un elinde kalması şartlarıyla barış yapmak zorunda kaldı. Fakat bu barışa rağmen Atiyye, kalabalık *Kilâboğulları* kuvvetlerini elinde tutan yeğeni Mahmud'a güvenememekte, ona karşı başka göçebe *Arap* kabilelerinden de herhangi bir yardım sağlayamamakta idi.

Böylece *Kuzey-Suriye*'yi kaybeden *Fatımî* devletinin egemenliğinde kalan *Suriye*'nin en önemli kenti *Dımaşk*'ta da durum iyi değildi. Kentte yerleşen *Türklerle Berberî* unsurlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve yetki çatışmaları gittikçe artmakta, huzur ve sükûnu sağlamak üzere şehre gönderilen valiler başarılı olamamakta ve dolayısıyla sık sık değiştirilmekte idiler. Özellikle devlet yönetiminde *Türklere* oldukça geniş yer veren halife el-Mustansır'ın saltanatının ortalarına doğru *Mısır*'da büyük huzursuzluklar başgöstermiştir. Yetenekli vezir Ebu'l-Kasım el-Cercerâî'den sonra vezaret makamına geçen Ebû Sa'd, 1047'de orduda *Türk* ve *Berberî* kuvvetler arasında patlak veren çatışmalarda öldürülmüş, yerine kardeşi Ebû Nasr Hârun geçmişse de çok geçmeden Ebû Muhammed Hasan el-Yâzûrî, *Fatımî* veziri olmuştur. Fakat bu sıralarda *Mısır* ve eyâletlerde huzursuzluk ve ekonomik sıkıntılar ciddî bir durum almıştı. Halife, devletin malî durumunu düzeltmek amacıyla, halka para cezası kesmek, mal ve mülklerine elkoymak gibi huzursuzluğu daha da çok artıran eylemlere girişmekte idi. Bu arada *Delta* bölgesi *Araplarının* tehlikeli ayaklanmaları güçlükle bastırıldı. Ayrıca orduda görevli *Türk*, *Berberî*ler ve *Sudanlılar* arasında başgösteren gerginlik sonderecede tehlikeli bir hal almıştı. Sivil yönetimin iyice bozulması, devlet hazinesinin de boşaltılmasının etkisiyle askerî unsurlar yetki çatışmalarına giriştiler. Bu cümleden olarak *Hamdanoğullarından* Nâsıruddevle, *Türk* ve *Berberîlerle* işbirliği yaparak 1062-67 yılları arasında *Sudanlıları* kesin olarak bertaraf etmeyi başarmıştır. Fakat çok geçmeden halife üzerinde de egemenlik kurmak isteyen Nâsırüddevle, bir yandan halife, öbür yandan da rakipleri durumuna geçmiş bulunan İldeniz, Bedrülcemalî vs. gibi halifeliğin bellibaşlı ilerigelen emîrleriyle mücadele etmek zorunda

kaldı. Böylece sıkışık bir duruma düşen Nâsıruddevle, *Selçuklu* sultanı Alparslan'a başvurup onu *Mısır*'a davet etti. Bununla birlikte o, bir kısım Arap ve *Berberî* kuvveti sağlayarak özellikle *Kahire* ve *Delta* bölgesinde hâkimiyet kurmayı başardı. Fakat çok geçmeden 1073 yılında İldeniz tarafından bütün yakınlarıyla birlikte öldürüldü. Bununla birlikte 1067 yılından beri hüküm sürmekte olan kıtlık nedeniyle *Mısır*, büyük ve ciddî bir sefalet içinde bulunuyordu. Bu nedenle halkın bir çoğu *Suriye* ve *Irak*'a göçetmek zorunda kaldı. Halife el-Mustansır, ülkeyi, içine düştüğü anarşi ve sefaletten kurtarmak amacıyla Halifeliğin *Akkâ* valisi bulunan Bedrülcemalî'yi *Mısır*'a çağırarak devlet yönetimini eline almasını istedi. Soyca bir *Ermeni* olan Bedrülcemalî, *Suriyeli* emîr Cemalüddevle b. Ammar'ın yetiştirmesi idi. O, el-Mustansır'ın veziri olmadan önce *Dımaşk*'ta iki kez valilik yapmış, daha sonra atandığı *Akkâ* valiliği sırasında, iyi yönetimi dolayısıyla ün kazanmıştır. Bedrülcemalî *Mısır*'a çağrıldığı zaman *Dımaşk* ve *Akkâ*'da en güvendiği kimselerden kurduğu *Ermeni* muhafız alayını da birlikte götürmüştü. Bir gece gizlice *Kahire*'ye varan Bedrülcemalî, halifeyi şiddetle baskı altında bulunduran ve kendisinin *Mısır*'a gelme nedenini anlatmakta çok geç kalmış olan *Türk*, *Berberî* ve *Sudanlı* emîrlerin hepsini bir gecede öldürmek suretiyle duruma hâkim olarak ülkedeki anarşiye son vermiş, huzur ve sükûnu sağlamada büyük bir başarı göstermiştir.

Genel bir şekilde ifade edilebilir ki, *Suriye* ülkesi, *Bizans İmparatorluğu*'nun egemenliği altında bulunduğu sıralarda, *İslâmiyetin* ortaya çıkışı ve süratle yayılışını izleten yıllarda, *Arap* hükümranlığına geçmiş, Milâdî IX. yüzyıldan başlayarak sırasıyla *İhşid* ve *Hamdanoğulları* ve *Mısır Fatımî* devletlerinin yönetimleri altına girmiş ve nihayet özellikle *Kuzey-Suriye*, XI. yüzyıl başlarında da, daha önce buraya güç eden *Kilâboğulları* kabilesinin kurmuş olduğu küçük siyasal kuruluşun (*Mirdasoğulları* emîrliği) hükümranlığında kalmıştır. IX., X. ve XI. yüzyıllarda, *Bizanslıların* özellikle *Kuzey - Suriye*'yi geri alma amacıyla giriştikleri askerî hareketler, zaman zaman başarılı olmuşsa da *Musul* ve *Suriye*'ye hâkim olan *Hamdanoğulları* devletinin başarılı savunmaları, zinde göçebe Arap zümrelerinin kitleler halinde bu bölgeye yerleşmeleri ve nihayet XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Suriye* ve *Filistin*'e başlayan *Türk* giriş ve yerleşmeleri nedenleriyle, *Bizans* için hiç bir fayda sağlamamış, aynı yüzyılda *Antakya* ve yöreleri dışında, *Kuzey - Suriye*'de artık bir *Bizans* egemenliği sözkonusu olamamıştır.

XI. yüzyılda, hemen bütün *Suriye*'yi ellerinde tutan *Mısır Fatımî* devletinin bu ülkedeki hükümranlığının yavaş yavaş çöküşünü, buna paralel olarak *Haleb* bölgesinde, *Arap Miradasoğulları* emîrliğinin kurulduğunu, bu sıralarda *Antakya*'yı içine alan *Doğu - Akdeniz* kıyısı boyunca *Antartûs*'un güney yörelerine dek uzanarak *Trablusşam*'ın kuzeyinden geçen dar bir arazi şeridinde, ancak *Bizans* egemenliğinin sürdüğünü görmekteyiz. Fakat

çok geçmeden sözkonusu bu şeridin de *Anadolu Selçuklu* devletinin askerî faaliyetleri sonucunda, *Bizans*'la ilişkisi kesilecektir [2].

[2] Bu Giriş'in kapsamına aldığı konular hakkında daha geniş bilgiler için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş Devri* (Ankara 1979); aynı müell. *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara 1961; aynı müell. *Anadolu'nun fethi* (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi (1961), s. 89-122; aynı müell. *Tuğrul Bey ve zamanı*. İstanbul 1976; aynı müell. *Alp - Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti* Ankara 1965; aynı müell. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971; İ. Kafesoğlu, İA. "*Selçuklular*" mad.; Cl. Cahen, *The Turkish incvasion, The Selchukids (A History of the Crussades)*, Philadefphia 1955, I. Bölüm V; aynı müell. *La Prémiere Pénétration Turque en Asie Minuere*, Byzantion, XVIII (1946-48); aynı müell. *Pre - Ottoman Turkey. A general survey of the Material and spritual culture and history 1071-1330.* London 1968; A. Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı* (Ankara 1971) ve S. Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes* (Ankara 1971) ve bu eserlerdeki (S. 99-103; s. 119-157) bibliyografya; A. er-Râfiî-S. A. Âşûr, *Mısr fi'l-usûri'l-vustâ mine'l-fethi'l-Arabî hattâ gazvi'l-Osmanî*, Kahire 1970; N. Çağatay, *Fatımîler devletinin kuruluşu ve akideleri* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi VII), s. 63-77; N. A. Koenig, İA. "*el-Azîz*" mad.; E. Graefe, İA. *el-"Hâkim, Fatımîler*" maddeleri; H. A. R. Gibb-P. Kraus, İA. "*el-Muntasır*" mad.; Sobernheim, İA. "*Haleb*" mad.; F. Krenkov, İA. "*Kilâb*" mad.; B. Üçok, *İslâm Tarihi. Emeviler - Abbasîler*, Ankara 1968; Bosworth *İslâm Devletleri Tarihi. Çev.* E. Merçil - M. İpşirli. İstanbul 1980; İA. "*Abbâsîler, Büveyhiler*" maddeleri; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*. çev. F. Işıltan. Ankara 1981 = TTK Yay; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*. Madison 1952, çev. A. M. Mansel. Ankara 1943; C. Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu. İstanbul 1937.

BÖLÜM

I.

SURİYE VE FİLİSTİN'E İLK TÜRK GİRİŞİ

Selçukluların bir devlet kurmalarını sağlayan *Dandanakan* savaşından (24 Mayıs 1040) sonra *Selçuklu* fetih ve genişleme hareketleri, özellikle batı yönünde büyük bir gelişme göstermiştir. Bu cümleden olarak gerek ilk *Selçuklu* sultanı Tuğrul Bey, gerekse *Selçuklu* prensleri, *Rey - İsfahan* bölgesiyle *Azerbaycan* ve *Erran*'dan sonra *Bizans* hâkimiyetinde bulunan *Anadolu*ya da akınlara girişmişler, hattâ *Malatya* ve *Sivas* kentlerine değin *Selçuklu* askerî harekâtını uzatmışlardır [3]. Önceden hazırlanan planlar uyarınca yürütülen bu istilâ ve fetih hareketlerine katılan *Selçuklu* emîrleri ve *Türkmen* beyleri, çeşitli vesilelerle XI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kumandaları altında bulunan kuvvetlerle *Suriye* ve *Filistin*'e gelerek bu ülkelerin fethini ve dolayısıyla buralarda bir *Selçuklu* Devleti'nin kurulmasını sağlamada, önemli roller oynamışlardır. Kaynaklardaki bilgilere göre, *Suriye* ve *Filistin*'e ilk *Türk* girişini temsil eden belli başlı emîr ve *Türkmen* beyleri Hanoğlu Harun, Afşin, Sunduk (ya da Sandak [4]), Kurlu, Atsız ve Şöklü'dür. Şimdi bu emîrlerin *Suriye* ve *Filistin*'deki çeşitli faaliyetlerini birer birer görelim.

A.

KUZEY - SURİYE'YE İLK TÜRK GİRİŞİ

1.

HANOĞLU HARUN'UN FAALİYETLERİ

Suriye'ye ilk *Türk* girişini gerçekleştiren Hanoğlu emîr Harun et-Türkmanî [5], kumandası altında bulunan bin *Türkmen* (Oğuz) atlısıyla

[3] Bu akınların ayrıntısı hakkında bk. Not 2'de verilen bibliyografyadaki eserler.

[4] Bk. Not 65.

[5] Bu ad, Azîmî (Yap. 180 b), *Mir'âtü'z-zeman* (A. Sevim yay.), s. 122), *Ikdü'l-cuman* (XXI, 166 b) ve *el-Kâmil* (X, 233), *Bugyetü't-taleb* (A. Sevim yay), s. 55) ve *Zübdetü'l-Haleb* (I, 294)'de İbn Hân olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte *Züdetü'l-Haleb*'in yayınlayıcısının belirttiğine göre (I, 294, not 4), eserin müstensibi, İbn Hân'ı İbn Hâkan olarak düzeltmiştir. Fakat bununla beraber eserin yayınlayıcısı, metinde daima İbn Hân şeklini benimsemiştir. Ayrıca yine *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 9) İbn Hân'ın adı Melik Hârun olarak kaydedilmiştir.

Anadolu'dan *Haleb* bölgesine gelmiştir[6]. Yalnız *Zübdetü'l-Haleb*'de bulunan bir kayda göre, adı belirtilmeyen bir Türk hükümdarının[7] oğlu olan Harun, babasına kızarak ondan ayrılmış[8], *Azerbaycan* üzerinden *Anadolu*'ya yapılan *Selçuklu* askerî harekâtını yöneten birçok prens ve emîrler arasında, *Selçuklu* hizmetinde olarak, beraberinde bulunan atlılarla[9] birlikte *Diyarbekir* bölgesine gelmiştir[10]. Bu bölge[11] *Selçuklu* vasalı *Mervanoğulları* beyliğinin[12] yönetiminde bulunuyordu. Bu ailenin *Âmid* hâkimi Said ile kardeşi *Meyyâfarikin (Silvan)* emîri Nizamüddevle Nasr arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla, Nasr'ın *Âmid* i elegeçirmesinden kaygı duyulması sonucunda kadı Ebû Ali, bu sıralarda, *Diyarbekir* bölgesinde bulunduğunu gördüğümüz Harun'u yardıma çağırdı ve böylece Nasr'ın girişmesi muhtemel bir harekâtına karşı daha buvvetli bir duruma geçmiş oldu. Fakat Nasr'ın, kardeşine

[6] Harun'un *Suriye*'deki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi veren İbnü'l-Adîm, bu hususu "Bu (yani Harun'un *Suriye*'ye gelişi), *Suriye*'ye ilk *Türk* girişi idi (*Zübdetü'l-Haleb*, I, 295)" demek suretiyle, özellikle belirtmektedir.

[7] Görüldüğü üzere, ilgili hiçbir kaynakta adı belirtilmemiş olmasına rağmen, rahmetli M. H. Yınanç (*Anadolu'nun Fethi* I., s. 60), kaynak göstermeksizin, bu hükümdarın, *Türkistan Hakanı* Tamgaç Han olduğunu ifade ediyor.

Zübdetü'l-Haleb'de (I, 294) Harun'un, "Bir *Türk* hükümdarının oğlu (Bu takdirde, merkezleri *Semerkant* olan *Karahanlılar* devletinin batı kolu hükümdarlarından Ebû İbrahim I. Tamgaç Han b. Nasr'ın (444-460 = 1058-1067/68) oğullarından birisi olduğu düşünülebilir) oğlu olarak belirtmesi yanında, yine aynı müellif (II, 9) yalnızca "Melik", *Miratü'z-zeman*'da (S. 100, 122) *Emîrü'l-Guzz ve Türkmanî*, *el-Kâmil*'de (IX, 233) *Türkmanî*, *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 93) ise *Türkî* olarak vasıflandırılmaktadır. Böylece Harun'un *Oğuz* boylarından birisine mensubiyetinden ziyade, buyruğuna giren *Türkmen (Oğuz)*lerden dolayı ona bu sıfatın verildiği hususu, gerçeğe daha yakın görünüyor.

[8] *Zübdetü'l-Haleb*, I, 294.

[9] *Zübdetü'l-Haleb*, I, 294; *Mir'atü'z-zeman*, s. 122 (Bu eserde 500 *Oğuz* atlısı).

[10] Göst. Yerler.

[11] *Diyarbekir* bölgesi, *Âmid* (Ortaçağlarda *Amida*, *Selçuklular* devrinde *Kara Âmid*), *Meyyafârikin (Silvan)*, *Erzen* ve Mardin illeri ile *Siirt*, *Hısnıkeyfa (Hasankeyf)*, *Düneysir (Koçhisar = Kosar köyü = Kızıltepe)*, *Maden*, *Gölcük*, *Atak*, *Ergani*, *Çermik*, *Savur*, *Cizre* vs. gibi otuza yakın kaleyi içine almakta idi (Ayrıntılı bilgi için bk. *el-A'lâkü'l-hatîre*, varak 43b vd.; İA. "*Diyarbekir*" mad.

[12] Bu beyliğin tarihiyle ilgili bir araştırma için bk. H. F. Amedroz, *The Marwanid Dynasty at Mayyafarikin in the tenth and evelenth centuries* (JRAS/1902-1903), s. 785-812, s. 123-154). Bu sülâlenin tek ve en önemli kaynağını oluşturan İbnü'l-Ezrak'ın *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid* adlı eserinin bu aile ilgili bölümü B. A. Avad tarafından "*Tarihü'l-Fârikî, ed-Devletü'l-Mervaniyye* (Kahire 1959)" adiyle yayınlanmıştır. İçinde birtakım önemli nitelikte çeşitli yanlış ve eksikliklerin yer aldığı bu yayın hakkında bk. A. Sevim, *Tarihi Meyyafarikin ve Âmid*in yayını hakkında, VI. Türk Tarih Kongresi, Bildirileri (Ankara 1967), s. 174-196. Avad'ın yayınladığı bu metin, Mehmet Emin Bozarslan tarafından pek çok çeşitli yanlışlar ve bilimsel olmayan birtakım notlarla Türkçeye çevrilmiştir (İstanbul 1975).

Bu ailenin hâkim olduğu *Diyarbekir* bölgesinin *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* sınırları içine alınması hakkında da bk. A. Sevim, *Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasî faaliyetleri*, Belleten (XXVI/101), s. 129-137; aynı müell. *Diyarbekir bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna katılması*. Atatürk Konferansları, V, 1971/72, s. 299-307.

karşı giriştiği mücadelede başarılı bir duruma gelmesi üzerine Harun, durumun kendi aleyhine ciddileşmesi sonucunda, süratle Âmid'den uzaklaşmışsa da yolda, kalabalık *Arap Temimoğulları*[13] kabilesinin saldırısına uğramış ve hattâ onlar tarafından tutsak alınmıştır[14]. Kaynaklarda anlatılan ve sonradan cereyan eden olaylar zincirinden anlaşıldığına göre, *Temimoğulları* kabilesinin tutsaklığından kurtulan Harun[15] beraberindeki *Oğuz* atlılarıyla *Diyarbekir* bölgesinin güneyindeki *Bizans* sınırlarına (sugûr=uç)[16] gaza amacıyla akınlara başlamıştır. Öyleki bu akınları durdurmada güçlük çeken uçlardaki kent halkı, Harun'un istediği vergi niteliğindeki mal ve paraları vermek suretiyle onunla anlaşma yapmak zorunda kalmakta idiler. Hattâ imparator Konstantin X. Dukas, Harun'un *Bizans* topraklarına karşı giriştiği akınları durdurmak için onun *Bizans* hizmetine geçmesini sağlamış ve uç bölgelerine akınlar yapan öteki *Selçuklu* birliklerine karşı kullanma denemesinde bulunmuştur. Bununla birlikte Harun'un *Bizans* topraklarına birkaç akın daha yapmasına rağmen imparator, uç bölgelerini kısmen de olsa, savunma amacıyla, onu *Bizans* hizmetinde tutmakta fayda görmüştür[17]. Böylece Harun, *Bizans* sınır bölgelerinin savunmasında görev yapmakta iken, *Haleb Mirdasoğulları* emîrliği tahtında bulunan ve fakat tahtın öteki müddeisi ve özellikle *Kilâboğulları* kabilesinin bir kısım kuvvetlerine sahip olan yeğeni Mahmud'un *Haleb*'e karşı herhangibir saldırısından ciddi

[13] Büyük *Mudar* kabilesine bağlı olan göçebe *Temîm* kabilesinin yurtları *Arabistan*'ın doğu bölgesinin büyük bir kısmını, aşağı - yukarı bütün *Necd*'i, *Bahreyn* ile *Yemâme*'nin bir bölümünü kapsamaktadır ki, sınırları, güneyde *Dehnâ* bozkırlarına, kuzeyde ise *Fırat* ırmağı kıyılarına değin uzanmaktadır. Genel bilgi için bk. İA. "*Temîm*" mad.

[14] Hârun'un *Diyarbekir* bölgesindeki faaliyetleri hakkında bilgi veren biricik kaynağımız *Mir'âtü'z-zeman*'daki kayıtlar, pek tatmin edici değildir. Bin *Oğuz* atlısına sahip olduğu kaydedilen Harun'un Temimoğulları kabilesiyle savaşmamış olması, bizce şüphelidir. Aksi halde onun ancak birkaç yakını ile *Âmid*'den ayrıldıktan sonra tutsak alındığı düşünülebilir.

[15] *Mir'atü'z-zeman*'da (S. 101) yanlış olarak verilen bilgilere göre Harun, *Temîmoğulları* kabilesi tarafından *Mardin*'e götürülüp kent kalesinin en yüksek burcundan atılmak suretiyle öldürülmüştür.

[16] *Arap* kaynaklarında *sugûr* adiyle anılan *Arap - Bizans* sınır kentleri üç bölgeye ayrılır :

1 – *Suriye* ucu *(Sugûrü'ş-Şamiyye)*: Bellibaşlı kent ve kaleleri, *Tarsus*, *Adana*, *Anazarba*, *Misis* ve *Antakya*'dır.

2 – *Elcezire* ucu *(Sugûru'l-Cezîriyye)*: Kent ve kaleleri, *Malatya*, *Sümeysat (Samsat)*, *Hısnımansûr (Adıyaman)*, *Âmid*, *Meyyafarikin*, *Bîre* ve *Erzen*'dir.

3 – *Armeniyye* ucu *(Sugûru'l-Armeniyye)*: Bellibaşlı kent ve kaleleri, *Kalikala (Erzurum)*, *Bitlis*, *Malazgirt*, *Ahlat* ve *Kemah*'tır.

Muhtelif *Arap* coğrafyacılarına göre, sözkonusu uçların sınırları zaman zaman değişmektedir. Bütün bu konularda genel bilgi için bk. *Anadolu'nun Fethi*, s. 26 v.d; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches* (Bruxelles 1935, harita I-III; Türkçe çev. F. Işıltan. İstanbul 1970); İA. "*Sugûr ve Avâsım*" maddeleri.

[17] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 122; Cl. Cahen, *La Première Pénétration*, s. 26.

olarak kaygılanan Eseddüddevle Atiyye tarafından yardıma çağırıldı[18]. Çağrıyı kabul eden Harun, derhal atlılarıyla birlikte *Diyarbekir* bölgesinden ayrılarak *Haleb* yörelerine gelip *el-Hâzır* semtine konmuştur. *Mir'âtü'z-zeman*'daki bir kayda göre[19] emîr Atiyye, Harun ve askerlerinin çeşitli giderleri için her ay 11 bin altın vermeyi kabul etmiştir (456/57=1064/65)[20].

Arap olmayan bir zümreyi oluşturan Harun ve atlılarının Atiyye'nin müttefiki olarak *Haleb*'e gelmesi, *Kuzey - Suriye*'de, özellikle *Haleb* bölgesinde cereyan eden siyasal olaylarda daima önemli roller oynayan kalabalık *Kilâboğulları* kabilesi üzerinde hiç kuşkusuz *Haleb Mirdasî* emîrliğini elinde tutan Atiyye aleyhinde olumsuz bir etki yapmıştır. Nitekim kendi siyasal amaçları yanında, bu durumdan faydalanmasını bilen Mahmud, kumandası altına almayı başardığı çok sayıdaki *Kilâboğulları* kuvvetleriyle *Haleb*'e yürümüş, fakat özellikle Harun'un kenti başarı ile savunması sonucunda, geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgi üzerine Mahmud, *Haleb* emîrliğine sahip olma arzusundan vazgeçmiş, *Haleb*, *Rahbe*, *Menbiç*, *Azaz*, *Bâlis* ve yöreleri amcası Atiyye'nin, başta *Esârib* olmak üzere, eskiden beri elinde bulundurduğu yerlerin de yine kendisinde kalması şartıyla amcası ile barış yapmak zorunda kalmıştır (Muharrem 457 = Aralık/Ocak 1064/65)[21].

Yeğeni Mahmud ile anlaşmazlığı şimdilik sona eren Atiyye, *Haleb* yerli muhafızları (Ahdâs)[22] ve Harun'un kumandasındaki *Oğuz* atlılarıyla birlikte *Antakya*'ya bağlı *Bizans* topraklarına akınlar yapmış, bu arada bu yörede bulunan Kemnûn kalesini feth ile birçok ganimet elegeçirdikten sonra *Haleb*'e dönmüştür. *Bizanslılara* karşı ilk olarak kazanılan bu yöresel başarı üzerine, şehir dışında *el-Hâzır* semtinde konakladığını belirttiğimiz Harun ve atlıları, emîr Atiyye ile birlikte *Haleb*'e girdiler. Bununla birlikte Atiyye bundan böyle *Türkmenler*le birlikte yaşamlarını şehir içinde sürdürmesini istediği anlaşılan Harun'un *Haleb*'i elegeçirmeyi amaçlayan herhangibir hareketinden kuşkulanmaya başladı. Ayrıca *Haleb* halkı da silâhlı ve Arap olmayan bir zümrenin aynı sosyal haklarla aralarında birlikte yaşamalarına pek taraftar görünmüyorlardı. İşte bütün bu nedenlerin etkisini altında kalan

[18] *Zübdetü'l-Haleb*, I, 293-95.

Azimî (180b) ve *Zeylü Tarihi Dımaşk* (S. 92), Atiyye'nin, Harun'u, Mahmud'un kendisini *Haleb*'de ikinci kez kuşattığı sırada yardıma çağırdığını belirtiyor.

[19] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 122.

[20] *Mir'âtü'z-zeman*, göst., yer; *Zübdetü'l-Haleb*, I, 294-95; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 94; *Azimî*, 180 b; *el-Kâmil*, IX, 233-34 (Buradaki bilgiler, H. 402 yılı olayları arasında *Mirdasoğulları* tarihi ile ilgili kayıtların devamı olarak verilmiş olup 454 (1062) yılında vukuubulduğu belirtilmiş, eser, yıl esasına göre düzenlenmiş olmasına rağmen H. 454 yılı olayları arasında yer almamıştır).

[21] *Zübdetü'l-Haleb*, I, 295; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, *Azimî*, göst., yerler.

[22] Tekili *hades*, Ortaçağlarda "Devlet, ya da bir kentin yerli muhafız teşkilâtı kuvvetleri" demek olan bu sözcüğün çeşitli anlamları hakkında bk. R. Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes* (Paris 1927), I, 257-58; Cl. Cahen, EI[2] "*al-Ahdâs*" mad.

Atiyye, bir gece Harun'un *Türkmeleri* uykuda iken, *Haleb* yerli muhafızlarına emir vererek onlara bir baskın düzenledi. *Haleb* askerleri, bu baskını sırasında bir kısım *Türkmen* askeri öldürdükten başka onların at ve silâhlarından pek çoğu da yağmaladı (Safer 457=Ocak/Şubat 1065). Böylece müttefiki durumunda bulunan Atiyye'nin ihanetine uğrayan Harun, kendilerini güvencede görmediği *Haleb*'den atlılarıyla birlikte ayrılmak zorunluluğunu duydu. Kentten ayrılırken bu sırada kalede bulunan Atiyye'ye "Ey Atiyye, bana ve askerlerime ihanet ve zulmetin, Tanrı'ya ant içerim ki, seni en kötü bir biçimde o kaleden aşağı indireceğim" diye yüksek sesle bağırdıktan sonra doğu yönüne hareket etti. Harun'un *Türkmenlerin*den bir bölüğü *Fırat* ırmağını geçip *Elcezire* topraklarına girmişlerse de buralarda yurt tutan Arap *Nümeyroğulları* kabilesinin[23] saldırılarına uğramış ve yağma edilmişlerdir. Bu saldırılardan kurtulabilenleri geri dönüp *Fırat*'a yaklaştıkları sırada, bu kez, çok sayıda[24] bir *Bizans* kuvvetine rastladılar. İbnü'l-Adim'in ifadesine göre[25], hiç bir kayıp vermeden *Fırat*'ı geçmeyi başaran bu *Türkmenlerle Bizanslılar* arasında bir çarpışma yapılmış ve hattâ çok sayıda *Bizans* askeri öldürülmüştür. *Türkmen - Bizans* çatışmasından sonra, bu kez, bu bölgelerde oturan *Kureyzoğulları*, *Ka'boğlu Rebîa* vs. gibi Arap kabileleri, sözkonusu *Bizans* kuvvetleriyle savaşmışlardır[26]. Harun'a bağlı bu *Türkmen* bölüğünün daha sonraki hareketleri, ya da yeniden Harun'un buyruğu altına girip girmedikleri hususunda hiç bir bilgiye sahip değiliz.

a) Emîr Mahmud ile ittifakı

Haleb Mirdasî emîri Atiyye'nin ihanetine uğraması sonucunda, beraberindeki *Türkmenlerle* birlikte *Haleb*'den ayrılan ve yukarıda anlatılan çeşitli olaylar nedeniyle kuvvetlerinden bir kısmının kaybeden Harun, bir süreden beri *Haleb Mirdasî* emîrliği tahtını elegeçirmek isteyen, fakat başarılı olamayan Mahmud'a ulaklar göndermiş ve "Daha önce, amcası ve rakibi Atiyye ile birlikte kendisine karşı mücadelelere girişmesi nedeniyle ondan özür dilemiş, şimdi ise kendisiyle işbirliğine ve yardıma hazır olduğunu" bildirmiştir. Esasen içinde, *Haleb* tahtına sahip olma emelini bes-

[23] Fakir ve geçim imkânlarından yoksun olmaları nedeniyle eski zamanlardan beri yağma ve yolkesicilik yapmalarıyla ünlü olan bu kabile, *Arap* yarımadasında *Yemâme*'nin batısında, bu bölge ile *Hima Zeria* arasında aşılması güç, verimsiz arazide oturuyorlardı. Bununla birlikte *Arap* kabileleri arasında *Nümeyr* adını taşıyan küçük guruplar da görülmektedir. *Elcezire*'de oturan sözkonusu bu *Nümeyroğullarının* hangi kabileye bağlı olduğunu bilemiyoruz. Bununla birlikte bu kabile de başka *Arap* kabileleri gibi, *Güney - Arabistan*'dan *Elcezire*'ye göçedip yerleşmiştir. Bu hususta genel bilgi için bk. İA. "*Nümeyr*" mad.

[24] *Zübdetü'l-Haleb*'de (I, 296) *Bizans* kuvvetlerinin 20 bin olduğu belirtilmiştir.

[25] Göst., yer.

[26] *Zübdetü'l-Haleb*, I, 295-96; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 122; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 92; *Azimî*, 180 b; krş. Honigmann (Türkçe çev), s. 116.

leyen Mahmud, Harun'un bu önerisini kabulde hiç bir sakınca görmemiş, aksine buna çok memnun olmuştur. Bunun üzerine Harun, buyruğu altındaki *Türkmen* atlılarıyla bu sıralarda *Sermin*'de[27] bulunan[28] Mahmud'a katılmıştır[29]. Çok geçmeden Harun, Mahmud'la birlikte *Trablusşam*'a gidip geri döndükten sonra[30] *Haleb*'i elegeçirme hazırlıklarına başladılar. Uzun süreden beri *Haleb Mirdasî* emîrliğine sahip olamayan Mahmud, kendisini destekleyen kalabalık *Kilâboğulları* kuvvetlerinden başka, bu kez, Harun'un *Türkmen* atlılarının da yardımını kazanmak suretiyle amcası Atiyye'ye karşı daha güçlü bir duruma gelmiş oldu. *Arap* kuvvetleri ve kendisine katılan birtakım *Türkmenlerle* daha da kuvvetlenen[31] Harun'un kumanda ettiği *Türkmen* atlılarından oluşan bir ordu ile harekete geçen Mahmud, *Haleb*'in kuzeyindeki *Mercüdâbık* yönüne doğru ilerledi. Öte yandan yeğeninin hareketini yakından izlediği anlaşılan emîr Atiyye, özellikle büyük *Kilâboğulları* kabilesinin Amr b. *Kilâb* gurubuna[32] bağlı *Ebû Avf* kolu ile öteki *Arap* kabilelerinden derlediği kuvvetlerle Mahmud ve Harun'a karşı saldırıya geçti. Her iki taraf kuvvetleri arasında *Mercüdâbık* yörelerinde yapılan savaşta (11 Cumadelâhır 457=20 Mayıs1065)[33] Atiyye bozularak çekilmiş ve süratle *Haleb*'i savunma hazırlıklarına koyulmuştur. Fakat kendisini izleyen Mahmud ve Harun, süratle hareket edip *Haleb*'i kuşatmaya başladılar. *Atiyye*'nin kent içinde çok miktarda yiyecek maddeleri depo etmesi nedeniyle kuşatma 102 gün gibi oldukça uzun bir süre devam etmiş, fakat daha sonraki günlerde başgösteren yiyecek sıkıntısı ve özellikle *Türkmen* askerlerinin şiddetle kuşatmayı sürdürmeleri[34] sonucunda, kent savunması daha fazla dayanamamıştır. Savunmayı yöneten Atiyye ve şehir ilerigelenleri, daha önce Harun ve *Türkmenlerine* yaptıkları ihanetin karşılıksız kalmayacağı kuşkusuyla Mahmud'a bir ulak gönderip "*Türkmenlerin*

[27] *Maarretünnûman*'ın kuzeyinde *Haleb*'in 50 km. güney - batısında *Haleb*'e bağlı bir ilçe (Bk. *Zübdetü'l-Haleb*, I, 119, not 2).

[28] *el-Kâmil* (IX, 234)'de Harun'un Mahmud'a, *Harran*'da katıldığı belirtilir.

[29] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 92; *Zübdetü'l-Haleb*, I, 296; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 122; *el-Kâmil*, IX, 233-34; *Azimî*, 180b.

[30] *Zeylü Tarihi Dımaşk* ve *Azimî*'de (Göst. yerler) kaydedilen bu seyahatin nedenleri bilinemiyor. Bununla birlikte daha sonra göreceğimiz *Haleb* kuşatması sırasında Mahmud'a *Mısır Fatımî* halifesi el-Mustansır'dan bir elçinin gelmesi ve halife adına ona çeşitli lâkablar tevcih etmesi (*Zübdetü'l-Haleb*, I, 297), bunun, *Fatımîlerden Haleb* kuşatması için yardım isteğiyle ilgili olması düşünülebilir.

[31] *Zübdetü'l-Haleb*, I, 296.

Ayrıca *Mir'âtü'z-zeman*'daki (S. 132, ayrıca *Zübdetü'l-Haleb*, göst. yer) bir kayda göre Mahmud, oğlunu rehin olarak verip *Bizans Antakya* düklüğünden borç para almış ve onlarla barış imzalamıştır.

[32] *Kilâboğulları* kabilesinin ünlü gurupları hakkında bk. İA. "*Kilâb*" mad.

[33] E. Honigmann (Adıgeç. Eser Türkçe çev., s. 117) bu savaşın tarihini 11 Receb 457 (18 Haziran 1065) olarak vermiştir.

[34] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 124.

kente girmelerine izin vermemesi şartiyle *Haleb*'i kendisine teslim edeceklerini" bildirdiler. Harun ve *Türkmenlerin* şehre girmesi halinde kendi durumunun da sarsılabileceğini düşünen Mahmud, Atiyye'nin bu önerisini içtenlikle kabul etti ve Ramazan 457 ortalarında (Ağustos 1065 sonları) *Haleb*'e girerek hâkimiyetini ilân etti. Atiyye ile yaptığı anlaşma gereğince, kendisinin *Haleb* ve güney yörelerini almasına karşılık, ona *Rahbe*, *Azaz*, *Menbiç*, *Bâlis* ile *Haleb*'in kuzey ve doğusundaki yerleri verdi. Gerçekten Mahmud, Atiyye ile yaptığı anlaşmaya sadakat gösterip Harun ve *Türkmen*lerinin şehre girmelerine izin vermemiş, buna karşılık onların *Haleb*'den uzak kalmalarını sağlamak amacıyla Harun'a *Maarretünnûman*'ı ıkta suretiyle vermiştir[35]. Harun, buyruğu altında bulunan *Türkmen* atlılarından başka İbnü'l-Adim'in de belirttiği gibi[36], kendisine katılan *Türk*, *Uç*'lu[37], *Deylemli* ve *Kürtlerden* oluşan bin kişilik bir askerî kuvvetle ve bütün ağırlıklarıyla *Maarretünnûman*'a gelip kentin namazgâhında konmuştur (458=1066)[38]. Harun'un ıkta yeri olan bu kentteki faaliyetleri hakkında elimizde bulunan kaynaklarda herhangibir bilgiye sahip değiliz. Yalnız İbnü'l-Adim, Harun'un çoğunluğu *Türkmen* olan çeşitli unsurlardan oluşan askerlerinin, bu yörelerde hiç bir yağma eyleminde bulunmadıklarını, *Arap*lara ait bağ ve bahçelerden gerekli bütün ihtiyaç maddelerini ancak para karşılığında

[35] *Zübdetü'l-Haleb*, I, 297; II, 9; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 124; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 93; *Azimî* 181a; krş. *Honigmann*, adıgeç. Eser, s. 117.

Zeylü Tarihi Dımaşk'ta, *Haleb* alındıktan sonra Harun'un *Atiyye* zamanında, *Haleb* yerli muhafızlarının saldırı ve yağmasına uğraması nedeniyle, aynı akıbetin yeniden başına gelmesinden kuşkulanarak şehre girmeyip atlılarıyla birlikte *Irak* yönüne gittiği kaydedilmekte (bunu *Azimî* de veriyor) ise de *Zübdetü'l-Haleb* ile "Harun'un *Haleb*'e girmeyip *Irak*'a gittiğinin rivayet edildiği" ifade edilen *Mir'âtü'z-zeman*'ın bu konudaki yukarıda belirttiğimiz kayıtlarının, Harun ile ilgili sonradan cereyan eden olaylara bakılırsa gerçeğe daha yakın olduğu kolaylıkla anlaşılır.

[36] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 10.

[37] *Zübdetü'l-Haleb*'de (Göst., yer), bunların *Karlukların Uç* kentinden oldukları belirtiliyor. *Arap* kaynaklarında *Uş* (أش) imlâsıyla da yazılan [Bk. İbn Hordâdbih (Yay. M. J. De Goeje 1889)], *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 30, 208) ve *Kaşgarlı*'da (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 35 ve harita) *Uç* şeklinde kaydedilen hu *Karluk* kenti (Ayrıca bk. Yakut, *Mu'cemü'l-büldan*, I, 397) *Özkent*'in güney - batısında bulunmaktadır [(Ayrıntı için bk. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge 1980), s. 478-79) ve harita nr. IX].

[38] *Zübdetü'l-Haleb*'e göre (II, 9-10), emîr Mahmud'un *Haleb*'e hâkim olması (Ağustos 1065 sonları) ile Harun'un kuvvetleriyle *Maarretünnûman*'da yerleşmesi (Eylül 1066 ortaları) arasında bir yıldan fazla bir süre vardır. Bu süre içinde Harun ve askerlerinin nerede ve ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hakkında hiçbir bilgiye rastlanmıyor. Sözkonusu bu *Türkmen* kuvvetlerinin geçim giderlerini karşılamak, ayrıca daha önemli olarak *Haleb* için herhangibir tehlike haline gelmeleri, emîr Mahmud'un çözülmesi gereken ciddî bir sorunu olarak görünüyor. Bu nedenlerle Mahmud onları bir uzun süre *Haleb* dışında bekletmeyip bir an önce, onları ıkta ettiği *Maarretünnûman*'a göndermiş olmalıdır. Nitekim *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 124), Harun ve kuvvetlerinin *Maarretünnûman*'a geliş tarihleri 457 (1065) yılı olayları arasında gösterilmiştir.

aldıklarını, hattâ hayvanlarını dahi parayla sulattıklarını özellikle belirtmektedir [39]. Yağma ve müsaderenin daima olağan bir eylem halinde görüldüğü bir devirde, Harun ve askerlerinin bu dürüst davranışlarına rağmen *Maarretünnûman* halkı onlardan sonderecede kuşku ve korku duymakta idiler. Herhalde bu nedenle olsa gerek, emîr Mahmud, Harun'a *Maarretünnûman* yerine adı belirtilmeyen başka bir yeri ıkta olarak vermiştir [40].

Yukarıda görüldüğü üzere, *Haleb Mirdasî* tahtını birkaç başarısız girişimlerden sonra ancak Harun'un destek ve yardımlarıyla elegeçirmeyi sağlayan emîr Mahmud, onun kuvvetleri sayesinde *Haleb* egemenliğini güvence altında sürdürebiliyor ve kendini daha güçlü hissediyordu. Bunun ilk tezahürlerinden biri olarak o, 459 (1066) yılı başlarında, beraberinde, atlılarıyla Harun ve *Kilâboğulları* ailesinden *Avfoğulları* olduğu halde, harekete geçen Atiyye'yi, kendisiyle savaşması için birtakım girişimlerde bulunan bazı *Kilâboğulları* mensuplarını tedip ile itaate mecbur etmiştir. Bununla birlikte bu girişimlere rağmen Atiyye, kendi çıkarı yüzünden *Arapların* yeniden kanlarının dökülmemesi ve *Mirdasoğulları* ailesinin zayıf düşmemesi için Mahmud ile savaşmaktan kaçınmıştır [41].

Hama yörelerinde giriştiği bu küçük askerî harekâttan dönen Mahmud, metbuu *Mısır Fatımî* halifesi el-Mustansır'dan bir mektup almıştı (Muharrem 459 = Kasım/Aralık 1066). el-Mustansır, bu mektubunda "Hazineye para göndermesini, komşusu bulunduğu kâfir *Bizans*'a gaza yapmasını ve nihayet Harun ve Oğuzlarını *Haleb*'den uzaklaştırmasını" bildiriyordu. Emîr Mahmud, halifeye gönderdiği cevapta "*Haleb*'i amcası Atiyye'den alma amacıyla çok para sarfedip borca girdiği için, elinde para kalmadığını, borcu bittiği takdirde istenilen parayı göndereceğini" ifade ettikten sonra "*Bizans*'a gaza yapamayacağını, çünkü onlardan, oğlunun yanlarında rehin olarak kalması karşılığında, borç para aldığını, ancak borcunu ödeyip oğlunu kurtardıktan sonra gazalara başlayacağını" bildirmiştir. Bundan başka Mahmud, cevabî mektubunda "Harun ve *Oğuzlarının* kendisinden kuvvetli olduklarını, onlardan ancak idare yoluyla faydalandığını ve böylece muhtemel bir tehlikeli hareketlerinden korunduğunu, eğer onların *Haleb*'den uzaklaştırılmaları kesinlikle istenecek olursa, o zaman onların kuvvetinden daha güçlü bir kuvvetin *Haleb*'e gönderilmesini ve kendisinin de bunlara yardımcı olabileceğini" ifade etmiştir. Emîr Mahmud'un cevabını alan halife, bu sıralarda *Dımaşk*'ta bulunan emîrü'l-cüyûş Bedrülcemalî'ye bir mektup göndererek "Mahmud'un itaatten çıktığını ve Iraklılara (sünnî *Bağdad* halifeliğine ve *Selçuklulara*) yanaşmakta olması nedeniyle ona karşı yürüyüp savaşmasını ve itaate alması gerektiğini" bildirdi. Bunun üzerine Bed-

[39] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 10.

[40] Göst., yer.

[41] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 10.

rülcemalî, Mahmud'un *Rahbe*'de bulunan amcası Atiyye'ye "Derhal *Haleb*'e yürümesini ve kendisine yardımcı olacağını" bildirmesinden hemen sonra Atiyye, beraberinde bir kısım *Kilâboğulları* kuvvetleriyle birlikte *Haleb*'e yürümek üzere *Hama*'ya gelmiştir. Bunu haber alan emîr Mahmud, Harun ve *Türkmenleriyle* birlikte *Haleb*'den çıkarak Atiyye'ye katılmalarını önlemek amacıyla, kendisinin metbuu durumunda olan *Kilâboğulları* kabilesinin obasına gidip karargâh kurmuştur. Mahmud ve Atiyye arasında çarpışmalar başlamak üzere iken kadı İbn Ammar aralarına girmiş, her ikisi arasında, *Mısır Fatımî* halifeliğini metbû tanımaları, *Haleb*'e karşılık Atiyye'ye *Rahbe*, *Balis*, *Rakka* ve *Fırat* ırmağının bazı yörelerinin verilmesi şartiyle bir anlaşma yapılmasını sağlamıştır [42]. Böylece Mahmud, *Haleb*'deki hükümranlığını koruduktan başka metbuu el-Mustansır'ın bir ültimatom niteliği taşıyan isteklerinden hiç birisini yerine getirmemiştir.

b) Bizanslılarla çatışması: Artah ve İmm kalelerinin fethi

Harun, emîr Mahmud'un, *Hama* yörelerinde oturan ve kendisine karşı muhalif bir tutum takınan *Araplara* karşı düzenlediği küçük bir sefere katıldıktan sonra, emrindeki *Türkmen* atlıları ve yine kumandası altına verilen *Kilâboğulları* kuvvetleriyle birlikte harekete geçerek *Haleb*'e bağlı olmasına rağmen *Bizans*lıların elinde bulunan stratejik önemi haiz *Artah* kalesi üzerine yürüyüp şiddetle kuşatma ve sıkıştırmaya başladı. Çok sayıda *Hıristiyan* halkın yaşaması ve ilerigelen yöneticilerin burada bulunmaları nedenleriyle *Artah* kalesi ciddi bir şekilde savunuluyor, ayrıca kalenin de sağlam surlara sahip olması dolayısıyla Harun'un kuşatma harekâtı sürüp gidiyor. Beş aya yakın bir süre devam eden kuşatma savaşı sırasında kalabalık bir *Bizans* birliği gelip kalenin *Antakya Kapısı* yönünde karargâh kurmuştu. *Bizans* komutanları, *Artah* ve öteki bazı *Bizans* topraklarının durumu hakkında Harun'a bir anlaşma önerisinde bulunmuşlarsa da kabul edilmemiştir. Kuşatmaya devam eden Harun, 27 Şaban 460 (1 Temmuz 1068)'da *Artah*'ı hücumla elegeçirmeyi başardı [43]. İbnü'l-Adim [44], kuşatma savaşında üç bine yakın *Bizans* askerinin öldürüldüğünü, kale içinde bulunan pek çok malın elegeçirildiğini ve tutsakların alındığını özellikle belirtmiştir. *Bizans*'ın *Antakya* savunması bakımından önemli olan *Artah* kalesinin fethi, *İslâm* sınırlarının *Antakya*'ya biraz daha yaklaşması ve özellikle *Haleb* bölgesinin güvence altına alınmış olması yönünden büyük bir başarı olmuştur. *Artah*'ın fethinden hemen sonra yine bu yörelerde bulunan *'İmm* kalesi de Harun tarafından alınmıştır [45].

[42] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 132-33.

[43] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 13 vd.; *el-Kâmil*, IX, 234; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 136; Honigmann, adıgeç. Eser, s. 117; Cl. Cahen, *La Première Pénétration*, s. 26, 31.

[44] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 12.

[45] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 136.

Romanos Diogenes, *Bizans* İmparatorluk tahtına geçtikten sonra *Anadolu*'daki *Selçuklu* askerî harekâtını durdurmak ve ayrıca güneyde Kuzey - *Suriye*'de *Bizans* toprak kaybını önlemek amacıyla, 1068 yazında, oldukça kalabalık bir orduyla sefere çıktı. Diogenes. *Anadolu*'da birtakım askerî hareketlerde [46] bulunduktan sonra *Malatya* üzerinden Kuzey - *Suriye*'ye geldi. Burada ordusunu bir süre dinlendirdikten sonra *Haleb* bölgesini yağma ve tahrip akınlarına uğrattı. O, bir kısım askerini bu yörelerde bıraktıktan sonra bölgenin en önemli kalelerinden birisine sahip olan *Menbiç* üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. İmparatorun, kendilerini kuşatmak amacıyla harekete geçtiğini daha önce haber alan *Menbiç* halkının büyük bir kısmı süratle kaçıp *Haleb*'e sığınmışlardır [47]. İmparator, şiddetle sürdürdüğü kuşatma savaşından sonra *Menbiç*'i almayı başardı. Kaleyi savunan askerler, silâhsız olarak şehri terketmelerine rağmen Amertice (Amartikes) [48] adlı bir *Türk* emîri, kumandasındaki *Türk* ve *Arap* kuvvetleriyle direnmeyi sürdürüyordu. Fakat Diogenes'in üstün kuvvetleri karşısında o da dayanamayarak teslim olmak zorunda kaldı (461/62=1068/69) [49].

[46] Bu konuda bk. *Anadolu*'nun *Fethi*, s. 62 vd.; Cl. Cahen. adıgeç. Makl.; Honigmann, adıgeç. Eser, s. 118-19; S. Eyice, adıgeç. Eser, s. 24 vd.

[47] Lebeau, *Histoire du Bas - Empire* (Yay. M. De Saint Martin - M. Brosset, Paris 1833), XIV, 472; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 131-37; *Abu'l-Faraç Tarihi*, I, 319.

Son iki kaynakta verilen bilgilere göre, *Menbic*'ten *Haleb*'e giden bir devenin taşıt ücreti 80 altına kadar yükselmiş, bir kilo ekmek ve altı avuç arpa birer altın karşılığında satılmıştır. *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 137), *Bizans* ordusunun da geniş ölçüde etkilendiği yiyecek sıkıntısının *Türkmen* akınları nedeniyle başgösterdiği ifade edilmiştir.

[48] Cl. Cahen (Adıgeç. Makl., s. 26, not 2 Attaliates'in ifadesine dayanarak), Honigmann (Adıgeç. Eser, s. 118 Skylitzes'ten naklen) ve Lebeau'da (XIV, 472) yukarıdaki biçimde geçen, fakat Türkçe adını belirleyemediğimiz bu *Türk* emîrinin Harun olduğunun ifade etmeleri bizce doğru değildir. Sözkonusu kuşatmadan ayrıntılı olarak bahseden *Mir'âtü'z-zeman* ve *Abu'l-Faraç* (Göst. Yerler), kuşatma sırasında Harun'un kentte bulunduğunu belirtmedikleri gibi, onun *Menbic*'le herhangibir ilişkisinden de bahsetmiyorlar. M. H. Yınanç (Adıgeç. Eser, s. 66), Amertice'in Umurtegin olduğunu ifade etmiştir ki, bu da bir tahminden ibarettir.

Lebeau'da (XIV, 460) verilen bilgilere göre, daha önce imparator Konstantin Dukas'ın hizmetinde bulunan Amertice, buyruğu altındaki *Türkmen* atlılarıyla *Antakya* yörelerini ağır bir biçimde yağma ve tahrip akınlarına uğratmış (1067), kendisini karşılayan Nikephor Botaniates'in kuvvetlerini darmadağın etmek suretiyle bozguna uğratmıştır.

[49] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 136-37; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 13-14; *Urfalı Mateos*, s. 137; *Abu'l-Faraç*, I, 319; *Lebeau*, XIV, 471; *el-Kâmil*, X, 60; *Azimî*, 181 a-b; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 99 (Son iki kaynakta kısa bilgi verilmiştir); Cl. Cahen, *La Campagne de Manzikert d'Apres les Sourçes Musulmans* (Byzantion 1934), XI/2, 624; S. Eyice. adıgeç. Eser, s. 25; Honigmann, s. 118.

Teslim olan Amertice'nin sonu hakkında ilgili kaynaklarda herhangibir bilgiye rastlanmıyor. *el-Kâmil*'de, emîr Mahmud, *Kılâboğulları* kabilesi, İbn Hassân et-Tayyî ve bunlara katılan büyük Arap kuvvetlerinin *Menbic*'te bozguna uğrayıp çekildikleri ifade edilmiştir.

Romanos Diogenes'in *Haleb* bölgesinde yağma ve tahrip akınlarını sürdürmesini *Haleb* için tehlikeli gören emîr Mahmud, Harun komutasındaki *Türkmenler*le *Arap*lardan özellikle *Kilâboğulları* kabilesinden oluşturduğu bir orduyla harekete geçerek *Haleb*'in kuzey yörelerinde Diogenes tarafından bırakılan *Bizans* kuvvetlerine karşı bir saldırıya geçti. Bunu haber alan imparator, *Menbiç*'teki askerlerinden bir birliği takviye amacıyla *Haleb* yörelerinde çarpışan *Bizans* kuvvetlerine yolladı. *Türkmen* ve *Arap* kuvvetleri, bozkır kavimlerinin uyguladıkları savaş düzeninde olduğu gibi, saldırıp geri çekilmek suretiyle *Bizans* birliklerini yıpratıp ağır kayıplar verdiriyorlardı. Küçük çapta yapılan bu çarpışmalardan sonra Harun ve Mahmud, askerlerine *Bizans* kuvvetlerine karşı kesin sonuç alabilmek amacıyla bir saldırı emri verdiler. Yapılan yoğun çarpışmalar sırasında *Bizans* kuvvetlerinin bir kanadı bozulup geri çekilmek zorunda bırakılırken, çok geçmeden öbür kanat da baskıya dayanamayıp geri çekilmekten başka bir şey yapamadı[50]. Bu çarpışmalar sırasında birçok *Bizans* askeri kılıçtan geçirildi. *Menbiç*'i daha yeni elegeçirmiş olan Diogenes, *Haleb* yörelerinde bıraktığı kuvvetlerin bu yenilgi ve bozgununa haber alır almaz, daima yanında bulundurduğu *Kapadokya*lı birliklerle derhal buradan hareketle *Haleb* yakınlarına gelip karargâh kurdu. İmparatorun gelişini yakından izleyen Harun ve Mahmud, hiç vakit kaybetmeksizin şafakla birlikte bu kez imparatorun karargâhına ansızın saldırarak kuşatmayı başardılar. Burada *Türkmen-Arap* kuvvetleriyle *Bizans* kuvvetleri arasında amansız bir çarpışma başladı. Kendisinin bizzat kumanda ettiği birliklerin de yenilgisi halinde, durumun *Bizans* için sonderecede ciddileştiğini anlayan imparator, hemşehrileri *Kapadokya*lı askerlere sürekli olarak cesaret veriyor, onların morallerini kuvvetlendirmede büyük çaba gösteriyordu. Nihayet Diogenes, ılık bir havanın hüküm sürdüğü 20 Kasım (1068) gecesi, kuvvetlerini sessizce ve büyük bir gizlilik içinde harekete geçirerek kendilerini kuşatmış bulunan *Türkmen* ve *Arap* askerlerinin çadırlarına saldırtarak bunları ateşe verdi. İmparator, kuşatılmış olan kuvvetlerinin kurtarılmasını sağlaması bakımından sonderecede önemli bulduğu bu harekâtı sürdürmemiş, bozgun halinde kaçan *Türkmen* ve *Arap* askerlerini izlememe emrini vermiştir[51]. Kuşatmadan kurtulan imparator, yeniden *Menbiç*'e gidip kuşatma savaşı sırasında yer yer yıkılan kale surlarını onartmış ve buraya *Gürcü* Pharesmanes Bestes'i kumandan olarak bırakıktan sonra *Haleb*'in kuzeyindeki *Azaz* kalesini almak üzere, harekete geçip kale önlerinde karargâh kurmuşsa da, bir yandan *Türkmen - Arap* kuvvetlerinin sürekli saldırıları, öte yandan ordusunda

[50] Bu sıralarda Bizans ordusunda bir çöküş, bir dağılma başgöstermiştir. Hattâ *Ermeni* askerleri saflardan ayrılıp *Türk* ve *Arap* kuvvetleriyle birleşme girişimlerinde bulunmuşlardır (Lebeau, XIV, 473).

[51] Lebeau, XIV, 473-74.

veba salgını çıkması[52], ayrıca yiyecek sıkıntısının başgöstermesi nedenleriyle harekâtını durdurmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Diogenes, çok geçmeden *Haleb* yörelerinde, yiyecek sağlamak amacıyla, birkaç yağma akınında bulunduktan sonra, daha önce Harun'un feth ettiğini gördüğümüz *Artah* kalesi üzerine yürüdü. Harun ve Mahmud, *Türkmen* ve *Arap* kuvvetleriyle onu karşıladılarsa da (1068/69) bozulup çekilmek zorunda kaldılar. Çok geçmeden imparator, *Artah* kalesini ve daha sonra da biraz daha güneydeki *İmm* kalesini elegeçirmede pek güçlük çekmedi[53].

c) Harun ve Türkmenlerinin sonu

Yukarıda görüldüğü üzere, Harun, *Haleb* emîri Atiyye'nin ihanetine uğradıktan sonra *Haleb Mirdasî* tahtının öteki müddeisi emîr Mahmud'la bir ittifak yapıp onun *Haleb*'i elegeçirmesini sağlamış ve daha sonraları, gerek *Bizanslı*lar, gerekse Mahmud'un başka düşmanlarına karşı onunla birlikte bütün savaş ve mücadelelere katılmış ve kazanılan başarılarda büyük roller oynamış ve hisse sahibi olmuştur. Emîr Mahmud, halkın kuşku duyması nedeniyle Harun ve *Türkmenlerinin Haleb*'de oturmalarına razı olmayarak onlara *Maarretünnûman*'ı ıkta etmişti. Fakat bu kent halkının da isteği üzerine Mahmud, Harun'a adı belirtilmeyen bir yeri ıkta olarak vermişti[54]. Bununla birlikte Harun'un *Maarretünnûman*'dan ayrılıp yeni ıkta bölgesine gidip yerleştiği hususu, kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği nedeniyle kesinlik kazanmamaktadır. İbnü'l-Adim'deki bir kayda göre[55], *Maarretünnûman* yakınlarındaki *Efsûna* kalesi sahibi Hüseyin b. Kâmil'in, *Türkmen* akınları nedeniyle bu kale ve daha bazı yerleri *Fatımî*lere bırakmak zorunda kaldığına bakılırsa, sözkonusu bölgede harekâta bulunan *Türkmenlerin*, Harun'un *Türkmenleri* olması mümkün görülebilir. Emîr Mahmud ile işbirliği devresinde, ıkta yerlerinde hiç bir yağma eyleminde bulunmayan bu *Türkmenlerin*, ancak Mahmud'un herhangibir ihanetine[56] uğramalarından sonradır ki, yağmalara girişmiş olacakları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Sıbt'taki bir kayda göre[57] Harun, daha önce ihanetine uğradığını gördüğümüz Atiyye ile birlikte Mahmud'u da bertaraf etmek amacıyla

[52] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 14), imparatorun, kendisine gelen *Mısır* elçisi kadı el-Kudâî'ye "Bir günde askerlerden başka üç bin at ölmüştür" dediği kaydediliyor.

[53] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 136; *Azimî*, 181 b (Burada *Azaz*'ın da alındığı belirtiliyor); *Abu'l-Faraç*, I, 319; Lebeau, göst., yer; krş. Honigmann, s. 118-19.

[54] Bk. Not 40.

[55] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 10.

[56] Harun'un, emîr Mahmud'u öldürmeye teşebbüs nedeni, bu bilgiyi veren tek kaynak *Mir'âtü'z-zeman*'da belirtilmemiştir. Bununla birlikte Mahmud'un Harun ve *Türkmenlerine* karşı herhangibir ihanette bulunduğu kesinlikle gerçeklik kazanmaktadır. Esasen Mahmud'un, Harun'u atlılarıyla birlikte *Haleb*'e sokmaması, her ikisi arasında bir gerginliğin bulunduğunu gösterir.

[57] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 143.

birkaç kez saldırılarda bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Mahmud'un hizmetinde de kendisini ve maiyyetini güvence altında görmeyen Harun, kuvvetleriyle birlikte, vasalı bulunduğu *Mısır Fatımîlerine* karşı *Sur* şehrinde ayaklanarak yönetimi ele geçiren kadı Aynüddevle Ebu'l-Hasen b. Ebû Ukayl'a gidip (belki çağrı üzerine) bu kez onunla işbirliğine başladı. Aynüddevle, isyan halinde bulunduğu *Fatımîlere* karşı kuvvetli bir durumda olmak için Harun ve *Türkmenlerine* sonderecede iyi davranmış ve onlara maddi yardımlarda bulunmuştur. Bu sıralarda *Mısır Fatımî* halifesi el-Mustansır, Aynüddevle'yi tedip için *Akkâ* valisi Bedrülcemalî'yi görevlendirdi. Harekete geçen Bedrülcemalî, *Sur*'u şiddetle kuşatarak sıkıştırmaya başladı. Çarpışmalar sırasında Harun, bir kısım *Türkmenlerle* birlikte Aynüddevle'nin saflarından ayrılıp Bedrülcemalî'ye katıldı[58]. Harun'un bu hareketi karşısında, onun bir kısım *Türkmenleriyle* ilişki kuran Aynüddevle "Beyiniz Harun'a nekadar iyilikler yaptığımı, mal ve paralar verdiğimi biliyorsunuz; o ise bana dürüst davranmadı. Eğer sizler onu öldürecek olursanız, istediğiniz kadar para veririm" demek suretiyle onları kışkırttı. Aynüddevle'nin bu çekici önerisine kanan iki *Türkmen*, bir fırsatını bulup Harun'u öldürdüler, başını kesip Aynüddevle'ye getirdiler. Kesik baş, kent içinde dolaştırılarak halka gösterildi. Aynüddevle'nin yanında bulunan bazı *Türkmenler*, onun beylerine karşı düzenlediği bu sûikast eylemi nedeniyle onu terkedip Bedrülcemalî'ye katıldılar (462/63= 1070/71)[59].

2.

EMÎR AFŞİN VE SUNDUK'UN FAALİYETLERİ

Sultan Alparslan'ın ünlü kumandanlarından olan Bekçioğlu[60] emîr Afşin, Ahmedşah ile birlikte *Anadolu*'da fetihler yapmakla görevlendirilen değerli *Selçuklu* emîri Gümüştegin'in maiyyetinde, *Murad* ve *Dicle* ırmakları havzalarıyla *Nizip*, *Hısnu Mansur (Adıyaman)* kentleri yörelerine akınlarda bulunup (1066/67) bu bölgedeki *Bizans* kuvvetlerini yenilgiye uğratmış ve daha sonra *Anadolu* fetihlerinde *Selçuklu* harekât üssü haline gelen *Ahlat*'a dönmüştü. Afşin, Gümüştegin'i nedeni bilinmeyen

[58] Daha sonraki kısımlarda ayrıntılı olarak görüleceği üzere, Harun'un kendisinden ayrılması nedeniyle ciddî bir duruma düşen Aynüddevle, bu kez, *Filistin Türkmenleri* başbuğu Kurlu Bey'i yardıma çağıracak ve böylece Bedrülcemali'nin kuşatmasından kurtulacaktır.

[59] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 143; Cahen, *La Première Pénétration*, s. 28-29.

Zübdetü'l-Haleb'de bu olaydan hiç bahsedilmemesi yanında *Zeylü Tarihi Dımaşk* (S. 98), *el-Kâmil* (X, 60) ve *Azimî* (182a) çok kısa) 'de Bedrülcemali'nin *Sur* kentini kuşatması olayı zikredilmekle birlikte Harun'dan sözedilmiyor.

[60] *Bekçiyye* emîrleri *(Ümerâü'l-Bekçiyye)* hakkında bk. F. Sümer, *Oğuzlar* (2. baskı), s. 132.

bir kavga sırasında öldürmesi sonucunda sultanın gazabından kuşku ve endişe duyması nedeniyle, beraberindeki atlılarla *Ahlat*'tan ayrılıp batı yönüne hareketle *Bizans* topraklarına akınlara başladı. Onun kuvvetlerinden bir bölüğü *Gazianteb*'in kuzey - batısındaki *Dülük (Doliche)* yörelerine gelip konmuş, bin kişilik başka bir bölük ise *Antakya* yörelerine girip (Ağustos 1067) buraları baştan aşağı ağır bir şekilde istilâ ve yağma akınlarına tâbi tutmuştur[61]. Daha sonra Afşin, kuzeye *Malatya*'ya yönelmiş, burada kendisine karşı çıkan bir *Bizans* kuvvetini bozguna uğratmış, bunu izleyen günlerde *Tohma* vadisi boyunca ilerleyişini sürdürerek *Kayseri*'ye gelip yörelerinde akınlar yapmıştır. Burada da fazla kalmayan Afşin, *Karaman* yörelerine *(Lycaenia)* akınlarda bulunmuş, çok geçmeden *Toros* ve *Gavur* dağlarını aşarak *Haleb* yörelerine gelmiş ve *Bizans* ülkesinden elde ettiği çeşitli malları *Haleb* pazarlarında satmıştır (1067 sonları)[62]. Afşin, burada daha fazla kalmayıp ertesi yıl (1068) yeniden *Antakya* üzerine yürüyüp akınlarda bulunmuştur. İbnü'l-Adim'in özellikle belirttiğine göre[63], Afşin'in baskın biçimindeki sürekli akınları nedeniyle *Haleb* ve *Antakya* yörelerinde istilâya uğramayan hiç bir yer kalmamıştır. Afşin, *Antakya* yörelerinde iken Gümüştegin'i öldürmesi nedeniyle kendisine kızan sultan Alparslan'dan bir afv mektubu almış, bunun üzerine Kuzey - *Suriye*'de çok kalmayıp *Antakya*'dan 100 bin altın, değerli giysiler ve savaş aletleri aldıktan sonra atlılarıyla birlikte sultanın katına çıkmak üzere buradan ayrılmıştır (Nisan 1068)[64].

Selçuklu imparatorluğunun ilerigelen emîrlerinden olan ve *Malazgirt* meydan savaşında *Ahlat Selçuklu* kuvvetleri komutanı sıfatıyla ilk öncü savaşını kazanarak büyük bir başarı elde eden Sunduk[65] et-Türkî, 461/62 (1069/70) yılında Afşin, Ahmedşah, Demleçoğlu Mehmed vs. gibi emîrlerle bir-

[61] *Zübdetü'l-Haleb*'deki (II, 11) kayıtlara göre, sözkonusu bu bölgeye yapılan âni baskınlar sırasında 40 binden fazla manda, keçi, eşek ve sayısız câriyeler ele geçirilmiştir. Bu nedenle fiyatı ucuzlayan mandalar 1-3, câriyeler 2 altına kadar düşmüştür. Aynı eserde ayrıca (II, 12), Afşin ve adamlarının Halep pazarlarında 70 bin kadın ve erkek tutsak sattıklarını, vergi memurlarının *(Eshâbü'l-maûne*, bunun çeşitli anlamları hakkında bk. Dozy, II, 565 vd.) defterlerindeki kayıtlara dayanarak belirtilmektedir.

[62] Afşin'in *Anadolu*'daki harekâtının ayrıntıları hakkında bk. *Anadolu*'nun *Fethi*, s. 60-61, 65-66, 68; *La Campagne*, s. 622, 626 vd.; O. Turan, *Selçuklular Tarihi* ve *Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 109 vd.; M. A. Köymen, *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 41 vd.; Honigmann, adıgeç. Eser, s. 117 ve bu eserlerdeki bibliyografya.

[63] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 12.

[64] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 11-12; *el-Muntazam*, VIII, 255; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 139 (Bu eserde kısa bilgi verilmiştir).

[65] *Sun* (Sunmaktan) ile fiilden isim yapma eki olan *-duk*'tan meydana gelen Sunduk (صندق), "Takdim edilmiş, sunulmuş" belki de dünyaya gelmesi nedeniyle Tanrı tarafından anne ve babaya "Armağan olarak sunulmuş" anlamına gelmektedir *(Kaşgarlı*, II, 28). Bu isim, *Zübdetü'n-nusra'da* (Metin, s. 39) ise Sandak (صنداق) imlâsıyla kaydedilmiştir.

likte *Anadolu*'da istilâ ve fetihlerde bulunmakta idi[66]. Yukarıda görüldüğü üzere, kendisinden daha önce Kuzey - *Suriye*'ye gelip bazı harekâtta bulunan Afşin gibi, Sunduk da buyruğu altındaki kalabalık *Türkmen* atlılarıyla gaza yapmakta olduğu *Anadolu*'dan 462 yılı başlarında (1069 sonları) Kuzey-*Suriye*'ye gelmiştir. Kurlu ve beraberindeki *Türkmen* beylerinin kumandaları altındaki *Nâvekiyye Türkmenleri*nin daha güneyde *Filistin*'de ve *Dımaşk* yörelerinde fetihlerde bulunup *Selçuklulara* tâbi bir *Türkmen* Beyliği kurma yolunda faaliyetlerde bulundukları sıralarda, *Mirdasoğulları* emîrliğinin yönetiminde bulunan *Haleb* bölgesine giren emîr Sunduk'un atlı kuvvetleri, kuzeyden güneye doğru *Haleb*'e bağlı *Urtî*, *Cezr* köyleriyle *Maarretünnûman* ve daha güneyde *Kefertâb*, *Hama*, *Humus* ve *Rafeniyye* yörelerine dek olan yerleri yağma akınlarına uğratmıştır[67]. Kışı *Suriye*'de geçiren[68] Sunduk, emîr Mahmud'dan değerli armağanlar aldıktan sonra kuvvetleriyle birlikte 1070 yılı ortalarında *Anadolu*'da yeniden harekâta devam etmek üzere, *Suriye*'den ayrılmıştır[69].

B.

FİLİSTİN'E İLK TÜRK GİRİŞİ

KURLU ET-TÜRKÎ'NİN FAALİYETLERİ BİR TÜRKMEN BEYLİĞİNİN KURULUŞU

Hanoğlu Harun, Afşin ve Sunduk'un Kuzey - *Suriye*'de giriştikleri çeşitli siyasal ve askerî faaliyetlerde bulundukları sıralarda, 1069/70 yılında, *Nâvekiyye*[70] adlı kalabalık bir *Türkmen* kitlesinin *Filistin*'e gelip yurt tuttuğunu görüyoruz. Bilindiği üzere *Nâvekiyye Türkmenleri*, sultan Alparslan'ın eniştesi (Gevher Hatun'un kocası) Erbasgan'ın[71] kumandası

[66] Emîr Sunduk ve öteki *Selçuklu* emîrlerinin *Anadolu* harekâtı hakkında bk. *Anadolu'nun Fethi*, s. 60-68; *La Campagne*, s. 630-31; *Alp - Arslan ve Zamanı*, s. 40. vd.

[67] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 16), bu akınların çok şiddetli olduğu belirtilmiştir.

[68] Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, kış aylarında *Anadolu*'nun soğuklarına dayanamayan *Türkmen* kitleleri, bu aylarda daha ılık bir iklimin hüküm sürdüğü *Suriye*'ye inmekte idiler.

[69] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 16.

Sunduk Bey, daha sonraki Bölümlerde anlatılacağı gibi, Afşin, Ahmedşah, Demleçoğlu Muhammed vs. emîrlerle birlikte sultan Melikşah'ın buyruğuyla *Suriye Melikliğine* atanan Tutuş'un maiyyetine verilmiştir.

[70] *Bu Nâvekiyye* (ناوكية) kelimesi üzerinde henüz bir araştırma yapılmamıştır. Bu konuda şimdiye dek ileri sürülen fikir ve öneriler hakkında bk. M. F. Köprülü, Belleten, I, 287-88; *Anadolu'nun Fethi*, s. 68; F. Sümer, *Yıva Oğuz Boyuna Dâir*, TM., IX, 151-166; aynı müell. *Çukurova tarihine dair araştırmalar* (Tarih Araştırmaları Dergisi), I, s. 5, not 5.; *Selçuklular Tarihi*, s. 120 vd.; *A.* Ateş, Belleten, sayı 115, s. 516-525.

[71] Bu ad, *Bizans* kaynaklarında Chrysoskoulos, *Ermeni* kaynaklarında Gıdric, Guedric ve Gedric (Bk. *Urfalı Mateos*, s. 137, not. 75) ve bilinen *İslâm* kaynaklarında ise Erbasgan, Ersagun ve İbn Ersıgı şekillerinde geçmektedir.

altında, öteki *Selçuklu* prens ve emîrleriyle *Anadolu*'da *Bizans*'a akınlarda bulunuyordu. Erbasgan'ın sultana karşı itaatsızlık ve isyana kalkışması üzerine, kendisini tedib için, yukarıda Kuzey - *Suriye* harekâtından bahsettiğimiz emîr Afşin görevlendirildi. Afşin'in kendisini izlemeye başlaması üzerine Erbasgan, batı yönüne hareketle *Kızılırmak* kıyılarına dek ulaştı. Fakat bu sıralarda o, *Bizans* imparatoru Romanos Diogenes tarafından *Anadolu*'daki *Selçuklu* akınlarını durdurmakla görevlendirilen Manuel Komnen ile *Sivas* yörelerinde yaptığı savaşta onu ağır bir yenilgiye uğratmış, hattâ onunla birlikte Nikephoros Melissenos'u da tutsak almayı başarmıştı. Çok geçmeden Erbasgan'ın sultana karşı isyan durumunda olduğunu öğrenen Manuel, onu *Bizans*'a sığınmaya ikna etti. Bunun üzerine Erbasgan, başta Manuel ve Mikephoros olmak üzere, alınan bütün tutsakları karşılıksız olarak salıvermiş ve sultanın gazabından korktuğu için yakınlarıyla birlikte *İstanbul*'a gelerek *Bizans*'a sığınmış ve imparator Romanos Diogenes tarafından parlak bir törenle karşılanıp kabul edilmiştir. Başbuğları Erbasgan'ın *Bizans*'a sığınması üzerine, ona bağlı *Nâvekiyye Türkmenleri*, başka beylerin önderliğinde *Bizans*'a akınlarını sürdürürlerken bunlardan bir kısmının, bilinmeyen nedenlerle, Kurlu et-Türkî[72], Uvakoğlu Atsız ve kardeşleri[73]. Şöklü ve Hanoğlu Harun'un adı belirtilmeyen bir yeğeninin yönetimleri altında, *Mısır Fatımîlerinin* hâkimiyetindeki *Filistin*'e gelerek istilâ ve fetih hareketlerini bu kez bu ülkede sürdürdüklerini ve burasını yurt tuttuklarını görüyoruz. İbnü'l-Adîm'in, "*Filistin*'e giren ilk *Türk* unsuru" olarak vasıfladığı[74] bu

[72] Kaynaklarda "*Nâvekiyye Türkmenleri kumandanı*" (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 157), ya da "*Şam*'da (*Suriye*'de) oturan *Türklerin* kumandanı" (*Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 98; *el-kâmil*, X, 60) olarak vasıflanan bu Bey'in adı Türkçe olup "Kuşak, kemer ve mertebe, derece" anlamına gelen *Kur-* (قر) (*Kaşgarlı*, I, 324) sözcüğü *ile -lu, -li* sıfat ekinden yapılmış bir isimdir. Buna göre Kurlu'nun anlamı "Kuşaklı (Kuşak taşıyan)", ya da "Mertebeli, dereceli (Seçkin bir yere sahip), soylu kimse" olmalıdır. Bu ad, *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 31) ve *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 98) قرلو, *Mir'âtü'z-zeman*'da (Göst., yet) قزل, *Ikd*'da (XXI, 172a) قزلوا, *el-Kâmil*'de (Göst. yer) قرلوا ve *Ahbâru Mısır* (İbn Müyesser)'da (S. 20) لوا imlâlarıyla kaydedilmiştir.

[73] Emîr Atsız'ın kardeşlerinden ancak birisinin adının Çavlı olduğunu *Zübdetü'l-Haleb* (II, 47) kaydetmektedir ki, bunun faaliyetleri bakkında *II. Bölüm*'de bilgi verilecektir.

[74] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 31.

Bu *Nâvekiyye Türkmenlerinin Anadolu*'dan nasıl ve hangi yolu izleyerek geldikleri bususu, mevcut kaynaklarda açıklanmıyor. Bununla birlikte *Ahbâru Mısr*'daki (S. 20) bir kayıtta, Kurlu Bey'in (İmlâsı bozuk olsa da) *Irak*'tan geldiği belirtiliyor. Bununla birlikte Erbasgan'ın, Tuğrul Bey'in Arslan el-Besasirî'yi bertaraf ettiği sıralarda *Vâsıt*'ı yağma ettiği (1060) hususundaki *Mir'âtü'z-zeman*'daki (S. 67) kayıt, Kurlu'nun da onunla birlikte olabileceği fikrini benimsemekte ve dolayısıyla *Ahbâru Mısır*'ı desteklemekte ise de kesinlikle ifade edilemez. Ayrıca Erbasgan'ın *Vâsıt*'ı yağmalaması olayı (1060) ile Kurlu'nun *Filistin*'e gelmesi (1070/71) arasında on yıl gibi bir zaman aralığı bulunmaktadır. Bu bakımlardan biz, Kurlu ve buyruğundaki *Türkmenlerin Anadolu*'dan gelmiş olabileceğine daha çok imkân veriyoruz.

Nâvekiyye Türkmenleri, başbuğu durumunda olduğu anlaşılan Kurlu Bey ile adları geçen öteki beylerin yönetimlerinde, 3-4 bin çadır halkı[75] oldukları halde, *Taberiyye* gölünün doğusundaki verimli *Balkâ* topraklarını fethile buralara yerleşmişler ve burada bulunan *Arapların* mal ve zahirelerini depo ettikleri *Nûman* kalesini elegeçirmişlerdir. Daha sonra bu *Türkmenler*, batı yönüne hareketle *Taberiyye* üzerinden güneye inerek bugün *İsrail* sınırlarında bulunan ve *Kudüs*'ün aşağı - yukarı 50 km. batısındaki *Remle* yörelerini fethederek buraya yerleşmişlerdir. Bu sıralarda *Remle*, birtakım göçebe *Arapların* yağmaları dolayısıyla harap ve ıssız bir durumda olup, çarşılarının kapıları bile yoktu, tarlalarda ekim yapılmıyordu. Kurlu Bey, derhal harekete geçip *Remle*'nin imarına giriştiği gibi, komşu yörelerden çiftçiler getirterek toprakları işletmeye başlattırdı; özellikle ihmale uğramış olan zeytin üretiminin gelişmesi için büyük çabalar göstermiştir. Bütün bunların olumlu bir sonucu olarak o yıl, hasat mevsimi sonunda, zeytin ürününden 300 bin altın kazanılmıştır. Bu meblağın 30 bin altını mirî hakkı olarak alınmış, geri kalan kısım da çiftçilere dağıtılmıştır[76]. Böylece, Kurlu Bey'in yönetiminde, başkenti *Remle* olan *Selçuklulara* tâbi bir *Türkmen* Beyliği kurulmuştur. Şimdi Kurlu Bey'in çeşitli siyasal ve askerî faaliyetlerini inceleyelim.

a) Fatımîlerle ilişkiler I.

Kurlu Bey'in önderliğindeki *Nâvekiyye Türkmenleri*, *Filistin*'e gelip yurt tuttukları sıralarda, *Mısır Fatımî* devletinin *Akkâ* valisi Bedrülcemalî, birtakım göçebe *Arap* kabilelerinin saldırılarına uğramış ve bu yüzden çok sıkışık bir duruma düşmüştü. Bedrülcemalî, içinde düştüğü bu ciddî durumdan kurtulmak ve dolayısıyla sözkonusu bu göçebe *Arapları* itaat altına almak amacıyla Kurlu Bey'e başvurarak ondan askerî yardım isteğinde bulundu. İsteği kabul edilerek uygulamaya konan ve böylece durumunu düzelten ve bu sıralarda *Akkâ*'da bulunan Bedrülcemalî, yardımlarına karşılık kendisinden para isteyen Kurlu Bey'e "Bende size verecek para yok, sizi *Araplar* üzerine hâkim kılamam; ancak onları yağmalamakla ve sizlere verdiğim ıktalarla yetininiz" diyerek ona olumsuz bir cevap verdi. Bunun üzerine Kurlu Bey, "Biz bu toprakları kılıçlarımızla aldık" dedikten sonra atlılarıyla derhal harekete geçerek *Taberiyye*'ye yürüyüp buradaki bazı yöreleri işgal ile *Türkmenlere* dağıttı. Kurlu Bey'in bu harekâtı sonucunda, durumu birden bire ciddileşen Bedrülcemalî, bu kez Kurlu

[75] *Zeylü Tarihi Dımaşk*'taki (S. 98) bir kayda göre, Kurlu'nun *Sayda* kentini altı bin atlı ile kuşatmasına bakılırsa kadın ve çocukları dahil, bunların 10-12 bin civarında olabileceği tahmin edilebilir.

[76] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 153.

Remleli bir İsrâilli'den öğrendiğime göre, bugün dahi *Remle* kentinde, *İsrâil*'in en verimli ve kaliteli zeytini yetiştirilmektedir.

Bey'in yardımları ile itaate mecbur ettiği göçebe *Arapları* kendine yardıma çağırdı. Bunun üzerine kalabalık bir göçebe *Arap* gurubu, *Taberiyye*'ye yerleşen Kurlu Bey'in *Türkmenlerine* yakın yörelere gelip konakladılar. Sözkonusu *Arapların* bu hareketinden kuşkulanan Kurlu Bey, bir gece onlara baskın yaparak birçoğunu öldürüp birçoklarını da tutsak aldı. Bundan sonra yeniden *Taberiye*'deki konak yerlerine dönen Kurlu Bey'e ait *Türkmenlerden* bir kısmı, buradan ayrılarak daha kuzeye *Trablusşam* yönüne gidip adı belirlenemeyen yörelere yerleşmişlerdir [77].

Bu olaydan sonra Kurlu Bey, *Sur* kentinde, valisi bulunduğu *Mısır Fatımî* devletine karşı isyanı nedeniyle kendisini tedible görevlendirilen Bedrülcemalî tarafından kuşatılıp itaata zorlanan kadı Aynüddevle'nin çağrısı üzerine, altı bin atlı ile harekete geçmiştir. Kurlu Bey, taktik gereği, doğrudan doğruya Bedrülcemalî üzerine yürümeyip onun yönetiminde bulunan *Sayda* kentini kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştır. Çok geçmeden durumu haber alan Bedrülcemalî, *Sur* halkını kendine kazanmak amacıyla bazı girişimlerde bulunduktan sonra kuşatmayı bırakıp *Sayda* kentini savunmaya gitmek zorunda kaldı [78]. Öte yandan Kurlu Bey, Bedrülcemalî'nin *Sur* kuşatmasını bırakması üzerine, kendisi de *Sayda* kuşatmasını sürdürmeyip *Filistin*'e dönmüş ve böylece Aynüddevle'ye yaptığı yardımı da başarılı olarak sona erdirmiştir [79].

b) Mirdasî Emîrliğine askerî yardım

Mirdasoğlu emîr Mahmud, 458 (1066) yılında, amcası ve rakibi Atiyye'yi yenerek *Haleb*'e hâkim olmayı başarmıştı. Bununla birlikte *Haleb*'i geri almak için, *Fatimî* devletinden yardım almasına rağmen bu amacını gerçekleştirmemiş olan Atiyye, 463 (1071) yılında yardımını sağladığı *Antakya* dükü ile birlikte harekete geçip *Haleb*'e bağlı *Maarretü Mısrîn* üzerine yürüyerek yörelerine yağma akınları yapmış, bölgeyi yakıp yıkmıştır. Öte yandan sultan Alparslan'ın buyruğu ile, *Bağdad* şihnesi Aytegin es-Süleymanî ile birlikte *Fatımîlerin* yönetimindeki *Dımaşk*'ı fethetmek üzere, harekete geçen ve hattâ *Baalbek*'e dek uzanan emîr Mahmud, kalabalık *Kilâboğulları* kabilesi atlılarına sahip olan Atiyye'nin, *Haleb* bölgesinde giriştiği akınları öğrenir öğrenmez hiç vakit kaybetmeden süratle *Haleb*'e geri dönmüş ve *Atiyye*'nin muhtemel bir saldırısına karşı kenti savunma hazırlıklarına girişmiştir. Bununla birlikte Mahmud, Atiyye ve müttefiklerine karşı başarılı

[77] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 153.

[78] Bununla birlikte Bedrülcemalî, daha sonra *Sur* kentini karadan ve denizden kuşatmışsa da bütün *Suriye* ve *Filistin*'e yayılan *Türkmenler*le mücadele etmesi nedeniyle başarılı olamamıştır (*Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 98).

[79] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 98; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 153; *el-Kâmil*, X, 60; *Ahbâru Mısr*, II, 20 (Burada *Safed* kentinin kuşatılması sözkonusu ediliyor); Makrizî, Ebu'l-Abbas b. Ali, *Kitabu ittiâzi'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimme ve'l-hulefâ* (Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 3013), 105 a.

savaş yapacak güç ve kuvvete sahip değildi. Bu nedenle o, *Filistin Türkmen* beyliği emîri Kurlu'ya başvurdu ve ondan yardım isteğinde bulundu. Bu yardım çağrısını benimseyen Kurlu Bey, bin atlı ile *Haleb*'e yardıma gitmiş ve Atiyye ve müttefiklerine karşı yapılan savaşın kazanılmasında önemli bir rol oynamıştır. Böylece Atiyye'nin *Haleb* bölgesindeki akınlarına son verildiği gibi, emîr Mahmud'un da *Haleb* hükümdarlığı bu ciddi tehlikeden kurtulmuş oldu. Kurlu Bey, bu askerî yardımından dolayı Mahmud'dan binek atı ve para aldıktan sonra yeniden *Filistin*'e dönmüştür (Ağustos 463 = 1071) [80].

c) Fatımîlerle ilişkiler II.

Kurlu Bey, *Mirdasoğullarına* yaptığı sözü edilen yardım harekâtından çok geçmeden bu kez, *Fatımî* valisi İbn Münzev el-Kitamî'nin yönetiminde bulunan *Dımaşk* üzerine yürüyerek kuşatıp sıkıştırmaya başladı ve bu yörelerdeki birçok köy ve çiftlikleri işgal etti. Kentin özellikle yiyecek bakımından sıkışık bir duruma düşmesi üzerine, vali İbn Münzev, Kurlu Bey'le 50 bin altın karşılığında barış yapmış, 23 bin altını derhal ödemiş, geri kalanını da sonra ödeyeceğini bildirmiş ve buna da karşılık oğlunu rehin olarak ona vermiştir. Bu anlaşma üzerine Kurlu, kuşatmayı kaldırmıştır (463 = 1071) [81].

Kurlu Bey, daha sonra yine *Fatımî* yönetiminde bulunan *Akkâ*'yı kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Kent valisi, yukarıda değinildiği üzere, Kurlu Bey'le arası açık bulunan Bedrülcemalî idi. Bu sıralarda bu bölgede, başlarında *Karmatî* emîrleri bulunan *Kelboğulları* kabilesine mensup birtakım göçebe *Araplar* oturmakta idiler. Yukardaki bahislerde görüldüğü gibi, bu göçebe *Araplar*, zaman zaman Bedrülcemalî'nin yönetimindeki kentlere yağma akınları düzenliyorlardı. Şimdi ise onlar, *Akkâ*'yı kuşatmakta olan Kurlu Bey ile dostluk kurmuşlar ve belki de onunla birlikte kuşatmaya katılmışlardı. Fakat bu kuşatma harekâtı sürdürüldüğü sırada Kurlu Bey vefat etti. Beylerinin öldüğünü haber alan *Türkmenler*, heyecan ve üzüntü nedeniyle olsa gerek, yakınlarına konup kendileriyle dostluk ve işbirliği yapmakta oldukları bu göçebe *Araplara* saldırıp onları yağmalamışlardır. Kurlu Bey'in ölümü üzerine onun bu sıralarda *Remle*'de bulunan ve adı

[80] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 153; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 31-32; Honigmann, s. 120 (Bu eserde gerekli kaynaklar kullanılmadığı için verilen bilgiler eksik ve yetersiz kalmıştır).

[81] *Mir'âtüz'-zeman*, s. 157.

Kurlu Bey'in bu *Dımaşk* kuşatmasının, aynı tarihlerde (Mayıs 1071) sultan Alparslan'ın *Haleb* önlerine gelip bura hâkimi Mahmud'u itaat altına aldıktan sonra *Bağdad* şıhnesi Aytegin es-Süleymanî ile birlikte başta *Dımaşk* olmak üzere *Fatımî* şehirlerini fethetmesini bildirmesi (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 23) ile bir ilgisinin olabileceği, yani Kurlu Bey'in de sultanın buyruğu ile *Dımaşk*'a yürümesi mümkün görünebilirse de kaynaklarımızda bu hususu doğrulayacak bir bilgiye rastlayamadık.

belirtilmeyen yakınlarından bir *Türkmen* beyi[82] *Akkâ*'ya gelerek *Türkmen* kuvvetlerinin başına geçip kuşatmayı sürdürmüş, ayrıca, bu bölgede akınlara giriştikten başka *Sur* ve öteki bazı kentlere de akınkarda bulunmuştur. Fakat öte yandan *Akkâ* kuşatması uzayıp gidiyordu. Bedrülcemalî, şehre deniz yönünden yiyecek maddeleri gönderdiği için halk, kuşatma dolayısıyla herhangi bir sıkıntıya düşmüyordu. Kuşatmanın uzayıp gitmesi nedeniyle *Akkâ*'yı fethetme ümitleri kesilen *Türkmen* kuvvetleri komutanı, *Filistin*'e geri dönmüştür. Bununla birlikte beraberindeki *Türkmenlerden* bir kısmı, *Mısır* yönüne hareketle *Bilbîs (Belbeys)*'e[83] gitmişler, buradan da *Mısır* topraklarına birtakım akınlarda bulunmuşlardır. Fakat yiyecek sıkıntısına düşmeleri üzerine, yeniden *Filistin*'e dönmek zorunda kalmışlardır.

Filistin'de kurulan beyliğin esas unsurunu oluşturan *Nâvekiyye Türkmenleri* hakkında ayrıntılı bilgi veren tek kaynağımız Sıbt[84], bunlardan bir kısmının *Vâdi'l-kurâ*[85] ve Tîmâr'a[86] dek uzandıklarını, hattâ bunlardan 17 kişinin *Medine*'ye giderek Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ettiklerini kaydetmektedir. *Filistin*'de ilk kez bir *Türk* unsuru tarafından kurulan bu *Türkmen* Beyliği hakkında mevcut kaynaklarımızda şimdilik başka bir bilgiye sahip değiliz. Bunların siyasal yapıları hakkında da herhangibir bilgimiz yoktur. Yalnız bunların, *Oğuz* boylarından birisine mensup oldukları, kabile törelerine sıkı sıkıya bağlı bulundukları, ilerigelen bir Bey'in yönetiminde, bir Beylik halinde, yaşamlarını sürdürdükleri, bunu meşrû halde devam ettirebilmek ve dolayısıyla – tâbiyetlerini gösteren herhangibir kayıt yoksa da – federal bir yönetim sistemine sahip olan *Selçuklu* devletine normal olarak tâbi olduklarını ifade etmek yerinde olacaktır.

A.
MİRDASOĞULLARI EMİRLİĞİNİN SELÇUKLU TÂBİYETİNE GEÇMESİ

Bundan önceki kısımlarda görüldüğü üzere, Hanoğlu Harun, emîr Afşin, Sanduk ve Kurlu'nun, buyrukları altında bulunan kalabalık *Türkmen* kitleleriyle *Anadolu*'dan *Suriye* ve *Filistin*'e geldiklerini, bunlardan bazılarının birtakım geçici akınlarda bulunduktan sonra yeniden *Anadolu*'ya döndüklerini, daha küçük bir kitlenin *Haleb* bölgesine gelip birtakım siyasal ve askerî faaliyetlerde bulunduğunu ve nihayet *Filistin*'a gelen oldukça kalabalık bir *Türkmen* zümresinin tarihte ilk kez bir Beylik kurduklarını

[82] Bu Bey'in, görüleceği, üzere, Kurlu Bey'den sonra bütün *Nâvekkiyye Türkmenlerinin* başına geçerek *Suriye* ve *Filistin*'i fethedecek olan Atsız olması mümkündür.

[83] *Suriye* yolu üzerinde, *Fustat*'a 10 km. uzaklık tabir şehir (*Mu'cemü'l-büldan*, I, 712).

[84] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 158.

[85] Medine'ye bağlı bir vadi (*Mu'cemü'l-büldan*, IV, 878).

[86] *Mu'cemü'l-büldan*'da (I, 908) burası, *Bahreyn*'de bir dağ olduğu kaydedilmişse de biz, *Türkmenlerin* bu kadar uzak bir ülkeye gidebileceklerini pek sanmıyoruz.

ayrıntılı olarak görmüştük. *Suriye* ve *Filistin*'deki sözkonusu *Türkmen* kitlelerini, hiç bir *Fatımî* kuvveti, buralardan çıkaramadığı gibi, *Haleb* bölgesini yönetimleri altında bulunduran *Mirdasoğulları* emîrleri de bunlara karşı ciddi hiç bir harekette bulunamamışlardır. Denilebilir ki, *Anadolu*'daki *Türk* fetih ve yerleşme hareketlerine paralel olarak *Suriye* ve *Filistin*'de de *Türk* fetih ve yerleşme faaliyetlerinin ilk hareketleri başarılı bir sonuca ulaşmıştır. Daha geniş anlamiyle ifade edebiliriz ki, XI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yurt tutma amacı ve bilinci ile *Anadolu*, *Suriye* ve *Filistin*'e bir ulus halinde yayılmakta olan zinde *Türk* unsuruna karşı, ne *Bizans* imparatorluğu, ne *Fatımî* devleti ve ne de bu ülkelerdeki küçük bölgesel emîrliklerin, ayrıca içinde bulundukları türlü karışıklıklar yüzünden, hiç bir varlık gösteremedikleri gibi, sözkonusu bu ulusal yayılmayı özleyecek hiç bir başarılı harekette de bulunamamışlardır. Bu cümleden olarak durumu çok iyi anlayıp değerlendiren *Haleb Mirdasoğulları* emîri Mahmud, bu emîrliğin kuruluşundan beri *Mısır Fatımî Halifeliği* adına *Haleb* bölgesinde okutulmakta olan şiî hutbeyi, manen sünnî *Bağdad Abbasî Halifeliğine* bağlı bulunan *Selçukluların*, *Suriye*'ye de yayılma ve egemenlik kurmaya başlamaları dolayısıyla, emîrliğini güvence atına almak ve devamını sağlamak amacıyla – hilâfet veziri Fahruddevle ibn Cehîr'in tavsiyesiyle olsa gerek[87] – değiştirmeyi uygun görmüştür. Emîr Mahmud, bu fikrini gerçekleştirmek üzere, *Haleb* emîrliğinin ilerigelenleriyle bir toplantı yapmış ve onlara "Çok iyi biliyorsunuz ki, tâbi olduğumuz *Fatımî* devleti artık çökmüştür, halbuki daima tehdidi altında bulunduğumuz *Selçuklu* devleti, yeni ve kuvvetli bir egemenliğe sahiptir. Onlar, kanlarını ve maddî varlıklarını sünnî mezheb uğruna akıtıp sarfetmekten asla geri durmuyorlar. İyisi mi biz, söz ve paranın hiç bir işe yaramayabileceği bir zamanın gelip çatmasını beklemeden, hutbemizi onların adına okutalım" diyerek tavsiyede bulunmuştur. Emîrliğin ilerigelenleri, Mahmud'un bu önerisini olumlu bulmuşlar ve böylece toplantıda şiî hutbesinin kaldırılıp sünni hutbesinin okutulması kararlaştırılmıştır. Bu toplantıdan sonra Mahmud, halife ve sultan Alparslan'a özel elçiler gönderip "*Haleb* ve dolaylarında şiî *Mısır Halifeliği* adına okutmakta oldukları hutbeyi, sünnî *Bağdad* halifesi, sonra *Selçuklu* sultanı ve nihayet kendi adına okutacağını" bildirdi. Çok geçmeden *Bağdad* Nakibünnukabası Tırad b. Muhammed ez-Zeynebî, Mahmud'a verilmek üzere, özel giysilerle bir heyetin başında olarak Haleb'e geldi. Kent camiinde büyük bir tören yapıldı. Müezzin ve hatiblere sünnî mezhebin özel siyah giysileri giydirildi ve sırasıyla sultan ve

[87] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 142) bu konuda verilen bilgilere göre, hilâfet veziri Fahruddevle İbn Cehîr, *Mirdasî* emîrine, *Dımaşk* kenti ilerigelenlerine ve bu bölgelerdeki Araplara birer mektup göndererek *şiî* hutbelerini değiştirerek *Abbasî* halifesi ve *Selçuklu* sultanı adına okutmalarını bildirmiş ve dolayısıyla onlara, gerek *Türkmen* saldırılarından, gerekse sultanın ordusundan emin olacaklarını vaadetmiştir.

halife el-Kaim Biemrillah tarafından kendisine "Emîrü'l-ecell, Hüsamü'd-devleti'l-Abbasiyye,Zaîmu cüyûşi'l-Abbassiyyeti'ş-Şâmiyye, Tâcü'l-mülk, Nâsırüddin" lâkabları verilen emîr Mahmud adına yeni hutbe okundu (19 Şevval 462=1 Temmuz 1070)[88]. *Mirdasî* emîrliğinin bağımsızlığa kavuşmasından (Ağustos 1060) beri *Haleb* ve yörelerinde temsilî nitelikte okutulmakta olan şiî *Fatımî* hutbesi de böylece sona ermiş oldu. *Mirdasoğulları* emîrliğinin yönetimindeki *Haleb* bölgesinde, şiî *Fatımî* hutbesinin sünnî *Bağdad* halifeliği adına değiştirilmesi olayı, yönetimlerinden çıkmalarına rağmen bu bölgeyi manevî egemenlikleri altında tutmayı sürdüren *Mısır Fatımî* devletinin bu manevî hükümranlıklarının da artık sona ermiş olduğunu ve *Arap Mirdasî* emîrliğinin resmen *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun* metbûlara arasına girdiğini kesin bir biçimde ifade eder.

B.

MISIR SEFERİ DOLAYISIYLA SULTAN ALPARSLAN'IN HALEB BÖLGESİNE GELİŞİ

Giriş kısmında üzerinde genel olarak durulduğu gibi, XI. yüzyıl Orta-Doğusunun büyük devletlerinden birisi sayılan *Mısır Fatımî* devleti, özellikle sekizinci halife el-Mustansır devrinde (1036-1094) mülkî yönetimin bozulması ve dolayısıyla devlet hazinesinin boşalması, askerî unsurların yetki çatışmalarına girişmelerine neden olmuştur. Vezaret makamında bulunan Nâsırüddevle Ebû Ali el-Hasen b. Hamdan, devlet için önemli bir tehlike haline gelen *Sudanlıları* bertaraf etmeyi başardıktan sonra makamını sağlamlaştırmış ve halifeye de karşı çıkmaya başlamıştı. Esas amacının *Mısır* yönetimini elegeçirmek olan Nâsıruddevle, bir yandan halife, öbür yandan da rakipleri başta Yeldeniz el-Acemî, Bedrülcemalî vs. gibi emîrlerle çatışmak zorunda kaldı. Kuvvetli rakipleri karşısında sıkışık bir duruma düşen Nâsıruddevle, bu sıralarda *Horasan*'da bulunan sultan Alparslan'a *Buharalı* fakih Ebû Câfer Muhammed'i[89] elçi olarak

[88] *Mir'âtüz'-zeman*, s. 142-43; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 16-18; *el-Kâmil*, X. 63; *Azimi*, 181a (Çok kısa bilgi verilmiştir).

Bu vesileyle *Halebli* şâir Ebû Muhammed b. Sinan el-Haffâcî, Mahmud'u öven uzun bir kaside kaleme almıştır (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 18).

Mirdasî emîrliğinin *Haleb*'de kuruluşundan itibaren şiî *Fatımî* hutbesi okunmakta olan *Haleb* ulucamiinde halkın yeni okutulmaya başlanan *sünnî* hutbeye karşı herhangi bir dirceniş, ya da engellemeyi önlemek için, emir Mahmud, camiin kapısına bir miktar askerle Hârun'u dikmiş ve ona "Sünnî hutbeyi dinlemeyen ve namaz kılmak istemeyenleri öldürmesini" söylemiştir. Fakat bu iş için Mahmud'a *"Oğuz* askerlerine gerek yok, bunu biz yaparız" diyen şehir ilerigelenleri ve şeyhler olay çıkmasını önlemek amacıyla hutbe okunup namaz kılınmcaya dek bizzat cami kapısında hep birlikte nöbet tutmuşlardır (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 143; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 18).

[89] İbnü'l-Adim (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 19), Nâsıruddevle'nin Ebû Câfer'i, artık *sünnî* hutbesi okutulmakta olan *Haleb*'e kadı olarak atandığını zannettiğini ifade ediyor ki,

göndermiş ve ona "Ordusuyla birlikte *Mısır*'a gelmesini, ülkeyi kendisine teslim edeceğini ve şiî hutbesini kaldırıp sünnî hutbe okutacağını" bildirmiştir. Bu çağrı üzerine sultan, şiî *Fatımî* egemenliğine son verip *Mısır*'ı da *Selçuklu* İmparatorluğuna katmak amacıyla[90] vakit kayvetmeksizin hazırladığı ordusuyla harekete geçip *Azerbaycan* üzerinden *Anadolu*'ya girdi (1070 yılı ortaları). Bu ülke sınırlarında üslenen *Selçuklu* akıncı kuvvetleriyle de ordusunu güçlendiren Alparslan, Van gölünün kuzeyinden *Malazgirt* önlerine geldi. Daha önceki yıllarda amcası sultan Tuğrul'un iki kez kuşattığı halde alamadığı çok sağlam bir kalesi bulunan bu kenti ve daha sonra da *Erciş*'i güçlük çekmeden fethetti. Henüz *Selçuklu* kuvvetleri tarafından alınmamış olan *Murad*, *Yukarı - Dicle* ırmakları ve kolları arasındaki birtakım kaleleri birer birer elegeçiren sultan, *Diyarbekir* bölgesine gelerek *Dicle* ırmağı kıyısındaki *Harşefiyye* yöresine kondu. Alparslan, bu bölgeyi yöneten ve anlaşmazlık halinde bulunan *Selçuklu* vasalı *Mervanoğulları* ailesinden iki kardeş Nasr ve Said arasında uzlaştırıcı bir barış yaptıktan sonra *Bizanslıların* elinde bulunan *Ergani*'nin güney - doğusundaki *Tulhum* ve *Siverek* kent ve kalelerini feth edip o zamana değin birkaç kez kuşatılmasına rağmen alınamamış olan fevkalâde sağlam surlara sahip *Urfa*'yı kuşatıp sıkıştırmaya başladı (Mart 1071). Kent *Bulgar* Alusianus'un oğlu dük Vasil'in kumandasında şiddetli bir savunma yapıyordu. Sultan, elli gün süren bir kuşatmadan sonra gereksiz yere daha çok zaman kaybetmemek için kuşatmayı kaldırdı[91]. Sultan hareketten önce yanında bulunan elçi fakih Ebû Câfer Muhammed'i, vasal *Haleb Mirdasî* emîri Mahmud'a gönderip "Kendisine itaat arzeden bütün melik ve emîrler gibi, onun da katına gelip yer öperek itaat arzetmesini" bildirdi. Fakat Mahmud, korkusundan sultanın bu çağrısına uymayıp *Haleb*'den topladığı para ve değerli armağanları ona göndermekle yetindi. Sultan, Mahmud'a gönderdiği cevapta "Adıma hutbe okutup benimle böyle mektuplaşmayı sürdürdüğün halde, niçin katıma gelmekten çekindiğini anlamıyorum. Halbuki sen, katıma gelen Şerefüddevle Müslim, İbn Mervan, İbn Vessab, İbn Mezyed, *Türk* ve *Deylemli* emîrlere gösterdiğim lütuf ve yaptığım ihsanları çok iyi bilirsin" dedi. Mahmud çok geçmeden annesi ve çocuğunu sultana yolladı ise de onun bu hareketi sultanı daha çok kızdırdı. Bunun üzerine Alparslan, *Urfa*'dan ayrılıp Ocak 1071 sonlarına doğru *Birecik* yakınlarından geçip *Nehrülcevz* yörelerinden *Fırat* ırmağını geçerek yakınlarda bulunan ve çok hoşuna giden

bu husus, Nâsıruddevle'nin gerçekten *Mısır*'daki *şiî* yönetimin karşısında olduğunu ve *sünnî* bir yönetimi getireceğini - Alparslan'a bildirdiği gibi - açıkça ifade eder kanısındayız.

[90] Daha önceki bahislerde de görüldüğü üzere, *Suriye* ve *Filistin*'de *Selçuklu* fetih ve yerleşme faaliyetleri sürdürülmekte ve böylece *Suriye*, *Filistin* ve *Mısır* ülkelerine egemen olmak isteyen *Selçuklular* için artık önemli bir fırsat meydana gelmiş bulunuyordu.

[91] Sultan Alparslan'ın *Haleb* önlerine gelinceye kadarki askerî harekâtı hakkında bk. *Anadolu'nun Fethi*, s. 69 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 117-18; *Alp-Arslan ve Zamanı*, s. 46.

bir çayırlığa dinlenmek için oturdu. Bu sırada fakih Ebû Câfer, sultana "Ey Efendimiz ulu Tanrı'nın sana ihsan ettiği nimete şükr et" dedi. Sultan "Bu nimet nedir?" deyince fakih "Bu ırmağı şimdiye değin *Türk* olarak yalnız *memlükler* (Köle asıllı) geçmiştir. Halbuki Hazret-i âlileri, ilk kez, bu gün bir *Türk Sultanı* olarak geçiyorlar" dedi [92]. Sultan çok geçmeden yoluna devam etmiş, nihayet *Haleb*'e bağlı *Kınnesrin* ve *Funeydik* yönünde, *Esedoğulları* kabilesine ait obalar ile, yine *Haleb*'e bağlı *Azaz*, *Mercüdâbık* ve *Esarib* arasındaki arazide konaklamış ve itaat arzı için, katına gelmesi hususunda emîr Mahmud'a yeniden ulaklar göndermiştir. Sultan, Mahmud'un derhal katına gelmemesine sonderecede kızmıştı. Bunun üzerine, askerler – sultanın buyruğu ile olsa gerek – *Haleb* bölgesini yağma akınlarına uğratmışlar, bu arada güneyde *Humus* dolaylarında dek uzanmışlar, ayrıca *Kilâboğulları* kabilesini de yağmalayarak çöle sürmüşlerdir. Daha önce görmüş olduğumuz üzere, hutbe töreninde bulunmak için *Haleb*'e gelen *Bağdad* nakibünnukabası Tırâdüzzeynebî, henüz kentten ayrılmamıştı. Sultanın ikinci buyruğu üzerine, sıkışık duruma düşen Mahmud, Tırâd'a "Sultana gidip, kendisini, katına gelmekten affetmesini ve dolayısıyla aralarının düzelmesini sağlamasını" rica etmiş ve ona "Sultan, çok uzaklarda iken ben, kendisine ve halifeye itaatımı bildirerek kendi ailemin ve ülkemin korunmasını dilemiştim. Ayrıca ülkemin nasıl harap ve yağmalanmış bir duruma gelmiş olduğunu bizzat gördün. Bu nedenle ben, sultana gidip yardım talebinde bulunmak istiyordum. İşte sultanın, katına çıkıp itaat arz etmemin gerekli olmadığı hususunu kapsayan mektubu" [93] dedi. Bunun üzerine Tırâd "Ver onu bana, sultana götüreyim" dedikten sonra, mektubu alıp *Haleb* yörelerindeki *Funeydik*'te bir tepe [94] üzerinde otağı kurulmuş olan sultana ulaşmak üzere, *Haleb*'den ayrıldı. Belirli bir konak yerinde sultan tarafından gönderilen özel bir ata binip tepedeki sultanın otağına gelen Tırâd, sultanın katına kabul edilmiş ve pek çok izzet ve ikrama nail olmuştur. Bu arada Tırâd, halifenin sultana gönderdiği armağanları takdim etti. Bunun üzerine sultan, halifeye hürmeten ayağa kalkıp yer öptü, teşekkür ederek duada bulundu. Daha sonra sultan, ona "Gelişinin sebebi nedir? diye sorunca Tırâd "Mahmud'u huzurunuza getirmek için geldim. O, bana şu mektubu verdi" dedi. Bunun üzerine sultan "Doğrudur, ben bunu, çok uzaklarda iken onun gönlünü hoş tutmak için yazmıştım. Ama şimdi yakınlardayım, Mahmud'un katıma gelip itaat arzetmemesine razı olamam. Bize tâbi olmasına rağmen

[92] Fakihin bu sözlerinden çok hoşlanan sultan, maiyyetindeki bütün emîr ve beyleri toplayarak fakihe bu sözleri tekrar ettirmiş, daha sonra da Tanrı'ya dua ve niyazda bulunulmuştur.

[93] Türkçe *Selçuknâme'de* (Yay. E. Merçil, İstanbul 1977, I, 85) mektubun *Hemedan*'dan gönderildiği belirtiliyor.

[94] Bu tepeye, sultanın otağını burada kurmasından dolayı *"Sultan Tepesi" (Tellü's-sultan)* adı verilmiştir [*Bugyetü't-taleb* (Yay. Ali Sevim, Ankara 1976), s. 26-27].

kalesine çekilip bize karşı savunma önlemleri alması ve dolayısıyla isyana kalkışması, bizce nasıl bir mazeret olarak kabul edilebilir? Böyle olduğu takdirde, metbûları olduğumuz emîr ve meliklerin bize göstermesi gereken saygı ve hürmet nerede kalır?". Bu arada Tırâd'ın Mahmud'un, halife ve sultan tarafından kendisine gönderilen hil'atleri giyip adlarına hutbe okuttuğunu" ifade etmesi üzerine sultan "Onun böyle bize karşı isyan ile itaatten ayrılması karşısında, adımıza hutbe okutup hil'atimizi giymesi ne ifade eder? [95]. Senin, Mahmud'un yanına gidip istediğin biçimde, onu adımıza ikna etmen yerinde olur" dedi. Tırâd, sultana "Başüstüne" dedi. Halifenin Mahmud'a hil'at göndermesi sultanın canını sıkmıştı. Bunun üzerine haciplerden birisi, sultana "Senin buyruğun üzerine yapmıştır" dedi, böylece sultan sükûnet buldu. Daha sonra bu konuda, vezir Nizamülmülk ile görüşen Tırâd, *Haleb*'e gelmiş ve Mahmud'la görüşüp konuşmasına rağmen onu sultanın katına çıkmaya razı edememişti. Bu hususta müzakereler iki aya yakın bir süre devam etmiştir. Emîr Mahmud, sultana karşı takındığı bu isyankâr tavrın karşılıksız kalmayacağını bildiği için *Haleb* kalesine çekilip birtakım *Arap* kabileleri ve bazı komşu *Suriyeli* emîrleri yardıma çağırdı. Bu çağrıya uyan bir kısım *Suriyeliler*, sultanın ordusunun çok kalabalık olduğunu gördükleri zaman ciddî bir korku ve telaşâ kapıldılar. Sultan Alparslan, Mahmud'un katına gelmeyeceğini anladığı için kenti kuşatmak üzere, Cumadelâhır 463 sonlarına doğru (Nisan 1071 başları) *Haleb* önlerine gelip karargâhını kurdu. *Türk* ordusunun çadırları [96], bu kez *Haleb*'den başlayarak *Esedoğulları* arazisi, *Azaz* ve *Esarib* yönünde, onarlık guruplar halinde [97] birbirine yakın bir biçimde kurulmuştu [98]. *Haleb*, iki ay, iki gün kuşatılmış, bu yüzden yiyecek sıkıntısı başgöstermiş, dolayısıyla şehirde fiyatlar sonderecede yükselmişti. Kuşatma sırasında *Haleb* burçlarının en sağlamı olan *Ganem* burcu *Selçuklu* askerleri tarafından delinmiş ve kent, buradan yapılacak bir saldırıyla kolaylıkla alınabilecek bir duruma geldiği halde, sultan "Savunmasız kalıp *Bizans*'ın eline düşmemesi için, bu uç kentini fethetmekten korkarım" [99] diyerek saldırı emri vermemiş ve askerlerini savaştan menetmiştir [100]. Esasen

[95] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 20.

[96] *Munkizoğullarından* Ebu'l-Hasen Ali, görgü tanığı babası Mürşid b. Ali'nin "Bunlar öyle görkemli çadırlar idiler ki, sanki içinde sultan vardı sanırsın" şeklindeki ifadesini nakletmiştir (*Bugye*, s. 27).

[97] *Bugye*, s. 27.

Selçuklu ordu düzenini belirtmeye yarayan bu kayıt, hiçbir ilgili kaynakta yoktur.

[98] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 20), *Selçuklu* askerlerinin hiç bir yağma hareketinde bulunmadıklarını, atlarına yedirdikleri samanı bile çiftçilerden parayla satın aldıkları belirtilmiştir.

[99] *Bugye*, s. 24; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 21.

[100] Urfalı Mateos (S. 141), Alparslan'ın kentin surlarını delik - deşik etmesine rağmen Mahmud'un askerlerinin çokluğu nedeniyle *Haleb*'i alamadığını ifade etmiştir. İlgili *Arap* kaynaklarının belirttikleri gibi, sultan, tek bir saldırı ile ele geçirilebilecek bir duruma gelmiş bulunan ve hattâ savunma yapan askerlerin direnişi bırakıp korku içinde sonlarını

sultan, İbnü'l-Adim'in belirttiği gibi[101], iki aydan fazla bir zaman süren kuşatma dırasında, ancak tek bir gün savaşmış ve dolayısıyla bu çarpışmalarda çok az kimse ölmüştür. Yine İbnü'l-Adim[102], savaş günü, "*Selçuklu* askerlerinin, 80 binden fazla ok attıklarını. ciddî bir savaş yapılmadığını, aksi takdirde, bütün *Suriye* ülkesinin harap olabileceğini" özellikle ifade etmekte, bunu da, sultan Alparslan'ın iyi niyet ve ululuğuna" bağlamaktadır[103]. Kuşatma sürüp giderken sultan, *Bizans* imparatoru Romanos Diogenes'in *Horasan*'a yürümek üzere, Doğu - *Anadolu*'ya ulaşmış olduğunu haber alınca *Haleb* yörelerinde oturan ve emîr Mahmud'un muhalifleri durumunda bulunan *Kilâboğulları* kabilesi emîrlerinden birkaçını huzuruna çağırtmış ve onlara, "kendi adına *Haleb* kuşatmasını sürdürmeleri" hususunda emirler vermiştir. Öte yandan, kendisine karşı bulunan *Kilâboğulları* emîrlerinin sultanla işbirliğine başlamalarını öğrenen ve kentin düşmek üzere bulunması ve bunun doğal bir sonucu olarak *Haleb* bölgesindeki egemenliğinin sona ereceğini düşünen Mahmud, herne bahasına olursa olsun sultana başvurma yolunu seçmiştir. Bu nedenle o, sultanla kendisinin mektuplaşma yoluyla ilişkilerini yöneten emîr Aytegin es-Süleymanî'ye başvurarak "Sultanın katına çıkıp itaat arzedeceğini" bildirdikten çok geçmeden sonra Şaban 463 (Mayıs 1071)[104] başlarında, bir gece, annesi Seyyide adıyla anı-

bekledikleri *Haleb*'i kılıç zoruyla alıp kan dökülmesine ve surlarının tahrip edilmesine asla taraftar olmamıştır. Bütün bunlardan başka, *Selçuklu* ordusu karşısında savunma ümidi tamamen kırılmış olan emîr Mahmud'un, sonunda arz-ı ubûdiyet için sultana başvurması, Urfalı Mateos'un sözkonusu kaydının tutarsız olduğunu kesinlikle gösterir kanısındayız.

[101] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 21.

[102] *Bugye*, s. 25.

[103] İbnü'l-Adîm, Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid'den (O da babasından) naklen verdiği bilgilere göre (*Bugye*, s. 28-29), Alparslan hakkında şunları anlatıyor : Sultan, bir akşam çadırında içki içmiş, Mahmud'un bu direnişine sonderece de kızmış ve "Getirin şu bedevî emîrini, boynunu vurayım" şeklinde emir vermiştir. Kumandanlar durumu vezir Nizamülmülk'e bildirmişler, o da sultanın katına gelerek "Ey büyük sultan, senden böyle birşey nasıl zuhur edebilir?" dedi. Bunun üzerine içkili sultan, içki tasıyla vezire burup "Onu istiyorum" dedi. Yüzü yaralanan vezir, otağın bir bölümünde bulunan sultanın karısı Hatun' agidip "Ey Hatun, bize yardım et, yoksa asker telef olacak ve birbirlerini yağma edecektir; meselenin aslı şöyledir" dedi. Hatun hemen kalkıp sultana gitti. Onu gören sultan "Niçin geldin?" dedi. Hatun, "Yat, uyu!, çünkü sen sarhoşsun" dedi. Böylece ayrıldılar. Sabah olunca Hatun "Gadr kapısını açmak sana büyüklük mü getirir" deyince sultan "Elbette ki hayır" dedi. Bunun üzerine Hatun "Evet, dün Bedevî emîrî (Mahmud)'nin boynunu vurmak istedin, halbuki sen onun canını bağışlamıştın; *Mısır* ve diğer ülkeleri fethetmek istiyorsun. Ayrıca Hâcey-i Buzurg'a (Nizamülmülk) şöyle şöyle yaptın" dedi. Bunun üzerine sultan Alparslan "Vallahi bütün bu olanları hiç hatırlamıyorum'" dedi. Nizamülmülk katına geldiği zaman "Ey Hasan, yüzündeki bere nedir?" diye sorunca o "Ey âlemin sultanı, dün çadırımdan çıkarken çadır diğeri düştü de bu bere ondan hasıl oldu" karşılığını vererek ona gerçeği söylemedi. Huzurdakiler onun bu cevabını çok beğendiler.

[104] *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 99), emîr Mahmud'un annesiyle birlikte sultanın katına çıkış tarihini 17 Cumadelâhır 463 Salı olarak verilmesi, bizce yanlıştır. Özellikle *Haleb* ve böl-

lan Vessabkızı Ulviye ile birlikte *Oğuz* giysisi giyerek beraberinde kent ve kalesinin anahtarları olduğu halde, sultana gitmek üzere, kentten ayrıldı. Anne - oğul, sultana ihtiram için gelen ve kalabalık iki sıra halinde duran halk arasından geçip yer öpe öpe sultanın katına çıkıp itaat arzetmişlerdir[105]. Sultan, onları sevgi ve ikramla karşıladı ve Mahmud'a "Kalene dön, bizim, hak edeceğin lütf, ihsan ve ikramımıza mazhar olman için yarın gel" dedi. Ertesi gün, ordugâha gelen Mahmud, vezir Nizamülmülk ve sultanın öteki yakınları tarafından törenle karşılandı ve sultanın huzuruna çıkarıldı. Sultan, ona değerli hilatler verdi, ayrıca altın ve gümüş eğerli atlar, kös, bayrak ve çadır armağan etti[106]. Bunlardan başka sultan, bir tevki ile, *Haleb* ve kalesinin yönetimini yine kendisine verdi. Daha sonraki günlerde Mahmud birkaç kez daha sultanın katına çıkarak itaat arzını tekrarlamıştır. *Bizans* imparatorunun Doğu - *Anadolu*'daki askerî harekâtını haber alan ve bu nedenle *Haleb*'de daha fazla kalmak istemeyen sultan, burada, adı belirlenemeyen bir oğlunun kumandası altında bir miktar asker bırakmış, ayrıca emîr Mahmud'a, Aytegin ile birlikte *Fatımî* yönetiminde bulunan *Dımaşk* ve yörelerini fethetmesi için emir vermiş, daha sonra *Diyarbekir* üzerinden ünlü meydan savaşını yapmak için *Malazgirt* yönüne hareket etmiş, böylece *Mısır* seferi gerçekleşmemiştir[107].

Hanoğlu Harun ile başlayan, Afşin ve Sunduk'un sürdürdükleri *Suriye*'ye ilk *Türk* giriş hareketleri, görüldüğü üzere, geçici olup bir fetih niteliği taşımamaktadır. Bununla birlikte başta *Mirdasoğulları* Beyliği olmak üzere, diğer *Arap* kabileleri, sözkonusu *Türk* girişlerine kesinlikle engel olamadıkları gibi, daha önce de değinildiği üzere, bu durum, *Fatımî* halifesi el-Mustansır'ı bile endişeye düşürmüş ve onların Kuzey - *Suriye*'den çıkarılmaları konusunda boş yere *Haleb* emîri Mahmud'a buyruk göndermiştir. Kuzey-*Suriye*'deki bu *Türk* girişleri sırasında, Kurlu Bey ve beraberindeki *Türkmen*

gesi hakkında bize en doğru ve ayrıntılı bilgiler veren İbnü'l-Adîm (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 21 ve *Bugye*, s. 23) ve ayrıca Sıbt (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 146), sultanın Cumadelâhır 463 sonlarına doğru *Haleb*'i kuşatmaya başladığını ve kuşatmanın da iki ay, iki gün sürdüğünü kaydediyorlar.

[105] Mahmud'un annesi Seyyide Ulviye, sultana "İşte oğlum, ne istersen yap" demek suretiyle sultanın merhametine sığınmıştır. Bu sırada sultan, ona "Sen Seyyide misin?" dedi. O da "Evet ben kavmimin seyyidesiyim" diye karşılık verdince bu, sultanın çok hoşuna gitti (*Bugye*, s. 18; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 146; *el-Kâmil*, X, 46).

[106] Bu sırada Mahmud, sultana "Maiyyetinde bulunan İbn Hân'ın kendisini huzuruna çıkmaktan korkuttuğunu" söyledi. Sultan, İbn Hân'ın kardeşini *Savur* yakınında öldürtmesi nedeniyle bunu yaptığını hatırladı. Daha sonra sultan, kendisinden kaçan ve fakat daha sonra huzuruna gelen İbn Hân'ı da afvetmiştir. Ancak onun ve kardeşinin, sultana karşı ne gibi bir suç işledikleri bilinemiyor (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 146; bundan naklen *Selçuknâme*, s. 27).

[107] İbnü'l-Adîm, *Bugye*'de (S. 29), *Mısır*'ı feth için, *Dımaşk* yönünde bir menzil (50 km.) yol aldığını, fakat Romanos Diyogenes'in harekâtını haber alınca geri döndüğünü, Ali b. Mürşid'den (O da babasından) naklen kaydeder.

beylerinin *Fatımî* egemenliğindeki *Filistin*'e gelip yerleşerek burada ilk *Türkmen Beyliğini* kurmaları, Kuzey - *Suriye*'deki *Türk* harekâtından doğal olarak daha çok önem kazanmıştır. *Orta - Doğu*'nun büyük devletleri arasında yer alan *Mısır Fatımî* Halifeliği, içinde bulunduğu buhran dolayısıyla bu *Türkmen* beyliğinin sınırlarını genişletme hareketlerine engel olamamış ve onları bu ülkeden çıkaramamıştır. *Suriye* ve *Filistin*'in tamamiyle fethedilip *Selçuklu* egemenliğinin kurulması, Beyliğin yönetimini eline alacak olan emîr Atsız tarafından gerçekleştirilecektir.

BÖLÜM

II.

UVAKOĞLU ATSIZ DEVRİ

SELÇUKLU MELİKLİĞİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Bundan önceki bölümde, 1063 yılından başlayarak *Selçuklu* öncü kuvvetleri olarak akınlar yaptıkları *Bizans* hâkimiyetindeki *Anadolu*'dan *Suriye*'ye, muhtelif emîr ve beylerin kumandaları altında birtakım *Türmen* kitlelerinin girmiş olduğunu, bunlardan bir kısmının, bu ülkenin kuzey bölgelerinde bazı askerî hareketlerde bulunduktan sonra yeniden akınlarını sürdürmek üzere, *Anadolu*'ya döndüklerini, *Filistin*'e gelmiş olan başka bir kitlenin ise, buraya hâkim olarak bir *Türkmen* Beyliği kurduklarını, dolayısıyla bura hâkimi *Mısır Fatımîleri*, bölgesel *Arap* emîrlikleri ve kabileleriyle siyasal ve askerî ilişkilerde bulunduklarını görmüştük. Bu bölümün konusunu oluşturan *Uvakoğlu Atsız*[108] devrindeki *Suriye* ve *Filistin*'de *Selçuklu* askerî harekâtı ve dolayısıyla yapılan fetihler ele alınacaktır. Emîr Atsız, yeni bir ruh ve bilinçle harekete geçerek *Suriye* ve *Filistin*'deki *Fatımî* hükümranlığına son vermek suretiyle bu ülkelerin ilk kez *Selçuklular* tarafından fethini ve burada kurulan ilk *Türkmen Beyliği*'nin sınırlarını genişletip bir

[108] İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, X, 103), *Suriye*lilerin Aksîs (أقسيس) şeklinde zikrettikleri bu adın Türkçe olması dolayısıyla Atsız أتسز şeklinde olmasının daha doğru bulunamacağını belirttiği bu ad, *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 152 ve pek çok yerlerde) Atsız et-Türkî (et-Türkmanî) (أتسز التركي), *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 98) Atsız b. Uvak (أتسز بن اوق), *Tarihü Meyyâfarikin ve Âmid*'de (154a ve daha birçok yerlerde) Ahbeş, Aksîs, *Ikd*'da (XXI, 178b ve birçok yerlerde) Atsız b. Abak el-Hârezmî (اتسز بن أبق الخوارزمي), Zehebî'de (*Tarihu Düveli'l-islâm*, XI, 276a) Atsız b. Abak el-Hârezmî et-Türkî, *Azimî*'de (183a ve birçok yerlerde) Atsız, el-Muntazam'da (V, 101, 102) Atsız et-Türkî (أتسز التركي) *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 31) Atsız b. Uvak أتسز بن اوق İbn Asâkir (III, 340)'de (أتسز بن آف بن الخوارزمي التركي), *Mihail Vekayinâmesi*'nde (S. 340) Aqsîr (Ortok ailesinden), Urfalı Mateos'ta (S. 169) Akhsis, *Ahbâru Mısr*'da (S. 24) Atsız et-Türkmanî (أتسز التركماني), *el-Bidâye*'de (XII, 113), Atsız b. Uvak el-Hârezmî (أتسز بن اوق الخوارزمي), ve *Sülûk*'ta (107a) Atsız (أطسز) imlâlarıyla geçmektedir. *Tarihu Meyyâfarikin*'deki kayıttan, emîr Atsız'ın *Selçukluların* da mensup bulunduğu *Oğuzların Kınık* boyundan olduğu ortaya çıkmaktadır ki, bu husus ilk kez tarafımızdan VI. Türk Tarih Kongresinde (Bildiriler, s. 189) 1961 yılında ilim âlemine sunulmuştur; Atsız'ın kişi adı olarak kullanılması hakkında bk. L. Rašonyi, *Zu den Herren Namen der ersten Türkischen Herren von Jerusalem*. Octa Orientalia Hungarica (1961), XIII, 89-92.

Selçuklu Melikligine dönüştürmeyi başarmıştır. Onun bu geniş fetih hareketlerine başlamasının nedenlerinin şöylece sıralayabiliriz :

1 — *Selçuklu* İmparatorluğunca *Suriye*, *Mısır* ve bütün Kuzey - *Afrika*'nın fethinin planlanmış olması [109],

2 — Yönetimi altındaki kalabalık *Nâvekiyye Türkmenlerinin* verimsiz *Filistin* topraklarında yaşamlarını sürdürememelerinden doğan iktisadî zorunluklar,

3 — *Mısır Fatımî* devletinin içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik buhranlar yüzünden *Suriye* ve *Filistin*'le gerektiği biçimde ilgilenememesi ve dolayısıyla bu ülkelerdeki egemenliğinin yok denecek kadar zayıflamış olması,

4 — Emîr Atsız'ın, daha önce Kurlu ile birlikte giriştiği askerî hareketler sırasında, hiç bir kuvvetin kendilerine karşı duramaması sonucu olarak askerî üstünlüğün bu ülke hâkimi görünen *Fatımîlerin* değil, kendilerinin temsil ettiklerinin artık kesinlik kazanmasına inanmış olması. Şimdi bu nedenlerin bilinci içinde harekete geçen emîr Atsız'ın fetih hareketlerini birer birer inceleyelim.

1.
REMLE VE KUDÜS'ÜN FETHİ

Bundan önceki bölümde, buyrukları altında kalabalık *Nâvekiyye Türkmenleri* olduğu halde, Kurlu Bey ile birlikte 1069/70 yılında *Filistin*'e geldiğini gördüğümüz emîr Atsız, Kurlu'nun ölümü (1071) üzerine, *Türkmen* Beyliği'nin başına geçmiştir [110]. Yukarıda üzerinde durduğumuz gibi, emîr

[109] Sultan Alparslan'ın *Mısır* seferini ön plana alması ve sultan Melikşah'ın *Mısır* ile birlikte *Kuzey - Afrika*'nın da fethini kararlaştırmış olması, bunu kesin olarak gösterir. Bu konuda bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 100-101; *Selçuklular Tarihi*, s. 154-156.

[110] M. H. Yınanç (*Anadolu'nun fethi*, s. 66, 74), emîr Atsız'ın, *Anadolu*'da gaza yapan öteki emîrler gibi sultan Alparslan'ın beraberinde *Malazgirt* savaşına katıldığını ifade etmiş ise de kaynak olarak gösterdiği *Mir'âtü'z-zeman* ve *Zübdetü'l-Haleb*'de bu hususu doğrulayan tek bir kayıt bulunmadığı gibi, kullandığımız ilgili diğer kaynaklarda da bu konuda hiç bir bilgi yer almamaktadır. Aksine Atsız'ın, *Malazgirt* savaşı sırasında *Filistin*'de fetihler yapmakta olduğunu bütün ayrıntılarıyla bu bölümde inceleyeceğiz.

Görüleceği üzere, sultan Alparslan zamanında *Filistin* ve *Suriye*'nin fethine başlayan Atsız'ın, bu ülkelerde fetihle görevlendirilişi hususunda hiç bir kayda sahip değiliz. Diğer birçok emîr ve kumandanlarla birlikte *Anadolu*'da *Selçuklu* askerî harekâtına devam eden Atsız, başbuğları Erbasgan'ın, sultan Alparslan'a isyanından sonra *Bizans*'a sığınması üzerine, Kurlu Bey'in beraberinde *Filistin*'e gelmiş ve bu ülkede de yine ve doğal olarak *Selçuklu İmparatorluğu* adına fetihlere başlamıştır. Sultan Alparslan'ın *Mısır* seferi için *Haleb* önlerine geldiği sıralarda Kurlu ve Atsız güneyde yurt edinme faaliyetleri içinde idiler. Bununla birlikte sultana isyan eden Erbasgan'ın maiyyetinde bulunmuş olmanın korkusu nedeniyle olsa gerek Alparslan ile herhangibir şekilde ilişki kurma cesaretini elbettcki gösteremezlerdi. Bununla birlikte gerek emîr Kurlu ve gerekse emîr Atsız, bütün faaliyetlerinde, tâbilik - metbûluk statüsünün bütün şartlarını (hutbe okutmak, vergi vermek vs. gibi) yerine getirmişlerdir.

Atsız, yeni bir bilinçle harekete geçmiş, beyliğin başkenti durumunda bulunan ve bir ara yeniden *Fatımîlerin* eline geçtiği anlaşılan *Remle*'yi yeniden elegeçirmeyi başarmıştır [111]. *Fatımîlere* karşı kazandığı bu ilk başarıdan hemen sonra harekâtını sürdüren Atsız, bu kez, yine *Fatımî* yönetiminde bulunan ve *Filistin*'in önemli ve merkezî kenti durumunda olan *Kudüs* üzerine yürüyüp kuşatmaya ve sıkıştırmaya başlamıştır. Şehirde, adı bilinmeyen *Türk* asıllı bir *Fatımî* valisi bulunuyordu. Valinin ırkdaşı olması ve ayrıca kentin kutsallığı nedenleriyle şehri savaşla almak istemeyen Atsız, ona bir mektup göndererek "Bu kente karşı savaşmamı Tanrı doğru bulmaz, ancak ben kentte sünni *Abbasî* Halifeliği ve *Selçuklu* Sultanlığı adına hutbe okutulmasını istiyorum" demek suretiyle kan dökülmesi taraftarı olmadığını göstermiştir. Atsız'ın mektubunu alan ve kuşatma dolayısıyla sıkışık bir duruma düşen vali, ona "Ben de sizler gibi *Türküm*, size karşı şehri hiç bir zaman savunmayacağım. Ancak, hizmetinde bulunduğum *Fatımî* halifesine sadık kalmalıyım. Ama ben, bu hususta üzerime düşen görevi yaptım. Bu bakımdan bana, hayatım ve servetim konusunda güvence verirsen, kent ve kalesini sana teslim eder ve hizmetine girerim" şeklinde bir cevap gönderdi. Cevap mektubunu alan emîr Atsız, kent valisinin istediği güvenceyi verdikten başka, ayrıca ona bazı yerleri ıkta etti. Bunun üzerine şehir kapısı açıldı, içeri giren Atsız, münadiler aracılığıyle halka "aman" verildiğini ilân ettirdi. Kent kalesine de giren Atsız, camilerde şiî *Mısır Fatımî* Halifeliği adına okunan hutbeyi kaldırıp yerine *Abbasî* halifesi ve *Selçuklu* sultanı Alparslan adına okutmaya başlamıştır (463 sonları = 1071 başları). Şehir içinde çok miktarda mal bulunuyordu. Atsız, bunlara hiç dokunmadığı gibi, herhangi bir yağmadan korunmak amasıyla, bunlara muhafızlar koydu. Emîr Atsız'ın kendilerine karşı böyle iyi davranışlarda bulunacağını ummayan halk, ondan sonderecede memnun olmuştur. Atsız, ailesi, yakınları ve hazinesiyle kaledeki ünlü *Davud burcuna* yerleşmiştir [112]. Böylece *Filis-*

[111] *Remle*'nin alınışı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgiler yoktur.

[112] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 169, 185 (Burada *Remle* ve *Kudüs*'ün fethinin 465 = 1072/73 olarak veriliyor); *Ikd*, XXI, 187b, 201a: *el-Kâmil*, X, 68; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 98-99; *el-A'lâk*, s. 183, 199-200; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, 154a; K. V. Zetterstéen, *Beiträge zur Geschichte der Memlûken - Sultane*, metin, s. 228-29; *Mihâil Vekayinâmesi*, s. 30 (*Kudüs*'ün fethi tarihi 1085 olarak veriliyor); *Urfalı Mateos*, s. 170; krş. Cl. Cahen, *La Première Pénétration*, s. 29.

Cahen adıgeçen yazısında, emîr Atsız'm *Akkâ Fatımî* valisi Bedrülcemalî tarafından isyan halindeki bedevî *Arap* kabilelerini itaate zorlamak amacıyla tutulduğunu, ama Bedrülcemalî'den beklediği parayı almaması üzerine harekete başladığını ifade etmesi, kaynaklara göre isabetli değildir. Birinci Bölümde görüldüğü üzere, Kurlu, gelip Atsız vs. gibi emîrlerin kalabalık *Nâvekkiyye Türkmenleriyle Anadolu*'dan *Filistin*'e *Fatımî* hâkimiyetindeki *Remle* yörelerini fethederek buralarda bir *Türkmen Beyliği* kurmuşlardır. Bu sıralarda kendilerine yapılan başvuru üzerine de gerek Bedrülcemâli'ye, gerekse *Haleb Mirdasî* emîri Mahmud'a birtakım askerî yardımlarda bulunarak onların geçici bir süre müttefiki olmuşlardır. Ancak bunlar, Kurlu hayatta iken olmuştur. Ölümü

tin'de kurulan ilk küçük *Türkmen* Beyliği, bu kez başkenti *Kudüs* olan *Selçuklu* Melikliğine dönüşmüş oldu. Bundan sonra emîr Atsız, melikliğin sınırlarını genişletmek amacıyla kuzey ve güney yönlerinde fetih hareketlerini sürdürecektir.

2.
AKKÂ'NIN FETHİ, ATSIZ-ŞÖKLÜ ANLAŞMAZLIĞI VE SONRAKİ OLAYLAR

Emîr Atsız, *Remle* ve *Kudüs*'ü fethettikten sonra kuzeye doğru harekâtını sürdürerek *Suriye*'nin en önemli ve merkezî bir kenti durumunda bulunan *Dımaşk*'ı ele geçirmek amacıyla sürekli bir baskı ve kontrol altında tutuyordu. Bu sıralarda, maiyyetin emîrlerinden olan Şöklü[113] de *Filistin* kıyı bölgelerinde fetihler yapmakta ve bu cümleden olarak *Fatımîlerin* önemli kıyı şehri *Akkâ*'yı kuşatıp sıkıştırmakta idi. Bu sıralarda *Akkâ*'da, daha önce burada *Fatımî* valisi bulunan Bedrülcemalî adına, İbn Sukhâ adlı birisi kenti yönetiyordu. Bedrülcemalî, 1073 yılında, içine düştüğü ciddi buhranlar nedeniyle yıkılmaya yüz tutan *Fatımî* devletini bu durumdan kurtarmak amacıyla vezirlik göreviyle halife el-Mustansır tarafından *Mısır*'a çağırılınca İbn Sukhâ'yı birlikte götürmüştü. Göreve başlamasından bir süre sonra Bedrülcemalî, *Mısır*'dan sağladığı zengin hazineyi, İbn Sukhâ ile deniz yoluyla *Akkâ*'ya göndermiş, ayrıca ondan ailesi ve *Akkâ*'daki hazinesinin muhafazasını istemiştir. Fakat İbn Sukhâ'nın gemisi yolda batmış ve beraberindeki hazine de sulara gömülmüş, ancak İbn Sukhâ ve *Akkâ* ilerigelenleri güçlükle canlarını kurtarabilmişlerdir. Böylece *Akkâ*'ya gelindiği zaman İbn Sukhâ onlara "Bedrülcemalî'ye ait hazine ve malların böylece telef olmasından sonra, artık onun nazarında hiç bir değerimiz kalmadı. Eğer ona karşı benimle birleşirseniz güvence içinde olursunuz" dedikten sonra başka ayrıca "Bedrülcemalî'nin *Mısır*'a giderken *Akkâ* ilerigelenlerinden rehin olarak birlikte götürdüğü 60 kişiyi öldürdüğünü" açıklaması üzerine kuşku ve kızgınlıkları iyice artan[114] *Akkâ* ilerigelenleri hiç tereddüt etmeksizin İbn Sukhâ ile birleşmişlerdir. Bunun üzerine bütün *Suriye* ve *Filistin*'de *Selçuklu* askerî harekâtının aralıksız sürdürülmesine paralel olarak buralardaki *Fatımî* egemenliğinin süratle çökmekte olduğunu

üzerine yerine geçen Atsız zamanında bu tür yardım niteliği taşıyan iftifaklar yapılmamış, doğrudan doğruya fetih hareketlerine girişilmiştir.

[113] Dede Korkut masallarında da geçen Şöklü adı, "Sakin, sessiz" anlamına gelen *Şük/Şök* kökü ile *-li, -lü* sıfat ekinden oluşmuştur. [F. Sümer, *Oğuzlara ait destanî mahiyette eserler* (D. T. C. Fakültesi Dergisi), X, 3-4, s. 411; ayrıca bk. *Kaşgarlı*, I, 335]. Bununla birlikte bu ad, *el-A'lak*'ta (S. 173/74) Mengli olarak kaydedilmiştir.

[114] Bu 60 *Akkâ* eşrafının öldürülmesi haberi üzerine kentte genel bir matem ilân edilmiştir (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 171).

gören İbn Sukhâ, kenti kuşatıp sıkıştırmakta olan emîr Şöklü'ye bir mektupla : "Bir gece gel, kentin kapısını sana açacağız" diye bildirmesi üzerine Şöklü, derhal harekete geçmiş ve atlı kuvvetleriyle birlikte kente girmiştir (Rebiülevvel 467 = Ekim/Kasım 1074). Şöklü, İbn Sukhâ ve kent ilerigelenleriyle işbirliği yaparak Bedrülcemalî'nin naibi Farisüddevle'yi, kent kadısı İbn Ebu'l-Leys'i ve vergi memurlarını (ummâl)[115] yakalatıp boyunlarını vurdurdu; daha sonra, Bedrülcemalî'nin kentteki hazinesine elkoyduktan başka onun oğlu, kızı ve karısını da tutsak aldı. Daha önce Bedrülcemalî'nin, kendisiyle evlenmesine söz verdiği[116] kızıyla da evlenen Şöklü, kent işlerini yeniden düzene koydu[117].

Buyruğu altındaki emîrlerden birisi olan Şöklü'nün fetih hareketlerini doğal olarak yakından izleyen emîr Atsız, onun *Akkâ*'yı fethettiğini haber alınca ona "Bedrülcemalî'nin oğlunu, karısını ve *Akkâ*'dan elegeçirdiği mal ve hazinenin yarısını kendisine göndermesini" bildirmiş ve kentte kendi adına vali (şihne) olmasını[118] istemiş ise de Atsız'ın buyruğu altında kalmak istemeyip *Akkâ*'da bağımsız bir beylik kurmak amacında olduğu anlaşılan Şöklü, "Bu kenti kılıcınla aldım" diyerek şimdiye dek ona karşı kullanmadığı ve ayrıntısını bilemediğimiz sert sözlerle Atsız'ın isteklerini yerine getirmemiştir[119]. Şöklü, maiyyetinde *Suriye* ve *Filistin*'de fetihler yapmakta olduğu emîr Atsız'a karşı gösterdiği bu isyânkar davranışın karşılıksız kalmayacağını biliyordu. Bu nedenle o, Atsız'ın sürekli olarak baskı ve kontrol altında bulundurduğu *Dımaşk Fatımî* valisi Muallâ b. Haydere b. Münzev'e kızkardeşini vererek onunla yakınlık kurdu ve böylece Atsız'a karşı bir ittifâk oluşturmuş oldu. Esasen vali Muallâ, Atsız ile savaş halinde olduğu için Şöklü'nün doğal bir müttefiki durumunda idi. Bundan başka Şöklü, kalabalık *Kilâboğulları* kabilesi reislerine başvurarak onlarla da bir anlaşma ve ittifak yapmayı başarmış, hattâ bunu sağlamlaştırmak amacıyla karşılıklı olarak birtakım rehineler alınıp verilmiştir. Böylece sözkonusu bu iki anlaşma ve birleşmelerle Şöklü, Atsız karşısındaki kuvvet dengesini sağlamayı başarmış görünüyordu. Fakat öte yandan Şöklü'nün kendi aleyhindeki girişimlerini yakından izlemekte olduğu anlaşılan Atsız, *Dımaşk*'ı kuşatma ve sıkıştırma harekâtını bırakarak onu tedip amacıyla harekete geçmekte gecikmedi. Bu nedenle o, kuvvetleriyle birlikte Ramazan 467 (Nisan/Mayıs 1075)'de kıyı bölgesinde bir yörede[120] Şöklü'nün üzerine

[115] Bu hususta bk. İA *"Âmil"* maddesi.

[116] Şöklü, Bedrülcemalî'nin yakınlarından olan Ebû Ya'lâ b. el-Aksâsî'nin tanıklığıyla bunu isbat etmiş, bunun üzerine kadı nikâhı kıyımıştır (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 171).

[117] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 171; Zetterstéen, metin, s. 231; *Sülûk*, 107a.

[118] *el-A'lâk*'ta (S. 173), emîr Atsız'ın *Akkâ*'ya vali olarak kendi adamlarından adı belirlenmeyen birisini gönderdiği kaydedilmiştir.

[119] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 172; *el-A'lak*, s. 173-74; Zetterstéen ve *Sülûk*, göst., yerler.

[120] Bu konuda bilgi veren tek kaynak *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 173) savaş yeri belirtilmemiş, yalnızca "sahilde" denilmekle yetinilmiştir.

yürüdü. Müttefikleri *Dımaşk* valisi Muallâ ve *Kilâboğulları* kabilesinin yardımlarından yoksun olarak savaşmak zorunda bırakılan Şöklü, Atsız karşısında dayanamayarak bozulup geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Atsız, onu izlemeyerek, yeniden *Dımaşk* üzerine yürüyüp kuşatma ve sıkıştırmaya devam etmiştir[121].

a) Şöklü - Kutalmışoğulları ittifakı : Taberiyye savaşı

Emîr Atsız'a karşı yaptığı savaşta yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalan Şöklü, bu kez ona karşı girişeceği mücadeleyi meşrû bir hale getirmek amacıyla yeni bir girişimde bulundu. Şöyleki : O, bu sıralarda Güney - doğu *Anadolu*'da (*Fırat* ve *Urfa* bölgesi) fetihler yapmakta olan *Kutalmışoğullarından* birisine[122] mektup yazarak ona "Güneye *Filistin*'e gelmesi ve fetihler yapmak üzere kendisiyle birleşmesi hususunda" çağrıda bulundu. Şöklü bu mektubunda ona "Sen, *Selçuklulardan* olup sultan sülâlesine mensupsun. Sana itaat edip senin hizmetinde bulunursak bununla şeref duyar ve öğünürüz. Halbuki Atsız, sultan ailesinden değildir, bu bakımdan biz, ona itaat ile tâbi olmaya razı değiliz" dedikten sonra Atsız'ı bertaraf edip *Suriye* ve *Filistin*'e hâkim olmanın pek güç olmadığını bildirmiş ve "Eğer Atsız'ı yenip onu bu ülkelerden uzaklaştıracak olursak *Mısır Fatımî* devleti de yardım vaadini yerine getirecektir" demiştir. Emîr Şöklü'nün mektubunu alan Kutalmışoğlu, bir kardeşi[123] ve amcasıoğlu ile birlikte güneye inip, bu sıralarda *Taberiyye*'de savaş hazırlıkları yapmakta olan Şöklü'ye katıldılar; maddi ve manevi destek ve yardım sağlamak amacıyla *Mısır Fatımî Halifeliğini* tanımış olduklarını resmen açıkladılar. Böylece *Suriye* ülkesinde, sünnî *Bağdad Abbasî Halifeliğine* bağlı bulunan Atsız'a – doğal olarak onun metbûu olan *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* sultanı Melikşah'a – karşı, şiî *Mısır Fatımî Halifeliğini* tanıyan ve içinde *Selçuklu* hanedanına mensup kimselerin de yer aldığı bir ittifâk kurulmuş oluyordu. Öte yandan Şöklü'nün hazırlıklarını dikkatle izleyerek onun *Kutalmışoğullarıyla* da birleştiğini haber almakta gecikmeyen ve bu sırada *Kudüs*'te bulunan, fakat henüz *Dımaşk*'ı alamamış olan Atsız, süratle kuvvetlerini hazırlayıp hiç vakit kaybetmeksizin Şöklü ve müttefiklerinin üzerine yürüdü. *Taberiyye*'de yapılan çetin bir savaş sonunda müttefikler

[121] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 172-73. Bu kaynakta savaş bakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte emîr Atsız'ın bozulan Şöklü'yü neden izlemediğini bilemiyoruz. Belki de Atsız, yenilmesine rağmen başarılı bir savaş veren Şöklü karşısında büyük kayıplar vermiştir.

[122] Bu konuda yegâne bilgi veren *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 174) bu Kutalmışoğlu'nun adı belirtilmemiştir.

[123] M. H. Yınanç (*Anadolu'nun fethi*, s. 89), sözkonusu bu iki Kutalmışoğulların'dan büyüğünün adının Alk-Yuluk (Fakat *Urfalı* Mateos çevirisinde, s. 186, not 196'da ise Alp-İlek olarak kaydetmiştir), küçüğünün adının ise Dolat, ya da Devlet olduğunu kaynak göstermeden kaydetmiştir.

kesin bir yenilgiye uğradılar (467 sonları = 1075). Emîr Atsız, tutsak alınan Şöklü ve bir oğlunu derhal öldürmüş, fakat babalarını, yaşlı olması nedeniyle serbest bırakmıştır. Şöklü'nün kaçmayı başaran öteki oğlu ise henüz babasının yönetiminde bulunan *Akkâ*'ya gitmişse de kente sokulmamış [124], bunun üzerine oradan deniz yoluyla babasının müttefiki durumunda bulunan *Mısır*'a gitmiştir. Tutsaklar arasında iki Kutalmışoğlu ile amcaları oğlu da bulunuyordu. *Selçuklu* şehzadelerini muhafaza altına alan Atsız, durumu derhal sultan Melikşah'a bildirmiştir [125].

Sözkonusu bu olayların vukuu sırasında, *Anadolu*'da başarılı fetih hareketlerinde bulunan ve bu nedenle daha sonraları "*Anadolu Fâtihi*" unvanını alacak olan yine *Kutalmışoğullarından* Süleyman şah [126], Kuzey - *Suriye*'ye inerek, babası Mahmud'un ölümünden sonra *Haleb Mirdasoğulları* emîri olan Nasr'ın yönetimindeki *Haleb*'i kuşatmıştır. Bunun üzerine Nasr, *Haleb* yerli muhafız kuvvetleriyle ona karşı savaşmış, bu arada Süleymanşah'a "Ben sultanın nâibiyim, eğer sen ona itaat ediyorsan sana verilecek bir miktar mal ve paraya kanaat ederek bizden uzaklaş" kapsamlı bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Süleymanşah, kuşatmayı kaldırmış ve Humus'un güney - doğusundaki *Selemiyye* yörelerine gelip karargâh kurmuştur. Ayrıca kardeşlerinin kurtarılması nedeniyle de *Suriye*'ye gelmiş olması düşünülebilen Süleymanşah, gerçekten emîr Atsız'a bir ulak göndererek "Tutsak kardeşlerinin kendisine gönderilmesini" istemiştir. Fakat Atsız verdiği cevapta "Ben durumu sultan Melikşah'a bildirdim, ondan gelecek cevabı beklemekteyim; eğer sultan, onları kendisine göndermemi buyurursa, derhal gönderirim, yok eğer başka bir buyruk yollarsa ona göre hareket ederim" demek suretiyle Süleymanşah'ın isteğini yerine getirmemiştir. Fakat gerçekten bir süre sonra (Cumadelevvel 468 = Aralık/Ocak 1075/76) Atsız, sultandan gelen buyruk üzerine, *Kutalmışoğullarını* bir ulağın muhafazası altında, bu sıralarda *Bağdad* şihnesi bulunan Aytegin es-Süleymanî'ye göndermiş, o da bunları başkent *İsfahan*'a yollayıp sultana teslim etmiştir [127].

[124] Çok geçmeden *Akkâ* ilerigelenleri *Sur* kentindeki *Fatımî* valisi Cevherü'l-Medenî'yi çağırıp şehri ona teslim ettikten sonra yeniden *Fatımîler* adına *şiî* hutbesi okutmaya başlamışlardır (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 175).

[125] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 175; *el-A'lâk*, s. 131, 174; aynı eser (Topkapı Sarayı, Revan Köşkü, nr. 1564), 26a-b; *Anadolu'nun fethi*, s. 88; *La Premiére Pénétration*, s. 35, 36; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 48-49.

[126] Bu konuda ayrıntılı bilgi veren tek kaynak *Mir'âtü'z-zeman* (S. 175 vd.)'da Süleyman adını belirtilmeyerek yalnızca "Sultan'ın amcazâdesi Kutalmışoğlu" denmekle yetinilmesine rağmen aynı kaynağın başka bir yerinde (S. 243 vd.) hakkında verilen bilgilere göre, onun Süleymanşah olmasında hiçbir şüphe kalmamıştır (Bu konuda ayrıca bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 48-49; *Anadolu'nun fethi*, s. 88).

[127] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 178; *Anadolu'nun fethi*, s. 88-89.

Öte yandan Süleymanşah, kardeşlerinin kendisine teslimi konusunda Atsız'dan olumsuz bir cevap aldıktan sonra Selemiyye'den ayrılmış, *Bizans* egemenliğinde bulunan *Antakya* üzerine yürüyerek kuşatmaya başlamıştır. Fakat çok geçmeden o, *Antakya* valisi ile, şehir yörelerini yağma akınlarından koruma karşılığında, her yıl 20 bin altın verilmesi şartı ile bir anlaşma yapmış ve dolayısıyla kuşatmayı kaldırmıştır. İşte tam bu sıralarda *Suriye* ve *Filistin*'de fetihleri sürdürmesi için emîr Atsız'a sultan Melikşah'ın buyruğu ile üç bin *Türkmen* atlısı *Haleb* yörelerine gelip konmuştu. *Haleb Mirdasî* emîri, bu *Türkmenlerin* herhangibir olumsuz hareketlerini engellemek amacıyla çok sayıda kuvvet sevk ederek bunları karşıladı. Öte yandan durumu haber alan Süleymanşah, kardeşleri dolayısıyla Atsız'a kızgınlığı nedeniyle süratle hareket ederek *Haleb* yörelerine gelmiş, *Türkmen* kafilesini yakalamıştır. Süleymanşah, bu *Türkmenlerden* kendisine karşı koyanları öldürmüş ve geri kalanları da yağmaladıktan sonra yeniden *Antakya* yörelerine gitmiştir [126].

Emîr Atsız, melikliğinin sınırlarını genişletmek amacıyla hareketlerini sürdürerek *Haleb* bölgesine gelmiş ve *Âsi* ırmağı kıyısındaki *Celâli*'de konaklamış, daha sonra *Hama*'nın batısında bulunan *Mirdasoğullarının* elindeki *Rafeniyye*'ye ulaşıp burasını işgal ile kardeşi Çavlı'ya vermiştir [129]. Daha sonra Atsız, bütün bu yöre ve bölgelere kuvvetler gönderip akınlarda bulunmuş, bu arada *Haleb* yakınlarına dek uzanmış, kent emîri Nasr'a ulaklar gönderip "Babası Mahmud'dan kalan mal ve paralardan bir bölümünü istedikten başka, kızkardeşine de evlenmek suretiyle talip olmuş, ayrıca yönetiminde bulundurduğu memleketleri kendisine teslim etmesini" bildirmiştir (468 = 1075/76). Fakat aralarında yapılan anlaşma gereğince Atsız, 15 bin altın karşılığında sözkonusu isteklerinden vazgeçip sürekli olarak kontrol altında tuttuğu *Dımaşk*'ı kuşatmaya gitmişse de başarı sağlayamamıştır. Bunun üzerine Atsız, kıyı yönüne hareketle hâlâ *Mısır Fatımîlerinin* hâkimiyetinde bulunan *Trablusşam* ve *Sur* şehirlerini kuşatmaya girişmiştir. Çok geçmeden her iki şehri de elegeçirmeyi başarmıştır. Bununla birlikte Atsız, *Sur* valisinin "*Oğuzların* şehre girmeleri, getirdikleri malları satıp istedikleri şeyleri satınalabilmeleri, fakat kentte gecelememeleri ve *Fatımîler* adına okunan şiî hutbesinin değiştirilmemesi" kapsamlı anlaşma şartlarını kabulde hiç bir sakınca görmemiştir [130]. Esasen manen sünnî *Bağdad* Hali-

[128] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 175.

[129] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 47. Bu kaynaktaki bilgilere göre, beraberindeki atlılarla *Rafeniyye*'ye yerleşen Çavlı, komşu yörelere özellikle *Haleb* emîrliğinin güney yörelerine sürekli bir şekilde akınlara girişmiştir. Bunun üzerine emîr Nasr, ona karşı maiyyetinde bulunan *Türkmen* emîri Ahmedşah'ın (Bu emîrin faaliyetleri hakkında *III. Bölümde* bilgi verilmiştir) kumandasında kuvvet göndermiş, *Hama* yakınlarında yapılan çarpışmada Çavlı bozulup yenilmekten kurtulamamıştır.

[130] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 178.

feliğine bağlı olan Atsız'ın, şiî hutbesini değiştirmemeyi kabul etmesi, gerçekten önemli bir olaydır. Onun bu anlaşmada, geniş bir dinî müsamaha uygulaması yanında, *Filistin*'de kurduğu *Selçuklu* Melikliğinin sınırlarını genişletmesi, özellikle iktisadî hayatın canlanıp gelişmesini sağlama amacını ön plana almış olduğu görülüyor[131].

b) Tutuş'un Suriye ve Filistin'e atanması sorunu

Büyük *Selçuklu* İmparatorluğu sultanı Melikşah, *Suriye* ve *Filistin'de* İmparatorluğa tâbi bir Meliklik kurarak büyük fetih hareketlerine girişen emîr Atsız'ı, vezir Nizamülmülk'ün uygun bulmamasına rağmen bu görevden alıp yerine kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u atamaya karar vermişti. Bu konuda bilgi veren biricik kaynağımız Sıbt b. el-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zeman* adlı eserinde, bunun nedeni belirtilmemiştir. Fakat yukarıda görüldüğü üzere, emîr Şöklü ile birleşen *Kutalmışoğullarının*, Atsız karşısında başarılı olamayarak yenilip tutsak alınmaları ve sonunda *İsfahan*'a gönderilmelerinden sonra Atsız aleyhine sultan Melikşah üzerinde olumsuz bir etki yapmış oldukları ve dolayısıyla sultanın, Atsız'ın bu faaliyetlerini bağımsız bir devlet kurma amaçlarına bağlanması düşünceleriyle onu görevden alma kararı vermiş olabileceği gibi, ayrıca Tutuş'un da herhangi bir şekilde saltanat iddiasında bulunma imkânını ortadan kaldırmayı gözönünde tutmuş olması mümkündür. Sultanın bu kararını haber almakta gecikmeyen Atsız, ona gönderdiği bir mektupta[132] "Ben tek başıma fethe çalıştığım bu ülkede sultanın itaatli bir nâibi ve hâdimiyim. Devam ettirmekte olduğum bu fetihler dolayısıyla sultandan şimdiye dek herhangibir yardım istemedim. Fethettiğim memleketlerde sultan adına hutbe okutuyor, yüklendiğim vergiyi ödüyor, ayrıca elverdiği ölçüde mal ve para göndermekten geri kalmıyorum. Sultanın, benim yerime Tutuş'u atamak kararında olduğunu öğrendim. Şimdiye değin bütün düşman ve muhaliflere karşı zafer ve başarılar kazanmışken benim görevden uzaklaştırılmamı gerektiren şey nedir? Zengin bir ülke ve kuvvetli bir orduya sahip olan *Mısır Fatımî Halifeliğ*inin karşısında bulunuyorum. Esasen onlara karşı daima hazırlıklı bulunmak gereklidir" demek suretiyle İmparatorluk idaresinde yürürlükte olan tâbi - metbû statüsüne bağlı kaldığını ve dolayısıyla görevden alınmasının sebebsiz olduğunu belirtmiştir. Gerçekten sultan Melikşah, Atsız'ın olumlu ve haklı bulduğu mektubu üzerine, vezir Nizamülmülk'ün etkisiyle de olsa, onu görevde bırakmış, ayrıca ona, şereflendirmek ve gönlünü almak için özel giysilerden bir giysi, yine sultana ait külâh, at, kılıç ve kalkan göndermiştir[133].

[131] Bununla birlikte başta *Bağdad* halifesi olmak üzere, onun bu hareketine karşı hiç bir *sünnî İslâm* devletinden herhangibir tepki gelmemiştir.

[132] *Mir'âtü'z-zeman* (S. 178) bu mektubun ancak bir kısmını kaydetmiştir.

[133] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 178-79.

3.

DIMAŞK'IN FETHİ

Kudüs, *Remle*, *Taberiyye*, *Trablusşam*, *Sur*, *Akkâ*, *Humus* ve *Rafeniyye* gibi *Filistin* ve *Suriye*'nin önemli kent ve kalelerini elegeçirmek suretiyle *Selçuklu Melikliği*nin sınırlarını genişletmekte olan emîr Atsız, bu kez, *Suriye*'nin merkezî durumda bulunan ve hâlâ *Fatımî* egemenliğinin hüküm sürdüğü *Dımaşk* üzerine yürüdü. Bu önemli kentin kesinlikle fethini gerçekleştirmek isteyen Atsız, kenti devamlı olarak kontrol altında tutmuş, bir an önce düşmesini sağlamak amacıyla, şehre yiyecek maddelerinin ulaştırılmasına engel olduğu gibi, kente giden yollardaki konak yerlerini de tahrip etmiştir. Böylece *Dımaşk* ve yörelerini sürekli bir baskı altında tutmakta olan Atsız, *Fatımî* kuvvetlerinin şiddetli savunma savaşı vermesi ve direnmesi karşısında başarılı olamayıp geri çekilmiştir (463=1070/71) [134]. Bununla birlikte o, *Suriye*'nin, hattâ *Orta - Doğu*'nun önemli ticaret ve kültür merkezi durumunda olan *Dımaşk*'taki *Fatımî* hükümranlığına son vermek amacıyla, devamlı olarak her yıl, özellikle hasat mevsimi kent ve yörelerini yağma ve tahrip akınlarına uğratıyordu. Gerçekten bu akınlar sonucunda *Dımaşk*'ın savunma gücü gittikçe zayıflamış, iktisadî düzeni bozulmuş ve dolayısıyla yaşam şartlarının zorlaştığı ve hattâ imkânsız bir duruma gelmiş, bu nedenle kentten çok sayıda halk göç etmek zorunda kalmıştır. *Suriye* ve *Filistin*'in öteki kent ve kalelerinin fethi ile uğraşması sırasında da *Dımaşk*'ı kontrol altında tutmayı ihmal etmemiş olan emîr Atsız, Ramazan 467 (Nisan/Mayıs 1075)'de *Dımaşk* üzerine yeniden yürüyüp kuşatmaya başlamış, fakat *Fatımî* valisi Muallâ b. Haydere'nin şiddetle direnişi karşısında, bu kez de başarılı olamadan kuşatmayı bırakıp geri çekilmiştir (Şevval 467 = Mayıs/Haziran 1075). Öte yandan *Dımaşk*'ta bir iktidar değişikliği oldu : Halka ve askerlere kötü ve sert davranışlarda bulunan, onlara adetâ zulme başlayan vali Muallâ'ya karşı askerler başkaldırmış, kent yerli muhafızları ve halk da onlarla birlik olmuşlardır. Bu durum karşısında artık *Dımaşk*'ta kalmanın kendisi için hayatî bir tehlike gösterdiğini anlayan Muallâ, Zülhicce (Temmuz/Ağustos) ayında, kentten gizlice ayrılarak *Banyas* ve *Sur* üzerinden *Mısır*'a kaçmış ise de derhal yakalanmış ve ölünceye dek hapiste kalmak zorunda bırakılmıştır. Böylece valinin *Dımaşk*'tan kaçması üzerine *Fatımî* kuvvet komutanları toplanarak başkumandanlığa *Berber* asıllı Rezinüddevle lâkaplı İntisar b. Yahya el-Masmûdî'yi getirmişlerdir. İhtilâlci kuvvetler kumandanı İntisar, ilk iş olarak kenti Atsız'ın herhangibir anî saldırısından koruma ve onun kente karşı yıllardır uyguladığı ablukayı kırma hazırlıklarına girişmiştir. Halk İntisar'ın bu önlemlerine sonderecede sevinmiş ve ona karşı büyük bir güven ve bağlılık göstermişlerdir. Fakat bu durum ancak Muharrem 468 (Ağustos 1075 ortaları)'e dek sürebilmiştir. Çünkü

[134] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 99; *el-Kâmil*, X, 68; bundan naklen *Ikd*, XXI, 178b.

İntisar, kente karşı uygulanan ablukayı kıramadığı gibi, *Mısır Fatımî* devleti, içinde bulunduğu buhran nedeniyle, ihtilâlden sonra da *Mısır*'a tâbi olmayı sürdüren *Dımaşk*'a yardım gönderecek bir durumda değildi. Bütün bunlardan başka emîr Atsız'ın şehri abluka ve kontrol altında tutmayı şiddetle sürdürmesi nedeniyle kent içinde yiyecek stokları erimiş ve yaşam âdeta olanak dışı bir duruma gelmiştir[135]. Kentin yeniden İntisar'dan önceki kötü duruma düşmesi dolayısıyla halkın desteğini sağlayan yerli muhafız kuvvetleri ile ordunun arası açılmıştır. Öte yandan uyguladığı plânlar sonucunda *Dımaşk*'ın içine düştüğü bu sıkışık durumu yakından dikkatle izleyen ve esasen böyle bir zamanı beklemekte olan Atsız, derhal harekete geçerek kenti üçüncü kez kuşatıp sıkıştırmaya başladı (Şaban 468 = Mart/Nisan 1076). Bu arada o, kan dökülmesi ve şehrin daha fazla tahribe uğramaması için, İntisar'a ulaklar göndererek kentin barış yoluyla kendisine teslimini istemiştir. Atsız'ın bu önerisinin içtenliğine inanan İntisar ve kent ilerigelenleri, artık savunma savaşı yaparak direnmenin anlamsız bir duruma geldiği ve esasen bu güçlerini de yitirmek üzere oldukları düşüncesiyle Atsız'ın bu önerisini kabul ile kent ve kalesini ona teslim etmişlerdir (Zülkade 468 = Haziran/Temmuz 1076). Kuvvetleriyle birlikte şehre giren Atsız, *Ulu* camide 5 Zülkade Cuma günü ilk kez olarak sünnî *Bağdad Abbasî* halifesi el-Muktedi Biemrillah *Selçuklu* sultanı Melikşah ve daha sonra kendi adına hutbe okutmuş, ezanlardaki şiî alâmeti olan "Hayy alâ hayri'l-amel" cümlesini kaldırtmıştır. Böylece *Suriye*'nin bu önemli kentinde de *Fatımî* egemenliği sona ermiş oldu[136]. Emîr Atsız, Melikliğin başkentini *Kudüs'ten Dımaşk*'a nakletmiştir.

Emîr Atsız, *Dımaşk Fatımî* kumandanı İntisar'a kenti kendisine barış yoluyla teslimine karşılık olarak *Banyas* ve *Yafa* kıyı kentlerinin yönetimini vermiştir[137]. Atsız, *Dımaşk*'ın fetih haberini özel bir ulak göndererek *Bağdad*'a halifeye bildirdikten sonra kentin içine düştüğü âdeta korkunç bir duruma gelmiş olan sefâletini düzeltmek ve halkı refah ve mutluluğa kavuşturmak için birtakım önlemler almaya başladı. Bu amaçla o, derhal yörelerden kente bol miktarda yiyecek maddeleri getirmiş, çiftçilere tohumluk hububat dağıttırarak süratle ekime başlamalarını emretmiş, geniş çapta yağma ve tahribe uğrayan şehir ve yörelerinin özellikle konak yerlerinin onarımına girişmiş, uzun süreli bir savaş sonucunda perişan bir duruma düşen halka iyi ve mutlu bir yaşam sağlama yolunda büyük ve sürekli çabalar

[135] Bu sıralardaki *Dımaşk*'ın durumu hakkında *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 108), *Mir'âtü'z-zeman* (S. 179), *el-Kâmil* (X, 99) ve *Abu'l-Farac*'ta (I, 327) ayrıntılı bilgiler vardır.

[136] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 180; el-Kâmil, X, 99-100; *Tarihu Meyyafarikin*, 155a; *Ikd*, XXI, 211a; İbn Asâkir, III, 340; *Ahbâru Mısr*, s. 24; *Tarihu Düveli'l-İslâm*, XI, 247a; *Asimî*, 183b; Urfalı Mateos, s. 169-70; *Abu'l-Farac*, I, 327; krş. *Melikşah Devri*, s. 32; G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 124; F. Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden - Chalifen*, s. 267-68.

[137] *el-Kâmil*, X, 100.

göstermekten geri durmamıştır. Bütün bu önlemlerin bir sonucu olarak kent içinde fiyatlar ucuzlamış ve yaşam normale döndüğü için, kentten göçetmiş olan ailelerde yeniden memleketlerine dönmüşlerdir[138].

4.
MISIR SEFERİ

Emîr Atsız, fetihlere başladığı 1071 yılından 1076 yılına dek *Filistin* ve *Suriye*'nin, *Askalan* ve *Yafa* dışında, başta *Kudüs* ve *Dımaşk* olmak üzere, en önemli kentlerini feth ile [139] *Selçuklu* Melikliğinin sınırlarını genişletmişti. Böylece bu ülkelerdeki *Fatımî* egemenliğine son vermek suretiyle gerek askerî, gerekse iktisadî bakımlardan Melikliğini daha kuvvetli bir duruma getirmeyi başaran Atsız, bu kez, şiî inançlı *Mısır Fatımî* devletine son vermek amacıyla, *Mısır*'a bir sefer düzenleme hazırlıklarına başladı. Esasen onun bu düşüncesi, tâbi olduğu Büyük *Selçuklu* İmparatorluğunun *Mısır* politikasına da uygun düşüyordu[140]. İbn Müyesser'de verilen bilgilere göre[141], vezir Bedrülcemalî'nin tenkil hareketlerinden kurtulmayı başaran İldenizoğlu, bir miktar asker ve babasının hazinesi ile *Mısır*'dan kaçıp *Suriye*'ye gelerek emîr Atsız'a sığınmış ve *Mısır* hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiler verdikten sonra onu, *Mısır*'ı feth konusunda ikna ve teşvik etmiştir. Özellikle *Fatımî* devletinin içinde bulunduğu ve oldukça tehlikeli boyutlara ulaşmış olan buhran Atsız'ı *Mısır*'a bir an önce sefer yapma kararını vermede önemli bir etken olmuştur. Ama bununla birlikte *Mısır*'da durum, halife lehine, süratle bir değişme göstermiştir. Eserin *Giriş* kısmında da belirtildiği gibi, halife el-Mustansır, devlet yönetimine egemen bir hale gelen karışıklıklara son vermek amacıyla, *Akkâ* valisi Bedrülcemalî'yi gizlice *Mısır*'a çağırarak vezir yapmak suretiyle yönetimi ona teslim etmiştir. Soyca bir Ermeni olan ve *Suriye*li emîr Cemalüddevle b. el-Ammar'ın kölesi olması dolayısıyla bu adı alan Bedrülcemalî[142], *Dımaşk*'ta iki kez *Fatımî* valiliği yapmış ve bu görevde bir büyük bir başarı kazanmıştır. O, halife tarafından *Mısır*'a çağırılınca *Dımaşk* ve *Akkâ*'daki valiliği sırasında, güvendiği *Ermeni* askerlerinden kurmuş olduğu muhafız alayını da birlikte götürmüştür. Bedrülcemalî, halifeyi baskı altında tutan ve kendisinin Mısır'a gelme nedenini almakta gaflet göstermiş bulunan *Türk*, *Arap*, *Zenci*

[138] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 180; *La Prémiére Pénétration*, s. 36.

[139] Emîr Atsız, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunu* metbû tanıması nedeniyle *Arap Mirdasoğulları* emîrliğinin yönetiminde bulunan *Haleb* bölgesinin fethine girişmemiştir.

[140] Bu eserin *I. Bölüm*'ünde görüldüğü üzere, bu politikayı uygulamak için sultan Alparslan, *Mısır*'a bir sefere çıkmışsa da *Malazgirt* savaşı dolayısıyla sözkonusu planı gerçekleştirememiştir. Fakat daha sonra sultan Melikşah, aynı planı gerçekleştirmek için girişimlerde bulunacaktır (*Melikşah Devri*, s. 100-101).

[141] *Ahbâru Mısr*, s. 25; ayrıca bk. *İtti'âzü'l-hünefâ*, 107b.

[142] Hayatı hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Bedrülcemâli*" mad.

ve *Berberlerden* oluşan anarşi unsurlarını bir gecede yok etmek suretiyle yönetime hâkim olarak devlet içindeki anarşiye son vermiş ve *Mısır*'ı sükûna kavuşturmada büyük bir çaba ve başarı göstermiştir[143].

Emîr Atsız, Bedrülcemalî'nin bütün önlem ve çabalarına rağmen *Fatımî* ülkesinin iç karışıklıklarından henüz tamamen kurtulamadığı bir zamanda (1076 yılı başları) *Mısır*'ın fethine girişti. Atsız, iki kardeşi[144] ve *Mısır*'dan kaçıp kendisine katıldığını gördüğümüz İldenizoğlu ile birlikte *Türkmen* ve *Arap*lardan oluşan beş bin kişilik[145] bir ordunun başında olduğu halde, *Suriye* ve *Filistin*'in kıyı bölgeleri boyunca ilerleyerek *Mısır* sınırlarına yakın bir *Fatımî* kenti olan *er-Rîf*'e ulaştı. Atsız'la birlikte sefere katılan İldenizoğlu'nun "*Kahire*, ya da *Mısır*'la boş yere uğraşma, eğer bu *er-Rîf* kentini alacak olursan *Mısır*'a da kesin olarak sahip olursun"[146] demesi üzerine Atsız, elli güne yakın bir süre kuşatma savaşından sonra da direnmeye devam eden şehri saldırıyla fethetmiş, pek çok mal ve sayısız tutsak elegeçirmiştir. *er-Rîf*'in fethinden hemen sonra Atsız, *Mısır*'a yürümeden önce Bedrülcemalî'ye bir ulak göndererek ondan para isteğinde bulunmuştur. Bu sıralarda *Fatımî* ordusu, *Said* bölgesinde[147] ayaklanma durumunda bulunan *İsmaîlilerden Ubeydîler*le savaşıyordu. Bu nedenle sıkışık durumda bulunan Bedrülcemalî, Atsız'a 150 bin altın göndereceğini bildirmek suretiyle onun vaki olabilecek bir saldırısını önlemiş, bir yandan da onunla savaş hazırlıklarına girişmiştir. Bu cümleden olarak o, *Saîd*'de isyancıları tedip etmekte olan *Fatımî* ve *Sudanlı* kuvvetlerden bir kısmını doğu cephesine kaydırdığı gibi, hacca gitmek üzere, gemilerle *Kahire*'ye gelen üç bin kişiye "Düşmanı kovmak haccadan daha iyidir" diyerek silâh ve para vererek onları da cepheye göndermiştir. Bu arada 2 bin kişilik atlısıyla emîr Atsız'ın ordusunda bulunan *Kelb* kabilesi reislerinden Bedr b. Hâzım, Bedrülcemalî'nin çağırısı üzerine, kuvvetleriyle birlikte *Kahire*'ye girip *Fatımî* ordusuna katılmıştır[148]. Bütün bu önlem ve hazırlıklardan

[143] Bu konuda ayrıca bk. *Melikşah Devri*, s. 33-34.

[144] Bunlardan birinin adının Çavlı olduğunu biliyoruz (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 47).

[145] *Ahbâru Mısr*, s. 32.

Mir'âtü'z-zeman'da (S. 182) Atsız'ın ordusunun 20 bin kişi olduğu belirtiliyor. Fakat yine aynı kaynağın, "yapılan savaş sonunda *Fatımî*lerin 10 bin kadın ve çocuk tutsak aldıkları" kaydına bakılırsa bu 20 bin rakamında kadın ve çocukların sayılarının da bulunduğunu düşünmek daha doğru olsa gerektir. Genellikle *Türkmen* askerlerinin aileleriyle birlikte savaşa katılmadıkları yanında, Atsız'ın saldırı ile aldığı *er-Rîf* kentinden çok sayıda tutsak aldığı ve bunların da orduda bulunduğu gözönüne alınırsa *Selçuklu* ordusunun savaşçı sayısının *Ahbâru Mısr*'da belirtildiği gibi, 5 bin olmasını ifade etmek daha doğru olur kanısındayız. Bu konuda ayrıca bk. *Melikşah Devri*, s. 35, not 9.

[146] *Ahbâru Mısr*, s. 25; *İstiâzü'l-hünefâ*, 107b.

[147] *Yukarı Mısır*'ı içine alan ve *Saîdu Mısr* da denilen bu bölge hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Sa'îd*" mad.

[148] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 182.

başka Bedrülcemalî, babası ve bir kardeşinin öldürülmeleriyle sonuçlanan *Taberiyye* savaşından hemen sonra emîr Atsız'ın izlemelerinden kaçmayı başaran ve *Mısır*'a sığınan emîr Şöklü'nün adı belirtilmeyen babasından[149] da faydalanma yollarını bulmuştur: O, Şöklü'nün babasına "Atsız'ın ordusundaki *Türkmenlerle* ilişki kurmasını" istemesi üzerine, derhal girişimlerde bulunan Şöklü'nün babası, Atsız'ın sert davranışlarından yılgınlık getiren ve dolayısıyla ondan nefret eden 700 *Türkmen* atlısını, çarpışma sırasında kendi yanlarına geçmeye razı etmeyi başardı. Bedrülcemalî, savaş hazırlıklarının en sonuncusu olarak, Atsız'dan ayrılıp kendisine katıldığını gördüğümüz Bedr b. Hâzım'ı atlı kuvvetiyle Atsız'ın ordusunun gerilerine değin sızdırtarak gizlice pusuya yatırmıştır. Öte yandan beraberindeki İldenizoğlu'nun tavsiyesine uyarak *er-Rîf*'i almak için elli gün gibi uzun bir zaman kaybeden ve böylece Bedrülcemalî'nin yukarıda değindiğimiz önlemleri almasına ve geniş savaş hazırlıkları yapmasına imkân sağlamış olan emîr Atsız, ordusuyla *er-Rîf*'den hareketle *Kahire* yakınlarına ulaştı (Cumadelâhır 469 sonları = Ocak 1077 sonları). Bedrülcemalî, Atsız'ın *Mısır* topraklarındaki harekâtını durdurmak ve ayrıca Şöklü'nün babasının ilişki kurduğu Atsız'ın ordusundaki bir kısım *Türkmenlerin Fatımî* kuvvetlerine katılma imkânını sağlamak için iki bin atlı göndermiş ise de bunlar, *Selçuklu* kuvvetleri tarafından kesin bir yenilgi ve bozguna uğratılmış, Atsız ordusundaki hiç bir *Türkmen* atlısı da *Fatımîler* tarafına geçme girişiminde bulunmamıştır[150]. *Fatımî* atlı kuvvetlerinin bozgun halinde Kahire'ye dönmesi üzerine ve esasen gerek devlet yöneticileri, gerekse halk, *Selçuklu* ordusunun kente yaklaşmış olması dolayısıyla büyük bir korku ve paniğe kapılmışlardır. Köy ve kasabalarda oturan çok sayıda halk, *Kahire*'ye gidip ora halkıyla birlikte halife el-Mustansır'ın sarayının önünde toplanarak bağırıp çağırmaya başlamışlar, "Kendilerinin ve memleketlerinin korunması hususunda önlemler alınmasını" istemişlerdir. Bunun üzerine el-Mustansır, bir hâdim aracılığıyla toplanan halka: "Ben de sizlerden biriyim; burada sarayımın önünde böyle ağlayıp sızlayacağınıza ulu Tanrı'ya yöneliniz, ona yalvarıp yakarınız, mescidlere, camilere devam ediniz, oruç tutup devamlı olarak namaz kılınız, içkiden ve kötülüklerden uzak durunuz; ola ki Tanrı, bana ve sizlere acır da başımıza gelen bu felâketi ortadan kaldırır" şeklinde bir mesaj okutmuştur. Halifenin bu tavsiye mesajı üzerine halk, cami ve mescidlere dolarak ünlü vâiz İbnü'l-Cevherî'nin nezaretinde Tanrı'ya dua ve niyazda bulunuyorlar, devamlı Kur'an okuyorlardı. Öte yandan halife el-Mustansır ve veziri Bedrülcemalî, *Fatımî* ordusunun yenilgisi halinde, *İskenderiye*'ye kaçmak için gemi ve tekneler hazırlatmakla meşgul

[149] Emîr Atsız, *Taberiyye* savaşında tutsak aldığı Şöklü'nün babasını ihtiyar olması dolayısıyla öldürtmemiştir. *Mir'âtü'z-zeman*'daki (S. 182) kayıttan anlaşıldığına göre, Şöklü'nün bir oğlundan başka babası da *Mısır*'a kaçmıştır.

[150] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 182-83.

idiler. Bunu haber almakta gecikmeyen *Kahire*'deki halk toplulukları, bu kez derin bir kin ve çığlıklarla yeniden sarayın önüne toplanarak "Sen ve Bedrülcemalî hazırlattığınız gemilerle kaçıp kurtulurken bizler burada yok olup gideceğiz" demek suretiyle onlara kızgınlıklarını belirtmişlerdir. Saraydan halife adına verilen cevapta "Ben de sizinle birlikte burada kalacağım. Eğer Bedrülcemalî gidecek olursa sizi kurtarmak için savaşa gidecektir. İşte gemiler burada duruyor. Ben, zaferi kazanacağımızdan eminim, bunun için Tanrı'ya güvenim vardır. Bizde bulunan eski kitaplardaki kayıtlara göre, bu topraklar, doğudan gelen hiç bir kuvvet tarafından alınamayacaktır; kim gelirse yok edilecektir" [151] denilmek suretiyle korku ve heyacanı sondereye gelmiş olan halk kitlesi yatıştırılmaya çalışılmıştır. Halkın gösterdiği aşırı kaygı ve heyecan karşısında ve öncü kuvvetlerin de yenilgisine rağmen soğukkanlılığını koruyan ve savaş hazırlıklarını bitiren vezir Bedrülcemalî, seher vakti, ordusuyla birlikte *Kahire* kapılarına değin ilerlemiş bulunan *Selçuklu* kuvvetlerine karşı harekâta başladı ise de *Türk* ordusundaki davul ve dümbeleklerin boğucu gürültüsüyle karşılaştı ve sayılarının çok olduğu kanısı ile onlarla başa çıkamayacağı kaygısına kapıldı. Öte yandan Bedr b. Hâzım'ın, saflarından ayrılmasıyla kuvvetlerinin sayısı üç bine inen Atsız, *Fatımîlerin* sayıca çok üstün ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alınca durumu müzakere için emrindeki emîr ve kumandanlarla bir toplantı yaptı. Müzakereler sırasında komutanlardan bazıları "Kuvvetlerinin azlığı dolayısıyla savaşı kabul etmeyip geri dönülmesini, aksi takdirde sonucun korkunç olabileceğini" ifade ettiler. Atsız'ın kardeşi ve İldenizoğlu ise "*Mısır* ordusunun çokluğu seni korku ve kuşkuya düşürmesin; onlar bir bağırma ile bozguna uğratılabilecek başıbozuk bir topluluktur. Fethini gerçekleştirmek üzere bulunduğun bu ülkeden asla geri çekilme" diyerek onu savaşmaya teşvik etmişlerdir. Yapılan uzun müzakerelerden sonra nihayet savaşa karar verildi [152]. İki ordu *Kahire* önlerinde karşılaştı. *Selçuklu* ordusunun savaş düzeni şöyle idi : Merkez hattında bizzat Atsız, sol kanatta Atsız'a karşı olup Şöklü'nün babasının ilişki kurduğu 700 *Türkmen* atlısı ve sağ kanatta ise öteki *Türkmen* atlıları yer almışlardı. Öte yandan kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, *Fatımî* ordusunun sol kanadında Bedrülcemalî, merkez hattında *Sudanlı* kuvvetler, sağ kanatta ise öteki *Fatımî* kuvvetleri, Atsız'ın ordusunun gerisinde Bedr b. Hâzım'ın kumandasındaki pusuda bulunan atlılar yer almış bulunuyordu. Savaş başlamış, ilk saldırıya geçen *Fatımîler* olmuştu. Bizzat Bedrülcemalî, Atsız ordusunun sağ kanadına saldırmış ve bu kanadı bozguna uğratmasından hemen sonra *Sudanlı* atlılar da Atsız'ın bulunduğu merkez hattına saldırmışlar, sağ kanat gibi, bu kanat da bozgundan kurtulamamıştır. Bu iki boz-

[151] Aynı eser, s. 183.

[152] *Ahbâru Mısr*, s. 25; *İtti'âz*, 108a.

gun üzerine, sol kanatta bulunduğunu gördüğümüz ve Şöklü'nün babası vasıtasıyla ilişki kurulan 700 *Türkmen* atlısı, Atsız'ın saflarından ayrılıp *Fatımî* saflarına geçmişlerdir[153]. Öte yandan İbn Hâzım'ın kumanda ettiği iki bin atlı kuvvet de pusulardan çıkıp saldırıya geçmiş, bu arada gerideki *Türk* ordugâhı da ateşe verilmiştir. *Fatımî* kuvvetlerinin birbiri ardından gelen saldırıları, 700 *Türkmen* atlısının ihaneti nedeniyle bozgundan bir türlü kurtulup toparlanamayan *Selçuklu* kuvvetleri, ayrıca dalgalar halinde yanan ordugâh çadırlarını görünce şaşkınlık ve perişanlıkları bir kat daha artmış ve tam anlamıyla bir panik halinde oraya buraya dağılmaya başlamışlardır[154]. Kesin sonuçlu bir meydan savaşı niteliği taşıyan bu savaşta, çok sayıda *Türkmen* askeri öldürülmüş, birçokları da tutsaklıktan kurtulamamıştır. Bu arada emîr Atsız'ın bir kardeşi öldürülmüş, öbürünün de elleri kesilmiştir. *Fatımîler* ayrıca üç bin at, on bin câriye ve çocuk, pek çok da mal ve giysi elegeçirmişlerdir[155].

5.
MISIR SEFERİNDEN SONRA MELİKLİĞİN DURUMU VE ATSIZ'IN SONU

Emîr Atsız, *Kahire* yenilgi ve bozgununu izleyen günlerde, beraberindeki bir miktar atlı kuvveti ile daha önce elegeçirdiği *Gazze*'ye gelmiş ise de kent halkı kendisini içeri almadığı gibi, saldırıya geçerek atlılarından bir kısmını öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Atsız, Melikliğin ilk yerleşme merkezlerin-

[153] Görüldüğü üzere *Fatımîler*, bu *Türkmen* atlılarının yer aldığı sol kanada saldırıya geçmişlerdir.

[154] *el-Kâmil* (X, 104) aynı rivayeti kaydeden *Ikd*'da (XXI, 216b-217a) (*Tarihu Baybars*'tan naklen) savaş hakkında şöyle bir rivayet vardır;

Kahire yörelerine konan Atsız'ın askerleri, burada oturan halka kötü davranışlarda bulunduktan başka onları müsadere ediyorlardı. Bunun üzerine buralardaki köy halkı, reislerini ve ilerigelenlerini *Kahire*'ye halifeye göndererek sıkışık durumlarını anlatmışlardır. Halife ise onlara "Düşmanı yurttan kovmaya gücünüz yetmiyor" şeklinde bir cevap verdi. Bunun üzerine köy reisleri ona "Biz sana savaşçı adamlar gönderelim, sen onları silâhlandır. Şu anda düşman askerleri *Kahire* yörelerine dağılmışlardır. Böylece silâhlandıracağınız adamlarımız bir gece baskını ile onları yok edebilirler" dediler. Bu öneriyi olumlu bulan halife, kendisine gönderilen askerleri silâh ve giysi vererek *Kahire*'ye bölgesine sevketti. Onlar bir gece baskını yapmış ve *Selçuklu* ordusundan çok az sayıda asker kurtulabilmiştir. Daha sonra, ayrıca halifenin kuvvetleri de yetişince Atsız'ın kuvvetleri tutunamayıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

[155] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 182-84; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 109-111; *Ahbâru Mısr*, s. 25 vd.; *Ikd*, XXI, 216 a-b — 217a; İbn Asakir, III, 340; Azimî, 182a-b; Urfalı Mateos, s. 170; krş. *Melikşah Devri*, s. 34-35.

el-Kâmil'de (X, 103) ve *Ikd*'da (XXI, 216) sözkonusu savaşın yapılmamış olduğu, *Kahire* cami ve mescidlerinde yapılan duaların etkisiyle Atsız'ın ordusunun kendiliğinden bozguna uğrayıp *Suriye*'ye döndüğü kaydedilmiş ise de bâtıl inançların etkisi altında böyle bir rivayetin söylendiği kolaylıkla anlaşılır.

den olan *Remle*'ye geldi. Fakat bura halkı da kendisine karşı gelmiş ve savaşmıştır. Bu nedenle burada da kalamayan Atsız, Melikliğin başkenti olan *Dımaşk*'a yönelmiş ve 10 Receb 469 (7 Şubat 1077)'da kente eriştiği zaman 200 atlı ile burada kendi yerine nâib olarak bıraktığı adı bilinmeyen bir oğlu ve *Kelboğulları* emîrlerinden Mismâr, kendisini karşılamış ve beraberindeki atlılarla kent dışında kurulan çadırlara yerleşmişlerdir. Çok geçmeden kent halkı ve Melikliğin ilerigelen erkânı, Atsız'a itaatlerini bildirdikten başka, sağ salim geri dönmesi dolayısıyla bir tören düzenleyerek tebrik ve kutlamalarda bulunmuşlardır. Böylece *Gazze* ve *Remle*'nin isyankâr tutumları yanında *Dımaşk* halkı, kendisine en içten bağlılığını göstermiş oldu. Onların bu davranışlarına sonderecede memnun olan Atsız, o yıl kentten vergi toplattırmadığı gibi, halka pek çok ihsanlarda bulunmuş ve onlara daha çok şeyler yapacağı hususunda söz vermiştir. Bu sırada kent ilerigelenlerinden birisi ayağa kalkarak Atsız'a "Ey âdil melik, sen bize ve biz de sana ant içerek bağlandık, sana itaat ettik, sen de bize inanıp güven verdin. Tanrı'ya ant olsun ki sana, doğruyu söylemek ve nasihatta bulunmak istiyorum" demesi üzerine Atsız, "Söyle bakalım" dedi. O da sözlerine devamla "Görmüş olduğun gibi, açlık, yokluk, fakirlik ve zaafiyet nedeniyle bu memlekette, onda bir oranda bile ahali kalmadı, kuvvetimiz tükendi. Ne zaman kent kapılarını kapatsak düşmanlar bize saldırıyor, biz ise onlara karşı koyamıyoruz ve kenti savunamıyoruz. Eğer sen burada bizim aramızda kalacak olursan sana yardımcı oluruz; yok eğer bizden uzaklaşırsan yoksulluk ve zaafiyetle mücadele edecek takatimiz kalmadı. Bu durum karşısında sen, düşmanlarımızın bizleri fena duruma sokmalarına ve yok etmelerine fırsat verme" dedi. Bunun üzerine Atsız, "Doğru ve isabetli söyledin, sizlerden artık uzaklaşmayacak ve sizleri askersiz bırakmayacağım" dedi. Gerçekten Emîr Atsız, bir süre onlardan ayrılmayarak *Dımaşk*'ta kalmıştır[156]. Bu sıralarda *Dımaşk*'a Atsız'ın emrine *Anadolu*'dan yeni *Türkmen* kuvvetleri gelmiş bulunuyordu[157].

Emîr Atsız, *Kahire* önlerindeki ağır yenilgiden sonra çok az bir kuvvetle Melikliğin yönetimindeki *Filistin*'e geri döndüğü zaman burada hiç beklemediği olaylarla karşı karşıya gelmişti. Şöyleki : Fethetmiş olduğu bu ülke şehirlerinin *Arap* asıllı askerî ve mülkî erkânı, itaatten çıkarak kendisine karşı isyana hattâ sünnî hutbelerini dahi değiştirerek eski metbûları olan şiî *Fatımî* Halifeliği adına okutmaya başlamışlardı. Sözkonusu *Kahire* bozgununu izleyen günlerde emîr Atsız'ın, bu ülkenin fethi uğruna giriştiği bütün siyasal ve askerî faaliyetler, sanki birden heba olup gitmiş

[156] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 184. *el-Kâmil* (X, 104) ve *Ahbâru Mısr*'da (S. 25) bu konuda kısa bilgiler yer almıştır.

[157] *Mir'âtü'z-zeman*, göst., yer.

Bundan önce de (1075) sultan Melikşah tarafından, isteği üzerine, Atsız'a üç bin *Türkmen* atlı kuvveti gönderilmişti (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 175).

gibiydi. Buradaki *Selçuklu Melikliğini* büyük ölçüde zaafiyete uğratan bu olumsuz sonucun en önemli nedenini, kısa bir zamanda ve çok az bir askerî kuvvetle fethedilen *Suriye* ve özellikle *Filistin*'de mülkî ve askerî bakımlardan tam anlamiyle sindirilmiş bir *Selçuklu* egemenliği kurulamamış olmasında aramak yerinde olur kanısındayız. İşte bu nedenledir ki, emîr Atsız'ın askeri yönden zaafa düşmesinden yararlanan her iki ülkenin Arap asıllı yöneticileri, yeniden ve derhal eski metbûları *Mısır Fatımîlerine* dönmekten ve onların yüksek hâkimiyetlerini tanımaktan geri kalmamışlardır. Denilebilir ki, *Kahire* yenilgisinden sonra başkent *Dımaşk*'a gelmiş olan Atsız'ı, sanki yeniden fethedilmesi, ya da itaat altına alınması zorunlu bir duruma gelmiş bulunan *Suriye* ve *Filistin* ülkeleri beklemekte idi. Bu durum karşısında *Dımaşk*'ta oturmanın yersizliğini anlayan emîr Atsız, kendisine karşı isyan eden *Suriye* ve *Filistin* kentlerinin genellikle *Arap* asıllı yöneticilerini yeniden itaat altına alma harekâtına girişmek zorunda idi. Bu nedenle o, *Anadolu*'dan kendisine katılmak üzere, gelmiş bulunan *Türkmen* kuvvetleriyle birlikte[158] *Dımaşk*'tan hareketle *Kudüs* üzerine yürüdü. Atsız ve yakın arkadaşları emîrler, *Mısır* seferine çıkmadan önce aile ve maddî varlıklarını sağlam ve güvenilir bir burç olan Davud burcunda bırakmışlardı. Fakat *Kahire* bozgununu izleyen günlerde, isyancılardan kent kadısı, kumandanı ve öteki şehir ilerigelenleri, derhal harekete geçip bu mal ve hazineye elkoyarak kendi aralarında paylaştıktan başka kadın ve çocukları da tutsak alarak onları kendilerine köle yapmışlardır. Kuvvetleriyle kent yakınlarına dek gelip karargâh kuran Atsız, direnişi savaşla kırmak istememiş, bu nedenle bir ulak aracılığıyla isyancılara haber gönderip direnişi bırakmaları halinde "aman" vereceğini ve dolayısıyla teslim olmalarının bildirmiştir. İsyancılar onun insancıl duygularla yapılan bu önerisini kaba bir biçimde reddederek "savaşması" öğüdünde bulunmuşlardır. Buna rağmen Atsız, yine de tedip harekâtına girişmemiş, hattâ bizzat şehir surlarına değin yaklaşıp onları isyandan vazgeçirmek için pek çok çaba göstermişse de ancak "küfür"le karşılık görmüştür. Bütün bu çabalarına rağmen isyancıları ikna etmeyi başaramayan Atsız, onlarla bir gün, bir gece savaşmışsa da kente girememiştir. Asiler Atsız ve arkadaşlarının aile ve çocuklarının bulunduğu *Davud* burcuna saldırmışlarsa da burasını elegeçirememişlerdir. Çok geçmeden Atsız'ın karısı, bu burcun kent dışına bakan bir aralığından halat sarkıtarak bir kısım askerleri burca çıkarmayı başardı. Atsız, askeriyle derhal harekete geçip kale kapılarını açtırmış, bunun üzerine şehri kuşatmakta olan öteki kuvvetler de içeri girmişlerdir. Atsız, kentte, başta kadı olmak üzere, öteki suçluları hiç acımaksızın öldürmüş[159], ancak sığındıkları yerlerin kut-

[158] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 184) süzkonusu *Arap* yöneticilerinin, emîr Atsız'ın bu tenkil hareketleri sırasında yalnızca bu *Türkmenleri* kullanmış olduğu kaydedilmiştir.

[159] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 185) üç bin kişinin öldürüldüğü kaydedilmiştir.

sallığı dolayısıyla şehir camii ve *Kubbetü's-sahra*'ya kaçanlara hiç dokunmamış[160], fakat mal vermek, ya da para ödemek zorunda bırakmıştır[161]. Atsız, isyancıları tedip ettikten sonra şehrin bozulan yönetimini yeniden düzenlemiş ve böylece kentte asayiş ve sukûnet sağlanmıştır[162]. İsyancılara karşı tedip harekâtını sürdürmek amacıyla *Kudüs*'ten *Remle*'ye gelen Atsız, burada hiç kimseyi bulamaması üzerine, yine kendisine isyan durumuna geçmiş olan *Gazze*'ye bütün direnişleri kırarak girmiş ve şehirdeki isyancıları ve yandaşlarını çok ağır bir kıyıma tâbi tuttmuştur. Daha sonra *el-Arîş* kentine gelen Atsız, burada bir süre kalmış, *er-Rîf*'e de bir miktar kuvvet göndererek şehri kuşatıp yörelerini yağmalattıktan sonra askerlerini toplayarak *Yafa* üzerine yürümüştür. Kenti şiddetle kuşatmaya girişmesi üzerine kent valisi Rezinüddevle ve bir kısım halk, gizlice *Sur* kentine kaçmak zorunda bırakılmışlardır. Emîr Atsız, *Yafa*'nın bütün surlarını yıktırmıştır[163].

Emîr Atsız, yukarıda anlatmış olduğumuz ağır ve kanlı tedip hareketleri sonucunda ve özellikle *Filistin*'de kaybolan hükümranlığını yeniden kurmayı başarmıştır. Bu tedip harekâtını izleyen günlerde Atsız, *Bağdad*'a halife el-Muktedi Biemrillah'a gönderdiği bir mektupta "*Mısır*'a yeniden yürümek amacında olduğunu, bu sebeble asker toplayacağını" bildirdikten sonra *Dımaşk*'a dönmüştür. Bu sırada ihmal ve güvensizlik sebebiyle *Dımaşk*'ta yaşam korkunç bir sefalet ve felâkete dönüşmüştür. Fakirlik, yokluk, hastalık ve yangınlar sebebiyle şehirden göç başlamış ve dolayısıyla şehir nüfusu üç bine inmiş[164], 240 ekmek fırınından ancak iki tanesi kalmış, fare çokluğu sebebiyle veba salgını başgöstermiş, bu yüzden birçok insan yok olup gitmiştir. Bütün bu nedenlerle kent çarşıları boşalmış, yiyecek maddeleri bulunmaz olmuştur. Bu konuda ilgili kaynaklarda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır[165].

[160] *el-Kâmil*'de (X, 103) *Mescidü'l-Aksâ*'ya (Bu mescid hakkında bk. İA. "*Mescidü'l-Aksâ*" mad.) sığınanların öldürüldüğü kaydedilmiştir. Bu da halife Abdülmelik b. Mervan tarafından yaptırılan *Kubbetü's-sahra*'nın özellikle *Müslümanlara* göre kutsal sayılmasından ileri gelmiş olsa gerektir (Genel bilgi için bk. İA. "*Kubbetü's-sahra*" mad.).

[161] Bu konuda ayrıntılı bilgi veren *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 185), kutsal yerlere sığınan kimselerden çok miktarda değerli eşya ve mücevherat alındığı, bu yüzden *Dımaşk*'ta 50 dirhem gümüşün bir altına kadar düştüğü, esasında 13 dirhem gümüşün bir altına satılmakta olduğu belirtilmiştir.

[162] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 184-85; *Ikd*, XXI, 217a; *el-A'lâk*, s. 200; *el-Kâmil*, X, 103; Zetterstéen, metin, s. 229; krş. *Melikşah Devri*, s. 36; İA; "*Kudüs*" mad. (S. 957-58).

[163] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 185.

[164] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 185) o zamanki şehir nüfusunun 500 bin olduğu belirtilmiştir.

[165] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 185; *Melikşah Devri*, s. 37.
Bütün bunlara bağlı olarak şehrin iktisadî durumu da bozulmuş, sözgelimi, üç bin altın değerinde olan bir ev on altına, bin altın değerinde olan bir dükkân bir altına alıcı bulamamıştır.

Suriye Selçuklu meliki Atsız'ın *Mısır* seferinde yenilgi ve bozguna uğradığını haber alan sultan Melikşah, onun çarpışmalar sırasında öldürülmüş olabileceği düşüncesiyle olsa gerek, bu sıralarda *Erran* valisi bulunan kardeşi Tacüddevle Tutuş'u *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliğine* atamıştır. Ağabeyinin atama buyruğunu alan Tutuş, *Gence*'den *Diyarbekir* bölgesine geldiği zaman Atsız'ın ölmeyip sağ salim *Suriye*'ye geri döndüğünü ve kendisine başkaldıran *Filistin* ve *Suriye* kentlerini tediple uğraştığını haber almış ve durumu derhal Melikşah'a bildirmiştir. Öte yandan, Tutuş'un sözkonusu atamasını öğrenen Atsız, derhal sultana özel ulaklarla birçok armağanlar ve para göndererek ona yazdığı mektupta "Yaptığım hangi hareket ve davranışlar dolayısıyla Tutuş'un benim yerime *Suriye*'ye gönderilmesi gerekiyor? Oysa ki ben, sultanın itaatli bir hâdimiyim ve bu ülkede onun nâibi olarak bulunuyorum. Ben, buyruğum altındaki ordunun ihtiyaçları için gerekli olan paralardan daha fazlasını asla almamaktayım. Ayrıca her yıl imparatorluk hazinesine 30 bin altın gönderiyorum" dedikten başka o, askerlerinin azlığı sebebiyle sultandan asker isteğinde bulunmuştur. Atsız'ın bu mektubunu alan sultan, *Suriye*'ye yönelmiş olan Tutuş'a bir mektupla "Atsız'ın yönetimindeki *Orta - Suriye* ve *Filistin*'e *(Şamü'l-â'lâ)* yürümemesini, *Haleb* bölgesine *(Şamü'l-esfel)* yönelmesini" bildirmiştir[166]. Sultandan aldığı buyruk üzerine Tutuş, *Diyarbekir* bölgesinden hareketle *Fırat*'ı geçip *Menbiç*'i aldıktan sonra *Haleb* üzerine yöneldi[167]. Böylece emîr Atsız, ikinci kez, *Suriye* ve *Filistin Selçuklu* yönetimini, sultan katında giriştiği teşebbüsler sonucunda elinde tutmayı başarmış oldu.

Emîr Atsız'ın *Kahire* bozgununu izleyen günlerde, özellikle *Filistin* kentlerinin *Mısır Fatımîleri* lehine giriştikleri sonuçsuz ayaklanma hareketleri, vezaret makamına getirilen Bedrülcemalî'nin büyük çabalarıyla durumu oldukça düzelmiş olan *Fatımî* devletinin *Filistin* ve *Suriye*'yi geri alma ümitlerini kamçılamış bulunuyordu. Bu sebeble Bedrülcemalî, 470 (1077/78) yılında kendi köle emîri Nasruddevle el-Cüyûşî'nin kumandasında *Suriye*'ye bir ordu gönderip *Dımaşk*'ı kuşattırdı ise de Atsız'ın şiddetle direnmesi sonucunda çok geçmeden *Mısır*'a geri dönmek zorunda kalmıştır[168]. Bu başarısız sefere rağmen Bedrülcemalî, *Filistin* ve *Suriye*'yi istirdattan bir türlü vazgeçmek istemiyordu. Bu sebeble o, iki yıl sonra (Rebiülâhır 472 = Ekim 1079) *Mısır*'da bulunan bir miktar *Türkmenler-*

[166] *Mir'âtü's-zeman*, s. 198; *İkd*, XXI, 222a.

[167] Tutuş'un *Suriye*'ye atanması ve buradaki çeşitli faaliyetleri ilgili Bölüm'de ayrıntılı olarak verilecektir.

[168] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 112; Bu kaynakta kısa olarak anlatılan bu sefer hakkında öteki ilgili kaynaklarda hiçbir bilgi yer almamaktadır.

le[169] *Arap*, *Berber*, özellikle *Sanhâceler*[170] ve Aşağı - *Mısır*'da yerleşmiş olan bir kısım *Hafâceoğulları* kabilesi[171] kuvvetlerinden meydana getirdiği kalabalık bir orduyu, yine Nasruddevle'nin kumandasında yeniden *Suriye*'ye gönderdi. Bu ordu, önce *Filistin* üzerine yürüyüp istilâ ve işgal ettikten sonra *Dımaşk*'a yönelip bölgeyi istilâ ile şehri kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştı. Bu sırada kentte bulunan Atsız, kalabalık *Fatımî* ordusu karşısında kenti savunmakta oldukça güçlük çekmekte idi. Beraberindeki kuvvetlerle *Fatımî* ordusunu uzaklaştıramayacağını anlayan Atsız, bu sıralarda *Haleb*'i kuşatmakta olan Tutuş'a başvurarak yardım isteğinde bulunmuş ve ayrıca şehri kendisine teslim edip hizmetine gireceğini[172] bildirmiştir. Atsız'ın bu yardım çağrısını tereddütsüz kabul eden ve dolayısıyla bütün *Suriye* ve *Filistin*'e tek başına hâkim olma emellerini gerçekleştirmeyi ön plâna alan Tutuş, derhal *Haleb* kuşatmasını bırakarak kuvvetleriyle birlikte *Dımaşk*'a hareket etti. Öte yandan Tutuş'un gelmekte olduğunu haber alan *Fatımî* kumandanı Nasruddevle, derhal kuşatmayı bırakıp kıyı yönüne saparak *Sur*[173] ve *Remle* kentleri üzerinden süratle *Mısır*'a geri dönmüştür. Çok geçmeden Tutuş, *Dımaşk*'a yaklaşmış, Atsız kendisini *Azrâ* çayırlığında[174] karşılayarak itaat arzetmiş ve *Dımaşk*'ı ona vermiştir. Böylece şehre giren Tutuş, Atsız ve kardeşinin kendisine karşı birtakım kuşkulu hareket ve davranışları sebebiyle onları tutuklatmış, çok geçmeden de önce kardeşini, daha sonra Atsız'ı yayının kirişi ile boğdurmak suretiyle[175] öldürtmüştür[176].

[169] Daha önceki bahislerde görüldüğü üzere bunlar, Atsız'ın izlemesinden kurtulup *Mısır*'a kaçan Şöklü'nün babasının çabalarıyla *Kahire* savaşında Atsız'ın saflarından kaçıp *Fatımîlere* katılan *Türkmen*'lerdir.

[170] *Berberlerin* büyük kabileler topluluğuna bağlı çok kalabalık bir kol. Genel bilgi için bk. İA. "*Sanhâce*" mad.

[171] *Ukayloğulları* kabilesinin *Havâsin* koluna mensup bir kabile olan *Hafâceler* hakkında bk. İA. "*Hafâce*" mad.

[172] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 112; İbn Asâkir, III, 340.

[173] Bu sıralarda *Sur* ve daha yukarıda bulunan *Trablus* kıyı kentleri kent kadıları tarafından yönetilmekte idiler. Böylece bu iki kent, şiî *Fatımî* hutbesini okutmakla birlikte yönetim bakımından *Mısır*'a bağlı değillerdi. Yukarıda da görüldüğü üzere, bu iki şehir, şiî hutbesini kaldırmamak şartı ile Atsız'ın hâkimiyetini tanımıştır.

[174] *Dımaşk*'a bağlı, sulak ve verimli bir köy (*Mu'cem*, III, 625).

[175] Bilindiği üzere, genellikle *Uzak - Doğu* kültür çevrelerinde yürürlükte olan ve *Selçuklular*da da görülen "Hanedan mensuplarının öldürülmesinde kan akıtma yasağının" (Bu konuda ayrıntı için bk. M. F. Köprülü, *Türk ve Moğol Sülâlesinde hanedan âzasının idamında kan dökme memnûiyeti*, Türk Hukuk Tarihi Dergisi (1941-42), I, 1-9) hanedan mensubu olmayan Atsız'ın öldürülmesinde de uygulanması dikkate şayandır. Yukarıdaki bahislerde de görüldüğü üzere Atsız'ın *Selçukluların* mensup olduğu *Kınık Oğuz* boyundan bulunması ve ayrıca *Suriye* fâtihi bir emîr olması ve *Melikü'l-muazzam* unvanını alması nedenleriyle, Tutuş'un, onu bir asil gibi kabul ederek yay kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürtmüş olabileceği ifade edilebilir.

[176] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 112; bundan naklen *Mir'âtü'z-zeman*, s. 200; İbn Asâkir, göst., yer.

Suriye ve *Filistin Selçuklu* Meliki emîr Atsız'ın böylece bertaraf edilmemesinden sonra Tutuş, başta *Dımaşk* olmak üzere, Atsız'ın yönetiminde bulunan bütün *Suriye* ve *Filistin* şehirlerinin rakipsiz hâkimi olmuştur (471/72 = 1079)[177].

Suriye ve *Filistin*'in büyük bir bölümünün fethini tamamlayan ve *Melikü'l-muazzam* lâkabını alan emîr Atsız, *Selçuklu* İmparatorluğunun değerli ve büyük emîrlerinden birisi olup yukarıda da değindiğimiz gibi, *Selçuklu* hânedanının da mensup olduğu *Oğuzların Kınık* boyundan idi. Fethettiği *Suriye* ve *Filistin* halkına daima ve adaletli davranışlarda bulunmuş, zaman zaman ağır vergileri indirtmiş, ya da kaldırtmıştır. Ayrıca "İslâmın sığınak yeri" durumunda olan *Dımaşk* kalesini onartmıştır. Öldükten sonra bıraktığı hazinesinde 17 miskal ağırlığında kırmızı renkte bin tane yakut taşı, her parçası bir miskalden biraz az olan 60 parça inci, 10 bin altın, 200 altın eğer ile başka değerli şeyler bırakmıştır[178].

el-Kâmil'de (X, 111) ve *Ikd*'da (XXI, 224b), Tutuş'un, kendisini, töre gereği, kentin dışında belirli bir konak yerinde karşılamaması nedeniyle Atsız'ı öldürttüğü kaydedilmiştir. *Zübdetü'n-nusra*'da (Metin, s. 71, çev., s. 71-72) kılıçla öldürüldüğü zikredilmiş, Azimî (184a), *Zübdetü'l-Haleb* (II, 65) ve *Vefeyatü'l-âyan* (I, 264)'da ise öldürülme nedeni belirtilmemiştir. Ayrıca bk. *Urfalı Mateos*, s. 169.

Zübdetü'n-nusra'daki (S. 71) "Atsız'ın muhalefeti terkederek onu *Dımaşk*'a çağırdı" ifadesine bakılırsa Tutuş'un Atsız'ı öldürmesi, Atsız'ın, babası sultan Alparslan'a isyan eden *Nâvekkiyye Türkmenler*inden olması ile ilgili olabileceği gibi, bütün *Suriye*'ye egemen olmak isteyen Tutuş'un *Kuzey - Suriye*'de fetihlere başlamasını pek hoş karşılamamış olması ile de ilgili bulunması düşünülebilir.

[177] Bu tarihin münakaşası için bk. *Tacüddevle Tutuş Devri*, ilgili kısım.

[178] *el-Bidâye*, XII, 119.

BÖLÜM
III.
KUZEY-SURİYE OLAYLARI
AHMEDŞAH'IN HALEB BÖLGESİNDEKİ FAALİYETLERİ

Emîr Atsız, Şöklü ve beraberinde bulunan birçok *Türkmen* beylerinin *Suriye*, *Filistin* ve bu ülkelerin kıyı kesimlerinde giriştikleri fetih hareketlerini başarı ile sürdürdükleri 468 (1075/76) yılında, Kuzey-*Suriye*'ye *Anadolu*'dan Ahmedşah adlı bir *Türkmen* beyinin yönetiminde, yeni bir *Türkmen* zümresinin gelmiş olduğunu görüyoruz. Ahmedşah, *Bizans* hâkimiyetindeki *Anadolu*'da Bekçioğlu Afşin, Demleçoğlu Muhammed, Sunduk (Sandak), Duduoğlu vs. gibi ünlü *Türkmen* beyleriyle birlikte gaza ve fetihlerde bulunduğu sıralarda [179], buyruğu altındaki bin *Türkmen* atlısıyla birlikte *Selçuklu* İmparatorluğunu metbû tanıdığını gördüğümüz *Mirdasoğulları* ailesinin elinde bulunan *Haleb*'e, belki çağrı üzerine, gelmiştir. Bu sıralardaki *Mirdasî* emîri Nasr ile işbirliği konusunda anlaşan Ahmedşah, *Haleb* dışındaki Hâzıru Süleymanî [180] semtine gelip konmuştur. Ahmedşah'ın kendisiyle işbirliğini ve özellikle askerî bakımdan yardımını sağlayan Nasr, gerek *Haleb* için tehlikeli olan *Bizanslılara*, gerekse *Haleb Mirdasî* tahtını elegeçirmeye çalışan *Kilâboğulları* kabilesinin öteki taht müddeilerine karşı daha kuvvetli bir duruma gelmiş oldu. Bunun bir sonucu olarak Ahmedşah ile birlikte, 1068 yılında *Bizans* imparatoru Romanos Diogenes tarafından alınan [181] *Haleb*'e bağlı *Menbiç* üzerine yürüyüp kuşattı. Bir süre şiddetle sürdürülen bu kuşatma savaşı karşısında kent valisi, öteki *Bizans* kuvvetlerinden beklediği yardımı alamaması üzerine, direnişi bırakıp şehir ve kalesini Ahmedşah ve Nasr'a teslim etmek zorunda kalmıştır (Safer 468 = Eylül/Ekim 1075) [182]. Bu başarı üzerine devrin ünlü şairi *Dımaşklı* Ebu'l-Fityan Muhammed b. Hayyûs, emîr Nasr'ı öven bir

[179] M. H. Yınanç'ın Ahmedşah'ın *Malazgirt* savaşına katıldığını ifade etmesinin (*Anadolu*'nun *fethi*, s. 73-74) isabetli olmadığı hususunda bk. F. Sümer, *Malazgirt savaşına katılan Türkmen Beyleri* (Selçuklu Araştırmaları Dergisi 1975), IV, 197-207.

[180] *Hâzıru Haleb* de denilen bu semt, *Haleb*'in batısında ve *Kıble* yönünde bulunmaktadır (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 26, not 2).

[181] Bu konuda ayrıntı için bk. I. Bölüm, ilgili kısım.

[182] *Bugye*, s. 40; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 46; *el-Kâmil*, X, 100 (Çok kısa, Ahmedşah'tan bahsedilmez).

kaside kaleme alınmıştır[183]. Emîr Atsız, emîr Şöklü ve müttefikleri gâilesini bertaraf etmeyi başardıktan sonra, beraberinde kardeşi Çavlı olduğu halde, kuvvetleriyle birlikte egemenliğini *Kuzey-Suriye*'de de kabul ettirmek amacıyla *Haleb*'in güney yörelerine dek ulaşıp *Âsi* ırmağı kıyısındaki *el-Celâlî*'ye konmuştu. Atsız, bu bölgede birtakım akınlarda bulunduktan sonra *Selçuklulara* tâbi *Mirdasoğulları* emîrliği topraklarına ait olan *Rafeniyye*yi[184] işgal edip kardeşi Çavlı'ya vermiş ve yine bu bölgesde daha birçok yerlere atlı kuvvetler göndererek akınlar yaptırmıştı. Bunun üzerine *Haleb* emîri Nasr, bu akınların durdurulması hususunda Atsız'a ulaklar göndermişse de Atsız ona "Babası emîr Mahmud'un bıraktığı mal ve paralardan bir kısmını kendisine göndermesini, ayrıca kızkardeşiyle evlenmesini ve nihayet *Haleb*'in teslimini" bildirmişti. Karşılıklı gönderilen ulaklar aracılığıyla yapılan anlaşma uyarınca Atsız, Nasr'dan 15 bin altın aldıktan sonra *Kuzey-Suriye*'ye hâkim olma amacını gerçekleştirme işini kardeşine bırakarak onu Rafeniyye'de bırakıp kuşatmaya devam etmek amacıyla *Dımaşk*'a hareket etmişti (1076)[185].

Kardeşi tarafından *Rafeniyye*'ye yerleştirilen Çavlı, komşu yörelere akınlarda bulunmuş ve hattâ bunları *Haleb*'in güney yörelerine değin uzatmıştır. Öte yandan emîr Nasr, *Haleb* emîrliğine bağlı yörelere karşı Çavlı'nın giriştiği sözkonusu akınları durdurmak amacıyla Ahmedşah kumandasında bir miktar asker gönderdi. *Hama* yakınlarına dek gelen Ahmedşah, Çavlı kuvvetleriyle yaptığı çarpışmada yenilgiye uğramış, bozulan askerleri de yağma edilmiştir. Ancak yağmadan kurtulabilen bir kısım askerler, *Mezkîn*'e gelmiş bulunan kumandanları Ahmedşah'la buluşmuşlar ve *Haleb*'e geri dönmek istemişlerse de Ahmedşah buna karşı çıkmış ve onlara : "Bu yenilgiden sonra *Haleb*'e geri dönmenin bize ne faydası olur? Eğer sizler yeniden çarpışmaya girişirseniz Tanrı, bizi kesinlikle Çavlı kuvvetlerine galip getirecektir ve böylece zafer bizim olacaktır. Yok eğer benim bu önerime karşı çıkacak olursanız ben de o zaman *Fırat* ırmağı yörelerine gider, kendi oymağımın yardımını sağlarım. Bu durumda *Haleb*'e emîr Nasr'a dönmenin, benim için hiç bir değer ve anlamı yoktur. O, ancak başarı kazanırsak ihsanlarda bulunup bize eğilim gösterir" demiştir. Ahmedşah'ın bu sözlerini haklı ve inandırıcı bulunan *Türkmenlerin* savaşa razı olmaları üzerine derhal harekete geçen Ahmedşah, Çavlı ile yaptığı ikinci çarpışmada, onu bu kez kesin bir yenilgiye uğratmış, 300'den fazla tutsak almış, bunları yaya ve bağlı olarak *Haleb*'e göndermiştir. Öte yandan bozguna uğrayan Çavlı, önce elinde tuttuğu Rafeniyye'ye çekilmiş, daha sonra da

[183] İbn Hayyûs, *Divan*, s. 205.

[184] *Rafeniyye-i Tedmür* de denen bu bucak, *Humus*'a bağlı olup *Hama*'nın güney - batısında bir konak uzaklıktadır (*Mu'cem*, II, 796).

[185] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 178; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 47 (Burada Atsız ile Nasr arasında herhangibir anlaşmanın yapılmadığı belirtilmiştir).

Dımaşk'ı elegeçirmiş bulunan kardeşi emîr Atsız'ın yanına gitmiştir[186]. Böylece Atsız'ın gerek bizzat kendisi, gerekse kardeşi aracılığıyla *Selçuklu* İmparatorluğunu metbû tanımasına rağmen *Haleb Mirdasoğulları* emîrliği topraklarına da hâkim olma yolundaki girişimleri başarısızlıkla sona ermiş oldu.

Birinci Bölüm'de de başka bir örneğini verdiğimiz gibi, *Haleb Mirdasoğulları* emîrleri, gerek taht iddiasında bulunan rakîp emîrlere, gerekse zaman zaman kendilerini tehdit eden *Bizans*, *Mısır Fatımîleri* vs. gibi güçlü dış düşmanlara karşı varlıklarını korumak amacıyla yardımlarına başvurarak işbirliği yapmak zorunda kaldıkları özellikle Güney - doğu *Anadolu*'daki *Bizans* topraklarına akınlarda bulunan *Türkmenler*den geniş ölçüde faydalanmakta idiler. Bununla birlikte *Mirdasî* emîrleri, bu *Türmen* unsurlarının, kendilerine karşı herhangibir harekâta girişme ihtimalinden devamlı olarak çekindikleri ve kuşku duydukları için, siyasal ve askerî yönden sıkışık durumlardan kurtulur kurtulmaz onları çeşitli yollarla bertaraf etmeye kalkışmışlardır. Bu cümleden olarak emîr Nasr, *Türkmen* atlılarıyla birlikte, görüldüğü üzere kendisine sonderecede değerli askerî yardımlar yapmış olan Ahmedşah ve *Türkmenlerini* bertaraf etme faaliyetine girişmiştir. Şöyleki : Emîr Nasr, 468 yılı Ramazan Bayramında (Nisan/Mayıs 1076) Ahmedşah'ı yakalatıp *Haleb* kalesine hapsettirmiş ve o gün ikindiye değin içip eğlenmiştir. Fakat çok geçmeden Nasr, bu kez, sarhoşluğun kendisine verdiği cesaretle *el-Hâzır* semtinde oturan ve başsız kalan *Türkmenlere Arap* askerleriyle saldırarak onları yağmalatmaya ve *Türkmen* kadınlarına sarkıntılık yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine o, bir *Türkmen* askerinin attığı okla boynundan ağır bir şekilde yaralanmış ve çok geçmeden de orada can vermiştir (Şevval 468 = Mayıs 1076)[187]. Öte yandan beylerinin hapsedildiğini öğrenen *Türkmenler*, kente yayılarak geniş çapta yağmalara başlamışlar ve hapiste bulunan beylerinin salıverilmesini istemişlerdir. Bu arada emîr Nasr'ın *Türkmenler* tarafından öldürüldüğünü haber alan kale kumandanı Verd ile yanında bulunan Sedidülmülk Ebu'l-Hasen b. Munkiz ve emîrliğin ilerigelen bazı kimseleri, eski *Haleb* kentinin batı yöresinde bulunan *el-Akabe*'de oturmakta olan Nasr'ın kardeşi Sâbık'a ulaklar gönderip "*Haleb* tahtına oturmak üzere kente gelmesini" bildirdiler. Sarhoş bir durumda *Haleb*'e getirilip şerefelerine ipler atılarak gizlice kaleye çıkartılan Sâbık'ın *Haleb* emîri olduğu münadiler vasıtasıyla halka ilân edilmiş ve ordu da ona itaa etmiştir. Bütün şehre yayılan *Türkmenlerin* daha tehlikeli hareketlere girişmelerini önlemek amacıyla Sedidülmülk ve emîr-

[186] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 47-48.

[187] Bu konuda bilgi veren *el-Kâmil*'e (IX, 234) göre, sarhoş olduğu halde *el-Hâzır*'da oturan *Türkmenlere* giderek onlarla buluşmuş, bu sırada kendisini ululamak amacıyla katında yer öpen *Türkmen*lare küfür etmiş ve onları öldürtmek istemiş, bunun üzerine kendilerini savunma durumunda olan *Türkmenler*den birisinin attığı okla orada öldürülmüştür.

liğin ilerigelenlerinin, yeni emîre "Kalede tutsak bulunan Ahmedşah'ı derhal salıvermesini" tavsiye etmeleri üzerine Sâbık, onu hapisten çıkarmış ve ona hil'atlerle birlikte bin altın vermiş ve ayrıca her ay 30 bin altın tahsis etmiştir. Böylece tutsaklıktan kurtulan Ahmedşah'ın, *Türkmenlerin* arasına gidip onları yatıştırması üzerine, karışıklıklar sona ermiş ve kent yeniden sükûna kavuşmuştur. Emîr Sâbık, kardeşi Nasr'ın âkıbetine uğramamak için Ahmedşah ve *Türkmenlerine* iyi davranışlarda bulunmuş, onlara çeşitli yardımlar yapmış, hattâ onları, kendi öz kabilesi *Kilâboğullarından* daha yeğ tutmuştur[188].

Emîr Sâbık'ın, kardeşi Nasr'ın ölümü üzerine *Haleb Mirdasî* tahtına geçmesine taraftar olmayan *Kilâboğulları* kabilesi, Sâbık'ın öteki kardeşi Vessab ile birleşerek onu, *Haleb*'i elegeçirmesi için kışkırttılar. Ayrıca Vessab'a kardeşi Şebib ile dayıoğulları Mubarek b. Şibl de katılıp desteklemişlerdir[189]. Öte yandan kendi aleyhine oluşan bu ittifak karşısında yalnız kalıp sıkışık bir duruma düşen Sâbık, derhal Ahmedşah'ı yardıma çağırarak onunla içinde bulunduğu durumu müzakere etmiştir. Anlaşma ile biten bu müzakerelerden sonra Ahmedşah, daha çok asker sağlamak amacıyla *Anadolu*'ya giden yol üzerinde 500 atlısıyla karargâh kurmuş bulunan *Türkmen* beylerinden Demleçoğlu Muhammed'e bir ulak yollayıp Sâbık'a yardıma gelmesini sağlamayı başarmıştır (Zülkade 468 başları = Haziran 1076 ortaları). Böylece hizmetinde bulunan Ahmedşah'tan başka Demleçoğlu Muhammed'in de kendisiyle birleşmesini gerçeklentiren Sâbık, kalabalık *Kilâboğulları* kabilesinin[190] geniş çapta destek ve yardımını sağlayan ve *Haleb*

[188] *Bugye*, s. 40-41, 55; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 48-53; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 108-109; *el-Kâmil*, IX, 234; Azimî, 182a; *Ikd*, XXI, 215a-b; krş. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 211; aynı müell. İA. "*Şeyzer*" mad.

[189] Cl. Cahen (*La Première Pènètration*, 45), bu *Kilâboğullarının* birleşmesinin *Kuzey-Suriye*'yi *Türkmen* hâkimiyetinden kurtarmak amacıyla yapıldığını ileri sürüyor. Özellikle *Haleb* tarihçisi İbnü'l-Adîm'in birçok kez belirttiği gibi, ancak *Haleb Mirdasî* emîrlerinin ücret karşılığı hizmetinde bulunan bu pek az sayıdaki *Türkmen* unsurunun, bu sıralarda *Kuzey - Suriye*'ye egemen olabileceğini düşünmek tarihî gerçeklerle hiç bir zaman bağdaşmaz. Birinci Bölüm'de de görmüş olduğumuz gibi, *Mirdasî* emîrleri, bağlı bulundukları *Kilâboğulları* kabilesinin desteğiyle yine kendi yakınları olan *Haleb* tahtındaki emîrlerden *Haleb*'i almak için bir çok kez girişimlerde bulunmuşlardır. Sözkonusu birleşme görüldüğü üzere, *Türkmenlerin Kuzey - Suriye*'den atılması için değil, İbnü'l-Adîm'in açıkça belirttiği gibi, emîr Sâbık'ın yönetimine geçen *Haleb*'i elegeçirmek amacıyla yapılmıştır. Ayrıca bu birleşmenin, emîr Sabık'ın kardeşi Nasr'ın aksine, *Türkmenlere* karşı iyi davranışlarda bulunması, hattâ onları kendi öz kabilesi olan *Kilâboğulları*'ndan daha üstün tutmaya başlaması ile de ilgili olsa gerektir. Cahen'in ileri sürdüğü görüş, yani *Türkmenlerin Kuzey - Suriye*'den atılması siyasetini, *Musul Ukayloğulları* emîri Müslim b. Kureyş benimseyip uygulama alanına koyacaktır. Bu hususta daha sonraki Bölümde bütün ayrıntısı ile bilgi verilecektir.

[190] *Bugye*'de (S. 42), *Kilâboğulları* kuvvetlerinin atlı ve yaya olmak üzere, 70 bin dolaylarında olduğunun söylendiği belirtilmiştir.

bölgesine girerek kentin güney-batısındaki *Kınnesrin*'de[191] konaklayan Vessab'a karşı harekete geçti (Zülhicce başları 468 = Temmuz 1076 ortaları). İbnü'l-Adîm'in özellikle belirttiği gibi, Ahmedşah ve Demleçoğlu Muhammed kumandasındaki *Türkmenlerin* azim ve sabırla savaşmaları karşısında Vessab'ın yönettiği *Kilâboğulları* kuvvetleri, tam anlamıyla çatışmalara girişmeden bütün ağırlıklarını, aile ve çocuklarını bırakıp bozgun halinde çekilmek zorunda kalmışlardır. *Türkmenler*, *Kilâboğullarının* bıraktıkları her şeyi ganimet olarak elegeçirmişlerdir. İbnü'l-Adîm, Serminli Mansur b. Temim'den naklen, *Türkmenlerin* "100 bin deve, 400 bin koyun ve 10 binden fazla savaşçı ile sayısız kadın ve çocuğun tutsak alındığının söylendiğini" belirtmekte[192] ise de bu sayıların çok abartmalı olduğunda şüphe yoktur. Daha sonra Demleçoğlu Muhammed *Anadolu*'ya, Ahmedşah ise hiçbirisini öldürmeyip afvettikleri tutsaklar ve ganimetlerle birlikte *Haleb*'e dönmüşlerdir. Emîr Sâbık, alınan tutsakların hepsini salıvermiş, bunlar arasında bulunan Mubarek b. Şibl'in karısı olan halasını kalede bir odaya yerleştirerek ona iyi davranmıştır[193]. Böylece emîr Sâbık da öteki *Mirdasî* emîrlerinin yaptıkları gibi, *Türkmen* kuvvetlerinin destek ve yardımlarıyla *Haleb*'i almayı planlayan çok güçlü rakiplerine karşı başarı kazanarak tahtını güvence altında tutabilmiştir.

Bu yenilgi üzerine Vessab, beraberinde Mubarek b. Şibl ve Hâmid b. Zugayb olduğu halde *İsfahan*'a gidip sultan Melikşah'ın katına çıkarak içine düştükleri kötü durumdan yakınmışlar ve Sâbık'a karşı kendilerine yardımda bulunmasını ve bu durumdan kurtarmasını dilemişlerdir. İmparatorluğun tâbilerinden olan Sâbık'ın bu davranışlarını hoş karşılamayan sultan, onları sevindiren vaadlerde bulunduktan sonra, onlara *Suriye*'de birtakım ıktalar vermiştir[194].

Yukarıda anlatılan olaylardan onüç gün geçtikten sonra Demleçoğlu Muhammed, buyruğu altındaki *Türkmenlerle Haleb* dışındaki *el-Hâzır* semtinde oturmakta olduğunu gördüğümüz Ahmedşah'ı ağırlamak üzere, yanına davet etmiştir. Birkaç yakın adamıyla Demleçoğlu'nun davetine giden Ahmedşah, onuruna verilen şölen sırasında, Muhammed Bey'in buyruğu üzerine, yakalanıp tutsak alınmıştır. Bunu haber alan emîr Sâbık, derhal harekete geçerek 10 bin altın ve 20 at karşılığında Ahmedşah'ı dokuz gün kaldığı tutsaklıktan kurtarmış ve *Haleb*'e sağ-salim geri dönmesini sağlamıştır (24 Zülhicce 468 = 29 Temmuz 1076)[195].

[191] *Kınnesrin* hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Kınnesrin*" mad.; *Bizans Devletinin Doğu sınırı*, harita III.

[192] *Bugye*, s. 41, 46; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 54-55 (Burada kaynak belirtilmez).

[193] *Bugye*, s. 41-42, 45-46; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 54-55.

[194] *Bugye*, s. 46; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 54-55.

[195] *Bugye*, s. 42; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 55.

Demleçoğlu Muhammed'in tutsaklığından kurtulup *Haleb*'e dönen Ahmedşah, emîr Sâbık'ın kendisini tutsaklıktan kurtarmasına karşılık olmak üzere, 470 (1077) başlarında *Türkmen* ve *Haleb* emîrliğine bağlı kuvvetlerle *Bizans* yönetimindeki *Antakya* yörelerine birtakım akınlara girişmiş ve kenti kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştır. Bu nedenle kent içinde şiddetli bir yiyecek sıkıntısı başgöstermiştir. Bu sıkıntılı duruma son vermek amacıyla *Antakyalıların* Ahmedşah ile görüşmeleri olumlu bir sonuca bağlanmış, yapılan anlaşma gereğince 5 bin altın karşılığında Ahmedşah kuşatmayı kaldırarak kuvvetleriyle birlikte *Haleb*'e dönmüştür [196].

Tutuş'un, sultan Melikşah tarafından *Suriye*'ye atanması ve dolayısıyla *Haleb* bölgesine yönelmesi üzerine, *Haleb* dışında *el-Hâzır*'da *Türkmen*leriyle birlikte oturmakta olan Ahmedşah, kenti Tutuş'a karşı savunma konusunda emîr Sâbık ile anlaşmaya varıp, bunu uygulamak amacıyla *Türkmenlerin* mal, kadın ve çocuklarını, daha güneydeki bu sıralarda Ebu'l-Hasen Ali b. Munkiz'in elinde bulunan *el-Cisr* kalesine [197] yerleştirdi. Böylece mal ve ailelerini güvence altına alan Ahmedşah ve *Türkmenleri* yeniden *Haleb*'e dönüp savunma hazırlıklarına koyuldu [198]. Çok geçmeden Tutuş, sultan Melikşah'ın buyruğu ile kendisine yardımcı olan kuvvetlerle 471 (1078/79) yılında, ikinci kez *Kuzey - Suriye*'ye gelerek [199] emîr Sâbık ve Ahmedşah'ın savunduğu *Haleb*'i kuşatmaya başlamıştır. Azimî'nin bu konuda verdiği kısa bilgiye göre, Ahmedşah bu kuşatma sırasında, bir gün, büyük bir cesaretle kuvvetleriyle *Haleb*'ten çıkarak Tutuş'un askerlerine saldırarak onlara ait bazı çadırları yağma ettikten sonra kente geri dönmüş, hattâ halk onun bu hareketi karşısında kuşatmanın daha da şiddetlendirilebileceği düşüncesiyle korkuya kapılmıştır. Fakat çok geçmeden Ahmedşah, bu çarpışmalar sırasında bir mızrak darbesiyle öldürülmüştür [200].

[196] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 56; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 121.

[197] *Hama*'nın kuzey - batısında, *Âsi* ırmağı üzerinde *Şeyzer*'in karşı kıyısında (*Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III.) Bu kale Ebu'l-Hasen Ali b. Munkiz tarafından *Şeyzer*'i *Bizanslı*lardan almak için yeniden tamir edilip tahkim ettirilmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 56; İA. "*Şeyzar*" mad.).

[198] *Haleb* halkı, *Türkmenlerin* mal ve ailelerinin *el-Cisr* kalesine götürmelerinden ve kendilerine karşı herhangi bir harekette girişeceklerinden kuşku duymuşlardır. İbn Munkiz'in izni ile *el-Cisr*'de oturan *Türkmen* kadın ve çocukları daha sonra – Ahmedşah'ın ölümünden sonra olsa gerek – burada bulunan *Arap* unsurunun kıyımları sonucunda yok olup gitmişlerdir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 56).

[199] Bütün bu konular, bundan sonraki IV. Bölümde ayrıntılı olarak incelenecektir.

[200] *Bugye*, s. 42-43; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 56-57; Azimî, 183b; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 112; krş. *Melikşah Devri*, s. 45; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 121; aynı müell. İA. "*Şeyzar*" mad.

BÖLÜM
IV.
TÂCÜDDEVLE TUTUŞ DEVRİ

1.
SURİYE'YE ATANMASI, İLK GİRİŞİMLERİ VE BAŞARISIZLIĞI

1071 yılından beri *Suriye* ve *Filistin*'de fetih hareketlerinde bulunan emîr Atsız'ın bu ülkelerin büyük bir kesimini elegeçirip *Selçuklu* İmparatorluğunu metbû tanıyan bir *Meliklik* kurduğunu, daha sonraları, *Mısır* ülkesini de *Fatımîlerden* almak amacıyla, *Kahire* önlerinde giriştiği meydan savasında yenilgiye uğradığını *II. Bölüm*de bütün ayrıntılarıyla görmüştük. Sultan Melikşah, emîr Atsız'ın bu savaşta ölmüş olabileceği kanısı ile *Erran* bölgesindeki[201] *Gence*[202] şehrinde valilik yapmakta olan[203] Tâcüddevle Tutuş'u, yönetimi ele alıp fethi tamamlaması için *Suriye*'ye atamış, hattâ *Mısır* ve *Mağrib*'ı da almasını[204] kendisine bildirmiştir (470=1077/78)[205]. Ayrıca sultan, Bekçioğlu Afşin, Sunduk et-Türkî, Demleçoğlu

[201] *er-Rân* şeklinde de yazılan *Erran*, *Yunan* ve *Romalıların Albania* olarak adlandırdıkları bölgenin *Arap* kaynaklarına geçmiş bir şeklidir. Bu bölge, *Arap* ve *Türk* hâkimiyetleri devrelerinde *Kür* ve *Aras* ırmakları arasındaki toprakları içine almakta idi; şimdi ise *Gence* ve *Karabağ* illerinin bulunduğu bölgeyi kapsamaktadır (Genel bilgi için bk.) İA. "*Arrân*" mad.

[202] Genellikle *Arap* kaynaklarında *Cenze*, *Kence* ve *Ermeni* kaynaklarında *Gantsah* ve *Gandzak* şekillerinde geçen bu şehir hakkında bk. İA. "*Gence*" mad.

[203] Henüz 15-16 yaşlarında bir çocuk olan (*Ikd* (XXI, 201) 1062'de doğduğunu belirtir) Tutuş'un, ilgili kaynaklarda belirtilmemesine rağmen, sultan Melikşah tarafından bir atabek nezdinde valilikle *Errân* bölgesine gönderilmiş olması doğal sayılmalıdır.

[204] *Ahbâr* (Türkçe çev.), s. 49.

[205] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 197; *Ikd*, XXI, 222a; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 56-57; *el-Kâmil*, X, 111; *Zübdetü'n-nusra*, s. 69 (bazı karışık ifadelerle); *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 112; *Melikşah Devri*, s. 37, 40; *Selçuklular Tarihi*, s. 144.

Tutuş'un *Suriye*'ye atanmasına, daha önceki Bölümde görüldüğü üzere, *Haleb* emîri Sâbık ve Ahmedşah tarafından, *Haleb* tahtının öteki müddeisi Sâbık'ın kardeşi Vessab'ın yenilgi ve bozguna uğraması sonucunda Vessab'ın beraberinde, Muhammed b. Şibl ve Hâmid b. Zugayb olduğu halde, sultan Melikşah'ın katına gidip şikâyette bulunarak Sâbık'a karşı yardım isteğinde bulunmasının da ikinci derecede etkili olabileceği (Çünkü sözkonusu atama Arap heyetinin sultanın katında bulunduğu sırada yapılmıştır) de düşünülebilir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 55-56).

Muhammed, Tutu (Dudu) oğlu, Birikoğlu (ابن بريك)[206], Türkman et-Türkî, Aytegin es-Süleymanî ve adları belirtilmeyen daha bazı *Türkmen* beyleri[207] ile vasal *Musul* emîri Şerefüddevle Müslim ile *Kilâb-oğulları* kabilesi kuvvetleri[208] ve nihayet bu sıralarda katında bulunan *Haleb Mirdasî* tahtı müddeisi emîr Vessab ile Mubarek b. Şibl ve Hâmid b. Zugayb'a, Tutuş'un buyruğu altına girmelerini bildirmiştir[209]. Sultan Melikşah'ın, *Suriye*'ye ataması konusundaki buyruğunu alan Tutuş, derhal *Gence*'den ayrılıp, yolda kendisine ilk olarak katılan emîr Vessab, Mubarek b. Şibl ve Hâmid b. Zugayb olduğu halde, *Diyarbekir* bölgesine geldiği zaman adları geçen *Türkmen* beyleriyle *memlük* emîrlerden Hâcib Aytegin es-Süleymanî[210] de kendisine katılmışlardır[211]. Fakat henüz *Diyarbekir*'de bulunduğu sıralarda emîr Atsız'ın *Kahire* savaşında öldürülmüş olmayıp *Suriye* ve *Filistin*'e sağ salim geri dönerek kendisine başkaldıran her iki ülke kale ve şehirlerini itaat altına almakla meşgul olduğunu haber alan Tutuş, derhal durumu sultana bildirdikten başka, buyruğu altındaki kuvvetlerin azlığı nedeniyle ondan asker yardımında bulunmasını istemiştir. Fakat öte yandan Tutuş'un *Suriye*'ye atandığını ve dolayısıyla yönetimi ele almak üzere, bu ülkeye gelmekte olduğunu öğrenen emîr Atsız'ın sultana durumu aydınlatan bir mektup[212] göndermesi üzerine Melikşah, Tutuş'a bir mektupla "Atsız'ın yönetimindeki *Yukarı - Suriye*'ye yürümeyip *Haleb* bölgesine yönelmesini" bildirdi[213]. Sultan Melikşah'ın bu ikinci buyruğunu alan Tutuş, beraberindeki kuvvetlerle *Fırat* ırmağını geçtikten sonra, bundan önceki *Bölüm*'de görüldüğü üzere, Safer 468 (Eylül/Ekim 1075)'de Ahmedşah'ın yardımlarıyla *Bizans*'tan *Mirdasoğullarına* geçen *Menbiç* üzerine yönelmiş, bir süre kuşatmadan sonra burasını elegeçir-

[206] Bu *Türkmen* beyinin Tutuk (Tutak) oğlu olabileceğinin ileri sürülmesi hakkında bk. *Malazgirt savaşına katılan Türkmen beyleri*, s. 206 ve Tarankoğlu olduğu hususunda da bk. *Anadolu*'nun *fethi*, s. 75.

[207] M. H. Yınanç, bu *Türkmen* beylerinin *Anadolu* hükümdarı Süleymanşah'a tâbi olmak istemeleri dolayısıyla sultan Melikşah'ın buyruğu ile Tutuş'un hizmetine verildiğini ifade etmekte (*Anadolu'nun fethi*, s. 106) ise de ilgili kaynaklarda bu hususta herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

[208] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 57.

[209] Yukarıda göst., yerler.

[210] *Malazgirt savaşına katılan Türkmen beyleri*, s. 202.

[211] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 197; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 56.

[212] Bu mektubun kapsamı hakkında bk. II. Bölüm, ilgili kısım.

[213] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 197; *Ikd*, XXI, 222a.

Böylece sultan Melikşah, İmparatorluğu metbû yanıyan vasal *Arap Haleb* emîrliğinin yönetimini kaldırıp burada bir *Türk* yönetiminin kurulmasını istemiştir. Aynı siyasal görüşün bir sonucu olarak daha sonraki yıllarda *Diyarbekir* bölgesini ellerinde tutan vasal *Mervanoğulları* ailesinin de buradaki yönetimi Türkleştirilecektir (Bu konuda bk. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 153).

miştir [214]. Daha sonra Tutuş, kendisine katılan *Kilâboğulları* kabilesi kuvvetleri ve *Musul* emîri Müslim ile birlikte *Mirdasî* emîri Sâbık'ın yönetimindeki *Haleb*'e yürüyüp kuşatmaya başladı (470 sonları = 1078) [215]. Tutuş'un kumandasında çok sayıda *Türkmen* ve *Arap* kuvvetlerinin bulunmasına rağmen Sâbık ve Ahmedşah'ın savundukları *Haleb* şehri üç aydan fazla bir süre kuşatıldığı halde alınamamıştı. Çünkü Müslim, içindeki ulusal duyguları nedeniyle kendi ırktaşı *Araplara* karşı ciddî olarak savaşmıyor, hattâ gizlice Sâbık'ın yanına gidip Tutuş'la savaşı sürdürmesi için ona cesaret verdikten başka, Tutuş'un kumandası altında bulunan *Kilaboğulları* kabilesine mensup askerleri, *Türklerle* birlikte kendi ırktaş ve soydaşlarına karşı savaşmaları dolayısıyla ayıplıyor ve "savaşmamalarını" tavsiye ediyordu. Müslim'in bu uğurdaki girişimleri sonunda, çok sayıdaki *Kilaboğulları* kuvvetlerinin büyük bir bölümü, kuşatmayı bırakıp Tutuş'un hizmetinden ayrılmışlardır. Böylece *Kilâboğulları* kuvvetlerini Tutuş'un kumandasından ayırmayı başaran Müslim, emîr Sâbık ve *Kilâboğulları* askerleriyle olan gizli ve olumsuz ilişkilerinin Tutuş tarafından öğrenilmesi üzerine, kuşatmadan ayrılmak için ondan izin istemiştir. Müslim'in bütün bu girişimlerini yakından izlediği anlaşılan Tutuş, onu katına çağırarak: "Sen, bana yardıma mı, yoksa onları maddî ve manevî yönden desteklemeye mi geldin? Yurduna geri dön, artık sana ihtiyaç duymuyorum" diyerek [216] onu azarlamış ve hizmetinden kovmuştur. Bunun üzerine kuşatmayı bırakan Müslim, bir ara, beraberinde bulunan bol miktarda yiyecek maddelerini uzun süren kuşatma nedeniyle sıkışık ve güç bir duruma düşen *Haleb* halkına sattırmış ve böylece onları yeniden takviyeden geri kalmamıştır. Ayrıca Tutuş'un saflarından ayırmayı başaramadığı *Kilâboğulları* kabilesi emîrlerinden Mubarek, Vessab ve Şebib'e: "Tutuş'un yanında ihtiyatlı bulunmalarını, ya da *Haleb*'e emîr Sâbık'a katılmalarını" tavsiye ettikten sonra *Musul*'a gitmek üzere, *Sincar*'a hareket etmiştir. Öte yandan *Haleb* kuşatmasını sürdüren Tutuş'un Müslim'in olumsuz girişimleri yüzünden buyruğu altında

[214] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 197-98; *Ikd*, XXI, 222a.

[215] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 57), *Bugye*'de (S. 46) bu ilk kuşatma tarihi Zülkade 471 olarak verilmekte ve kuşatmanın da üç ay sürdüğü (yani Safer başlarına dek) belirtilmektedir. Bununla birlikte 470 yılı başlarında *Suriye*'ye atanan Tutuş (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 56), bütün hazırlıklarını bitirip *Diyarbekir* bölgesinden, buyruğu altına verilen yardımcı kuvvetleri de aldıktan sonra aynı yılın sonlarına doğru *Haleb*'e gelip şehri kuşatmaya başlamıştır. 470 yılının sonlarına doğru başlayan kuşatma 471 yılı başlarına dek sürmüştür (*Mir'âtü'z-zeman*, s. 195, 197; *Ikd*, XXI, 222a) ki, kenti alamayan Tutuş, – biraz ileride anlatılacağı gibi – yeniden *Diyarbekir* bölgesine gidip kışı geçirdikten sonra (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 61) gelip *Haleb*'i yeniden kuşatmakta iken *Dımaşk*'a Atsız'ın yardımına gitmiş ve kenti teslim almıştır (471/72=1079) (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 65). Böylece İbnü'l-Adîm tarafından *Haleb*'in birinci kuşatılma tarihi olarak verilen Safer 472 başları, hem bizzat kendi kayıtlarına, hem de adlarını verdiğimiz öteki kaynakların bu konudaki kayıtlarına ters düşmektedir.

[216] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 198.

çok az sayıda *Kilâboğulları* kuvveti kalmıştı. Şehirde kuşatılan Sâbık, bu kuvvetlere bir mektup gönderip "Ben, sizin yurdunuzu, namus ve şerefinizi korumak için çaba göstermekteyim. Eğer bu ülke Tutuş'un olursa o zaman buradaki *Arap* egemenliği sona erer ve *Araplar* da zelil olur" demek suretiyle onları kendi tarafına çekmek için çok çaba göstermiştir. Bunun sonucu olarak geri kalan *Kilâboğulları* kabilesi kuvvetleri, *Türkmenlerle* aralarının açılmasıyla sonuçlanan birtakım olaylar nedeniyle Tutuş'un ordusundan ayrılıp, birçoklarının öldürülmelerine rağmen *Haleb*'e kaçarak Sâbık ile birleşmişlerdir[217]. Böylece geri kalan *Kilâboğulları* kuvvetlerini de kendi yanına çekmeyi başaran emîr Sâbık, bir kısım *Türkmen* atlısıyla Bahâüddevle Türkmân et-Türkî adlı bir *Türkmen* beyinin *Haleb*'in alınması amacıyla Tutuş'a yardıma gelmekte olduğunu haber almıştı. Bu *Türkmen* kuvvetlerinin Tutuş'a katılması halinde, *Haleb* için durumun daha da ciddî olacağını düşünen emîr Sâbık, bir gece, gizlice *Kilâboğulları* kabilesi emîrlerinden Mansur b. Kâmil'i ve kendi nâibi şair veziri Ebû Nasr b. en-Nahhâs'ın yazdığı bir kaside[218], bir miktar para ve bir mektup olduğu halde, *Kilâboğulları* kabilesi emîrlerinden Ebû Zâide Muhammed'e[219] göndererek ona içinde bulunduğu sıkışık durumu anlatmış ve "Kendisine yardıma gelmesini, bunu ihmal etmesi halinde ise *Arap* hükümranlığının sona ereceğini" hatırlatmış ve Ahmedşah konusunda kendisine yardımcı olmaması dolayısıyla da onu ayıplamıştır. Mektubu okuyup da durumu öğrenen Ebû Zâide, hiç vakit kaybetmeksizin *Nümeyr*, *Kuşeyr*, *Kilâb* ve *Ukayloğulları* kabilelerinden binden fazla atlı ve 500 yaya toplamayı başarmıştır. Bizzat kendisinin yönettiği bu kuvvetler, *Haleb*'e yardıma gitmek üzere, *Menbiç* ile *Haleb* arasında bulunan *Butnân* vadisine[220] eriştiler. Bu sıralarda Türkmân et-Türkî, beraberinde bin *Oğuz* atlısı ve *Haleb* kuşatmasında kullanılmak üzere, birtakım silâh ve aletler olduğu halde, kuşatmayı sürdüren Tutuş'a yardıma gitmek amacıyla *Fırat* ırmağı yörelerine erişmiş bulunuyordu. *Haleb* kuşatması sırasında Tutuş'un hizmetinden ayrılıp *Musul*'a gitmekte olan Müslim, yolda Türkmân'a rastlamış ve onu "Ebû Zâide kumandasındaki *Kilâboğulları* kuvvetlerinin gelmekte olduğunu" bildirmek suretiyle korkutmak istemiş ise de o, buna aldırmayarak yürüyüşüne devamla *el-Fâyâ*[221] köprüsünden *Fırat* ırmağını geçtikten

[217] *Bugye*, s. 47; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 58; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 198.

[218] Bu kaside *Bugye*'de (S. 48-50) ve *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 58-61) verilmiştir.

[219] Emîr Ebû Zâide'nin, *Haleb*'in doğusunda, *Buzâa*'dan *Fırat* ırmağı dirseğine dek uzanan yörelerde oturan bir kısım *Kilâboğulları* kabilesine mensup olduğu anlaşılıyor. Esasen bu yöreler ile bunun doğusuna (*Fırat* dirseğinin içleri dahil) uzanan topraklar, *Kilâboğulları* kabilesinin yurdu idi.

[220] *Haleb*'in doğusunda *Buzâa*'nın çok az güneyinde *Nehrü'z-zeheb* ve kollarının suladığı verimli topraklara sahip bir vadi (İA. "*Butnân*" mad.).

[221] *Menbic*'e bağlı, *Butnân* vadisinin biraz kuzeyinde sulak bir yöre (*Mu'cem*, III, 849).

sonra *Haleb*'in doğusundaki *Buzâa (Bizâa)*'ya[222] yaklaşmıştı. Tam bu sıralarda İbnü'l-Adîm'in özellikle belirttiği gibi "Müslim'in öğüt ve telkinleriyle bu harekâta girişen[223] Ebû Zâide, kalabalık kuvvetlerle *el-Fâyâ*'da Türkmân Bey'e saldırarak onunla savaşmış, bir kısım askerlerini öldürüp kısmını de tutsak aldıktan başka, hem öteki *Türkmen* askerlerini, hem de bunların korunması altında *Haleb*'e gitmekte olan tacirlerin mallarını yağma etmiştir. Öte yandan kendisine yardım kuvveti ve savaş malzemesi getiren Türkmân Bey'in başta *Kilâboğulları* kabilesi olmak üzere, çeşitli *Arap* boy ve oymaklarının saldırısına uğrayıp tamamen yağma edildiğini haber alan Tutuş, bunun öcünü almak amacıyla *Kilâboğulları* kabilesi üzerine yürümek için bir miktar asker ile bütün ağırlıklarını bırakıp *Haleb* kuşatmasından ayrılmıştır[224]. Daha sonra *Fırat* ırmağını geçen Tutuş, kendisine karşı âdeta cephe almış olan Müslim'i yola getirmek amacıyla onun egemenliğindeki topraklara saldırmak istemiş ise de, onun da kendisine karşı askerî hazırlıklar yapmakta olduğunu öğrenince bundan vazgeçerek *Diyarbekir* bölgesine yönelmiştir. *Selçuklu* İmparatorluğunun tâbilerinden olan *Mervanoğulları* ailesinin yönetiminde bulunan *Diyarbekir* bölgesinde, birtakım akınlara girişen Tutuş, bu kez yine Müslim'in kendisine karşı *Mervanlılarla*, onları savunmak ve askerlerine maddî yardım yapmak suretiyle birlik olmasına sonderecede kızmış ve durumu derhal sultan Melikşah'a bildirip ondan bu konuda yardım istemiştir. Bunun üzerine sultan, devlete karşı düşmanca davranışlara girişen Müslim'in durumunu iyice öğrenmek için Tutuş'un beraberinde bulunan Aytegin es-Süleymanî'yi yanına çağırmıştır (471 ortaları = 1078/79)[225]. Böylece Tutuş, özellikle Müslim'in ulusal duyguları yanında, bütün *Suriye* ve *Filistin*'e hükümran olma yolundaki gizli emelleri dolayısıyla, kendisine karşı, başta *Haleb* emîri Sâbık olmak üzere, öteki bütün *Arap* boy ve oymaklarıyla birleşmesi sonucunda, başarıya ulaşamamış ve giriştiği bu ilk teşebbüsler de böylece olumsuz bir sonuca ulaşmıştır.

[222] *Haleb*'in doğusunda *Butnân* vadisinin merkezi olan ve kalesi bulunan sulak ve verimli topraklara sahip bir ilçe (İA. "*Buzâa*" mad.).

[223] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 61.

Görünüşte *Selçuklu İmparatorluğunu* metbû tanıyan, fakat içindeki ulusal duygusunun etkisiyle sürekli olarak kendi ulusu çıkarına davranışlarda bulunan Müslim, sultan nazarında herhangi bir sorumluluk karşısında kalmamak düşüncesiyle Tutuş'a yardıma gelen kuvvetlere bizzat saldırmıyor, fakat bunu gerçekleştirmek için öteki *Arap* kabilelerini kışkırtmaktan geri durmuyordu. İleride üzerinde duracağımız gibi, onun biricik amacı, *El-cezire*'den başka bütün *Suriye* ve *Filistin*'i de yönetimine alıp bu ülkelerdeki *Türk* egemenliğine son vermek idi.

[224] Tutuş'un *Haleb* kuşatmasından ayrılması üzerine, bunu fırsat bilen *Halebliler*, şehirden çıkıp Tutuş'un ağırlıklarını yağmalamışlar, hattâ *Türkmenlerden* bir kısmını da öldürmüşlerdir. Bu durum karşısında kendilerini güvencede görmeyen *Türkmenler* buradan ayrılıp *Fırat* ırmağını geçerek *Anadolu*'ya gitmişlerdir.

[225] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 198; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 61.

2.

TUTUŞ'UN İKİNCİ GİRİŞİMİ SELÇUKLU MELİKLİĞİNE HÂKİM OLMASI

Tutuş, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunu* metbû tanıyan *Mervanlı* emîrliğine tâbi *Diyarbekir* bölgesinde birtakım askerî hareketlerde bulunmak suretiyle 1079 yılı kışını burada geçirdikten sonra ilkbahar aylarında yeniden *Kuzey - Suriye*'ye yöneldi. Fakat bu kez onun, harekât planını değiştirerek doğrudan doğruya *Haleb* üzerine yürümeyip şehre bağlı ilçe ve kaleleri elegeçirmeye giriştiğini görüyoruz. Bu yeni harekât planını uygulamasının sonucu olarak Tutuş, *Fırat* ırmağını geçerek *Haleb*'in önemli kalelerinden birine sahip olan *Menbic*'i [226] teslim aldıktan sonra daha güneyde bulunan *el-Fâyâ* ve *ed-Deyr* kalelerini de işgal ile buralara asker yerleştirmiş ve *Buzâa* kalesi üzerine yürümüştür. *Kilâboğulları* kabilesi reislerinden Şibl b. Cami'in yönetimindeki bu kalenin yöneticilerinden adı belirtilmeyen birisi, daha önce buradaki Türkmen askerlerini büyük bir kıyımdan geçirmişti. Bu nedenle Tutuş, bu kaleyi şiddetle kuşatmış ve çok geçmeden kılıç zoruyla elegeçirdikten sonra öldürülen *Türkmenlerin* öcünü aynı biçimde aldıktan başka askerlerinin yağmalarına da izin vermiştir. Bu kaleye de bir miktar asker yerleştiren Tutuş, *Haleb*'in kuzeyinde büyük ve ünlü bir kaleye sahip olan *Azaz* [227] üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. Büyük bir kısım halk kuşatma nedeniyle kaleye sığınmak istemiş ise de kötü tabiat ve yönetimiyle tanınan vali İsa, buna izin vermemiştir. Tutuş, İsa'nın direnişe geçmesi üzerine, askerlerine saldırı buyruğunu vermiş ve çok geçmeden kale düşmek üzere iken, bir kısım halkın Tutuş'a gelip "teslim olma" karşılığında savaşı durdurması isteğinde bulunmaları üzerine onlara "aman" verilmiş ve evlerine dönmeleri bildirilmiştir. Böylece *Azâz*'ın da işgalinden sonra Tutuş, *Cibrîn Kûrastâyâ*'ya [228] işgal ile buraya da bir miktar asker yerleştirmiştir. Tutuş'un bu askerî harekâtı sırasında, *Kilâboğulları* kabilesi reislerinden ve daha önce Tutuş'a karşı *Haleb* emîri Sâbık'la işbirliği yaptığını gördüğümüz emîr Ebû Zâide Muhammed, bir gece, kuvvetleriyle *Haleb*'den çıkarak *Kermin* [229] çiftliğine gelmiş ve burada bulunan 50 *Oğuz* atlısına saldırarak çoğunu öldürmüş, mal ve eşyalarını alarak yeniden *Haleb*'e dönmüştür. Bunun üzerine Tutuş, kalabalık atlı kuvvetiyle gece *Cibrîn Kûrastâyâ*'dan ayrılıp sabaha dek süratli bir yürüyüş ile *Haleb* yörelerine gelmiş ve akınlara

[226] *Haleb*'in kuzey - doğusunda 10 fersah uzaklıkta bulunan *Menbic* hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Menbic*" mad.

[227] *Haleb*'e bir günlük uzaklıkta olan *Azaz* için bk. *Mu'cem*, III, 667.

[228] *Azaz* yakınlarında *Haleb*'e bağlı bir köy. Buna *Cibrînü'ş-şimalî* de denir (*Mu'cem*, II, 19-20).

[229] *Haleb* yolu üzerinde ve *Hânu'l-asal* köyünden sonra gelen bir çiftlik (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 62, not 4).

başlamıştır. *Haleb*'in *Kuvayk* çayı yakınlarındaki gezinti yerlerinden olan el-*Hannâkiyye*'de, Ebû Zâide ve amcaoğlu Şibl b. Câmi'in yönettiği *Haleb* askerleriyle yaptığı çarpışmalarda Tutuş, pek başarılı olamamıştır[230]

Haleb'e hâkim olabilmek amacıyla girişmekte olduğu bu ikinci askerî hareketleri sırasında Tutuş, Nasruddevle el-Cuyûşî kumandasında gönderilen kalabalık *Fatımî* ordusunun *Dımaşk*'ta kuşatma ve sıkıştırması altında güç durumda kalan emîr Atsız tarafından yardıma çağrıldı. Bu çağrı üzerine Tutuş, *Haleb* kuşatmasını bırakarak beraberinde Afşin Bey olduğu halde, derhal *Dımaşk*'a hareket etti. Tutuş'un yardıma gelmekte olduğunu haber alan Nasruddevle, kuşatmayı bırakıp kıyı boyunca *Sur*, *Akkâ* ve *Remle* üzerinden *Mısır*'a dönmek zorunda kalmıştır. Öte yandan *Dımaşk*'a gelen Tutuş, emîr Atsız'ı öldürdükten[231] sonra başta *Dımaşk* olmak üzere, onun hâkimiyetinde bulunan *Suriye* ve *Filistin*'in öteki kentlerinin de kolayca ve biricik hâkimi durumuna geçmiştir (471/72 = 1079)[232]. Kent ve kaledeki bütün hazinelere elkoyan Tutuş, Atsız'ın askerlerini kale ve burçlarından çıkartmıştır; maddi ve manevi yönlerden pek sefil ve bitkin bir duruma gelmiş olan *Dımaşk* halkına adil davranmış ve onlara pek çok yararlı işler yapmıştır. Bu cümleden olarak o, şehir yörelerinde imar faaliyetlerine girişmiş, tarlalarda ekim yapılmasını, yolların güvence altına alınmasını sağlamış, dolayısıyla ticaret kervanları da şehre gelip gitmeye başlamış, böylece halkın yaşamı da normale dönmüş ve çeşitli nedenlerle

[230] *Bugye*, s. 51; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 62-63; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 113 ve bundan naklen *Mir'âtü'z-zeman*, s. 200; Azimî, 183b.

[231] Bu öldürme hakkında II. Bölümde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Tutuş'un, *Melikü'l-muazzam* lâkabını almış olan emîr Atsız'ı öldürmesi üzerine, kalabalık *Türkmen* atlılarıyla ona refakat etmekte olan Afşin Bey, Tutuş'un yanında kendini güvencede görmeyerek ondan ayrılmıştır. O, Ekim/Kasım 1079 tarihinde *Baalbek* yörelerindeki çiftlikleri yağmalayıp *Trablusşam*'a giden tâcir kervanlarının uğrak yeri olan *Rafeniyye*'ye bir baskın yaparak sayısız mal elegeçirmiştir. On gün kadar burada kalan Afşin, *Hısnü'l-cisr* ve *Kefertab* üzerinden hareketle *Maarretünnûman*'ı işgal ve daha batıda bulunan *Kastûn*'a gidip burasını da yağma akınlarına uğrattıktan sonra *Sermin* üzerinden *Tellü Mennes*'e gelmiş, bura halkından beş bin altın aldıktan sonra yeniden *Maarretünnûman* ve *Kefertab* yörelerine akınlar yapmıştır. Bu harekâtı izleyen günlerde Afşin Bey, *Bizans* yönetimindeki *Antakya* topraklarına girmiş, buralarda da yağmalara girişmiş ve bütün bu hareketler sırasında elde ettiği pek çok mal ve paralarla *Diyarbekir* bölgesine gitmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 65-67; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 201).

[232] Bk. II. Bölüm, s. 78 vd.; İbn Asâkir, III, 340.

Tutuş'un *Dımaşk*'a sahip olma taribi, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, *Zübdetü'l-Haleb*, *Zübdetü'n-nusra* (Metin s. 71), *Ikd*, *el-Kâmil* ve *Vefeyatü'l-âyan*'da (I, 864) 471 (Son üç eser 472 yılının da rivayet edildiğini belirtir), *Mir'âtü'z-zeman* (Garsunni'me'den naklen) ve *Ahbâru Mısr*'da ise 472 yılı olayları arasında gösterilir. Adları geçen kaynaklarda anlatılan olayların cereyan tarzı kronolojik olarak izlendiği takdirde, Tutuş'un *Dımaşk*'ı elegeçirme tarihinin 471 sonu ile 472 yılı başlarına rastladığı kolayca görülecektir. Bir kısım kaynaklarda her iki tarihin verilmesi de bu nedenle olmalıdır.

kentten göç eden bir kısım halk da yeniden gelip şehirde ikâmete başlamışlardır [233].

Tutuş, *Dımaşk*'ta, gerek yönetimi ve gerekse halkın yaşamını düzene soktuktan kısa bir süre sonra *Filistin*'e bir miktar kuvvet gönderip Atsız'ın nâiblerinin yönetimindeki *Kudüs*'ü kuşattırmıştır. Bu sırada *Kudüs*'te *Dâvud* burcunda emîr Atsız'ın bir kısım mal, para ve hazinesini korumakla görevli olduğu anlaşılan ve adı belirtilmeyen bir yakını oturmakta idi. Şehir çok geçmeden Tutuş'un kuvvetlerine teslim olmuş ve böylece *Kudüs* ile Atsız'ın yönetiminde bulunan *Filistin*'in öteki kentleri de Tutuş'un hükümranlığını tanımışlardır [234].

Böylece, önce Kurlu Bey'in *Filistin*'de kurduğu tâbi *Türkmen* Beyliği, ve daha sonra emîr Atsız'ın bir kısım *Suriye* şehirlerini fethetmek suretiyle geliştirip Melikliğe dönüştürdüğü ve *Büyük Selçuklu İmparatorluğunu* metbû tanıyan *Selçuklu* Devleti, aynı ülkelerde, yine başkenti *Dımaşk* olan ve bu kez, *Selçuklu* ailesinden birisinin bulunduğu *Suriye Selçuklu Melikliği* haline gelmiş oldu. Ünlü tarihçi *İsfahanlı* İmadüddin Muhammed el-Kâtib'in de belirttiği üzere, *Suriye*'de, yönetim el değiştirmek suretiyle *Selçuklu* Devleti yenilenmiş oldu [235].

Suriye Selçuklu Melikliği, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunu* genel olarak metbû tanımıştır. Esas itibariyle devletin kurucu Atsız, metbû - tâbi statüsünde herhangibir sorun ortaya çıkarmamıştır. Tâcüddevle Tutuş'a gelince, onun, sultan Melikşah'ın ölümüne (1092) değin "Melik" ünvanını kullandığını görmekteyiz. Bununla birlikte Tutuş, 1085 yılı başlarında, kendisini "Büyük Sultan" olarak tanıyacak olan, büyük bir Türkmen kitlesine hâkim olan hizmetindeki Artuk Bey ve vasal *Musul* emîri Şerefüddevle Müslim ile bir ittifak yapmaktan geri kalmamıştır. Bu ittifak antlaşmasına göre müttefikler, sünnî *Bağdad Halifeliğiyle* ilişkilerini kesip şiî *Mısır Fatımî Halifeliğine* bağlanacaklardır. Sözkonusu antlaşma, uygulama evresine ulaşamamış olmasına rağmen o devir *Türk - İslâm* dünyası için gerçekten önem taşımış olmalıdır. Buna göre, metbû bir devletin meliki olan Tutuş, şiî *Fatımî Halifeliğine* bağlı ve sultan Melikşah İmparatorluğuna maddeten ve manen karşı olan yeni bir siyasal kuruluşun "Büyük Sultanı" olmak için kararını vermiştir [236]. Bununla birlikte Tutuş, yukarıda kısaca değindiğimiz girişimlerine rağmen metbû tanıdığı *Büyük Selçuklu İmparatorlu-*

[233] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 201; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 112; *Ikd*, XXI, 224b; *el-Kâmil*, X, 111.

Zeylü Tarihi Dımaşk ve *Ikd*'da, Tutuş'un, Atsız'ın aksine *Dımaşk*'ta halka karşı daha adil ve olumlu davranışlarda bulunduğu özellikle belirtilmiştir.

[234] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 201; *el-A'lâk* (Zetterstéen yay.), s. 201.

[235] *Zübdetü'n-nusra*, s. 71, çev., s. 72.

[236] Bu ittifakın ayrıntısı için bk. V. Bölüm, ilgili kısım. Ayrıca buna benzer girişimler hakkında bk. A. Sevim, VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildirileri, s. 741-750.

ğuna karşı hiç bir zaman çatışmaya girişmediği gibi, çeşitli vesilelerle sultan Melikşah'a tâbiliğini bildirmekten geri kalmamıştır.

3.

SURİYE HÂKİMİYETİ İÇİN TUTUŞ - MÜSLİM MÜCADELELERİ

Yukarıda görüldüğü gibi, ikinci kez, Kuzey - *Suriye* harekâtına girişen ve dolayısıyla *Haleb*'i kuşatmakta olan Tutuş'un, emîr Atsız'ın yardım çağrısı üzerine, kuşatmayı bırakıp *Dımaşk*'a gitmesini izleyen günlerde[237] kuşatma nedeniyle güç duruma düşen *Haleb* halkı, *Musul*'a Müslim'e bir heyet göndererek "Kenti kendisine teslim edeceklerini" bildirdikten başka, *Haleb* yerli muhafız kuvvetleri de ona, özel ulaklarla mektuplar göndererek "Şehir dışında oturmakta olan ve emîr Sâbık'ı, muhaliflerine karşı destekleyen[238] *Türkmenleri* buradan uzaklaştırmasını" bildirdiler[239]. Böylece onlar, *Haleb*'in Müslim'e teslimini, emîr Sâbık'a karşı olan *Kilâboğulları* kabilesi ve şehir muhafız kuvvetlerini öncelikle istemişler ve bunu uygulama safhasına da geçmişlerdir. Buna karşı Sâbık ve iki kardeşinin *Mirdasî* ailesinin sonu demek olan şehrin teslimi hususuna pek yanaşmak istemedikleri anlaşılıyor. Fakat Sâbık, muhaliflerinin çokluğu ve kuvveti karşısında fazla bir kudret gösterememekle birlikte Tutuş'un yeniden kuzeye yönelip *Haleb*'i almak istemesine de pek ihtimal vermiyordu. Fakat çok geçmeden durum onun düşündüğünü aksine oldu: Tutuş, *Dımaşk*'a hâkim olup şehir işlerini düzene koyduktan sonra *Haleb*'e yürümek üzere, askerî hazırlıklara girişmiştir. Bunu haber almakta gecikmeyen Sâbık, içindeki millî duyguların etkisiyle Müslim'e bir ulakla mektup göndererek "Sen, bana, yabancılardan daha önce gelirsin; biz *Araplar*, onlara karşı birleşmeliyiz. Eğer ben *Arap* olmayan bir başkası tarafından yutulacak isem o zaman beni, sen yut, bu benim için daha iyi olur" demiş ve ona *Hama*, *Maarre* ve *Kefertâb*'ı vermeyi önermiştir. *Haleb* şehrinin vaki çağrısına, metbû bulunduğu sultan Melikşah'ın izni olmadan olumlu bir cevap vermeye ve harekete geçmeye cesaret edemeyen Müslim, *Haleb* yönetimine hâkim olma faaliyetine meşrûiyet kazandırmak amacıyla, oğlunu – zira bu çocuk, Melikşah'ın halası Safiye Hatun'dan olma idi – *İsfahan*'a göndermiş ve *Haleb*'e sahip olmak için sultandan izin istemiş, ayrıca "İmparatorluk hazinesine yıllık 300 bin

[237] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 202), ayrıca kuşatma sırasında şehirden ayrılan bir kısım halkın, şehri almayı tavsiye ettikleri belirtilir.

[238] *Bugye*, s. 45 vd.

[239] *Mir'âtü'z-zeman* (Garsunni'me'den, o da *Dımaşk*'ta okuduğu bir tarih kitabından naklen), s. 202, 203.

İbnü'l-Adîm, Sâbık'ın, kardeşleri Vessab ve Şebib ile içkaleye çekilerek Müslim'e karşı direnişlerinin nedenlerini belirtmez (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 70; *Bugye*, s. 54).

altın göndereceğini" bildirmiştir[240]. Onun bu önerisini kabul eden sultanın, ona *Haleb*'i kendi yönetimine alması konusunda bir tevki göndermesi[241] üzerine[242], derhal harekete geçen Müslim, başta *Kilâboğulları* ve *Nümeyr-oğulları* olmak üzere, *Türkmenlerden* çekinmeleri nedeniyle kendisine katılan kalabalık *Arap* kabileleri kuvvetleriyle emîr Sâbık'ın önerisine uymayarak *Bâlis* üzerinden *Haleb* önlerine gelmiştir (16 Zülhicce 472 = 8 Haziran 1080). Müslim'in hiç beklemediği bir hareketiyle karşılaşan Sâbık, derhal şehir kapılarını kapattırmış ve içkaleye çekilerek direnişe başlamıştır. Sâbık'la birlikte, daha önce Tutuş'a karşı Müslim'la işbirliği yaptığını gördüğümüz iki kardeşi Vessab, Şebib ve *Haleb Reisi Nakibü'l-ahdâs* Şerif Hasan b. Hibetullah el-Hâşimî el-Huteytî[243] de bulunuyorlardı. Şehir yöneticilerinin bu tutumlarına karşı, özellikle yiyecek bakımından güç duruma düşen halk, kentin bir an önce, çok miktarda yiyecek maddeleriyle birlikte *Haleb* önlerine gelen Müslim'e teslim edilmesini istiyorlardı. Kent yöneticileriyle halk arasında anlaşmazlık böylece sürüp giderken *Haleb* emîrliğine ait kuvvetlerle *Haleb - Antakya* arasındaki *Beytü Lâhâ* kalesinde oturan ve emîr Sâbık'a karşı olan *Türkmenlerle* savaşırken[244] tutsak alınan *Haleb* reisi el-Huteytî'nin oğlu Ebû Mansur[245], Ahmedşah'ın arkadaşlarından Kutluğ'un[246] yanında bir süre tutsak olarak kaldıktan sonra *Haleb* önlerinde karargâh kurmuş olan Müslim'in isteği üzerine, *Türkmenler* tarafından kendisine teslim edilmiştir[247]. Kenti elegeçirmek için büyük bir fırsat yakalayan Müslim, huzuruna getirilen Ebû Mansur'a hil'atler verip onunla yaptığı gizli anlaşma gereğince[248], onu, kentin kendisine teslimini

[240] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 202; *Ikd*, XXI, 228a; *el-Kâmil*, X, 114-115; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 113; Azimî, 184a; *Zübdetü'n-nusra*, s. 72 (Çeviri).

[241] *Ikd*, XXI, 228a.

[242] Daha önce görüldüğü üzere, Tutuş, kendisine ıkta edilen *Suriye*'de Müslim'in birtakım entrikalar çevirmesi sonucunda başarılı olamamıştı. Fakat daha sonra sultan Melikşah'ın, giriştiği hareketlerle, Tutuş'a adeta cephe almış olan Müslim'e *Kuzey - Suriye*'nin en önemli şehri *Haleb*'i yönetimine alma izni vermesi, Tutuş'u, kuvvetli bir devletin başında olarak imparatorluğa herhangibir gâile çıkarması ihtimalini gözönüne alması ile ilgili olsa gerektir.

[243] Bu ad, *el-Kâmil* ve *Ikd*'da (Göst. Yerler) yalnızca İbnü'l-Huteytî el-Abbasî şeklinde geçmektedir.

[244] *el-Kâmil* (X, 115) ve *Ikd* (XXI, 228a *Tarihu Baybars*'tan naklen), adı belirtilmeyen Ebû Mansur'un kendisine ait bir arazide avlanırken *Türkmenler* tarafından tutsak alındığını kaydetmişlerdir.

[245] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 203) *Haleb Reisi* olarak gösterilen Ahmed b. Ali el-Haşimî'nin Müslim'in askerleri tarafından tutsak alındığı ve *Haleb* kapılarını açması karşılığında salıverildiği kaydedilmiştir.

[246] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 68) bu ad Hatlac (خطلج) imlâsıyla yazılmıştır.

[247] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 68) Ebû Mansur'un Müslim'e verilmesi karşılığında *Türkmenlerin* onun teveccühünü kazandıkları belirtilmiştir.

[248] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 203.

sağlamak üzere salıverdi. Derhal *Haleb*'e giren Ebû Mansur'un, babası Şerif el-Huteytî'ye durumu anlatması üzerine, kent kapıları Müslim'e açıldı. Kuvvetleriyle birlikte hiçbir direnişle karşılaşmaksızın şehre giren Müslim, münadiler vasıtasıyla *Haleb*'e hâkim olduğunu halka bildirmiştir (26 Zülhicce 472 = 18 Haziran 1080). Müslim, kendisine şehri almada bağlılık ve sadakat göstermiş olan muhafız kuvvetlerine hil'atler vermiştir. Öte yandan *Haleb*'in kendi istekleri dışında teslimine rıza göstermeyen emîr Sâbık, derhal içkaleye çekilerek direnmeye başladı. Fakat bir yandan, Müslim, içkaleyi mancınıklarla kuşatırken, öte yandan kendisiyle işbirliği yapmakta olan Vessab ve Şebib, Müslim'in şehre hâkim olması halinde, kendileri için daha olumlu sonuçlar doğuracağı ümidiyle, Sâbık'ın içkaledeki direnişini gereksiz ve sonuçsuz buluyorlardı. Gerçekten şehirde, beraberindeki az sayıdaki askerlerden başka emîr Sâbık'ı destekleyen hiçbir kuvvet kalmamıştı. Nihayet *Haleb* ordusunun desteğini alan Vessab ve Şebib, gizlice harekete geçerek Sâbık'ı yakalatıp hapsetmeyi başardılar ve içkaledeki bütün silâh ve mallara elkoydular. Böylece direnişe son veren ve Müslim ile doğrudan doğruya taraf durumuna gelen Şebib ve Vessâb, emîr Sedidülmülk Ebu'l-Hasen b. Munkiz aracılığıyla onunla yaptıkları anlaşma gereğince, kendilerine, *Azâz* ve *Esârib* kaleleri ile bazı yöreler, emîr Sâbık'a, *Rahbe*'ye bağlı birtakım yöreler ile 20 bin altın verilecek ve kızkardeşi Menîa da Müslim ile evlenecektir. Böylece Müslim'le yapılan anlaşma sonucunda içkale de kendisine teslim edilmiştir[249]. Müslim, dört ay süren bir kuşatma sonunda, Rebiülâhır 473 (Eylül/Ekim 1080) tarihinde içkaleye girmiş ve böylece 1060 yılından beri *Haleb*'i yöneten *Mirdasoğulları* ailesinin egemenliğine son vermiştir[250]. İçkaleyi de almak suretiyle kent yönetimini tamamen eline geçiren Müslim, açlık ve sıkıntı içinde kıvranan halka yiyecek maddeleri dağıtmış, dışardan (özellikle *Musul*'dan) birçok kesim hayvanları getirtip, yiyecek darlığını önlemeye çalışmış ve onlara iyi davranışlarda bulunmuştur. Daha sonra Müslim, daha önce Tutuş tarafından alındığını gördüğümüz *Esârib*, *Azâz* (Tutuş, bu iki kaleyi Şebib ve Vessab'a ıkta etmişti), *el-Fâyâ*, *ed-Deyr* ve *Cibrîn Kûrastâyâ* kalelerini Tutuş'un adamlarından teslim almıştır. Böylece askerî harekâtını sona erdiren Müslim, *Haleb* bölgesinde giriştiği bütün faaliyetleri, oğlunu yine *İsfahan*'a gönderip sultan Melikşah'a bildirmiş ve *Haleb* bölgesi için yıllık vergi kesilmesini ondan dilemiştir. Sultan onun bu isteğini yerine getirdikten başka Müslim'in

[249] İbnü'l-Adîm (*Bugye*, s. 55), Azimî'den naklen, önce Şebib'in, Sâbık'ı yakalatıp hapsettirdiğini, ancak bir gün yönetimi elinde tutabildiğini, daha sonra Sâbık'ın onu hapsettirerek yeniden yönetimi eline geçirdiğini ve Müslim ile anlaşarak içkaleyi ona teslim ettiğini kaydeder.

[250] *Bugye*, s. 52-57; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 67-73; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 202-203; *el-Kâmil*, X, 114-115; Azimî, 184a; *Ikd* (Azimî'den naklen), XXI, 228b; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 113; *Mihail Vekayinâmesi*, s. 36.

oğluna Kuzey - *Suriye*'de *Fırat* ırmağının dirseğine yakın *Bâlis*[251] şehrini ıkta etmiştir[252]. Böylece *Musul Arap Ukayloğulları* emîrliğinin en işbilir ve yetenekli bir emîri olan Müslim, bir yandan sultan Melikşah'a itaat arzederken, öte yandan da bütün Kuzey - *Suriye*'nin (*Diyaru Mudar* ve *Diyaru Rebîa*) yönetimini eline geçirmek suretiyle emîrliğinin hükümranlık alanını genişletmiş ve dolayısıyla Orta - *Suriye* ile *Filistin*'i elinde tutan Tutuş'un *Türkmen* kitlelerinin yoğun bulunduğu *Diyarbekir* bölgesiyle, daha geniş anlamıyla, bağlı bulunduğu *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* ile olan ilişkisini keser bir duruma gelmiş oluyordu. Esas itibariyle Müslim'in, çoğunluğunu *Arap* unsurunun oluşturduğu bütün *Suriye* ve *Filistin* ülkelerinde Tutuş gibi bir *Türk* hükümdarının değil, yalnız *Arap* olan kendisinin tek başına hükümran olması emelini taşıdığı ve bu konudaki planlarını artık uygulamaya koyduğu açıkca anlaşılmaktadır.

a) Müslim'in hâkimiyet alanlarını genişletme faaliyetleri

Görüldüğü üzere, *Haleb* şehir ve kalesine sahip olan Müslim, "bütün *Suriye*'ye hâkim olma" planlarını uygulamayı sürdürme amacıyla, Müeyyedüddevle Ali b. Kureyş'i, *Haleb* kuvvetleriyle gönderip (Zülhicce 474 = Mayıs 1082) Ebu'l-Hasen b. Munkiz'in elinde bulunan *Şeyzer*'i kuşatmıştır. Yapılan müzakereler sonunda İbn Munkiz, Müeyyidüddevle'nin kaynaklarda belirtilmeyen önerilerini kabul etmemiştir. Bu arada Müeyyidüddevle, İbn Munkiz'e ait olan *Esfûna* kalesini[253] elegeçirmiştir. Öte yandan İbn Munkiz, *Şeyzer*'i, çeşitli önlemler alarak daha uzun sürebilecek bir kuşatmaya karşı koyabilecek bir duruma getirmiştir. Çok geçmeden Müslim, Muharrem 475 başlarında (Haziran 1082 başları) *Haleb*'den gelerek *Şeyzer* kuşatmasını bizzat yönetmiştir. Fakat bir süre sonra kuşatmaya karşı koyamayacağını anlayan İbn Munkiz, oğlu Ebu'l-Asâkir, karısı Mensûre ve kızı Refia'yı, bu sıralarda *Humus*'ta bulunan Müslim'e göndererek 10 bin altın karşılığında kuşatmanın kaldırılmasını sağlamıştır[254].

Müslim, *Şeyzer* kuşatmasını bir süre yönettikten sonra İbn Mülâib'in yönetimindeki *Humus*'a gidip şehri elegeçirmişse de İbn Mülâib içkaleye çekilip direnmeye başlamıştır. Sıkışık bir duruma düşen İbn Mülâib, Tutuş'a bir mektupla başvurarak ondan Müslim'e karşı yardım isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Tutuş, Müslim'e gönderdiği bir mektupta ona "İbn Mülâib, benim dostum olup bana itaat etmiştir. Bu nedenle onu kuşatmaktan vazgeç" demiş, buna karşılık Müslim ona "Bu adam,

[251] İA. "*Bâlis*" mad.

[252] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 75; *el-Kâmil*, X, 115; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 207; krş. İA. "*Müslim b. Kureyş*" mad.

[253] *Maarretünnûman*'a yakın bir kale (*Mu'cem*, I, 249).

[254] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 77; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 215.

sultanın hükümranlığını tanıyan bölgelerde yol kesmek suretiyle fesat çıkarmakta ve zararlı olmaktadır. Eğer o, gerçekten senin dostun ise onu yanına alarak fesat eylemlerine son ver" şeklinde oldukça sert bir cevap göndermiştir. Müslim'in bu cevabına kızan Tutuş, ona karşı yürümek üzere *Dımaşk*'tan ayrıldı. Öte yandan Müslim, kardeşi Tutuş ile çatışması halinde, sultanın gazabına uğrayacağı korkusuyla *Humus* kuşatmasını bırakıp *Sur* şehrine yönelmiş, böylece Tutuş üzerinde, burasını kuşatıyormuş hissini uyandırmak istemiştir. Gerçekten Tutuş, onun çekilmesin üzerine, yeniden *Dımaşk*'a dönmüştür. Fakat çok geçmeden Müslim, Tutuş'un kendisine karşı yürüyüşünü böylece önledikten sonra yeniden *Humus* üzerine yürüyüp kuşatmayı başlamış, fakat İbn Mülâib'in karısının, eteklerine yapışarak yalvarıp yakarması sonunda İbn Mülâib'ten, daha önce almayı kararlaştırdığı parayı almaksızın *Humus*'u yeniden onun yönetiminde bırakmış ve *Haleb*'e geri dönmüştür[255].

Bu olaydan çok geçmeden Müslim, hükümranlığı altına geçen *Haleb*'in çeşitli yörelerindeki birtakım kale ve toprakları ellerinde tutan *Türkmenleri* bertaraf etmek ve böylece Kuzey - *Suriye*'deki *Türk* unsurunu ortadan kaldırmak amacıyla harekete geçmiş, bu cümleden olarak *Beytu Lâhâ*, *Tellü Ağdı*, *Hâb* ve *Kefertubbel*[256] gibi kaleleri birer birer işgal etmiştir. Daha sonra Müslim, *Haleb* yörelerinde ikametle *Mirdasoğulları* ailesinin hizmetinde bulunmuş olan 300'e yakın *Türkmeni* hile ile yakalatıp elleri bağlı olarak çeşitli kalelere gönderip hapsetmiştir. Bundan başka, Kuzey - *Suriye*'deki *Kilâboğulları* kabilesine ait yerlerin büyük bir kısımına elkoyduğu gibi, *Nümeyroğulları* emîrlerinden *Suruç* hâkimi Hasan b. Menî'i hapsettirip *Suruç*'u işgal etmiş ve nihayet emîr Şebib ve Vessab'ı da yakalatarak, daha önce yapılan anlaşma gereğince, dirlik olarak kendilerine ıkta ettiği *Azâz* ve *Esârib* kalelerini ellerinden almış, bu iki kale yerine, *Rahbe*'ye bağlı el-*Hânûta*, *Karkısiya* ve *Duveyrâ* kalelerini onlara vermiş, böylece onların *Haleb* bölgesinden uzaklaşmalarını sağlamıştır. Daha sonra Müslim, *Haleb*'e geri dönmüştür[257].

b) Tutuş'un Haleb, Müslim'in *Dımaşk harekâtı*

Elinde tuttuğu *Musul* bölgesinden başka bütün *Suriye* ve *Filistin*'de de kendi *Arap* hâkimiyetini kurmayı planlaştırıp uygulamaya geçtiğini gördüğümüz Müslim, yine görüldüğü üzere, *Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi olarak *Suriye*'de yöresel küçük emîrlerin, yani *Azâz* ve *Esârib* emîri *Mir-*

[255] *Mir'atü'z-zeman*, s. 215; *Bugye*, s. 128.

[256] *Beytü Lâha: Haleb - Antakya* arasında, *Leylûn dağı* üzerinde bir kale (*Mu'cem*, I, 778). *Hâb: Avâsım* bölgesinde bir kale (*Mu'cem*, IV, 945). *Tellü Ağdı: Leylûn*'a bağlı bir yer. *Kefertubbel:* Yeri belirlenememekle birlikte yalnız *Tubbel*, *Haleb*'e bağlı *Azaz*'ın kuzey - doğusunda bir köy (*Mu'cem*, I, 823-24; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III).

[257] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 78; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 215-16.

dasoğlu Vessab ve Şebib, *Humus* emîri Halef b. Mülâib, *Şeyzer* emîri Ebu'l-Hasen Munkiz ve Mansur b. Kâmil'in yönetimleri altında bulunan kale ve toprakları almış, ya da buralara karşılık para almak suretiyle onları kendine tâbi bir duruma getirmeye çalışmıştır. Böylece Müslim'in baskı ve tehdidi altında bulunan bu emîrler, *Suriye*'nin kıyı bölgelerinde fetihler yaparak *Antartûs* ve *Banyas* ile daha birtakım kaleleri aldıktan (475 = 1082/83)[258] sonra *Dımaşk*'a dönen Tutuş'a başvurarak "Müslim'e karşı kendisinin hizmetine gireceklerini" bildirip, onu *Haleb* üzerine yürümeye teşvik etmişlerdir. *Haleb* yönetimini eline geçirmesi ve daha sonra, kendisine karşı gösterdiği pek güven verici olmayan davranışları dolayısıyla ona artık kuşkulu nazarlarla bakan Tutuş, sözkonusu çağrıya uyarak kuvvetleriyle birlikte *Dımaşk*'tan ayrılıp, önce *Antakya* yörelerine birtakım akınlarda bulunmuş, daha sonra *Haleb* bölgesine gelerek akınlara girişmiş ve tarlalardaki pek çok ürüne elkoyarak bunları süratle ucuz fiyatlarla sattırmıştır[259]. Bu sıralarda *Cezire*'de bulunan Müslim, *Haleb*'i Tutuş'a karşı savunmak amacıyla güvendiği yakın adamlarının yönetiminde bir miktar kuvveti *Haleb*'e gönderdi. Bunu haber alan Tutuş, *Haleb*'in batı yönünde *Artah* yakınlarındaki *Cisrü'l-Hadîd*'e[260] gelerek burada bir süre kalmış ve yanında bulunan Artuk Bey'e[261] *Haleb* bölgesine gelmekte olan Müslim'in yardımcı kuvvetlerini kontrol altında tutmasını, onların şehre girmesine engel olmasını ve bölgeyi yağmalamasını bildirdi[262]. Derhal harekete geçen Artuk Bey, yardıma gelmekte olan sözkonusu *Arap* askerlerini müthiş bir bozguna uğratmıştır. Bunun üzerine bu yardımcı kuvvetler *Cezire*'ye dönmek zorunda kalmışlardır. Fakat çok geçmeden sultan Melikşah, kardeşi Tutuş'a gönderdiği bir mektupta "*Haleb* bölgesinden ayrılıp *Dımaşk*'a dönmesini" bildirmiş[263] ve ayrıca Artuk Bey'e de "Doğrudan doğruya kendi katına *İsfahan*'a gelmesi" buyruğunu yollamıştır. Bunun üzerine Tutuş, derhal *Dımaşk*'a geri döndü. Fakat burada çok kalmayarak *Baalbek* üzerine yürümüş, şehri *Fatımîler* adına yönetmekte olan İbn Sakîl'den almış (475 sonları =

[258] Azimî, 185a; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 115; *Kenzü'd-dürer*, VI, 407; *Tarihu Selâtini'l-memalik* (Yay. K. V. Zetterstéen, Leiden 1919), s. 244.

[259] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 216) Tutuş'un tarlalardaki ürünlere elkoymasının, sultan Melikşah'ın, Müslim'in *Haleb* için yıllık vergiyi göndermemesi ve bunu Tutuş'a bildirmesi ile ilgili olduğunun rivayet edildiği kaydedilmiştir.

[260] *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III.

[261] İleriki bölümlerde görüleceği üzere, sultan Melikşah'ın hizmetinden ayrılıp Tutuş'un buyruğu altına girecek olan Artuk Bey'in çeşitli siyasal ve askerî faaliyetleri hakkında bk. Ali Sevin, Belleten (1961), XXVI/101, s. 119-146.

[262] Krş. *Urfalı Mateos*, s. 169, not 151.

[263] Sultan Melikşah'ın bu mektubu göndermesinde Müslim'in herhangibir başvurusunun etkisinin olabileceği mümkün olduğu gibi, daha önce Müslim'e ıkta edilmiş olan *Haleb* bölgesine bu kez Tutuş'un hâkim olmasını Melikşah'ın istememiş olması çok doğaldır.

1083) ve daha sonra beraberinde emîr Vessab ve Mansur b. Kâmil olduğu halde, *Antakya* bölgesine yönelerek orada birtakım fetihlere girişmiştir [264].

Tutuş'un *Dımaşk*'tan ayrılıp *Antakya* yörelerinde fetihlerle uğraştığını öğrenen ve Artuk Bey gibi işbilir bir kumandanın da sultan Melikşah'ın katına *İsfahan*'a gitmek üzere, kendisinden ayrıldığını haber alan Müslim, onun *Haleb*'e yürümesine karşılıkta bulunmak amacıyla hazırlıklara koyuldu. *Musul*'dan başka, *Haleb*, *Şeyzer*, *Hama* ve *Humus*'ta hükümran olan küçük *Arap* emîrliklerini kendisine itaata zorlayan ve nihayet Orta - *Fırat* yörelerinde oturan *Kilâboğulları* kabilelerinin obalarını da elegeçiren Müslim, *Mezopotamya* ve Kuzey - *Suriye*'yi kapsayan *Arap* emîrliği için artık sınır tanımıyor, *Arap* unsurunu egemen kılmak uğruna sürekli ve planlı bir biçimde genişletmek istiyordu. İşte kendini sürükleyen bu ulusal duyguların etkisi altında Müslim, *Suriye Selçukluları Melikliğ*inin başkenti olan *Dımaşk*'ı da elegeçirmek ve daha da ileri giderek bütün *Suriye* ve *Filistin*'e hâkim olma emellerini gerçekleştirme safhasına koymaya başladı. Bu amaçla o, *Ukayl*, bir kısım *Kilâb* ve *Nümeyroğulları* kabileleriyle *Tayy*, *Kelb* ve *Uleymoğulları* kabileleriyle *Kürt* ve *Şeybanoğulları* askerlerinden oluşan büyük bir ordu hazırlamış ve ayrıca, *Selçuklu İmparatorluğunun* tâbilerinden olmasına rağmen *Mısır Fatımî* halifesi el-Mustansır Billah'a da özel elçiler göndererek *Dımaşk*'ı elegeçirmek için yardım vaadi almayı sağlamıştır. Müslim, kalabalık ordusuyla Muharem 476 (Mayıs 1083 başları) tarihinde *Bâlis* üzerinden *Dımaşk*'a yönelmiştir. Öte yandan Müslim'in *Dımaşk* üzerine yürümekte olduğunu haber almakta gecikmeyen Tutuş, *Antakya* yörelerinden süratle, Müslim'den önce, *Dımaşk*'a dönüp onu karşılama hazırlıklarına girişti. Çok geçmeden Müslim, Muharrem 476 sonlarına doğru (Haziran 1083 sonları) *Dımaşk*'a erişip kuşatmaya başladı. Garsunni'me Muhammed'in verdiği bilgilere göre [265], Tutuş'un buyruğu altında, Müslim'in sayıca üstün ordusuna karşı koyabilecek yeter derecede asker bulunmuyordu. Fakat Müslim'e karşı koruduğunu gördüğümüz Vessab ile *Kilâboğulları* kabilesi reislerinden bazılarının çabaları sonucunda, Müslim'in ordusunda bulunan *Kilâb* ve *Nümeyroğulları* kabilesi kuvvetleri kuşatmayı bırakıp yurtlarına döndüler. İşte bu şartlar altında Tutuş - Müslim arasında kuşatma savaşı başladı. Kuvvet oranının aşağı - yukarı denkleştiği taraflar arasında çarpışmalar bütün şiddetiyle sürmekte, Tutuş'un askerleri zaman zaman şehir dışına çıkarak Müslim'in kuvvetlerine, karşı saldırılarda bulunuyorlardı. Hattâ bu saldırıların birinde Müslim'in bir kısım ordusu bozuldu. Kendisine sözverilen *Fatımî* yardımının geleceğine güvenen Müslim, yanındaki kuvvetlerle dayanıyor ve çarpışmayı sürdürü-

[264] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 216-17; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 77-79; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 114; Azimî, 185a; *el-A'lâk*, s. 44; krş. *Anadolu'nun fethi*, s. 115; *Melikşah Devri*, s. 42-43.

[265] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 221.

yordu. Hattâ bir ara nerde ise tutsak bile alınmak üzere idi. Fakat onun sabırsızca beklemesine ve dayanmasına rağmen *Fatımî* yardımı bir türlü gelmiyordu [266]. Tam bu sırada Müslim'e, yönetimi altında bulunan *Harran* şehrinde, kendisine karşı bir ayaklanma olduğu haberi geldi. Sözverilen *Fatımî* yardımından artık ümidini kesen ve kuşatma savaşında da başarılı olamayan Müslim, bozulan kuvvetlerini toplayıp *Dımaşk*'tan ayrılmak zorunda kaldı. Şehirden uzaklaşıp güneye *Filistin* yönüne gidiyormuş gibi hareket eden Müslim, sonradan yolunu değiştirip *Dımaşk*'ın 33 km. kuzeyindeki *Mercüssuffer*'e [267] erişti. Öte yandan Müslim'in harekâtını yakından izleyen Tutuş, onun hile ile çekildiği ve yeniden gelip şehri kuşatabileceği ihtimali üzerinde durmuş ve gerekli önlemleri almaktan geri kalmamıştır. Fakat Müslim, hiç te öyle düşünüldüğü gibi yapmadı; *Mercüssuffer*'de çok kalmayıp bir an önce *Harran*'a erişmek üzere, gece gündüz hiç durmadan sıcak ve susuz çöl yoluyla yürüyüşünü sürdürmüş ve bu yüzden ordusunda bulunan hayvanların büyük bir kısmı telef olmuş ve askerleri bitkin bir duruma düşmüştür. Müslim, bu ağır doğa şartları altında *Humus*'un kuzey - doğusundaki *Selemiyye* yakınlarında bulunan *Hasînoğulları* vadisine güçlükle erişebilmiştir. Bununla birlikte o, bir yandan, *Harran* ayaklanmasını bastırmaya giderken, bir yandan da geride bıraktığı Tutuş'u ihmal etmek istemiyordu. Bu amaçla o, yanında bulunan veziri Ebu'l-İzz b. Sadaka'yı kendisine kırgın ve kızgın bulunan *Humus* emîri Halef b. Mülâib'e göndermiş, böylece onun, *Humus*'un kuzey - batısındaki *Rafeniyye* ve *Selemiyye*'yi vermek ve hil'atler yollamak suretiyle dostluğunu kazanmaya çalışmıştır. Gerçekten sıkışık ve güç bir duruma düşen Müslim, bundan kurtulmak amacıyla girişimlerini sürdürmüş, bu cümleden olarak daha önce topraklarına saldırılarda bulunduğunu gördüğümüz İbn Mülâib ve Şebib ile, "Tutuş'un, yönetimi altındaki yerlere saldırmasına engel olmaları" hususunda anlaşmaya vardıktan sonra süratle ayaklananları yola getirmek üzere, *Harran*'a hareket etmiştir [268].

[266] *Fatımî* veziri Bedrülcemalî, Müslim'e göndermeyi vaadettikleri kuvvetlerin, onunla birlik olup *Mısır* için herhangibir tehlike haline gelmesi ihtimalini gözönüne alarak sözkonusu yardımın gönderilmesini sakıncalı bulmuştur (*Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 115; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 81).

[267] Bk. İA. "*Mercüssuffer*" mad.

[268] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 220-21; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 82-83; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 114-15; *el-Kâmil*, X, 126-27; Azimî, 185a; *Ikd*, XXI, 244a (*Tarihu Baybars*'tan naklen).

Müslim'in *Harran* ayaklanmasını bastırması hakkında adlarını verdiğimiz bu kaynaklarda geniş bilgiler vardır.

B Ö L Ü M

V.

SÜLEYMANŞAH'IN KUZEY - SURİYE'DEKİ FETİHLERİ VE SONRAKİ OLAYLAR

Haleb bölgesi dışında, hemen hemen bütün *Suriye* ve *Filistin*'i hükümranlığı altında tutan Tutuş ile, başkenti *Musul* olmak üzere, Kuzey - *Irak* ve bütün Kuzey - *Suriye*'yi içine alıp genişlemekte olan *Arap Ukayloğulları* emîrliği hükümdarı Şerefüddevle Müslim arasında siyasal ve askerî çekişme ve çatışmaların şiddetle devam etmekte olduğu 1084 yılında, *Bizans* hâkimiyetindeki *Anadolu*'da başarılı fetihler yaparak bağımsız *Selçuklu* devletini kuran Süleymanşah'ın[269] *Antakya* bölgesine yöneldiğini görüyoruz. *Selçuklu - Bizans* çatışmalarının zirvesini oluşturan *Malazgirt* savaşını izleyen yıllarda, kalabalık ve zinde *Türkmen* unsurlarının *Anadolu*'ya girip burasını yurt edinmeye başlamaları üzerine, güney - doğu *Anadolu* bölgesi gibi, *Antakya* ilinin de *Bizans* ile ilişkisinin kesilmiş bir duruma geldiği sıralarda, sözkonusu şehir, *Bizans*'a tâbi olarak Philaretos Brachamios[270] adlı bir *Ermeninin* yönetiminde bulunuyordu. İmparator Romanos Diogenes devrinde *Bizans*'a birçok hizmetler yapmış olan Philaretos, *Van* bölgesi *(Vaspuragan) Ermenilerinin* soylularından birisi idi. O, *Malazgirt* savaşı sırasında *Palu*'daki *Bizans* kuvvetleri kumandanı bulunuyordu. Özellikle, sözkonusu savaştan sonra *Bizans*'ın *Anadolu*'daki egemenliğinin giderek çökmekte olduğu zamanlarda, etrafına topladığı kuvvetlerle *Maraş* bölgesine yerleşmiş, bu kez, *Bizans*'a tâbi olmayarak *Maraş - Urfa* arasındaki yerleri elegeçirmiş, çok geçmeden *Malatya* ve *Sümeysat (Samsat)* şehir ve kalelerini de yönetimi altına almıştır. Daha sonra Philaretos, 1077/78 yılında, *Gürcistan* prensi David'in çadır muhafızı Abu Kapoğlu Vasil'i bir miktar atlı ile gönderip *Urfa*'yı da elegeçirmiştir. Yine aynı yılda, *Bizans* adına *Antakya*'da valilik yapmakta olan ırktaşı Vasak Pahlavunî'nin, şehirdeki *Bizans* askerleri tarafından öldürülmesi üzerine, soylular taburunca çağrılarak şehir kendisine teslim edilmiştir. Philaretos, 1078/79 yılından beri *Bizans* adına *Antakya* valiliği görevini elinde tutmakta idi[271].

[269] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 45-76.

[270] Bu ad, *Arap* kaynaklarında genellikle Filârdüsü'r-Rûmî (فلاردوس الروى), ya da el-Firdûsü'r-Rûmî (الفردوس الروى) şeklinde geçmektedir.

[271] Ancak Philaretos, başta sultan Melikşah olmak üzere, Süleymanşah, Tutuş ve Müslim'e vergi vermek ve itaat etmek suretiyle kent yönetimini elinde tutabiliyordu.

a) Antakya'nın fethi

Fetih öncesi, faaliyetlerinden ancak en genel çizgilerle söz ettiğimiz Philaretos, 1084 yılında *Antakya*'da, şihne olarak *Türk* asıllı olması muhtemel İsmail adlı müslüman birisini[272] bıraktıktan sonra, yine kendi yönetimi altındaki *Urfa*'ya gitmek üzere[273] kentten ayrılmıştır. Bütün kaynaklarda özellikle belirtildiği gibi, sert bir tabiata sahip olduğu anlaşılan Philaretos, başta *Antakya* olmak üzere, hükümran olduğu şehirlerde, halka ve askerlere kötü davranmakta, onlara şiddetli baskı ve zulümlerde bulunmakta idi. İşte bu nedenle onun yokluğundan yararlanmak suretiyle *Antakya* şihnesi İsmail ve babasının hapsinden kurtulmayı başaran Philaretos'un oğlu Barsama askerlerin ve halkın desteğini sağlayarak *Antakya*'yı, bu sıralarda başkent *İznik*'te bulunan[274] *Anadolu Selçuklu* hükümdarı Kutalmışoğlu Süleymanşah'a teslime karar verdiler[275]; bunu gerçekleştirmek amacıyla Süleymanşah'a[276] özel bir mektup göndererek onu *Antakya*'ya davet

Philaretos'un siyasal ve askerî faaliyetleri için bk. *Urfalı Mateos*, s. 147; *Abu'l-Faraç*, I, 330 vd.; *Anadolu'nun fethi*, s. 120 vd.; *Melikşah Devri*, s. 69-70; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 121 ve bu eserlerdeki bibliyografya.

[273] *Müsâmetü'l-ahbâr*'da (S. 19), bir *Türk emirinin* Süleymanşah'a gelip *Antakya*'yı fethetmesi tavsiyesinde bulunduğu, *Abu'l-Faraç*'ta (I, 331) ise, İsmail'in İranlı olduğu belirtilmiştir. Philaretos'un ordusunda *Türk* askerlerini de kullandığı gözönüne alınırsa (*Abu'l-Faraç*, göst. Yer) İsmail'in, *Müsâmeretü'l-ahbâr*'da sözkonusu edilen "*Türk* emîri" olması mümkündür.

[275] *Urfalı Mateos*'tan (S. 161) başka öteki kaynaklarda Philaretos'un kentte bulunmadığını, *Urfa*'ya, ya da *Rûm*'a, *Müsâmeretü'l-ahbâr*'da (S. 19) ise *Akkâ*'ya kız istemeye gittiği kaydedilmiştir.

[276] *Müsâmeretü'l-ahbâr*'da (S. 19), Süleymanşah'ın bu sıralarda *Birecik*, *Urfa* ve *Diyarbekir* bölgesinde bulunduğu belirtilmiştir.

[275] Anna Komnena (*Alexiad*, s. 64) ve Lebeau (XVI, 185), ayrıca *Urfalı Mateos* (S. 162, not 133), Barsama'nın, babası Philaretos'un *Müslüman* olması nedeniyle ona kızmış ve onu yeniden eski dinine dönmesini sağlamak amacıyla *Antakya*'yı Süleymanşah'a teslime karar verdiğini belirtmektedirler. Ancak Philaretos, egemenliğinde bulunan *Antakya*, *Urfa* ve *Maraş*'ın elinden çıkmasından sonradır ki, çok sayıda hediyelik altın, gümüş ve iyi cins at ve katırlarla birlikte sultan Melikşah'ın katına çıkmak için *Horasan*'a gitmek üzere yola koyulmuş ise de sultanın başka yolla *Kuzey - Suriye*'ye gelmesi nedeniyle onunla görüşmemiş, ancak *Elcezire*'de *(Bet Nahrin)* onun katına çıkmış, hâkim olduğu şehirleri yeniden elde etmek için vergi vermeyi, sultan adına hutbe okutmayı, yani *Selçuklu* vasallığını kabul ettikten başka müslüman da olmuş, hattâ sünnet de edilmiştir. Sultan tarafından istekleri kabul edilen Philaretos, onunla birlikte *Kuzey - Suriye* seferine katılmış, sultan onu, halkının istememesi üzerine *Urfa*'ya göndermeyerek *Maraş*'a atamıştır *(Abu'l-Faraç*, I, 333).

[276] Gerek şihne İsmail'in, gerekse Barsama'nın *Antakya*'ya daha yakın bölgelerde bulunan, hattâ *Antakya* yörelerine akınlar yapan Tutuş'a, ya da şehirden yıllık 30 bin altın vergi alan Müslim'e değil de Süleymanşah'a başvurmaları dikkate şayan olmakla birlikte, Süleymanşah'ın kısa zamanda *Anadolu*'da büyük ve başarılı fetihler yaparak bir devlet kurması dolayısıyla bunu doğal karşılamak bizce yerinde bir sonuç olacaktır.

ettiler[277]. Çağrı mektubunu alan Süleymanşah, hiç tereddüt etmeden bunu kabul etmiş ve yerine, emîr Ebu'l-Kasım'ı bırakarak az sayıda bir atlı kuvveti[278] *Antakya*'ya gitmek üzere, *İznik*'ten ayrılmıştır. Süleymanşah, *Antakya*'ya hâkim olmak isteyen Tutuş ile, kentten her yıl haraç almakta olan Müslim'in *Antakya*'yı feth için gelmekte olduğunu haber alabileceklerini ve dolayısıyla bunu önlemeye çalışabilecekleri ihtimalini gözönünde tutarak, geceleri sürekli bir şekilde hareket, gündüzleri de vadilerde gizlenmek suretiyle kuzeyden güneye bütün *Anadolu*'yu geçmiştir[279]. Böylece *Antakya* yakınlarına erişen Süleymanşah, şehre yaklaşmış olduğu haberinin duyulup yayılmasını önlemek ve dolayısıyla kenti kolayca fethetmek amacıyla bu yörede bulunan ve yerini belirleyemediğimiz *Umrâniye* çiftliğindeki insanların hepsini öldürtmüş ve gizlice şehir surları önüne gelmeyi başarmıştır. Süleymanşah, çok geçmeden şıhne İsmail ile işbirliği yaparak surların şerefelerine ipler attırmak suretiyle bir kısım askerlerini yukarı çıkartmış, onlar da gizlice aşağı inip *Fâris Kapısını* açtıktan sonra bütün atlılar kente kolaylıkla girmişlerdir (10 Şaban Pazar 477 = 12 Aralık Cumartesi 1084)[280]. Böylece şehre girmeyi başaran *Türk* atlıları şiddetli nâralarla mahallelere yayılmaya başladılar. Sabahleyin bunları gören halk, önce bu atlıları Philaretos'un seferden başarıyla dönen askerleri sanmışlarsa da çok geçmeden şehirlerinin *Türkler* tarafından elegeçirildiğini öğrenmişlerdir. Bunun üzerine bir kısım halk, içkaleye, bir kısımı da *Habî-*

[277] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 299; *el-Kâmil*, X, 138.

[278] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 87), 280, Azimî (186a) ve *el-Kâmil*'de (X, 138) 300 atlı, *Müsâmeretü'l-ahbâr*'da (S. 19) 1000 kişi olduğu belirtilmiştir.

[279] Anna Komnena'da (II, 64) ve Lebeau'da (XV, 186) Süleymanşah'ın *İznik*'ten *Antakya*'ya 12 gecede, *Müsâmeretü'l-ahbâr*'da (S. 19) ise beş günde geldiği kaydedilmiştir. *el-Kâmil* (X, 138), *Abu'l-Faraç* (I, 333), İbn Şıhne'nin *ed-Dürerü'l-müntehab*'ında (S. 211, İbnü'l-muallâ'nın *Nihayetü'l-ireb fî Zikri vülâti Haleb* adlı eserinden naklen), Müneccimbaşı'da (*Anadolu Selçukileri*, s. 6) Süleymanşah'ın *İskenderun* körfezini geçerek *Antakya*'ya deniz yoluyla, *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 86) ise dağları, belleri geçerek geldiği belirtilmiştir. Bununla birlikte *İskenderun* körfezinin en dar iki yakasının aşağı yukarı 35-40 km. olması düşünülürse kış aylarına rastlayan 300 atlı ile bu geçiş, o zamanki şartlar altında pek kolay olmasa gerektir. Bu nedenle biz, "denizden geçiş" kaydına pek güvenemiyeceğimizi belirtmek istiyoruz.

[280] *Antakyalı* rahip Mihail'den (*Antakya*'nın fethi ile ilgili bilgiler, onun bize erişen Ioanues Damaskenos'un hayatı adlı eserinin *Giriş* kısmında verilmektedir. Bu eser hakkında bk. *ed-Dürerü'l-müntehab*, s. 212; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 122) naklen *ed-Dürerü'l-müntehab*'da (S. 212), Süleymanşah'ın şehrin kuzeyindeki *el-Kîşâkil*, *el-Kîsâkil* ve *el-Kutâkil* (القياقيل ، القياقيل ، القياقيل) imlâlarıyla yazılan bir dağdan inmek suretiyle 1 Aralık 1084'de şehre girip üç gün içinde kesin olarak hâkim olduğu kaydedilmektedir. *Zübdetü'l-Haleb*'de (Göst. Yer), ayrıca, Süleymanşah'ın 8 Şaban 477 Cuma günü (10 Aralık 1084 Perşembe) kente girdiğinin rivayet edildiğini kaydetmiştir. Bu hususu krş. *Anadolu'nun fethi*, s. 122; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 72.

bü'n-Neccâr (Silpius) dağına[281] sığınmış, bazıları da surlardan aşağı inerek kentten uzaklaşmışlardır[282]. Görüldüğü üzere, 300 kadar az bir atlı kuvveti ile *Antakya*'ya gelmiş bulunan Süleymanşah'a, Mencekoğlu (Mincakoğlu) (ابن منجاق، ابن منجاك)[283] adlı bir *Türkmen* Bey'i atlı kuvvetleriyle katılmış[284], böylece daha da güçlenen Süleymanşah, direnmeye çalışan Philaretos'un bir kısım askerlerini kesin bir yenilgiye uğratmıştır. İçkale dışında şehre kısa sürede ve kolaylıkla hâkim olan Süleymanşah, halka hiç dokunmayarak "aman" vermiş, tutsak alınanları da salıvermiş, *Türk* askerlerinin "*Hıristiyanlara* dokunmamalarını, onlardan hiç bir şey almamalarını, evlerine girmemelerini ve kızlarıyla da evlenmemelerini" yasaklamış ve halka sonderecede iyi davranışlarda bulunmuştur[285]. Daha sonra o, *Kawasyana* denilen *Mar Cassianus*'un büyük kilisesini[286] açtırıp içindeki altında, gümüş vs. gibi değerli şeyleri aldırtmış ve burasını camie çevirttik-

[281] Rivayete göre Habibü'n-Neccâr, *Antakya*'nın ilk Hıristiyanlarındandır, fakat daha sonra *Müslüman* olmuştur. Bu zat, denizden 440 metre yükseklikteki bu dağ üzerinde öldürüldüğü için buraya onun adı verilmiştir. Bu konuda genel bilgi için bk. İA. "*Habibü'n-Neccâr*", "*Antakya*" maddeleri; *Mu'cem*, I, 387.

[282] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 78; Görgü tanığı Antakyalı rahip Mihail'den naklen *ed-Dürerü'l-müntehab*, s. 211; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 121-22.

[283] منجاك *Mençek*, *Münçek*, *Minçek* vb. okunabilir, fakat *Mençek* okunması ihtimali daha kuvvetlidir. Çünkü XI. yy. da *Münçek*, *Minçek* gibi bir biçim için ayrıca bir ünlü işareti kullanılmış olması beklenirdi. Bu adın kesin bir açıklaması yapılamıyor. Aşağıda ancak bir takım benzer kelimeler gösterilmiştir.

F. W. K. Müller : Uigurica III. *Uigurische Avadana Bruchstücke* (I-VIII). Berlin 1922, s. 88, satır 7 : *mäncäk* 'Ruhebett' - *Sanskrit mañcaka*. Yalnızca eski Uygarcada bulunan dinî bir terim niteliğinde, kişi adı olarak kullanılmış olması düşünülemez.

W. Radloff : *Uigurische Sprachdenkmäler*, *Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen, herausgegeben von S. Malov*. Leningrad 1928. Belge 76, satır 6 (S. 129-130) *Mäncük* kişi adı olarak geçmektedir, *män* 'ben' +*çük* küçültme eki. Oğuzca için de +*cak/cek*, +*çak/çek* küçültme ekiyle *Mencek* 'benceğiz' gibi bir ad düşünülebilir. Fakat bu ad, başka bir yerde görülmediği için bu ancak hipotetik bir açıklama oluyor.

Derleme Sözlüğü, IX, TDK, Ankara 1977, s. 3160 *mençük* 'kısa boylu, çirkin' (yalnız Ordu'da), s. 3159 *mençik/mençük* 1. 'kedi yavrusu' (Samsun), 2. 'domuz yavrusu' (Konya). Hayvan adlarının kişi adı olarak kullanılması oldukça yaygındır. Fakat bunlar sonderecede dar bir alanda kullanılan kelimeler oldukları için iyi bir açıklama olmaz. Krş. ayrıca s. 3160 *menç* 'koyun, keçi yavrusu' (Muğla).

K. K. Yuhadin : *Kırgızca - Orusça Sözdük*, Moskva 1965, s. 525 *mençik* 'mal, mülkiyet'. Bu notu bana veren Doç. Dr. Semih Tezcan'a teşekkür etmeliyim.

[284] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 87.

Ancak bu *Türkmen* beyinin kimliği ve faaliyetleri hakkında şimdilik hiçbir bilgiye sahip değiliz.

[285] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 299; *Abu'l-Faraç*, I, 331; *Urfalı Mateos*, s. 161.

[286] *Arap* kaynaklarında bu kilisenin adı, *el-Kusyân*, ya da *Biatü'l-kusyân* olarak geçmektedir (*Mu'cem*, I, 382; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 78. *el-Kâmil*'de (X, 139) ise, bu içkalenin adı olarak verilmiştir.

ten sonra 15 Şaban 477 (17 Aralık 1084) tarihinde, 110 müezzin tarafından okunan ezandan sonra çok kalabalık bir cemaatın katıldığı cuma namazı kılınmıştır. Fakat öte yandan, içkaleye çekilen bir kısım *Antakyalı* askerler teslim olmayarak direnmeye koyulmuşlardır. Burada yapılan çarpışmalarda bulunmuş olan rahip Mihail'in anlattıklarına göre[287], içkaleyi savunmaya çalışan askerler, *Artah* kalesinde bulunan *Türkmen* kuvvetlerinin de yardımını sağlamışlardır. Fakat bütün bu çabalara rağmen Süleymanşah'ın şiddetli baskısı karşısında dayanamayıp "aman" ile teslim olmak zorunda bırakılmışlardır. Böylece içkale de Süleymanşah tarafından feth edilmiştir (12 Ramazan 477 = 12 Ocak 1085)[288].

Süleymanşah, gerek şehir içinden, gerekse içkaleden elegeçirilen çok sayıdaki ganimetleri[289] değerinden düşük fiatla da olsa, dışarı çıkarılmayıp yine kent içinde satılmasını emretmiştir. *Antakya* halkı, Süleymanşah'ın kendilerine göstermiş olduğu bu olumlu ve âdilâne davranışlardan ötürü çok mutlu olmuş ve onun yönetimini, Philaretos'unkinden çok daha iyi bulmuşlardır. Ayrıca onlar, büyük kiliselerinin camie çevrilmesi dolayısıyla Süleymanşah'tan aldıkları izinle *Meryem Ana* ve *Aziz Cercis* adlı iki kilise inşa ettirmişlerdir[290]. Ayrıca Süleymanşah, şehirde savaş sırasında

[287] *ed-Dürerü'l-müntehab*, s. 212-13.

Kuşatma savaşı sırasında bizzat içkalede bulunan ve kalenin teslîminden sonra tutsaklarla birlikte götürülen rahip Mihail, tanık olduğu bütün olayları pek üzüntülü olarak bize anlatmakta ise de Süleymanşah'ın "Bütün tutsakların salıverilmesi" buyruğunu münadiler vasıtasıyla halka bildirmesi üzerine, sonderecede sevinmiştir (Göst., yer).

[288] *Zübdetü'l- Haleb*, II, 86-88; *Mir'âtü'z-seman*, s. 229; *el-Kâmil*, X, 138-39; *ed-Dürerü'l-müntehab*, s. 212-13; *Abu'l-Faraç*, I, 331; *Urfalı Matteos* s. 161-162; Azimî, 185b; *Mu'cem*, I, 382-388 (Burada *Antakya*'nın tarihî coğrafyası hakkında geniş bilgi verilmiştir); *el-A'lâk* (Topkapı Sarayı, Revan Köşkü, nr. 1564), 210b-211a; *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 19-20; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 117; Müneccimbaşı, s. 6-7; Anna Komnena, II 64; Lebeau, XV, 185-86; krş. *Anadolu'nun Fethi*, s. 121-24; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 71-72; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 121-22.

Azimî (182b-183a) ve bundan naklen İbn Şihne (*ed-Dürer*, s. 131), *Antakya Kapısındaki Deyrü'l-mülk*'te bakır bir at üzerinde yine bakırdan yapılmış, ok torbalarıyla birlikte 7 *Türkmen* askerini tasvir eden bir tılsım bulunduğunu kaydetmiştir. Gerçekten dikkate değer olan bu kaydın tarihî bir gerçekle herhangibir ilişkisinin olabileceğini pek sanmıyoruz. Bu tılsım hakkında bk. M. F. Köprülü, Cumhuriyet Gazetesi (1936, nr. 4450), s. 3.

Zübdetü'l-Haleb'de (II, 87-88), *Antakya*'nın fethiyle ilgili olarak İbn Uhtu's-Sâbî adlı bir müneccim tarafından kadı Ebu'l-Fazl b. ebî Cerâde'de bulunan bir kitabın arkasında "*Antakya* şehrine şu, şu tarihte gece, düşman, yani *Rum* girecektir" sözlerinin yazılmış olduğu kaydediliyor. Bu yazıları gören *Haleb Mirdasoğulları* emîri Mahmud, kendi zamanında *Antakya*'nın kente çok şiddetli saldırılarda bulunan Bekçioğlu Afşin tarafından almacağını bir toplantı sırasında söylemiştir. Ancak *Zübdetü'l-Haleb*'de, adıgeçen müneccimin sözlerinin, Süleymanşah'ın şehri feth ile yerine geldiği belirtilmiştir.

[289] *Zübdetü'l-Haleb*'de (Göst. yer)., Süleymanşah'ın, bu ganimetlerden değerli olanlarını, yıllık vergi almak suretiyle Philaretos'un metbûu bulunan Şerefüddevle Müslim'e gönderdiği belirtilmiştir.

[290] *Anadolu'nun Fethi*, s. 123.

yıkılan yerleri onartmış, sözünde durup şehrin alınmasında kendisine yardımcı olan şıhne İsmail ile, içkaleyi teslim eden kale kumandanını, yine eski görevlerinde bırakmıştır[291]. Süleymanşah, o devir *Hıristiyan* âleminin kutsal kentlerinden sayılan *Antakya*'nın fethini, özel bir elçiyle sultan Melikşah'a bildirmiş, bunun üzerine çok sevinen sultan, her yerde müjde davulları vurulmasını emretmiş, başkent *İsfahan* halkı, bu uğurlu fethi kutlamış ve devrin ünlü şairi Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdî (Ölümü 1113) bu fetih nedeniyle bir kaside kaleme almıştır[292].

Şehrin Süleymanşah tarafından fethini haber alan ve bu sıralarda *Urfa*'da bulunan Philaretos, buna çok üzülmüş ve sultan Melikşah'ın buyruğu ile daha önce yönetmekte olduğu *Maraş*'a çekilmek zorunda kalmıştır[293]. Öte yandan Süleymanşah, *Antakya*'ya bağlı olan *Bagras*, *Derbesak*, *Artah*, *Hârim*, *Süveydiye* vs. gibi kale ve şehirleri birer birer fethetmeyi başarmıştır[294].

b) Süleymanşah - Müslim ilişkileri: Kurzâhil savaşı

Süleymanşah'ın *Antakya* ve yörelerini fethinden sonra *Irak* ve Kuzey-*Suriye*'de tek başına egemenlik kurma yolunda büyük çabalar göstermekte olan *Musul Ukayloğulları* emîri Şerefüddevle Müslim ile başlayacak olan ilişkilerinin anlatımına geçmeden önce, adıgeçen emîrin *Antakya*'nın düşmesinden önceki ve sonraki siyasal ve askerî faaliyetleri üzerinde genel çizgileriyle duralım:

Sultan Melikşah, gerek *Anadolu*, gerekse *Suriye Selçuklu* devletlerinin, imparatorluğa tâbi olmalarına rağmen sürekli bir kontrol altında tutmasında önemli ve merkezî bir durumda olması dolayısıyla *Selçuklu* vasalı *Mervanoğulları* ailesinin elinde bulunan *Diyarbekir* bölgesini, yönetim bakımından da imparatorluğa bağlanmasına karar vermişti. Bu kararın uygulanmasını sağlamak amacıyla sultan, bu sıralarda başkent *İsfahan*'da bulunan halife el-Muktedî Biemrillah'ın azlettiği[295] veziri Fahruddevle b. Cehîr'i Haziran/Temmuz 1083 tarihinde melik sıfatıyla *hil'at*, *kûs* ve *sancak* vererek halife ve sultan adlarına hutbe okutmak, para bastırmak ve devlete her yıl düzenli olarak vergi vermek şartlarıyla *Diyarbekir* bölgesi hâkimliğine atadı. Ayrıca, *Acem Irak*'ı genel valisi Sâduddevle Gevherâyin, hâcib Altuntak, *Türkmen* beylerinden *Hulvan* hâkimi Artuk, *Malazgirt* ve *Muş* hâkimi

[291] *Abu'l-Faraç*, I, 331; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 229; *el-Kâmil*, X, 139.

[292] *el-Kâmil*, göst., yer.; *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 21; *Mu'cem*, I, 387.

[293] *Abu'l-Faraç*, I, 333.

[294] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Anadolu'nun Fethi*, s. 123; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 69 vd.

[295] Bu konularda geniş bilgi için bk. A. Sevim, *Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasî faaliyetleri*, Belleten (1962), XXVI/101, s. 129 vd.; aynı müell. *Diyarbekir bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna katılması*, Atatürk Konferansları (1971-72), V, 299-307.

Sunduk, Demleçoğlu Muhammed, Çubuk, vasal *Hille* emîri Mansur ve oğlu Sadaka gibi imparatorluğun değerli ve işbilir emîr ve kumandanları, kendisine yardımla görevlendirildiler. Başkumandan Fahruddevle ve ve adları geçen emîr ve kumandanların yönetimindeki *Selçuklu* ordusu, *Diyarbekir - Ahlat* arasındaki kent ve kaleleri kuşatıp sıkıştırmaya başladılar. Bu sıralardaki *Mervanlı* emîri Mansur, *Musul*, *Elcezire* ve *Haleb* hâkimi emîr Şerefüddevle Müslim'e özel ulaklar göndererek *Âmid*, *Cizre* ve daha başka şehir ve kaleleri kendisine vermek şartı ile yardım önerisinde bulundu ve "Aynı âkıbetin bir gün kendi başına da gelebileceğini" hatırlattı. Müslim, eskidenberi aralarında sürüp gelen güvensizliğe ramğen ona yardıma karar verdi. Kendi ülkesinin de bir gün fiilen *Selçuklu İmparatorluğu* sınırlarına katılması ihtimalini düşünen Müslim, sözkonusu *Diyarbekir* harekâtının durdurulması hususunda bizzat sultan katında girişimde bulundu ise de olumlu bir sonuç alamadı ve kuvvetleriyle birlikte *Âmid*'e gelip sur dışında konakladı. Görünüşte daima sultan Melikşah'a bendelik arzeden, gerçekte ise, başında bulunduğu *Arap Ukayloğulları* emîrliğinin sınırlarını, *Selçuklu* devleti aleyhine genişletmek amacıyla planlar yapıp uygulayan Müslim, böylece bu davranışlarıyla da tâbi olduğu *Selçuklu İmparatorluğuna* karşı silâh kullanmaya kalkışmış bulunmakta idi. Fakat o, *Selçuklu* ordusunun çokluğu karşısında çarpışmaya katılmaya cesaret edememiş ve ırktaşı Fahruddevle ile barış girişiminde bulunmuş ise de, bir gece yarısı Artuk Bey'in *Türkmenlerinin* baskınına uğramış (31 Temmuz 1084), ancak çok az bir kuvvetle güçlükle *Âmid* surları içine sığınabilmiştir. Fakat Müslim, çok geçmeden, şehrin çıkış yollarının koruma görevi üzerinde bulunan Artuk Bey ile anlaşarak kuşatmadan kurtulup *Rakka*'ya dönmeyi başarmıştır (Ağustos 1084). Bunun üzerine başkumandan Fahruddevle, "İmparatorluğun vasallarından olan Müslim'in, Mervanoğlu ile birlik olup *Selçuklu* ordusuna karşı askerî harekâta giriştiğini, imparatorluğun emîrleri arasında bulunan Artuk Bey'in de onunla anlaşıp onu kuşatmadan kurtardığını, ayrıca kuvvetleriyle birlikte ordudan ayrılarak savaşa devam etmediğini" sultan Melikşah'a bildirmiştir. Müslim'in imparatorluğa savaş girişiminde bulunduğuna çok kızan Melikşah, onun yönetimindeki *Musul*, *Cezire*, *Haleb* şehir ve yörelerini Fahruddevle'nin oğlu Amîdüddevle'ye ıkta ile (1084/85) emîr Kasîmüddevle Aksungur, Sâduddevle Gevherâyin, hâcib Humartegin ve Artuk Bey'i de kendisine yardımcı olarak görevlendirmiş, hattâ çok geçmeden bizzat ordusuyla birlikte bu harekâta katılmıştır. Sultan *Musul*'a bağlı *Bevâzîc* yörelerinde karargâh kurduktan sonra vasallara ait kent ve yörelerin tahrip edilmemesi ve özellikle *Selçuklu* ailesinin akrabası bulunan Müslim'in herhangibir biçimde zarar görmemesini sağlamak amacıyla ona veziri Nizamülmülk vasıtasıyla bir mektup göndererek "Sultanın katına gelip afv dilemesini" bildirdikten başka, oğlu Müeyyedülmülk'ü göndermiş ve "Kendisine hiç dokunulmayacağı"

hususunda güvence vermiştir. Sonderecede sıkışık bir duruma düşen ve bu sıralarda *Rahbe*'de bulunan Müslim, Nizamülmülk'ün haberine çok sevinmiş, borç almak suretiyle satınaldığı değerli armağanlarıla *Bevâzîc*'e gelip sultanın katına çıkarak ondan afv dilemiştir. Bunun üzerine sultan, ona izzet ve ikramda bulunduktan başka, "Bütün isteklerinin yerine getirilmesi" hususunda emirler verdi. Bunun bir sonucu olarak, başta *Musul* olmak üzere, *Elcezire* ve *Suriye*'de sahip olduğu bütün ıktaların iadesi hususunda yeniden tevkiler yazıldı. Ayrıca kendisinin ıkta bölgesi *Haleb*'e yönelmiş olan Tutuş'a "Buralarda askerî hareketlerde bulunmaması" konusunda bir mektup gönderildi. Böylece Müslim, sultanın afvına mazhar olduktan başka eskiden yönetiminde tuttuğu bölgelere yeniden sahip olmuştur[296].

Bevâzîc'ten sultanın katından büyük bir sevinçle ayrılan Müslim, *Kadisiye*'ye geldiği zaman yiyecek bakımından çok sıkışık bir duruma düşen askerlerinden büyük bir kısmı, kendisini terk edip *Antakya*'ya giderek Süleymanşah'a katılmışlardır. Süleymanşah onlara çok miktarda yiyecek maddeleri ve ayrıca ıktalar vermiş ve iyi davranışlarda bulunmuştur. Bundan başka eski *Haleb* hâkimleri *Mirdasoğlu* Şebib ve Mansur, bir kısım *Kilâboğulları* kabilesi kuvvetleri Müslim'e karşı Süleymanşah'a katılarak onunla "Birbirlerine karşı düşmanca davranışlarda bulunmayacakları" hususunda anlaşmaya varmışlardır. Süleymanşah onlara *Antakya* yörelerinde ıktalar vermiştir[297].

Süleymanşah'a yapılan sözkonusu bu katılmalar nedeniyle Müslim askerî yönden oldukça zayıf bir duruma düşmüştür. Bu nedenle o, *Anadolu* ve *Suriye*'yi birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunan ve her yıl 30 bin altın vergi almakta olduğu[298] *Antakya*'yı sessiz sedasız feth ediveren ve dolayısıyla yönetimi altına geçen *Haleb* bölgesine dayanmak suretiyle kendi hükümranlık alanlarını tehdit eder bir duruma gelen Süleymanşah ile tek başına bir çarpışmaya giremeyeceğini anlayan Müslim, bir müttefik aramaya koyuldu. Bu amaçla o, hiç tereddüt ekmeksizin, daha önce, kuşatılmak suretiyle kendisini çok güç durumda bulunduğu *Âmid* surlarından kurtaran eski dostu Artuk Bey'e başvurdu. Bu sıralarda Artuk Bey, sultan Melikşah ile arasının açık ve gergin bir duruma gelmesi nedeniyle bir daha onun teveccühünü kazanamayacağını anlamış ve onun hizmetinden ayrılmaya karar vererek buyruğu altındaki *Türkmenlerle Suriye*

[296] *Diyarbekir Selçuklu* askerî harekâtının bütün yönleri ve bu arada Müslim'in faaliyetleri hakkında tafsilât için bk. Adları geç. Makaleler.

[297] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 88-89.

Süleymanşah'ın Antakya halkına gösterdiği âdil davranışlarının, sözkonusu katılmalara sebeb olması doğal sayılmalıdır.

[298] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 215.

Selçuklu meliki Tutuş'un hizmetine girmiştir (1085 başları)[299]. Tutuş tarafından, *Müslüman* ve *Hıristiyanlarca* kutsal sayılan *Kudüs* valiliğine atanan Artuk Bey, gerek sultan Melikşah'a olan kırgınlığı, gerekse başarılı fetihler yapmakta olduğu *Anadolu*'daki görevinden alınmasında rol oynayan Süleymanşah'a karşı şiddetli bir öç alma duygusunun etkisi altında, Müslim'in önerisini kabul ile onunla birleşmeye karar vermiştir. Bunun bir sonucu olarak her ikisi arasında şöyle bir antlaşma yapılmıştır:

1 — Müslim, Artuk Bey gibi sultan Melikşah'a tâbilikten ayrılacak,

2 — *Suriye Selçuklu* meliki Tâcüddevle Tutuş "Büyük Sultan" olarak tanınacak,

3 — Sünnî *Bağdad Halifeliğin*den ilgi kesilerek şiî *Mısır Fatımî Halifeliğine* bağlanılacak.

Görüldüğü üzere, şiî *Mısır Halifeliğine* bağlı ve *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*na karşı, büyük bir siyasal ve askerî birleşme oluşturulmuş olacaktı. Artuk Bey ve Müslim, bu planlarını gerçekleştirmek amacıyla, bir yandan durum Tutuş'a açıklanırken, öte yandan da Müslim, amcası Mukbil b. Bedran'ı *Mısır*'a gönderip "*Irak*, *Elcezire*, *Suriye* ve *Filistin*'in elegeçirilmesi ve Tutuş'un sultanlığı altında kurulacak olan devletin şiî inançlı olup kendilerini tanıyacağını, bütün bunları gerçekleştirebilmek için de kendilerine askerî yardımın gerekli olduğunu" bildirdi. Müslim'in bu önerisi halife el-Mustansır ve veziri Bedrülcemalî tarafından olumlu bulunmuş ve sevinçle karşılanmıştır. Bedrülcemalî, durumu daha iyi öğrenmek amacıyla oğlu el-Efdal ve İbnü'l-Mağrıbî'nin de içinde bulunduğu bir heyeti Mukbil ile birlikte *Dımaşk*'a gönderdi. Heyet burada Tutuş ile müzakerelerde bulunmuş, ancak uygulanacak kararlar almak üzere, bu sıralarda *Karkîsiyâ*'da[300] bulunan Artuk Bey ile *Haleb*'de bulunan Müslim'i çağırmak üzere Mukbil görevlendirilmiştir. Fakat Mukbil, *Haleb*'e geldiği zaman Müslim'in biraz sonra üzerinde duracağımız gibi Süleymanşah ile yaptığı savaşta yenilip öldürülmüş olduğunu öğrendi. Burada çok kalmayan Mukbil, derhal *Karkîsiyâ*'ya Artuk Bey'in yanına gelip ona Müslim'in ölümüne rağmen "*Dımaşk*'a giderek orada yapılacak müzakerelere katılması gerektiğini" bildirmiştir. Sıbt b. el-Cevzî'nin bu konuda verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre[301], Müslim'in ölümü üzerine, sözkonusu ittifakın ve alınacak kararların gerçekleşmesine pek ihtimal vermeyen Artuk Bey,

[299] Tutuş, kendisine katılan Artuk Bey'e, derhal *Kudüs* ve yörelerini ıkta etmiştir. Burada emîr Atsız'ın valisi Turmuş ile dayısı ve kızı oturmakta idiler. Artuk Bey, kenti Turmuş'dan teslim almış, Atsız'ın yakınları buradan ayrılmışlardır. Tutuş, bir süre sonra *Sarhad* şehrini de Artuk'un ıkta alanına dahil etmiştir (*Mir'âtü'z-zaman*, s. 212). Bütün bu konuların tafsilâtı hakkında bk. Yukarıda göst. Makl.

[300] *Kerkîsiyâ* da denilen *Elcezire*'de *Fırat*'ın sol kıyısında *Hapur* kolu yanında bir şehir. Genel bilgi için bk. İA. "*Karkîsiyâ*" mad.

[301] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 235-36.

Mukbil'in önerisinin artık değerini yitirdiği düşüncesiyle *Dımaşk*'a gitmemiştir. Fakat bununla birlikte ona "*Elcezire*'de kalarak buradan *Türkmenleri*, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*na karşı ayaklandıracağını ve onları, oturdukları bölgeleri bırakıp *Suriye*'ye göçe ikna edeceğini" bildirmiştir[302]. Böylece Artuk Bey'in daha önce anlaşmış olmasına rağmen bu ittifakın gerçekleşmesi için pek olumlu girişimlerde bulunmadığı görülüyor. Nitekim o, Süleymanşah'a karşı Müslim'in yanında savaşa katılmadıktan başka, Müslim'in safında yer alan kendi maiyyeti emîrlerinden Çubuk Bey de çarpışma sırasında Süleymanşah tarafından geçmiştir. Ayrıca Tutuş'un, bu ittifak fikrini ne ölçüde benimsediği ve *Mısır* hayetiyle *Dımaşk*'ta yapılan müzakerelerin ne duruma geldiği hususunda, bu konuda bilgi veren biricik kaynak niteliğini hâlâ koruyan Sıbt b. el-Cevzî'de, herhangibir kayda rastlanmamıştır[303]. Bununla birlikte sözkonusu ittifakın gerçekleşmemiş olduğunu kesinlikle ifade edebiliriz.

Daha önce, *Antakya*'yı elegeçirmek için bir girişimde bulunduğunu gördüğümüz Müslim, *Antakya* ve yörelerine hâkim olan Süleymanşah'ın *Haleb*'i de alma ihtimaline karşı, yukarıda üzerinde durduğumuz siyasal yollarla birtakım önlemler almaya çalıştıktan başka *Haleb*'e iki bin atlı da göndererek savunma hazırlıklarına başlamıştır. Bütün bunlarla beraber o, ayrıca bizzat Süleymanşah'a *Haleb*'deki nâibi İbnü'l-Hulzûn ile gönderdiği bir mektupta "Daha önce *Antakya* hâkimi olan Philaretos, sultana yıllık vergi göndermekte idi, şimdi ise şehre sahip olduğun için bu vergiyi senin göndermen gerekmektedir. Eğer sultana itaat ediyorsan bunu derhal bana gönder, aksi takdirde sultana karşı isyan etmiş olacaksın ki, bundan da beni haberdar et" şeklinde ağır bir dil kullanmıştır. Süleymanşah, kendisinin *Antakya*'yı fethi konusunda birtakım siyasal yanıltmacalara başvuran Müslim'e "Sultana itaat etmek, adına hutbe okutup para bastırmak benim biricik şiârımdır. Ben *Antakya* ve öteki küffar şehirlerini, ancak onun varlığı yüzünden, Tanrı'nın benim elimle feth ettirmiş olduğunu, kendisine bildirdim. Benden istediğin paraya gelince, daha önceki *Antakya* hâkimi kâfir idi. O, kendisi ve adamları için başvergisi veriyordu, böylece kendilerini *İslâm* cihadından koruyorlardı; halbuki şimdi *Antakya* hâkimi olan ben, çok şükür *Müslümanım*, sultanın ordusuna mensubum ve Tanrı'nın cihad buyruğunu yerine getirmekteyim. Artık *Antakya Müslümanların* elinde bulunuyor. Ben, *Müslüman* olarak sana nasıl başvergisi ödeyebilirim?" biçiminde cevap vermiştir. Müslim'in mektubunu getiren İbnü'l-Hulzûm, Süleymanşah'a "Biz, sizden almamız gereken vergiden başka hiç

[302] Artuk Bey'in daha sonraki faaliyetleri hakkında bk. Yukarıda adıgeçen makl., s. 140 vd.

[303] *Mir'âtü'z-zeman*, göst., yer; *Anadolu'nun Fethi*, s. 152-53.

bir şey bilmeyiz" diyerek ona ağır bir dille hitap etmiştir[304]. Böylece Süleymanşah ile Müslim arasında şiddetli bir düşmanlık havası esmeye başladı[305]. Gerek Müslim'in tutarsız hareketleri, gerekse elçisinin kaba davranışlarına sonderecede kızan Süleymanşah, derhal atlı kuvvetlerini göndererek *Menbic*'ten *Maarretünnûman*'a dek olan *Haleb* bölgesini yağma akınlarına uğratmış ve çok sayıda deve, koyun ve binek hayvanı elegeçirmiştir[306]. Malları yağmaya uğratılan bu yöreler halkı, Süleymanşah'a şikâyette bulunmaları üzerine o, "Benim, şeriatın yasakladığı *Müslüman* halkın malını yağmalatma âdetim değildir ve bundan nefret ederim. Ama sizin emîriniz, beni, kâfir yerine koymak suretiyle buna âdeta zorladı" diyerek onlardan özür diledi ve askerlerine "Salıverilmesi" hususunda buyruk göndermesi üzerine, hayvanlar sahiplerine teslim edildiler[307]. Öte yandan Süleymanşah'ın askerlerinin bu yağma hareketlerini haber alan Müslim, bu akınları önleyemediği, ya da Süleymanşah'la gizli bir ilişki kurup *Haleb*'i ona teslim etme ihtimali nedenleriyle[308] *Haleb*'deki veziri Ebu'l-İzz b. Sadaka'yı azil ile tutuklatarak bütün servetine elkoymuş ve yerine, bu sıralarda yanında bulunan İbnü'l-Hulzûn'u atamıştır. *Haleb*'e gelip yönetimi eline alan İbnü'l-Hulzûn, gerek yağma akınlarının tekrar edilmemesine engel olmak, gerekse ve özellikle, Müslim'in savaş için yeteri ölçüde zaman kazanmasını sağlamak amacıyla Süleymanşah'a barış önerisinde bulunmuştur[309]. Öte yandan Müslim, askerî hazırlıklarını bitirip *Haleb*'e gelmekte iken *Haleb* muhafız kuvvetleri kumandanı Şerif Hasen el-Huteytî'den, kendisi ile *Haleb*'de oturan Müslim'in kardeşi Ali b. Kureyş arasında, şehrin Süleymanşah'tan korunması hususunda anlaşmazlık çıktığını bildiren bir mektup almıştı. Şerif el-Huteytî ona "Süleymanşah'ın *Antakya*'da halka gösterdiği iyi ve âdil davranışları, *Haleb*'de halk arasında yayılmış bir durumdadır. Halkın, gizlice Süleymanşah'la ilişki kurarak *Haleb*'i ona teslim etmesinden endişe etmekteyim" demiştir. Bunun üzerine,

[304] *el-Kâmil*, X, 139-140; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 229; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 89; Lebeau, XV, 186; *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 20.

[305] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 89), *Haleb Reisi* Şerif Hasen el-Huteytî ve Müslim'in adamlarının, onun, sultan Melikşah ile arasının düzelmesi nedeniyle Süleymanşah'la barış yapması halinde, kendilerini tutuklayıp bütün servetlerine el koyması ihtimalini düşünerek Süleymanşah ile arasının açılması hususunda büyük çabalar gösterdikleri belirtilmiştir.

[306] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 229; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 90.

el-Kâmil'de (X, 140) ise, Süleymanşah'ın yıllık vergi konusundaki Müslim'in isteklerini reddetmesi üzerine, *Antakya* yörelerinin yağma akınlarına uğratıldığı kaydedilmiştir.

[307] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 229), hayvanların bir kısmının, 1 altın, ya da 1 gümüş karşılığında sahiplerine teslim edildiği rivâyeti de ayrıca kaydedilmiştir.

[308] *Zübdetü'l-Haleb*, göst., yer; krş. not 313.

[309] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 90.

Biraz sonra görüleceği üzere Müslim, İbnü'l-Hulzûm'un bu barış önerisinden çok geçmeden *Antakya* üzerine yürüyecektir.

halka önayak olması ihtimalini düşünen Müslim, kardeşi Ali'yi tutuklamasını bildirmesi sonucunda el-Huteytî, onu yakalatıp hapsetmiş, 10 bin altınlık hazinesine elkoymuş ve ayrıca ıktaı olan *Menbic* kalesi elinden alındıktan başka *Haleb*'deki adamları da gözaltında tutulmak suretiyle *Haleb*'in sonu ile ilgili girişebileceği olumsuz faaliyetleri önlemiş oldu [310]. Çok geçmeden *Kâbusiyye*'den hafif kuvvetlerle *Fırat*'ı geçen Müslim, buyruğu altındaki *Türkmen* atlılarıyla kendisine katılan Çubuk Bey ile birlikte, *Antakya*'yı kuşatmak üzere, *Haleb*'in kuzeyindeki *Azaz* yörelerine gelip kondu (Safer 478 = Mayıs/Haziran 1085). Burada Müslim'in yakın arkadaşları kendisine "*Antakya* üzerine yürünmeyip *Haleb* yörelerinde kalınmasını ve Süleymanşah ile barış için girişimlerde bulunulmasını" tavsiye etmişlerse de [311] o, bunları dinlememiş, yanındaki emîrlerle birlikte, *Sümeysat*'tan sağladığı bir *Ermeni* birliği, *Kays*, *Kilâb* ve *Nümeyroğulları* kabilelerine ait atlı kuvvetlerinin ve ayrıca *Haleb* muhafızlarının da kendisine katılmasıyla oluşan altı binden fazla sayıdaki bir ordu ile *Azaz*'dan hareketle şimdiki *Afrîn* çayının *Amîk* ovası yörelerinde bulunan *Kurzâhil*'e [312] gelip kondu [313]. Öte yandan Müslim'in oldukça kalabalık bir orduyla gelmekte olduğunu haber alan Süleymanşah, dört bin atlıdan oluşan kuvvetiyle derhal *Antakya*'dan çıkmış ve Müslim'in kuvvetlerinin konakladığı *Kurzâhil* yakınlarına değin gelmişti. Her iki taraf burada 24 Safer 478 (20 Haziran 1085) tarihinde ikindi vakti savaşa tutuştular. Yavaş yavaş guruba inmekte olan ikindi güneşinin rahatsız eden ışınları Müslim'in askerlerinin gözlerine karşı geliyordu. Hiç beklemediği bir zamanda çarpışmalara başlamak zorunda bırakılan Müslim'in morali bu nedenle oldukça bozulup sarsılmıştı. Özellikle çarpışmaların en kritik anında, saflarında yer alan Çubuk Bey'in *Türkmen* atlılarıyla birlikte Süleymanşah tarafına geçmesi üzerine, esasen Müslim'e kırgınlıkları dolayısıyla savaşmayan [314] *Arap* askerleri – sağ kanatta *Kilâboğulları*, sol kanatta *Numeyroğulları* kuvvetleri olmak üzere – bozulup geri çekilmişlerdir. Ancak o, kendine sadık kalan dört yüz *Ukaylî* atlısıyla bir süre daha dayanmaya çalışmış ise de başarılı olamamış, ikindi vakti *Haleb-Antakya* il sınırının başlangıç yörelerinde bulunan *Akabe*'ye gitmiştir [315]. Bu arada *Haleb* muhafız kuvvetlerinin ağır kayıplar vererek

[310] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 230; *Zübdetü'l-Haleb*, göst., yer.

[311] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 90.

[312] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 91; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 118; Azimî, 186a; *Mu'cem*, IV, 56-57. Bu yer adı, Urfalı Mateos'ta (S. 164) *Bızah* (*Haleb*'in kuzey - doğusundaki *Bizâa* veya *Buzâa*) olarak, *el-Kâmil* ve *Müsameretü'l-ahbâr*'da ise yer belirtilmemiştir.

[313] Konak yerinde Müslim'e bir kavun getirilmiş, beraberindeki bir amcaoğlu ile bunu yemişlerdir. Amcaoğlu ona "Kavunu yeyiniz, her kim sağ kalırsa bunu ailesine haber versin, ölen kimse de obur olarak Tanrı'ya mülâki olsun" demiştir. Bunun üzerine Müslim, ona "Biz senin uğruna savaşacağız ey amcaoğlu" diye cevap vermiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 91).

[314] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 92.

[315] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 234.

bozulması üzerine, Müslim de tutunamayıp geri çekilmek zorunda kalmış ise de kendisini yakından izleyen Süleymanşah'ın atlılarının mızrak darbeleri altında "Ey uğursuz *Suriye* ülkesi" diyerek can vermiştir [316]. Yapılan savaşta Müslim'in kuvvetleri ona karşı olan kırgınlıkları nedeniyle çarpışmaya devam etmediklerinden dolayı fazla kan dökülmemiş ise de kendisiyle birlikte bir süre direnen *Haleb* muhafızlarından 400 kadar asker Müslim ile birlikte hayatlarını yitirmişlerdir. *Anadolu* fatihi Süleymanşah, kazandığı bu önemli zafer ile Müslim'in, *Mezopotamya* ve Kuzey - *Suriye*'yi içine alıp yavaş yavaş bütün *Suriye* ve *Filistin*'e dek yayılma planlarıyla genişlemekte olan emîrliğine son vermiş ve dolayısıyla *Suriye* ve *Filistin*'de *Selçuklu* egemenliğin yerleşmesinde çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasalı durumunda olan *Musul Ukayloğulları* emîri Müslim'in *Anadolu Selçuklu* hükümdarı tarafından ölümle bertaraf edilmesi, Süleymanşah-sultan Melikşah ilişkilerini nazik bir duruma getirmiş oluyordu. Nitekim Sıbt b. el-Cevzî'ye göre [317], sultan Melikşah Müslim'in ölümünden sonra ordusuyla Kuzey - *Suriye*'ye gitmek üzere İsfahan'dan hareket etmişti. Fakat çok geçmeden Süleymanşah'ın da Tutuş'la yapacağı savaşta hayatını yitirmesi, böyle bir sorunun ortaya çıkmasına esasen gerek bırakmayacaktır.

c) Tutuş - Süleymanşah savaşı

Süleymanşah, Müslim'in ölümü ile biten *Kurzâhil* savaşından sonra *Kuzey - Suriye*'nin en önemli kenti olan *Haleb* üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı (Rebiülevvel 478 başları = Haziran/Temmuz 1085). Şehir, *Haleb* muhafız kuvvetleri kumandanı Şerif el-Huteytî lâkaplı Ebû Ali Hasen b. Hibetullah el-Haşimî'nin [318] yönetiminde bulunuyordu, kale ise Müs-

[316] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 90-92; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 229, 234; *el-Kâmil*, X, 139-140; *Tarihü'l-bâhir*, s. 6 vd.; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 118; Urfalı Mateos, s. 163-64; Azimî, 185b; *Abu'l-Faraç*, I, 332; Lebeau, XV, 187; *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 20; krş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 73-74; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 122; İA. "*Müslim b. Kureyş*" mad.

Zübdetü'l-Haleb (II, 92) ve Urfalı Mateos'ta (Göst., yer), Müslim'in kendi adamları, *Zübdetü'n-nusra*'da (S. 79) ise hamamda bir hâdimi tarafından öldürüldüğü belirtilmiştir.

Süleymanşah, daha sonra Müslim'in cesedini aldırıp kuşatmaya giriştiği *Haleb* kapısına koydurmuş, daha sonra oraya gömülmüştür (*Zübdetü'l-Haleb*, göst., yer); *el-Kâmil* (X, 148) ve *Ikd*'da (XXI, 261a), Azimî tarihinden naklen (Bu kayıt, Azimî'nin elimizde bulunan muhtasar eserinde yoktur) Süleymanşah'ın, Müslim'in başını (*Tarihü'l-Müeyyed*den naklen ise cesedini) katır sırtında sarılı olarak *Haleb*'e gönderip şehrin kendisine teslimini istediği kaydedilmiştir; Urfalı Mateos ise (Göst., yer), onun cesedinin savaştan üç gün sonra yol üzerinde bulunduğu ve hemen oraya gömüldüğü belirtilmiştir.

[317] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 237.

[318] Müslim'in ölümünden sonra *Haleb* yönetimini eline alan Şerif Ebû Ali Hasan, şehir halkına karşı gösterdiği baskı ve kötü yönetimi nedeniyle onların nefretini kazanmış, bu nedenle kendisini güvence altında tutabilmek için, kendi adını verdiği Kal'atü'ş-Şerif'i yaptırmıştır. Ayrıca bu kale üzerine daire biçiminde bir de sur inşa ettirmiştir. Bu kalenin

lim'in amcası Sâlim b. Malik el-Ukaylî'nin elinde idi. Süleymanşah, kenti 5 Rebiülâhır (31 Temmuz)'a dek kuşatmış, fakat el-Huteytî ile yapılan müzakere ve antlaşma sonucunda şehrin, "Sultan Melikşah'ın onayını aldıktan sonra [319] teslim edilmesi" hususu kararlaştırılınca kuşatmayı bırakmıştır. Bu sırada Süleymanşah, bir miktar kuvvet göndererek Müslim'in askerlerini izlettirmiş, onları çöllere sürdürmüştür. Daha sonra Süleymanşah, güneye inerek *Maarretünnûman* ve *Kefertâb*'ı işgal etmiş, *Şeyzer*'den haraç almış ve *Humus*'a bağlı *Latmîn* kent ve kalesini [320] feth ile buraya bir miktar asker yerleştirmiştir. Onun *Suriye*'ye atadığı kumandanları, *Arapları* iyi tanıdıkları için onlara âdil davranırdı. Bununla birlikte işgal edilen *Maarretünnûman*'da çıkan bir karışıklık nedeniyle Cumâdelûlâ 478 (Eylül 1085)'de buraya gelen Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir [321] olayları bastırmış, kentte sükunu sağlamış ve olayları çıkaranlara 10 bin altın ceza kestirmiştir [322]. Bu arada Süleymanşah, *Haleb*'in güney - batısındaki *Kınnesrin*'i de ele geçirdikten sonra yıkık kalesini yeniden onartmış [323] ve eski *Haleb Mirdasî* emîri Mahmud'un kızı ve Müslim'in karısı Menîa ile de evlenmiştir [324].

Tutuş'un ıkta bölgesine yaklaşmamak amacıyla daha güneye inmeyen Süleymanşah, *Antakya* gibi *Kuzey - Suriye*'nin en önemli şehri olan *Haleb*'e de sahip olma emelinden vazgeçmemiştir. Bu amaçla o, 479 yılı başlarında (Nisan/Mayıs 1086) ordusuyla birlikte yeniden *Haleb* önlerine gelerek kenti kuşatmaya başlamış, daha önce, kentin kendisine teslimi hususunda anlaşmış olduğunu gördüğümüz Şerif Hasen el-Huteytî'den derhal *Haleb*'in teslimi istemiştir. Fakat Şerif Hasen, *Haleb*'i Süleymanşah'a teslim etmek istemiyordu. Bu amaçla o. daha önce Süleymanşah'ın kenti ilk kuşatması sırasında, kale kumandanı Sâlim b. Mâlik el-Ukaylî ile sultan Melikşah'a müşterek bir mektup göndererek "*Haleb*'i kendisine teslim edeceklerini, bu nedenle buraya gelmesinin gerekli olduğunu, aksi takdirde kenti kuşatmakta olan Süleymanşah'ı buradan uzaklaştıracak bir kuvvetin kendilerine gönderilmesini" bildirmişlerdi. Fakat Süleymanşah'ın *Haleb*'i ikinci kez kuşatmaya başlamış olmasına rağmen Melikşah'tan

savunmasını sağlamlaştırmak için şehir ile kale arasına bir de hendek kazdırmıştır. Böylece hem halkın kendine karşı herhangibir olumsuz hareketinden, hem de şehrin düşmesi halinde kolayca savunabilmeyi sağlamış oldu (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 95, 96; Azimî, 185b; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 118).

[319] *Ikd*'da (XXI, 260b), el-Huteytî'nin bu antlaşmayı yapmak için Süleymanşah'a bir miktar para gönderdiği de kaydedilmiştir.

[320] *Mu'cem*, IV, 358.

[321] Hasan b. Tahir'in kısa haltercümesi için bk. *Bugye*, s. 58.

[322] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 95.

[323] *Arapların* önemli bir cünd kenti ve bölgesi durumuna getirilen *Kınnesrin* hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Kınnesrin*" mad.

[324] *Zübdetü'l-Haleb*, göst., yer.

beklenen askerî yardım hâlâ gelmemişti. Bu durum karşısında Şerif Hasen, *Kilâboğulları* kabilesi emîrlerinden Mubarek b. Şibl ile anlaşarak onu, bu sıralarda *Dımaşk*'ta bulunan ve ilk ıkta bölgesi olması bakımından *Haleb*'e sahip olmak için büyük çaba gösteren ve fakat bunu başaramayan Tutuş'a, "*Haleb*'i gelip teslim almasını" önermiş, Tutuş'un katına çıkan emîr Mubarek, ona "Şerif Hasen ile *Haleb*'in kendisine teslim konusunda tam bir anlaşmaya vardıklarını ve şehirde kendisinin hükümran olmasını özellikle istediklerini" bildirmiştir. [325]. Tutuş, Mubarek'in kendisine getirdiği bu öneriyi büyük bir memnuniyetle kabul etmiş ve buna sonderecede sevinmiştir. Hiç zaman kaybetmeden ordusunu hazırlayan Tutuş, Muharrem 479 (Nisan/Mayıs 1086) tarihinde *Dımaşk*'tan çıkarak *Haleb* yönüne hareket etti. O, daha önce Süleymanşah tarafından yeniden inşa ettirildiğini gördüğümüz *Kınnesrin* kalesini bir süre kuşattıktan sonra *Haleb*'in güney - doğusunda bulunan *Nâûre*'ye [326] yürümüş ve bu sıralarda kendisine, *Kilâboğulları* kabilesinden bir miktar kuvvet de katılmıştır. Tutuş, Şerif Hasan'ın kenti teslim önerisine güvenmekte ise de bunun aksi ortaya çıkması durumunda onunla savaşmaya da karar vermişti. Tutuş'un yanında, daha önce hizmetine girdiğini gördüğümüz ünlü *Türkmen* emîri Artuk Bey de bulunuyordu [327]. Emîr Artuk Bey, daha önce kendisinin *Anadolu*'daki fetih göre-

[325] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 96; *Bugye*, s. 201; *el-Kâmil*, X, 147; *Ikd.* III, 194b-195a; *Müferricü'l-kürûb*, s. 15-16; Lebeau, XV, 187.

Zeylü Tarihi Dımaşk (S. 119), Azimî (186a), Ikd (XXI, 260b), *Tarihü'l-bâhir* (S. 7) ve *Müsameretü'l-ahbâr*'da (S. 20), Tutuş'un *Haleb*'e davet edilmesinden bahsedilmez. Özellikle *Müsameretü'l-ahbâr*'daki bilgilere göre, Tutuş, Müslim'in ölümle bertaraf edilişini haber alınca Süleymanşah'a çok kızmış ve "O, babası (Kutalmış) gibi İmparatorluğa isyan bayrağını açarak sultanın bendelerini öldürüyor ve memleketlerini istilâ ve işgâl ediyor. Eğer kuvvet zoruyla durdurulmaz ise onun çıkarmakta olduğu fitne ve fesat daha da ciddî ve tehlikeli boyutlara ulaşacaktır" demiştir. Böylece Tutuş'un kendisinin ait olduğu *Mikâiloğulları* ailesi ile Süleymanşah'ın tâbi olduğu *İsrâiloğulları* ailesi arasındaki *Selçukluların* kuruluşundan beri sürüp gelen çekişmeyi nasıl takip ettiği açıkça görülüyor.

[326] *Mu'cem*, IV, 732.

[327] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 96.

Sultan Alparslan devrinden beri imparatorluğun büyük emîrlerinden olan ve pek çok değerli hizmetlerde bulunan Eksükoğlu Artuk (babası Eksük, *Sâlâr* unvanını almış bir emîr idi), *Diyarbekir* bölgesi *Selçuklu* askerî harekâtından ayrıldıktan sonra bu harekât başkumandanı Fabruddevle'ye kızgınlığı nedeniyle sözkonusu bölgeyi elegeçirip orada bir beylik kurmak amacıyla buyruğundaki kalabalık *Türkmenlerle* konakladığı *Karkisiya*'dan harekete geçmiştir. Bunu haber alan Fahruddevle ona karşı gerekli önlemleri almıştı. Bu sıralarda Melikşah, bu eski kumandanının gönlünü almak amacıyla iki soylu at ile değerli armağanlar göndermiş ise de Artuk Bey, bunları kabul etmemiştir. Bunun üzerine Melikşah, *Diyarbekir* ve *Elcezire*'de bulunan Gevherâyin, Karategin ve Anuştegin'e "Onun girişmesi muhtemel bütün hareketlerini izlemeleri ve gerektiğinde savaşmaları" buyruğunu verdi. Derhal harekete geçen emîrler, Artuk Bey'e özel ulaklar göndererek "Eğer âsi isen sana karşı yürüyeceğiz, yoksa sultanın hizmetinde bizimle birleşmen gerekir" diye haber gönderdiler. Ayrıca onlar, Artuk Bey ile birlik olan *Türkmenlere* de haberler ulaştırarak

vinden geri alınmasında sultan Melikşah'a etki yapmış olabileceğine kesinlikle inandığı Süleymanşah'a karşı sonderecede kin besliyor ve ayrıca onun, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* ait olan *Antakya* ve *Haleb* yörelerindeki askerî hareketlerinin meşrûluğunu kabul etmiyor ve bu nedenle de hoş karşılamıyordu. Esasen, daha önleceleri, sultanın gönderdiği hil'at, ferman ve armağanları kabul etmemiş olan Artuk Bey, *Diyarbekir* ve *Elcezire*'de bulunan ve sultan tarafından hareketlerinin kontrol altında tutulmasıyla görevli olan, gerektiğinde onu tedib etmeleri buyruğunu da alan büyük emîrlerden Sâduddevle Gevherâyin, Karategin ve Anuştegin'in "kendileriyle birleşme" önerilerini kabul etmeyerek onlara "*Haleb*'e gidip Süleymanşah'ın sultana ait memleketleri tahrip etmesine imkân vermeyeceğini" bildirmesi [328], onun Süleymanşah ile arasının ne ölçüde gergin ve düşmanca olduğunu gösterir kanısındayız. Süleymanşah'a karşı olan bu kızgınlığı yanında, onun gibi uzun yılların kazandırdığı bir tecrübe ile savaş tekniğini sonderecede iyi bilen bir emîrin Tutuş'un beraberinde yer alması, onun moralini özellikle artırmış olmalıdır. Tutuş, Artuk Bey ile birlikte Süleymanşah'ın, bu sırada yörelerinde konduğu ve kuşatma durumunda olduğu *Haleb* üzerine yürüyüşünü sürdürüyordu. *Haleb* kumandanı Şerif Hasan el-Huteytî, böylece iki *Türk* ordusunu savaş için karşı karşıya getirmiş oluyordu. Öte yandan Tutuş'un el-Huteytî tarafından kenti teslim amacıyla çağrıldığını öğrenen Süleymanşah, onu karşılamak üzere, kuvvetleriyle birlikte hiç vakit kaybetmeksizin derhal harekete geçti. Savaşın artık kaçınılmaz bir duruma geldiğini gören Tutuş, siyasal bir girişimde bulunmuş, Süleymanşah'ın saflarında yer alan beylerin, kendi tarafına dönmelerini sağlamak için çabalar göstermiştir [329]. Nihayet birbirlerine karşı hareket halinde olan iki *Türk* ordusu *Haleb*'e üç mil kadar uzaklıktaki *Aynu Seylem* [330] yöresinde karşılaştı. Süleymanşah, çok süratli hareket ettiği için askerleri düzensiz bir durumda idi. Öyle ki o, seher vakti Tutuş'un kuvvetlerine çok yaklaşmış olduğunun bile farkında değildi. Bunu anlar anlamaz derhal askerlerini savaş düzenine sokmuş ve Tutuş'un ordusu ile çarpışmaya girişmişti. Şiddetle başlayan bir savaşta, özellikle *Urfalı* Mateos-

onların Artuk Bey'den ayrılmalarını sağlamışlardır. Kuvvetleri oldukça azalan Artuk Bey, "Sultana karşı itaatkâr olduğunu, yalnız Fahruddevle'nin kendisine karşı *Diyarbekir* harekâtı sırasında haksız davranışları ve sultana kendisi hakkında abartmalı şikâyetleri nedeniyle kendisini güvencede hissetmediğini" bildirmiş ise de onlarla birleşmemiş ve yukarıda görüldüğü üzere *Haleb*'e dönüp Süleymanşah'a karşı Tutuş'un saflarında çarpışmıştır.

[328] Bütün bu konular hakkında tafsilât için bk. *Artuk Bey'in siyasî* faaliyetleri, s. 140.

[329] *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 20; *Tarih-i Güzide*, I, 481.

[330] *Mu'cem*, III, 762.

Elimizde bulunan diğer kaynaklarda zikredilmeyen bu yer adı, *Zübdetü'l-Haleb* (II, 97) ve Azimî'de (186a) *Aynu Seylem*, *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 119) Aynu Selem, Urfalı Mateos'ta (S. 168) "*Haleb* ile -Antakya arasında bir yer" ve *Müsameretü'l-ahbâr*'da (S. 20) ise *Maarrâ* olarak kaydedilmiştir.

un belirttiği gibi [331], "Her iki tarafın *Türk* savaşçıları acımasızca birbirlerini kırıyor ve yok ediyorlardı". Aksarayî'nin belirttiği üzere [332], çarpışmanın yoğunlaştığı sıralarda, daha önce Tutuş'un kendi saflarına geçmeye razı ettiği adları belirtilmeyen emîrler, kumandaları altındaki kuvvetlerle Tutuş'un saflarına geçtiler. Süleymanşah'ın ordusunun ciddî olarak azalması ve dolayısıyla zayıflamasına neden olan bu önemli olaydan başka, genellikle bütün kaynakların belirttikleri gibi, çarpışmalar sırasında "Katıldığı bütün savaşlardan daima muzaffer çıkan" Artuk Bey'in, Tutuş'un ordusunu mahirâne yönetimi, cesurâne çarpışması ve özellikle *Arap* askerlerini canla, başla vuruşmaya teşvik etmesi sonucunda, o zamana değin hiç yenilgi tatmamış olan Süleymanşah'ın ordusu kesin bir bozguna uğradı. Süleymanşah, bir yandan beraberindeki emîrlerin ordusundan ayrılmaları, öbür yandan geri kalan kuvvetlerinin savaş düzeninin bozulmasına rağmen çarpışmanın sonlarına dek merkez hattında kahramanca çarpışmıştır. Anna Komnena'nın kayıtlarına göre[333] Süleymanşah, bozularak dağılan askerlerini bir araya toplamada büyük çaba gösterdi ise de bunu başaramadı. O, hayatında ilk kez savaş alanını terk ile kendisini güvence altında tutabileceği ıssız bir yere çekilmiş ve kalkanını çok üzgün bir şekilde yere fırlatmıştır. Fakat çok geçmeden Tutuş'un adamları olduğu anlaşılan birkaç kişi gelip onu buldu ve ona "Kendisini Tutuş'un yanına barışıp öpüşmeye götüreceklerini, razı olmadığı takdirde bunu zor kullanarak yapacaklarını ve Tutuş'un yanında onuruna yakışır bir muamele göreceğini" bildirdiler, Fakat onların bu içten önerileri karşısında yenilgiyi bir türlü hazmedemeyen Süleymanşah, içine düştüğü bu elim son'un yarattığı ruh haletinin etkisi altında olsa gerek yanında taşıdığı bıçağı kalbine saplamak suretiyle hayatına son vermiştir (18 Safer 479 = 5 Haziran 1086). Anna Komnène'in bu anlatımı yanında, *Haleb* bölgesi olayları hakkında bir çok kaybolmuş kaynaklara dayanarak bize, yeni, ayrıntılı ve güvenilir bilgi veren İbnü'l-Adîm [334], Süleymanşah'ın kendisine rastlayan Tutuş'un atlılarından birisinin attığı bir okla öldürüldüğünü belirtmekle birlikte, ikinci bir rivayet olarak, zaferden ümidini kesince yanında taşıdığı bir bıçakla intihar ettiğini ve nihayet üçüncü olarak da şu rivayeti kaydediyor : Tutuş'un askerleri, ölü giysileri arasında, yakut ve zarif som altınlarla işlenmiş zırhlı bir giysi buldular ve onu Tutuş'a haber verdiler. Tutuş, giysiyi yanına getirtmiş ve "Bu, hükümdarların giysilerine benziyor" demiştir. Daha sonra Tutuş, beraberindekilerle askerlerinin sözkonusu giysiyi buldukları yere gitmiş, onlara "Ölüler arasında ben onu size göstermeden siz bana söylemeyiniz" demiştir. Daha sonra Tutuş, orada kanlara bulanmış bir cesedi

[331] Urfalı Mateos, s. 168.
[332] *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 20.
[333] *Alexiade*, II, 65 ve ayrıca bk. Lebeau, XV, 187; Urfalı Mateos, s. 169, not 150.
[334] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 97-98.

göstererek "Bu, Süleymanşah'a benziyor" demiştir. Bu kez onlar, "Bunu nasıl tanıyabiliyorsunuz?" diye sorunca karşılık olarak" Onun ayağı benim ayağıma, yani *Selçukoğulları*'nın ayaklarına benzer" demiştir. Neticede o cesedin, Süleymanşah'a ait olduğu saptanmıştır. Tutuş, cesedin başında Türkçe olarak üzgün bir şekilde "Biz, sizlere zulmettik, sizleri bizlerden uzaklaştırdık ve işte böyle de öldürüyoruz" diyerek Arslan Yabgu ve Mikâil aileleri arasındaki eski kırgınlığı belirtmiştir[335], yaşaran gözlerini silmiş ve Süleymanşah'ın ölümüne sonderecede çok üzülmüştür. Tutuş, onu en iyi kefenlerle kefenletmiş, *Haleb*'e götürerek Müslim'in mezarının yanına gömdürmüştür[336]. Tutuş, ayrıca savaşta, başta Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir olmak üzere, alınan bütün tutsakları salıvermiştir[337].

Tutuş, *Anadolu* fatihi Süleymanşah'ın ölümüyle sona eren bu savaştan sonra onun dağılan kuvvetlerini toplayıp kendi ordusuna katarak derhal *Haleb*'i teslim alma harekâtına girişti ve el-Huteytî'den kentin kendisine teslimini istedi. Fakat daha önce, Süleymanşah'ın kenti kuşattığı sıralarda, emîr Mubarek'i gönderip *Haleb*'i teslim etmek üzere kendisini davet etmiş bulunan Şerif el-Huteytî, bu kez eski vaadinden vazgeçmiş ve sultan Melikşah'ın kendisine gönderdiği "Ordusuyla *Haleb*'e gelmekte olduğunu" içeren mektubunu[338] ileri sürerek kenti Tutuş'a teslim etmemek suretiyle, daha önce Süleymanşah'a uyguladığı ve başarı sağladığı siyasal manevrayı bu kez, Tutuş'a da uygulama girişimine başladı. Şerif el-Huteytî'nin, *Haleb*'i kendisine de teslim etmeme planını anlamakta gecik-

[335] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Kuruluş Devri (Ankara 1979); *Selçuklular Tarihi*, s. 47 vd.

[336] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 98), Süleymanşah'ın Müslim'in mezarına gömüldüğünün de rivayet edildiği ayrıca belirtilmiştir.

[337] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 97-96; *Bugye*, s. 58, 200-203; *el-Kâmil*, X, 147-48; *Tarihü'l-bâhir*, s. 7; *Ikd*, XXI, 260b-261a; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 118-19; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 235, 237, 243-44; *Alexiade*, II, 65; Urfalı Mateos, s. 168-69; *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 20-21; Azimî, 186a; *Abu'l-Faraç*, I, 333 (Bu kaynakta savaşın Süleymanşah-Artuk arasında yapıldığı kaydediliyor); *el-A'lâk*, 327a; *Melikşah Devri*, s. 89-90; İA. "*Selçuklular*" mad.; *Selçuklular Tarihi*, s. 74-76.

Süleymanşah'ın ölümü konusunda kaynaklarda çeşitli rivayetler vardır. Bazıları intihar ettiğini, bazıları ise çarpışma sırasında öldürüldüğünü belirtirler. Görüldüğü üzere, *Zübdetü'l-Haleb*, *el-Kâmil* ve *Ikd*, her iki rivayeti, *Alexiade*, *Abu'l-Faraç*, *Müsameretü'l-ahbâr* ve Lebeau intihar ettiğini, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, *Mir'âtü'z-zeman*, Urfalı Mateos ve Azimî, çarpışmalar sırasında öldürüldüğünü yazmışlardır.

[338] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 98.

el-Kâmil (X, 148) ve *Ikd* da (III, 195a), nasıl daha önce, Süleymanşah'ın Müslim'in cesedini bir sargıya sarıp *Haleb*'e göndererek kentin teslimini istemiş ise bu kez, Tutuş'un da aynı şeyi, yani Süleymanşah'ın sarılı cesedini el-Huteytî'ye göndererek *Haleb*'in kendisine teslimini istediği kaydedilmiş, Müslim ve Süleymanşah'ın sonlarının birbirine benzediğine işaret edilmiştir.

meyen Tutuş, *Haleb*'e bağlı yörelerden bir kısmını, başta Artuk Bey olmak üzere, ordusuna mensup emîrlere ıkta ettikten sonra yön değiştirerek *Haleb*'in kuzeyinde bulunan *Mercüdâbık*'a gelip burada birkaç gün konakladıktan [339] sonra *Haleb* üzerine yürüyerek kuşatıp sıkıştırmaya başladı. *Haleb* reisi el-Huteytî, kent burçlarının savunmasını *Haleb*'in ilerigelenlerine ayrı ayrı vermiş, bu cümleden olarak burçlardan birisini daha önce kendisine kötü davrandığı ve hakaret ettiği ve bu nedenle aralarının açık bulunduğu *Haleb* ilerigelenlerinden İbnü'r-Ra'vî [340] adlı birisine vermişti. İbnü'r-Ra'vî, halkın, gerek kuşatma, gerekse el-Huteytî'nin baskı ve kötü davranışları karşısında sonderecede sıkıntı ve bunalım içine düştüğüne tanık oluyordu. Halkın bu zor durumu ve ayrıca el-Huteytî'ye karşı beslediği öç alma duygusu, onu kenti kuşatmakta olan Tutuş'a başvurmaya zorunlu kıldı. Bu konuda hiçbir sakınca görmeyen ve kuşku duymayan İbnü'r-Ra'vî, Tutuş'a bir ulak göndererek "Aralarında saptanacak olan bir gece, askerlerinin iplerle surlardan birisine çıkmasına izin vereceğini" bildirdi. Bunun üzerine derhal harekete geçen Tutuş, sözverilen gece, bir kısım kuvvetlerini, İbnü'r-Ra'vî ve bazı *Haleb* muhafızlarının yardımıyla, daha önce belirlenen bir surun burçlarına ipler attırıp merdivenler kurdurarak çıkartmayı başardı. Çok geçmeden, önce bu sur üzerinde, öteki kuvvetlerin *Haleb*'e girmesinden sonra da, bütün kent içinde "Tutuş'un *Haleb*'e hâkim olduğu" halka münadiler vasıtasıyla duyurulmuştur (26 Rebiülevvel 479 = 11 Haziran 1086) [341]. Şehrin düşmesi üzerine, Şerif el-Huteytî, kendine sadık bazı *Haleb* muhafızlarıyla birlikte, Sâlim b. Malik'in kumandasındaki büyük kaleye çekilmiş, daha sonra da kendisinin yaptırdığını gördüğümüz *Kal'atü'ş-Şerif*'e sığınmıştır. Fakat beraberindeki muhafızlar, şehir içinde kalan ailelerinin âkıbetlerinden korktukları için onu terk edip *Haleb*'e indiler. Pek az bir kuvvetle kalan ve dayanmanın gereksizliğini anlayan el-Huteytî, Tutuş'tan "aman" dilemek zorunda kaldı. Onun bu isteği, Artuk Bey'in ricası üzerine, kaleyi teslim etmesi şartıyla, Tutuş tarafından kabul edilmiş, böylece hak etmiş olduğu ölüm cezasından kurtulmuş oldu [342].

[339] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 98.

[340] *el-Kâmil*, X, 148.

Bu ad, *Zübdetü'l-Haleb* (II, 98) ve Azimî'de (186a) İbnü'l-Berûnî el-Halebî, *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 119) İbnü'l-Yarûnî el-Halebî olarak kaydedilmiştir.

[341] *el-Kâmil*, X, 148; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 98-99; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 119; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 239; *Ikd*, III, 195a; Lebeau, XV, 187.

Lebeau'da Tutuş'un *Haleb*'e girmediği, kent kumandanının başvurusu üzerine sultan Melikşah'tan gelen ve "*Haleb*'den çekilmesini" içeren mektup dolayısıyla buyruğa itaatle kuşatmayı bırakıp çekildiği kaydedilmiştir. Lebeau, Tutuş'un, biraz sonra görüleceği üzere, içkaleyi kuşatması sırasındaki olaylarla, kente girme olayını birbirine karıştırılmıştır.

[342] *Mir'âtü'z-zeman*'da (S. 239), el-Huteytî'nin Tutuş tarafından *Dımaşk*'a götürüldüğü, *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 99), Artuk Bey tarafından mal ve ailesi ile birlikte kendi ıktaı olan

Tutuş, 26 Rebiülâhır 479 (10 Ağustos 1086) tarihine dek *Haleb*'de kalmış, bu süre içinde halka lütf ve ihsanlarda bulunmuş ve şehir muhafızlarına da hil'atler vermiştir [343].

Haleb'in düşmesine ve *Reisi*'nin teslim olmasına rağmen içkale kumandanı Sâlim b. Malik, Müslim'in kendisini buraya atadığı zaman "Bu kaleyi, sultan Melikşah'tan başka hiç kimseye teslim etme" şeklindeki vasiyyetine uyarak kaleyi Tutuş'a vermeyerek direnmeye başladı. Bunun üzerine Tutuş içkaleyi 17 gün süreyle kuşatmışsa da almayı başaramamıştır.[344] Bununla birlikte aşağıda görüleceği gibi, Tutuş, Melikşah'ın *Haleb*'e gelmekte olduğu haberi üzerine, kuşatmayı bırakıp şehirden ayrılacaktır.

Kudüs'e gönderildiği ve orada oturduğu, *el-Kâmil*'de (X, 150) ise *Haleb*'den gelen sultan Melikşah'ın *Diyarbekir*'e gönderdiği ve orada yoksul ve perişan bir halde öldüğü belirtilmiştir.

[343] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 99.

[344] *el-Kâmil*, X, 148; *Ikd*, XXI, 261 b; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 99; *Bugye*, s. 201, 203 (Bu eserde Sâlim b. Malik'in haltercümesi için bk. S. 200-203); krş. *Melikşah Devri*, s. 90 vd.

BÖLÜM VI.

SULTAN MELİKŞAH'IN KUZEY-SURİYE SEFERİ VE SONRAKİ OLAYLAR

Antakya'nın Süleymanşah tarafından fethinden sonra Müslim ile olan *Kuzey-Suriye* hâkimiyet çatışması ve Müslim'in yapılan savaşta öldürülmesini izleyen günlerde, Süleymanşah'ın *Haleb*'i de almak istemesi nedeniyle, kent yönetimini elinde tutan Şerif el-Huteytî'nin sultan Melikşah'a başvurup, şehri kendisine teslim edeceğini bildirmesi üzerine sultan, *Kuzey-Suriye*'de ortaya çıkan huzursuzluğu bertaraf amacıyla *Suriye* seferine karar verip askerî hazırlıklara başladı. Bu arada Aksarayî'ye göre[345], Süleymanşah'ın elçisi, *İsfahan*'a gelip sultanın katına çıkarak Süleymanşah'ın "*Antakya* ve *Haleb* yönetiminin kendisine verilmesi" hususundaki isteği, sultan tarafından kabul edilmiş ve hil'atlanan elçi, sultanın elçisi ile *Antakya*'ya hareket etmiştir. Fakat elçi, yarı yolda, Süleymanşah'ın Tutuş ile yaptığı savaşta hayatını kaybettiğini öğrendiği zaman sultanın elçisiyle birlikte geri dönüp durumu Melikşah'a arzetmiştir. Süleymanşah'ın ölümüne çok üzülen sultan, kardeşi Tutuş'un, böyle bir harekete girişmesine sonderecede canı sıkılmış ve bunu, ona gönderdiği sert bir mektupta ifade etmiş ve Cumadelâhır 479 (Eylül 1086) tarihinde de Porsuk, Bozan ve Kasimüddevle Aksungur gibi büyük emîrlerle birlikte *İsfahan*'dan *Haleb*'e hareket etmiştir[346]. Sultan ilk olarak 21 Receb 479 (1 Kasım 1086) tarihinde Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk'ün ıktaı olan *Tekrit*'e gelmiş, burada fazla kalmayarak *Harran*'a gidip, burasını *Nümeyrî* emîri Muhammed b. Şâtır'dan alarak Müslim'in oğlu Muhammed'e ıkta etmiştir. Bu sıralarda, *Urfa* yönetimini elinde tutan Barsama (Parsama), sultana bir heyet göndererek şehri kendisine teslim edeceklerini

[345] *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 20-21.

[346] O. Turan, ay hesaplarını yapmadan sultan Melikşah'ın Tutuş-Süleymanşah savaşı sırasında (5 Haziran 1086) *Urfa*'ya geldiğini (*Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 76), *Selçuklular Tarihi* adlı eserinde de (S. 148) onun 4 Aralık 1086'da *Haleb*'e geldiğini kaydediyor. Bu taktirde Sultanın 6 ay nerede meşgul olduğunu göstermek gerekmektedir ki, kaynaklarda onun böyle uzun süreli bir meşgûliyete neden olabilecek bir olaya rastlamıyoruz.

Urfalı Mateos (S. 171), sultan Melihşah'ın bu sefer sırasında geçtiği memleketlerin halkına bir baba şefkati ile davrandığını, bu nedenle birçok kent ve eyâletlere savaşsız olarak hâkim olduğunu özellikle belirtmiştir.

bildirdi. Bunun üzerine sultan, adı belirtilmeyen bir *Amîd'i*[347] şehre yolladı. Fakat şehrin yönetimini eline almak üzere gelen bu *Amîd'in*, halkın mal ve paralarına elkoyması ve onlara kötü davranışlarda bulunması üzerine, Barsama, halkın da desteğiyle onu kentten uzaklaştırdı. Durumun arz edilmesi üzerine sultan, emîr Bozan'ı bir miktar kuvvetle *Urfa*'ya gönderdi. Bozan, şehre gelip kuşatmaya başlayınca Barsama'ya karşı ayaklanan halk, İbn Kudânâ (ابن كدانا) adlı *Nasranî* bir tacirle işbirliği yaparak kenti Bozan'a teslim ettiler (Zülkade 479 = Mart/Nisan 1087).[348] Öte yandan sultan, *Câber* kalesine yönelerek bir gece, bir gündüz süren kuşatmadan sonra bura hâkimi Sâbıkuddin Câber el-Kuşeyrî'den aldı ve yolkesicilik yapan Kuşeyr ailesinden birçoklarını öldürttü. Daha sonra sultan, *Haleb*'e bağlı önemli merkezlerden biri olan *Menbic*'i de aldıktan sonra *Haleb* yönüne hareket ederek[349] Bîre *(Birecik)*'ye bağlı *Nehrü'l-Cevz*'e[350] gelmişti. Bu sıralarda Sâlim b. Mâlik'in savunduğu *Haleb* büyük kalesini kuşatıp sıkıştırmakta olan Tutuş, sultanın *Haleb* yakınlarına dek geldiğini haber alınca derhal kuşatmayı bırakıp Şerif el-Huteytî'den aldığı *Kal'atü'ş-Şerif*'te bir naib bıraktıktan sonra yanında Artuk Bey olduğu halde, çöl yoluyla *Dımaşk*'a hareket etti. Bu sıralarda Artuk Bey, Büyük Sultan Melikşah'a bile karşı koyup savaşma cüret ve cesaretini göstermiş, "Sultan buraya erişir erişmez derhal saldırıya geçelim, çünkü onun asker ve binitleri çok uzak yerlerden gelmeleri nedeniyle çok yorgun düşecekler, bu bakımdan bize karşı koyacak güce sahip olamayacaklardır. Eğer biz bunu yapacak olursak başarı ve zafer kesinlikle bizim olacaktır" demek suretiyle Tutuş'u, kardeşi Melikşah'a karşı savaşmaya teşvik etmiştir. Fakat Tutuş, gerçekten başarılı bir sonuç alınabilecek bir durumda görünse bile, Artuk Bey'in bu önerisini yerinde ve olumlu bulmamış, "Ben, gölgesine sığındığım kardeşimin şeref ve kudretine zarar vermek istemem. Eğer buna kalkışacak olursam her şeyden evvel, bu beni küçük düşürür ve zayıflatır" diyerek onun bu önerisini reddetmiş ve *Dımaşk* yönüne hareketine devam etmiştir[351].

Öte yandan *Fırat* ırmağını geçen *Selçuklu* ordusunun öncü kuvvetleri *Haleb*'e erişirken, öteki guruplarından bazıları *Anadolu* topraklarına, bazıları da *Antakya* yörelerine doğru uzanmakta idi. Sultan Melikşah'ın bulunduğu gurup daha uzaklarda iken *Haleb* büyük kalesi kumandanı Sâlim b. Malik,

[347] Ortaçağlarda *Yakın - Doğu İslâm* devletlerinde kullanılan ve büyük kentlerin sivil yönetim ve mali işlerini yürüten kimselere verilen bu unvan hakkında bk. İA. "*Amid*" mad.

[348] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 340-41; Urfalı Mateos, s. 170-71; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 142-43.

[349] *Bugye*, s. 201 vd; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 239 vd; Urfalı Mateos, s. 171; *Ikd*, III, 195a vd.; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 99-100.

[350] *Haleb - Bîre* arasında sulak ve verimli bir bucak (*Mu'cem*, II, 150-51).

[351] *el-Kâmil* X, 149; *Müferricü'l-kürûb*, s. 18.

Mubarek b. Şibl ve kent ilerigelenlerinden bazı kimseler, onu karşılayarak itaat ve hizmetlerini arzetmişlerdir [352]. Çok geçmeden sultan Melikşah, beraberindeki devlet adamı ve kumandanlarla 23 Şaban 479 (3 Aralık 1086)-da *Haleb*'e gelip kent ve büyük kaleyi teslim almıştır. Sıbt b. el-Cevzî'ye göre, sultan, büyük kaleyi hiç kimseye vermeyip kendisine teslim eden Sâlim b. Malik'e teşekkür etmiş ve ona, *Irak*'taki *Rakka*, *Âne* ve *Hît* ilçeleriyle *Câber* kalesi ve birtakım çiftlikleri dirlik olarak vermiştir [353]. Daha sonra Nizamülmülk'ün tavsiyesi üzerine sultan, dört bin atlı ile emîr Kasimüddevle Aksungur'u *Haleb* şıhneliğine, Nuh et-Türkî'yi kale kumandanlığına (479 sonları = 1086 sonları), Tâcürrüesâ İbnü'l-Hallâl'i de vergi işlerine atamıştır [354]. Daha sonraları şehir halkını devamlı olarak baskı altında tutmuş olan Şerif Hasan el-Huteytî, sultan Melikşah'ın katına gelerek kendisine olan sadakat ve hizmetini tekrarlamış, bu arada Müslim'in ölümünden sonra *Haleb Reisi* olarak başına gelen türlü sıkıntıları atlattıktan sonra "*Haleb*'deki eski görevine dönmesine izin verilmesini" dilemiş ise de kendilerine yaptığı zulüm ve kötü davranışları nedeniyle halkın isteği üzerine, onun bu dileğini kabul edilmeyip *Diyarbekir*'e gönderilerek orada oturmak zorunda bırakılmıştır. Daha önce görüldüğü üzere, Artuk Bey'in Tutuş katındaki girişimleri sonunda, ölümden kurtulan Şerif el-Huteytî, *Diyarbekir*'de yoksulluk ve perişanlık içinde ölmüştür. Böylece o, çevirdiği entrikalarla iki *Türk* ordusunu karşı karşıya getirip ünlü *Anadolu* fatihi Süleymanşah'ın gereksiz yere ölümüne neden olmasının ve *Haleb* halkına yaptığı zulüm ve kötülüklerin cezasını çekmiş oldu [355].

Sultan Melikşah, *Haleb*'de bulunduğu sıralarda, başta kardeşi Tâcüddevle Tutuş olmak üzere, *Suriye*'deki bütün vasal *Arap* emîrleri, kendisine gelip birer birer itaatlerini arzetmişlerdir. Şöyleki : Süleymanşah'ın ölü-

[352] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 100; *Bugye*, s. 201.

[353] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 240; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 100-101.

Bugye'de (S. 201 vd.) Salim b. Malik'in sultan ve veziri Nizamülmülk ile olan ilişkileri ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

[354] *el-Kâmil*, X, 150; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 119; *Abu'l-Faraç*, I, 334; Urfalı Mateos, s. 171; Azimî, 186 b; *Bugye*, s. 97.

el-Kâmil (X, 149), Salim b. Malik'in önce *Haleb kalesini*, *Câber* kalesine karşılık teslim etmemesi üzerine, sultanın kaleye ok atılması buyruğunu verdiğini ve atılan okların çokluğundan güneş ışıklarına sanki bir perde çekilmiş gibi olduğunu, daha sonra Salim'in *Câber*'e razı olduğunu belirtmektedir.

Aksungur'un *Haleb*'deki yönetim faaliyetleri hakkında *Bugye*'de (S. 97-110) dikkate şayan ayrıntılı bilgiler vardır.

Zübdetü'l-Haleb (II, 103), *Bugye*, (S. 97), Azimî (187a), *Zeylü Tarihi Dımaşk* (S. 119)'da, sultanın *Antakya*'dan dönüşünde Aksungur'u *Haleb* valiliğine atadığı (H. 480) kaydedilmiştir. Fakat sultanın dört ay (Ramazan, Şevval, Zülkade ve Zülhicce) nerede ve ne işle uğraştığı açıkta kalıyor, bu bakımdan *el-Kâmil* ve *Ikd*'da verilen tarih (479), olayların akışına daha uygun düşer. Hattâ *Zübdetü'l-Haleb*'in bir yerinde (II, 103) 479 tarihi verilmiştir.

[355] *el-Kâmil*, X, 150; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 102.

müyle sona eren savaşa girişmiş olması dolayısıyla, sultanın kızgınlığını üzerinde toplayan Tutuş, ağabeyisine elçiler göndererek itaatını bildirdikten başka "Şimdi elinde tuttuğu ıktaında kalmasını, ya da kendisi için güvenceli olabilecek bir yere gitmesini" ondan dilemiş, Melikşah ise eski ıktaında bırakmak suretiyle onun gönlünü hoş tutmuştur. Böylece, Süleymanşah'ın ölümü nedeniyle iki kardeş arasındaki gerginlik de ortadan kalkmış oldu [356].

Yine aynı şekilde, *Şeyzer* emîri Nasr b. Ali, sultana gönderdiği özel bir elçiyle "İtaat ve bağlılığını arzedip yönetimindeki *Şeyzer*, *Lâzkiye*, *Kefertâb* ve *Efamiye* şehir ve kalelerini kendisine teslime hazır olduğunu", sultan ise gönderdiği cevapta "Kendisine karşı yürünmeyip barış halinde bulunulacağını" bildirmiş ve onu yalnızca, oturduğu *Şeyzer* yönetiminde bırakmıştır [357].

Şeyzer emîrinin itaat arzetmesinden sonra *Humus* emîr Halef b. Mülâib [358], bir at ve birtakım armağanlarla *Haleb*'e Melikşah'ın katına gelip itaat ve tâbiiyetini arzetmiştir. Daha önceki kısımlarda görüldüğü üzere, İbn Mülâib, Müslim'in baskılarına karşı Tutuş'un hizmetine girerek onun yardımını sağlamış ve o da Tutuş'a gerektiğinde asker yardımında bulunmuştu. Melikşah, İbn Mülâib'i, yine *Humus* emîrliğinde bırakmakla birlikte onun "Daha önceleri Tutuş'a yaptığı askerî yardımı bundan böyle yapmamasını" emretmiştir [359].

Sözkonusu bu itaat arzlarından sonra, *Hille* ve yöreleri emîri olan babası Bahaüddevle Ebû Kâmil Mansur b. Dübeys'in ölümü (Rebiülevvel 479 = Haziran/Temmuz 1086) üzerine, yerine geçen Seyfüddevle Sadaka, *Haleb*'e gelerek Melikşah'a tâbiyetini bildirmiş, bu vesileyle sultan onu hil'atledikten sonra babasının ıktaını aynen kendisine vermiştir [360].

Haleb'de çeşitli bölgesel *Suriye*li emîrlerin kendisine arzettikleri bir seri tâbiiyetlerden sonra sultan Melikşah, Süleymanşah tarafından fethedilmiş olduğunu gördüğümüz *Antakya*'ya gitmiştir. Şehirdeki Süleymanşah'ın veziri Hasan b. Tahir, sultanı kent dışında karşılayıp itaat arzetmiş ve yanında bulunan Süleymanşah'ın çocukları için "aman" almıştır. Ramazan 479 (Aralık 1086 sonları)'da *Antakya*'ya giren Melikşah, beraberindeki emîrlerden Alpoğlu Yağısıyan'ı bir miktar asker ile kent şihneliğine

[356] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 240.

[357] *el-Kâmil*, X. 149-50; *Ikd*, III, 195a; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 240.

[358] Halef b. Mülâib'in ayrıntılı haltercümesi için bk. *Bugye*, s. 124-32.

[359] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 240.

Burada sultan Melikşah'ın İbn Mülâib'e böyle bir buyruğu vermesinin nedenleri belirtilmemekle birlikte Tutuş'un Müslim ve Süleymanşah'a karşı olduğu gibi, imparatorluk tâbileri arasında yeniden muhtemel herhangibir buhranı önlemek için olsa gerektir.

[360] *el-Kâmil*, X, 150-51.

atamış, vezir Hasan'ı da *Divan* işlerini yürütmekle görevlendirmiştir [361]. Daha sonra o, *Süveydiye*'ye dek giderek *Akdeniz*'e ulaşmıştır. Denizi derin bir şevk ve heyecanla seyreden genç sultan, hükümranlığı altındaki ülkelerin, babası Alparslan zamanındakinden daha geniş bir duruma erişmiş olduğundan dolayı Tanrı'ya şükretmiş, bu düşüncelerin verdiği gurur ve heyecanla atını dalgalı denize sürerek kılıcını üç kez sulara daldırıp çıkarttıktan sonra "İşte Tanrı, *Doğu Denizi*'nden *Batı Denizi*'ne dek olan ülkelerin egemenliğini bana verdi" demiş ve daha sonra da namaz kılarak bu lütf ve inayetinden dolayı Tanrı'ya şükretmiştir. Melikşah, kıyıdan bir miktar kum almış ve daha sonraki zamanlarda babası Alparslan'ın *Merv*'deki mezarına gidip "Ey babam Alparslan, sana müjdeler olsun, henüz bir çocuk olarak bırakıp gittiğin oğlun, dünyayı baştan başa fethetti" demek suretiyle görevini yerine getiren bir hükümdar olarak haklı ve gururlu duygularını belirtmiştir [362].

Sultan Melikşah, *Süveydiye*'de çok kalmayarak *Antakya*'ya gelmiş, burada Süleymanşah'ın karısı ve çocuklarını alarak *Haleb*'e dönmüştür. Sultan *Haleb*'de Ramazan bayramını geçirdikten sonra hilâfet başkenti *Bağdad*'a hareket etmiştir [363].

Sonuç olarak söylenebilir ki, *Suriye* ve *Filistin*'in büyük bir bölümünü fethetmek suretiyle bu ülkede, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi bir meliklik kurmayı başaran emîr Atsız'ı bertaraf ederek sözkonusu ülkelerin biricik hâkimi durumuna geçen Tâcüddevle Tutuş, çevirdiği siyasal entrikalarla *Musul*'dan başka *Mezopotamya* ve *Haleb*'i hükümranlık alanına alan vasal *Arap Ukayloğulları* emîri Şerefüddevle Müslim ile amansız bir hâkimiyet mücadelesine girişmiştir. Bu mücadelenin bütün şiddetiyle devam ettiği sıralarda, *Anadolu* fatihi Süleymanşah'ın *Bizans* hükümranlığındaki *Antakya*'yı sessiz sedasız fethi ile *Haleb* kapılarına dayanması, *Haleb* egemenliği uğruna sürdürülen Tutuş-Müslim çekişmesini daha da kritik bir duruma getirmiştir. Gerçekten Süleymanşah'ın *Kuzey - Suriye*'ye nüfûzu, Tutuş'tan daha çok *Haleb*'i elinde tutan ve ayrıca *Antakya*'dan yıllık vergi almakta olan Müslim'in – her ne kadar *Selçuklu* vasalı ise de – maddî ve manevî çıkarlarını bir anda ortadan kaldırdığı için, her ikisi arasında yapılması kaçınılmaz bir duruma gelen savaşta, Müslim, hayatını kaybetmek suretiyle bertaraf edilmiştir. Böylece Müslim'in *Kuzey - Irak*'tan

[361] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 101; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 240 (Burada Yağısıyan'ın adı belirtilmeyip "Hâciblerden biri" denilmiştir); *Ikd*, III, 195a; Urfalı Mateos, s. 172; el-A'lâk (Revan Köşkü), 211b; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 119; Azimî, 186a-b; *Melikşah Devri*, s. 93; *Selçuklular Tarihi*, s. 148-49.

[362] Urfalı Mateos, s. 172; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 101: Azimî, 186a-b.

[363] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 240 ve yukarıda göst., yerler.

Sultan Melikşah'ın buradaki faaliyetleri için bk. *Melikşah Devri*, s. 94 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 149 vd.

başka bütün *Suriye* ve hattâ *Filistin*'e yayılma başarısı gösteren *Arap* emîrliğinin egemenliği kesin bir biçimde ortadan kaldırılmış ve dolayısıyla bu ülkelerde *Türk* hükümranlığının kurulması kolaylaşmış oldu. Fakat çok geçmeden *Haleb* hâkimiyeti yüzünden ortaya çıkan Tutuş - Süleymanşah çekişmesi ve savaşı sonunda, Süleymanşah'ın ölümü, bir süreden beri *Kuzey - Suriye*'de ortaya çıkan buhrana, sultan Melikşah'ın müdahalesi sonucunda, adıgeçen bölge yönetimi, doğrudan doğruya *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* bağlanmış, böylece vasal *Suriye Selçuklu* meliki Tutuş'un da siyasal ve askerî hareket ve faaliyetleri kontrol altına alınmıştır.

1.
SULTAN MELİKŞAH'IN SEFERİNDEN SONRA SURİYE VE FİLİSTİN

Emîr Atsız'ın 1071 yılının ikinci yarısından itibaren *Suriye* ve *Filistin*'de giriştiği fetih hareketleri, İkinci Bölüm'de değindiğimiz nedenlerle başarılı bir düzeye erişmişti. Ancak *Anadolu*'da olduğu gibi, *Suriye* ve *Filistin*'e sürekli bir *Türk* göçü ve yerleşmesi sözkonusu olmadığından ve dolayısıyla muharip *Türk* unsurunun gittikçe azalması ve *Fatımî* karşı askerî hareketlerinin de başlaması nedenleriyle, halkı *Araplardan* oluşan her iki ülkede tam bir egemenlik kurulamamıştır. İşte bundan dolayıdır ki, halkı, askerî hükümranlık ile itaat altına altına alınan bu ülkelerde *Selçuklu* askerî kudretinin türlü nedenlerle zayıflaması sonucunda isyana başlayarak yine eski hâkimleri olan *şiî Mısır Fatımîlerine* tâbi olmakta hiçbir sakınca ve kuşku duymamışlardır. Nitekim daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere, hemen bütün *Suriye* ve *Filistin*'e hâkim olan emîr Atsız'ın *Kahire* yenilgisi üzerine, bu ülke halkları kendisine başkaldırarak yine *Fatımî* yönetimine geçmişlerdir. Fakat 1077/78 yılında başlayan Tutuş devrinde ise, Kuzey - *Suriye* egemenliği uğruna, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* tâbileri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve kanlı savaşlar dolayısıyla yine adıgeçen ülkelerde tam bir egemenlik kurulamamış ve nihayet buhranı yatıştırmak için sultan Melikşah'ın müdahalesi sonucunda Kuzey - *Suriye*, yönetim bakımından doğrudan doğruya *Selçuklu İmparatorluğu*na bağlanmış, hükümranlık alanlarını genişletmek, yani bütün *Suriye*'ye hâkim olmak isteyen Tutuş ise, böylece *Suriye* ve *Filistin* ıktaında bırakılmıştır.

a) Fatımîlerle mücadeleler

Daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere, Kuzey - *Suriye* hâkimiyeti için *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasalları Tutuş, Süleymanşah ve Müslim'in temsil ettikleri üçlü rekabet dolayısıyla başgösteren buhran nedeniyle *Suriye* ve *Filistin*'de *Selçuklu* fetih hareketleri iki yıla yakın bir süre büyük çapta geri kalmış oldu. Sultan Melikşah'ın sözkonusu *Kuzey - Suriye* seferi üzerine, melikliğin başkenti *Dımaşk*'a çekilen Tutuş, Rebiülevvel

480 (Haziran/Temmuz 1087)'de önemli bir liman şehri olan ve *Fatımîlerin* yönetiminde bulunan *Sayda* ve *Beyrut* üzerine yürüyüp işgal etmiş ve her iki kente valiler atayarak *Dımaşk*'a dönmüştür[364]. Böylece Atsız ve Tutuş'un çabalarıyla *Lâzkiye*, *Antartus*, *Trablusşam*, *Akkâ*, *Yafa* vs. gibi *Suriye* ve *Filistin* kıyı şehirlerinin büyük bir kısmının fetihleri tamamlanarak *Selçuklu* yönetimine alınmıştır.

Tutuş'un sözkonusu bu fetihlerinden sonra *Haleb Selçuklu* valisi Kasimüddevle Aksungur'un imparatorluğun vasalı Munkizî ailesinin elinde bulunan *Şeyzer* üzerine yürüdüğünü görmekteyiz (Receb 481 başları = Eylül 1088 sonları). *Efamiye*'ye bağlı *Latmîn*[365] halkı ile *Şeyzer* Munkizî emîri Nasr b. Ali arasında ortaya çıkan bir anlaşmazlık dolayısıyla *Şeyzer* üzerine yürüyen Aksungur, kent yöreletini yağma akınlarına uğrattıktan başka kaleyi de kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştır. Birçok kayıplar vererek güç duruma düşen emîr Nasr'ın, sonunda *Latminlilerle* iyi geçinmeye sözvermesi üzerine, Aksungur kuşatmayı bırakıp *Haleb*'e geri dönmüştür[366].

Emîr Aksungur, *Şeyzer* seferinden bir yıl sonra *Antakya*'ya bağlı ve *Efâmiye*'nin kuzey - batısında bulunan *Berzûye* kalesini[367] *Ermenilerden* teslim almıştır (Şaban 482 = Ekim/Kasım 1089). İbnü'l-Adim'in "*Antakya*'ya ait olup kâfirlerin elindeki son kale" olarak vasıflandığı bu kale, 9 ay Aksungur'un yönetiminde kalmış, yine kendisinin emri ile Rebiülevvel 483 (Mayıs/Haziran 1090)'de tamamen yıkılmıştır[368].

Daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere, emîr Atsız ve melik Tutuş'un başarılı fetihleri sonucunda *Suriye* ve *Filistin*'in büyük bir kısmı *Selçuklu* egemenliği altına alınmıştı. Emîr Atsız'ın *Kahire* yenilgisi (1077) üzerine, *Mısır Fatımî* devleti, *Suriye* ve *Filistin*'i geri alma ümitlerine kapılmıştır. Bu amaçla *Fatımîler*, 1078/79 yılında vezir Bedrülcemalî'nin çabalarıyla hazırlanan büyük bir orduyla bütün *Filistin*'i istilâ ederek *Dımaşk*'ı kuşatmışlarsa da Atsız'ın başvurusu üzerine, Tutuş'un müdahalesi sonunda, işgal ettikleri bütün şehirleri bırakıp ve dolayısıyla başarısız olarak *Mısır*'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Tutuş'un Atsız'ı bertaraf ederek *Suriye Selçuklu Melikliğinin* yönetimini eline alıp daha kuvvetli bir duruma geçmesi sonucunda *Fatımîler*, adıgeçen ülkeleri yeniden elegeçirme girişimlerine bir kez daha cesaret edememişlerdir. Hattâ öyleki, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasalları arasında *Kuzey - Suriye* egemenliği için ortaya çıkan buhranlı dönemde bile sözkonusu ülkelerin istirdadına girişememişlerdir. Ancak *Fatımîler*,

[364] Azimî, 187a (Burada fetih tarihi H. 487 olarak verilmiştir); *Ikd*, XXI, 270a; *el-A'lâk*, s. 98, 102 (Burada fetih tarihi H. 471 olarak veriliyor).

[365] *Mu'cem*, IV, 358; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 86.

[366] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 105; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 119-120; *el-Kâmil*, X, 168.

[367] *Berze* ve *Berzeye* de denilen *Suriye*'nin önemli kalelerinden birisi sayılan bu kale için bk. *Mu'cem*, I, 575; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 125, not 6 ve harita III.

[368] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 105-106.

son istirdat girişimlerinden on yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra 482 (1089) yılında yeniden harekete geçmişlerdir. Daha önceki bölümlerde, hakkında ayrıntılı bilgi verdiğimiz vezir Bedrülcemalî'nin, Nasrüddevle el-Cüyûşî kumandasında gönderdiği büyük bir ordu, *Filistin* ve *Suriye*'nin kıyı bölgelerinden ilerleyerek *Akdeniz*'in önemli kıyı kenti olan *Sur*'u kuşatmaya başladı. Fakat çok geçmeden, bu sıralarda ölen kadı Aynüddevle'nin çocukları savunmada başarılı olamamış ve teslim olmak zorunda kalmışlardır. Daha sonra *Fatımî* ordusu, 1087 yılında Tutuş tarafından fethedilmiş olduğunu gördüğümüz *Sayda* ve *Beyrut* ile yine Tutuş'un yönetiminde bulunan *Akkâ* ve *Cübeyl* [369] şehir ve kalelerini birer birer işgal etmiş, böylece *Filistin* ve *Suriye* kıyı kentlerinden bir kısmı yeniden *Fatımîlerin* eline geçmiştir. Hareketini sürdüren *Fatımîler*, *Baalbek* üzerine yürümüşler, kenti elinde tutan *Selçuklu* vasalı Halef b. Mülâib, başkumandan Nasîrüddevle'ye gelerek "itaatını" bildirdikten sonra şehirde *şiî Fatımî* hutbesi okutmaya başlatmıştır. *Fatımî* ordusu, Nasrüddevle'nin bu başarılı harekâtı üzerine *Suriye Selçuklu Melikliğ*inin başkenti *Dımaşk*'ı da kuşatıp sıkıştırma girişiminde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. *Fatımî* başkumandanı, elegeçirdiği bütün kent ve kalelerdeki *Selçuklu* kumandan ve yöneticilerini hapsetmiş, mal ve yiyecek maddelerine elkoymuştur. Çok geçmeden adıgeçen kentlere *Fatımî* vali ve emîrleri atanmıştır. Bu başarılı harekâttan sonra *Fatımî* ordusu *Mısır*'a dönmüştür [370].

Fatımîlerin Filistin ve *Suriye*'deki bu istirdat hareketleri sonucunda, önemli kıyı kentlerinin *Suriye Selçuklu* egemenliğinden çıkması üzerine Tutuş, derhal sultan Melikşah'a elçiler yollayarak sözkonusu *Fatımî* istilâsını bildirmiş ve ondan "*Haleb* valisi Aksungur, *Urfa* valisi Bozan ve *Antakya* valisi Yağısıyan'a [371], *Fatımilere* karşı girişeceği askerî harekâtta, kendisine yardımcı olmaları hususunda buyruk göndermesini" bildirmiştir. Bunun üzerine sultan Melikşah, adları geçen valilere birer mektup göndererek "Tutuş'un hizmetine girip ona yardımcı olmalarını" bildirmiştir (483 = 1090) [372]. Tutuş, hiç vakit kaybetmeksizin, beraberinde, kuvvetleriyle

[369] *Beyrut* ile *Batrûn* arasında kalesi bulunan bir kıyı şehri (Genel bilgi için bk. İA. "*Cübeyl*" mad.

[370] *el-Kâmil*, X, 176; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 120; *Mir'âtü'z-zeman*, s. 244; *Ahbâru Mısr*, II, 28; *Ikd*, III, 204a; Azimî, 187a; *İtti'âzü'l-hünefâ*, 109a; *el-A'lâk*, s. 99, 165-66; *Melikşah Devri*, s. 98-99.

[371] *Mir'âtü'z-zeman* (S. 244) ve el-*Kâmil*'de (X, 202) Yağısıyan'ın bu konuda adı verilmemekte ise de *Zübdetü'l-Haleb* (II, 106), *Bugye* (S. 124-25, 127) ve Azimî'de (187a), onun Tutuş'un buyruğu altına verildiği belirtilmiştir. Ayrıca bundan sonra cereyan eden olaylar, bunu doğrulamakta, Yağısıyan, Tutuş ile birlikte *Suriye* harekâtına katıldığı hemen bütün kaynaklarda görülmektedir.

[372] *Mir'âtü'z-zeman*, s. 244; *el-Kâmil*, X, 202; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 120; Azimî, 187a. Bu olayın tarihi *Mir'âtü'z-zeman*'da H. 480, *el-Kâmil*'de ise H. 485 olarak kaydedilmiştir.

kendisine katılan Aksungur, Bozan ve Yağısıyan olduğu halde, daha önce *Fatımî* istilâsı üzerine onlara tâbi olup adlarına *şiî* hutbesi okutmaya başlayan ve özellikle yolları kesip soygunlar yapmakta olan Halef b. Mülâib'i [373] tedip için *Humus* üzerine yürümüşlerdir [374]. Kentin kalabalık *Selçuklu* ordusu tarafından kuşatılıp sıkıştırılması karşısında İbn Mülâib fazla dayanamayarak kendisi, ailesi, mal ve hazinesi için "aman" dilemiş, isteği olumlu karşılanınca kaleyi teslim etmiştir. Gerçekten kendisi ve ailesinin yaşamlarına dokunulmamıştır. *Humus*, sultanın yazılı buyruğuna uyularak Tutuş'a verilmiştir [375]. Daha sonra Tutuş, beraberinde İbn Mülâib [376] ve iki oğlu olduğu halde, *Humus*'tan hareketle *Trablusşam*'ın kuzeydoğusundaki, bu sıralarda İbn Mülâib'in yönetiminde bulunan [377] *Irka* kalesine [378] yürümüş ve savaşla işgal etmiştir. Bu arada Aksungur, yine İbn Mülâib'in elinde bulunan [379] *Efamiye* kalesini işgal ile burasının yönetimini *Şeyzer* Munkizî emîri İzzüddevle Ebu'l-Murhef Nasr'a vermiştir (3 Receb 484 = 22 Ağustos 1091) [380].

Irka kalesinin fethinden sonra (1091) Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte kadı Ebu'l-Hasan b. Ammâr'ın yönetiminde bulunan [381]

Mir'âtü'z-zeman'ın başka bir yerinde (Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. nr. 2906, XIII, 90 a), *Fatımî* istilâsı üzerine Tutuş'un, sultan Melikşah'a değil de doğrudan doğruya sözkonusu emîrlere başvurup yardım isteğinde bulunduğu belirtiliyor. Fakat doğrudan doğruya *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* bağlı olan bu emîrlerin Melikşah'ın herhangibir buyruğu olmadan Tutuş'un hizmetine girmeleri bizce mümkün görünmemektedir ve bu da doğal sayılmalıdır.

[373-74] *Zübdetü'l-Haleb* (II, 106) ve *Bugye*'de (S. 124-27), *Suriye*'deki bölgesel emîrlerin *Müslümanların* yolunu kesip soygunlar yapan İbn Mülâib'i sultan Melikşah'a mektuplar yazarak şikâyette bulunmaları üzerine, sultan, başta Tutuş olmak üzere adları geçen emîrlere, onu tedip etmelerini bildirdiği kaydedilmiştir ki, sözkonusu görevlendirme nedeni, *Fatımî* istilâsı yanında, ikinci derecede bir neden olmalıdır.

[375] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 120; *Züdbetü'l-Haleb*, II, 106; *Bugye*, s. 124 vd.; *el-Kâmil*, X, 202-203; *Ikd*, III, 210a; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 91a; Azimî, 187a; *el-A'lâk*, s. 94.

[376] *Zübdetü'l-Haleb*'de (Göst., yer), İbn Mülâib'in sultan Melikşah'ın buyruğu ile bir demir kafes içinde *İsfahan*'a gönderildiği kaydediliyor.

[377] *el-A'lâk*, s. 94.

[378] *Trablusşam'a* dört fersah uzaklıkta, *Dımaşk*'a tâbi, kalesi bulunan *'Irka* hakkında bk. *Mu'cem*, III, 653-54; *el-A'lâk*, s. 92-95.

[379] *el-Kâmil*'de (X, 203), kalede bir *Fatımî* hâdiminin bulunduğu belirtiliyor. Esasen İbn Mülâib de son *Fatımî* istilâsından sonra *Fatımilere* tâbi olmuş idi.

[380] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 106; *Bugye*, s. 109, 126; *el-Kâmil*, X, 203; *Ikd*, III, 205a; Azimî, 187b; *Nücûmü'z-zâhire*, V, 132.

el-Kâmil'de (Göst., yer), bu kalenin Tutuş tarafından "aman" ile teslim alındığı belirtilir.

[381] *Trablusşam* kenti, önce şiî kadısı Eminüddevle Ebû Talib el-Hasen b. Ammar tarafından *Fatımî* yönetimine son verilerek bağımsız bir hale getirilmişti. Fakat şehir yöneticileri, *Suriye* ve *Filistin*'de *Selçuklu* devleti kurulunca *Selçuklulara* tâbi olmak zorunda kalmışlardır. Gerek Eminüddevle'nin, gerekse Celâlülmülk'ün şehre nasıl hâkim olduğu hususunda bk. *el-A'lâk*, s. 107 vd. İA.'da *Trablusşam*'ın *Selçuklu* devriyle ilgili olarak verilen çok kısa bilgi de tamamen yanlıştır.

Trablusşam üzerine yürüyerek mancınıklarla kuşatıp sıkıştırmaya başladı. *Selçuklu* kuvvetleri karşısında direnmenin olanaksızlığını gören İbn Ammâr, hile yollarına sapmış, Tutuş'un yakınları olan ve adları belirtilmeyen emîrlere ulaklar göndererek onlara "Para ve mal karşılığında tehlikeli bir duruma gelen durumunu düzeltmeleri hususunda çaba göstermelerini" bildirmişse de bu emîrler, onun önerisini benimsememişlerdir. Bu girişiminden olumlu bir sonuç alamayan İbn Ammâr, bu kez Aksungur'un Zerrinkemer adlı veziriyle ilişki kurmuş, ona, daha yumuşak karakterli bulması dolayısıyla değerli armağanlar ve para verip "Aksungur katında girişimlerde bulunarak kuşatmanın kaldırılmasını sağlamasını" bildirmiştir. Ayrıca Aksungur'a 30 bin altın ve bir o kadar değerde de armağanlar gönderdikten başka ona sultan Melikşah'ın "*Trablusşam*'ın kendi yönetiminde kalmasını" bildiren menşurları ile "Kendisinin bu ülkedeki nâiblerine yardımcı olması, onlarla işbirliği yapması ve kesinlikle çatışma durumuna düşmekten sakınması" hususlarını kapsayan yazılı buyruğunu da göstermiştir. Bunun üzerine Aksungur, Tutuş'a "Sultanın verdiği böyle menşurları elinde bulunduran bir kimseyle asla savaşmam" demiş, buna çok kızan Tutuş'un "Sen, bana tâbi değil misin?" diye sormasına karşılık Aksungur "Ben, sana ancak Büyük Sultan'a isyan durumunda olmadıkça tâbiyim" cevabını vermiştir. Böylece Tutuş ile anlaşmazlığa düşen Aksungur, ertesi gün kuvvetleriyle birlikte kuşatmayı bırakarak *Haleb*'e dönmüştür. Emîr Bozan'ın da *Urfa*'ya dönmesi üzerine, kuvvetleri azalan Tutuş, savaşı tek başına sürdüremeyerek kızgın olarak *Dımaşk*'a dönmek zorunda kalmıştır (484 = 1091 sonları). Tutuş, Aksungur'un, kendisine karşı olumsuz tutum ve davranışları hususunda, şikâyette bulunmak üzere, adı belirtilmeyen bir oğlunu Melikşah'a göndermiş ise de sultan onun bu şikâyetine pek önem vermemiştir. Bunun üzerine Tutuş'un oğlu derhal *Dımaşk*'a dönmüştür [382]. Böylece Büyük Sultan Melikşah'ın özellikle çok önem verdiği *Fatımîlerle* mücadele [383] yapılamadığı gibi, daha önce *Selçukluların* yönetim ve egemenliğine geçtiğini gördüğümüz *Filistin* ve *Suriye*'nin önemli kıyı kentlerinin geri alınması da mümkün olamamıştır.

[382] *el-Kâmil*, X, 202-203; (Burada bu olaylar, H. 485 yılı olayları arasında verilmişti); *el-A'lâk*, s. 108; *Mir'âtü'z-zeman*, XII, 94a; *Nücûmü'z-zahire*, V, 133; *Kenzü'd-dürer*, VI, 431-32; krş. *Melikşah Devri*, s. 100-101.

[383] *Melikşah Devri*, s. 100-101, 125.

B Ö L Ü M
VII.
TÂCÜDDEVLE TUTUŞ'UN SALTANAT MÜCADELESİ

1.
KUZEY - SURİYE, ELCEZİRE VE DİYARBEKİR BÖLGELERİNİN İTAAT ALTINA ALINMASI

Bundan önceki *Bölüm*'de bütün ayrıntılarıyla görmüş olduğumuz gibi, *Suriye Selçuklu* meliki Tâcüddevle Tutuş, *Trablusşam* kuşatması sırasında *Haleb* valisi emîr Kasimüddevle Aksungur ile anlaşmazlığa düşmesi nedeniyle bu emîrle birlikte *Antakya* valisi Yağısıyan ve *Urfa* emîri Bozan'ın kendisinden ayrılmaları sonucunda kuvvetlerinin ciddî şekilde azalması dolayısıyla kuşatmayı sürdüremeyerek 1091 yılı sonlarında, melikliğinin başkenti *Dımaşk*'a dönmek zorunda kalmıştı. Elimizde bulunan kaynaklarda, aşağı yukarı bir yıl kadar bir süre içinde, hiç bir askerî ve siyasal hareketine rastlayamadığımız Tutuş, 1092 yılı sonlarına doğru hilâfet başkenti *Bağdad*'ı ikinci kez ziyarete gelmiş bulunan ve özellikle *Fatımîlere* karşı harekete geçerek *Mısır*'ı ve hattâ *Mağrıb*'ı fethetmeyi planlaştırmış olan[384] sultan Melikşah'a itaat ve bağlılığını bildirmek üzere, *Dımaşk*'tan *Bağdad*'a hareket etmişti[385]. Fakat o, *Fırat* ırmağının sağ kıyısındaki *Hît*[386] ilçesine geldiği zaman Melikşah'ın ölüm haberini aldı[387]. Bunun üzerine *Bağdad*'a gitmekten vazgeçen[388] ve içinde "Büyük Sultan" olma isteği canlanan Tutuş,

[384] *Melikşah Devri*, s. 101.

[385] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 122; *el-Kâmil*, X, 219.

[386] Pek eski ve önemli bir kent olan *Hît* hakkında genel bilgi ve bibliyografya için bk. İA. "*Hît*" mad.

[387] Sultan Melikşah'ın ölümü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Melikşah Devri*, s. 196 vd.; *Selçuklular Tarihi*, s. 156 vd.

[388] *el-Kâmil*'de (X, 202), sultan Melikşah'ın Aksungur ve Bozan'a, Tutuş'la birlikte *Bağdad*'da huzurunda bulundukları sırada, kuvvetleriyle Tutuş'un buyruğu altına girmelerini, *Mısır Fatımîleri* tarafından elegeçirilen *Filistin* ve *Suriye* kıyı şehirlerinin ve diğer yerlerin alınmasını, daha sonra da *Mısır*'a yürünmesini emrettiği kaydedilmekle birlikte, yine aynı eserin başka bir yerinde (X, 219) "Tutuş'un *Hît*'e gelince kardeşi Melikşah'ın ölüm haberini aldıktan sonra *Dımaşk*'a gittiği" belirtilmiştir. Öte yandan güvenilir kaynaklarımız arasında yer alan *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 122) "Tutuş'un, kardeşi Melikşah'a itaat ve bağlılığını arzetmek üzere, *Bağdad*'a gitmek için *Dımaşk*'tan ayrıldığı, fakat yolda kardeşinin ölüm haberini alınca derhal geri dönüp bir süre sıkıştırdığı *Rahbe* üzerinden *Dımaşk*'a geri döndüğü"nün kaydedilmesi yanında, *Bugye*'de (S. 101, Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid'den naklen),

içinde bulunduğu *Hît*'te derhal Büyük Sultanlığını ilân ederek adına hutbe okutmuş, daha sonra, biraz yukarıda yine *Fırat* ırmağı kıyısındaki *Rahbe*'ye giderek kuşatıp sıkıştırmaya başlamış ise de kuvvetlerinin azlığı nedeniyle kenti almayı başaramamıştır. Burada daha fazla zaman kaybetmek istemeyen Tutuş, kuşatmayı bırakıp kuvvetli bir ordu hazırlamak, böylece kardeşinin egemenliğindeki ülkelere hâkim olmak, dolayısıyla "Büyük Sultan" olma emelini gerçekleştirebilmek amacıyla süratle *Dımaşk*'a döndü. Burada sahip olduğu bütün askerlerini toplayan Tutuş, *Haleb* yönüne hareketle, *Trablusşam* kuşatması sırasında, aralarında çıkan anlaşmazlık dolayısıyla kendisinden ayrılarak valisi bulundukları şehirlere çekilmiş olan emîr Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'a mektuplar göndererek "Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, Büyük Sultanlığını ilân ettiğini, bu nedenle de onun hâkim olduğu ülkelere bu kez kendisinin hâkim olmasını sağlamak için, kendisine itaat ile kuvvetleriyle birlikte katılmalarını" bildirdi. Bunun üzerine Aksungur, Tutuş'a kırgın olmasına rağmen hizmetinde bulunmakta olduğu Büyük Sultanın ölümü, çocuklarının daha küçük yaşta olmaları ve "Büyük Sultanlık" hususunda aralarında henüz bir anlaşmanın bulunmaması[389] dolayısıyla ona, itirazda bulunmak cesaretini gösteremeyip, onun "itaat önerisini" kabul etmiş[390], ayrıca kendisine kızgın bulunan Tutuş'un yakınlığını kazanmak amacıyla *Antakya* valisi Yağısıyan ile *Urfa* emîri Bozan'a haberler göndererek "Tutuş'a itaat edip onun hizmetine girmelerini" tavsiye etmiştir. Adları geçen üç emîr, Tutuş'a itaatlarını bildirerek yönetimleri altındaki illerde, onun adına hutbe okutmaya başladıktan başka, derhal bütün kuvvetleriyle birlikte Tutuş'a katılmayı kabul etmişlerdir[391]. Böylece Tutuş, uzun bir süre, çeşitli nedenlerle yönetimi altına alamadığı *Kuzey-Suriye*'ye Melikşah'ın ölümü üzerine, değişen şartların sağladığı kolaylıkla hâkim olmuştur. Önce *Suriye*'de şimdilik kendisini Büyük Sultan tanıtmayı

"Tutuş ile Aksungur'un *Bağdad*'da sultanın huzurunda bulunduğu", *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 106) ise "Aksungur'un *Bağdad*'a sultana gitmek üzere, *Haleb*'den ayrıldığı, fakat yolda onun ölüm haberini alınca *Haleb*'e geri döndüğü"nün zikredilmesi, *Mir'âtü'z-zeman*'da (XIII, 95a), "Tutuş'un Aksungur'u sultana şikâyet için *Bağdad*'a gittiği, sultanın, onun şikâyetlerine önem vermemesi üzerine oğlunu *Bağdad*'da bırakıp *Dımaşk*'a döndüğü rivayetinin bazı tarih kitaplarında kaydedildiği, ama bunun doğru olamayacağı"nın belirtilmesi, Tutuş, Aksungur ve Bozan'ın *Bağdad*'da sultanın katında toplandıkları hususundaki rivayetlerin doğruluğundan kuşku duyulmasını gerektirir kanısındayız.

[389] Bu konularda bk. *Melikşah Devri ve Selçuklular Tarihi*, göst., yerler.

[390] Sultan Melikşah'ın ölüm haberini *Bağdad*'a onu ziyarete giderken haber alan Aksungur, derhal *Haleb*'e dönmüş, herhangibir kargaşalık çıkmasını önlemek için *Kilâboğulları* kabilesi emîri Şibl b. Cami ve oğlu Mubarek'i hapsetmiş ve oğlu Mahmud'u tahta geçirmek isteyen sultanın karısı Terken Hatun'un isteği ile (*el-Kâmil*, X, 211) Melikşah'ın oğlu Mahmud adına *Haleb*'de bir süre hutbe okutmuş ise de çok geçmeden bunu, Tutuş adına değiştirmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 106-107).

[391] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 106-108; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 122; *el-Kâmil*, X, 219-220; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 103b; *Ikd*, III, 210b; *Kenzü'd-dürer*, s. 432; Urfalı Mateos, s. 180.

başaran Tutuş, beraberinde Aksungur ve Yağısıyan olduğu halde, daha önceki *Bölüm*'de görmüş olduğumuz gibi, *Mısır Fatımîlerinin* eline geçen bir kısım *Filistin* ve *Suriye* kentlerinin kurtarılması harekâtına girişmeyerek *Büyük Selçuklu* saltanatına sahip olma arzularını gerçekleştirmek amacıyla, *Musul Ukayloğulları* emîrliğinin yönetim alanında bulunan *Rahbe* üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı ve çok geçmeden de şehri "aman" ile teslim alıp adına hutbe okuttu (Muharrem 486 = Şubat 1093). Daha sonra Tutuş, daha yukarıda yine *Fırat*'ın sol kıyısındaki *Elcezire*'nin önemli kentlerinden biri olan *Rakka*'yı da "aman" ile teslim almıştır [392]. Her iki kent halkına karşı çok iyi davranışlarda bulunan Tutuş, buralara muhafızlar atadıktan [393] sonra yine *Ukayloğulları* emîrliğinin elindeki *Nusaybin*'e yöneldi. Bu sıralarda, daha önce itaatını bildirmiş olduğunu gördüğümüz *Urfa* valisi Bozan da kuvvetleriyle birlikte kendisine katıldı. Tutuş'un ordusunun şehir önlerine geldiğini gören *Nusaybin* valisi, derhal Tutuş'un katına gegelerek itaat arzedip "Hizmetine girdiğini" bildirmiştir. Fakat kentte, *Musul*'u yeniden elegeçirmiş olan İbrahim b. Kureyş'in [394] adamlarının başında bulunduğu askerî kuvvetlerin, buna razı olmayıp şehri teslim etmemeleri ve hattâ Tutuş'a küfür ve hakarete varan davranışları üzerine savaş başlamış, baskıya dayanamayıp yıkılan kent surlarından içeri hücumla giren *Selçuklu* kuvvetleri, şehirde büyük bir kıyımda bulunmuş, bu arada 20 kadar ilerigelen *Arap* emîri öldürülmüş, şehir baştan aşağı yağma edilmiştir. Savaştan sonra *Nusaybin*, Tutuş'un beraberinde bulunan Muhammed b. Şerefüddevle'ye verilmiştir (Safer 486 = Mart 1093) [395].

Tutuş, *Nusaybin*'i elegeçirdikten sonra bu sıralarda *Musul*'a hâkim olan İbrahim b. Kureyş'e [396] bir ulakla haber göndererek kentte Büyük Sultan olarak adına hutbe okutmasını emretmiş ise de İbrahim, bu emri yerine getirmek istememiştir. Bunun üzerine Tutuş, beraberindeki emîrler ve kuvvetleriyle birlikte *Musul*'a yöneldi. Bunu haber alan İbrahim, esasen

[392] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 122; *el-A'lâk* (Tübingen Üniv. nüshası), 18b; *Tarihu Meyyâfarikin* ve *Âmid* (Avad yay.), s. 233; *el-Kâmil*, X, 220; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 107.

[393] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, göst., yer.

[394] Şerefüddevle Müslim'in, Süleymanşah ile yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine, kardeşi İbrahim, *Musul Ukaylî* tahtını elegeçirmiş ve *Ukayloğulları* ailesinin başı olmuştu. Fakat sultan Melikşah, *Kuzey - Suriye* seferi sırasında İbrahim'i yakalatıp hapse attırdıktan sonra kızkardeşi Zeliha Hatun ile evlendirdiği Şerefüddevle'nin oğlu Ebû Abdullah Muhammed'i *Musul* emîrliğine atamış ve ayrıca *Rahbe*, *Harran*, *Suruç* ve *Hapur*'u da ona ıkta etmişti. Fakat Melikşah'ın ölümü üzerine, İbrahim, yeniden *Musul* emîrliği tahtına çıkmayı başarmıştı (Bk. *Melikşah Devri*, s. 87; *el-Kâmil*, X, 220-21).

[395] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, *Tarihu Meyyâfarikin* ve *Âmid*, *el-Kâmil*, göst., yerler; *Zübdetü'l-Haleb* II, 107-108; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 103b; *Ikd*, III, 210b; Urfalı Mateos, s. 181; Azimî, 187b.

Urfalı Mateos (Göst., yer), Tutuş'un ordusunda yer alan – belki *Urfa* valisi Bozan'm kuvvetleri arasında – *Ermeni* askerlerinin 10 bin Arabı kılıçtan geçirdiklerini belirtir.

[396] Bu konuda bk. *el-Kâmil*, X, 220-21.

hazırlamış bulunduğu ordusuyla [397] *Musul*'dan çıkarak Tutuş'u karşıladı. Her iki taraf *Musul*'a bağlı *el-Mudayya*' yöresinde karşılaştılar (2 Rebiülevvel 486 = 2 Nisan 1093) [398]. Tutuş ordusunun sağ kanadındaki kuvvetlere Aksungur, sol kanadındakilere de Bozan kumanda ediyordu. İlk çatışmada *Arap* birlikleri Bozan'ın kuvvetlerine karşı saldırıya geçti ise de bozulup geri çekilmek zorunda kaldılar. İbnü'l-Kalânisî'nin rivayetine göre [399], iki taraf kuvvetleri birbirine girerek âdeta bir kör döğüşü halinde şiddetle ve kanlı bir biçimde çarpışıyorlardı. Bu karışım nedeniyle iki tarafın gereksiz yere artan zayiatını önlemek amacıyla kuvvetler, çarpışmayı bırakıp geri çekildiler. Karargâhlarına dönen İbrahim'in askerleri yağma malları ile meşgul oldukları bir sırada emîr Aksungur, atlı birlikleriyle süratle harekete geçip gafil olarak yakalamayı başardığı *Arap* askerlerine karşı ansızın bir saldırıya geçmiş ve kanlı bir boğuşma halini alan bu baskında çok sayıda *Arap* askerî kılıçtan geçirilmiştir. Bu baskın sırasında *Arap* kuvvetlerinin büyük bir kısmı çadırlarının içinde bulunduğundan Aksungur, ciddi hiçbir direnişle karşılanmaksızın sözkonusu baskın harekâtını başarılı olarak sona erdirmiştir. Çarpışmada çok sayıda *Arap* askeri, kadın ve çocukları da tutsak alınmıştır. Tutsaklar arasında miğferini delen bir okla başından ağır yaralanan emîr İbrahim, amcası Mukbil ile birlikte birçok *Ukaylî* emîri de bulunuyordu. Tutuş, bu tutsak emîrleri, İbrahim [400] ve amcasını hiç acımaksızın öldürtmüştür. İki taraf kuvvetlerinin de oldukça ağır kayıplar vermesiyle sona eren bu savaştan sonra *Arap* ordugâhı tamamen yağma edilmiş, *Selçuklu* askerlerinin eline ganimet olarak çok sayıda deve, at, koyun gibi canlı hayvan ve eşya geçmiştir [401].

[397] *el-Kâmil*'in (X, 221) rivayetini aynen nakleden Sanaullah (*The Decline of the Saljûquid Empire*. Calcutta 1958, s. 87), İbrahim'in ordusunun 30 bin, Tutuş'unkinin ise 10 bin olduğunu kaydeder ki, İbrahim'in ordusu için verilen rakam oldukça abartılmıştır. Zira *Ukayloğulları* emîrliğinin en azametli devrinin emîri Müslim'in bile Süleymanşah'a karşı aşağı yukarı 6 bin kişilik bir ordu ile savaştığı (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 91) düşünülürse *el-Kâmil*deki bu kaydın isabetli olmadığı anlaşılır.

[398] *el-Kâmil*, X, 221.

Zeylü Tarihi Dımaşk (S. 123) ve Urfalı Mateos (S. 181), savaşın *Hapur* ırmağının kollarından biri olan ve *Nusaybin*'in içinden geçen *Hirmas* çayı kıyısında, *Zübdetü'l-Haleb* (II, 107) ise *Nusaybin - Mardin* arasındaki *Dârâ* (*Mu'cem*, II, 516) yöresinde yapıldığını belirtirler. Adıgeçen kaynaklara göre Tutuş, *Nusaybin*'i aldıktan sonra *Musul* yönüne hareket ettiğine göre, savaşın *Dârâ*'da yapılması imkânsızdır. *el-Kâmil*'in savaş yeri olarak kaydettiği *Musul*'a bağlı olan *el-Mudayya*'ın yeri bilinememektedir.

[399] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 123.

[400] Urfalı Mateos (S. 181). İbrahim'in başındaki ağır ok yarası dolayısıyla öldüğünü belirtir.

[401] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 123; *el-Kâmil*, X, 221; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 233-34; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 107-108; Urfalı Mateos, s. 181; *Kenzü'd-dürer* s. 432.

Zübdetü'l-Haleb ve *Kenzü'd-dürer*, Tutuş'un, tutsakları, kendisine *Nusaybin*'i ıkta ettiği ve yanında bulunan Muhammed b. Müslim'e verdiğini kaydetmişlerdir.

Kazandığı *el-Mudayya'* savaşından sonra Tutuş, vakit kaybetmeksizin süratle *Musul* üzerine yürümüş, hiçbir direnişle karşılaşmaksızın kente hâkim olmuştur. Tutuş, *Musul* ve mülhakatına Sâduddevle Ali b. Şerefüddevle ile annesi, yani kendi halası Safiye Hatun'u nâib olarak atamıştır [402].

Kuzey - *Suriye*'nin iki önemli şehri *Haleb* ve *Antakya* ile *Urfa*'yı, buraları *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adına yönetmekte olan Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'ı kendine tâbi kılarak bütün *Suriye* ülkesi ile *Filistin*'i – bir kısım kıyı kentleri dışında – yönetimi altında toplamayı başaran Tutuş, adları geçen emîrlerin yardımlarıyla *Rahbe*, *Rakka*, *Nusaybin* ve *Musul* şehir ve yörelerini de almak suretiyle kısa bir sürede, hükümranlık bölgelerini genişletmiş bulunuyordu. Bunun bir sonucu olarak *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* tahtına geçmeyi kendisi için artık bir hak sayan Tutuş, halife el-Muktedî Biemrillah'a bir elçi göndererek "*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı* sıfatıyla *Bağdad*'da kendi adına hutbe okutmasını" istemiştir. Bu sıralarda *Bağdad Selçuklu* şihnesi (askerî vali) Sâduddevle Gevherâyin, Tutuş'un hutbe okutma isteğini olumlu bulmuş ve bu hususta ona yardımcı da olmuştur [403]. Fakat öte yandan halife buna razı olmayarak Tutuş'a, adına, hilâfet başkenti *Bağdad*'da hutbe okutabilmesi için,

1 — *Horasan* ve *Maşrık*'ta hükümran olarak *İslâm âlemine* hâkim olması,

2 — Kardeş çocuklarından hiç birisinin taht müddeisi olarak ortaya çıkıp kendisine muhalefet etmemesi,

3 — Başkent *İsfahan*'daki imparatorluk hazinesine sahip olması

şartlarını haiz bulunmasının gerektiğini, aksi takdirde, adına hutbe okutulması hususundaki isteklerinin kesinlikle yerine getirilemeyeceğini bildirdikten başka ona "Kulluk sınırlarını aşma, bize karşı olan hitabın kafa tutar ve tahakküm eder biçimde olmasın. Eğer bizi dinlemez isen o zaman seninle savaşırız" şeklinde oldukça sert ve tehdit dolu bir cevap göndermiştir [404]. Halifenin bu cevabı karşısında Tutuş'un hiçbir tepki göstermediği anlaşılmaktadır.

Adının *Bağdad*'da hutbede okutulabilmesi için halifenin kendisine bildirdiği, yukarıdaki şartları yerine getirmek istediği anlaşılan Tutuş, bera-

[402] *el-Kâmil*, X, 221; *Tarihu Meyyâfarikin* ve *Âmid*, s. 233-34 (Burada *el-Mudayya* savaşı, *Nusaybin*'in alınmasından sonra yapılan kıyım ile karıştırılmıştır); *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 104a; Müverrih Vardan, *Türk futûhatı tarihi*, s. 184; *Kenzü'd-dürer*, s. 433; *İ'lâmü'n-nübelâ*, I, 364.

Zeylü Tarihi Dımaşk'ta (S. 123), Tutuş'un *Diyarbekir* bölgesine hâkim olduktan sonra *Musul* ve bölgesine valiler gönderdiği kaydedilmiştir.

[403] *el-Kâmil*, X, 221-22.

[404] *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 104a; *Nücûmü'z-zâhire*, V, 137-38; *el-Bidâye*, XII, 144-45. *el-Kâmil*'de (X, 222), halife el-Muktedî Biemrillah tarafından, Tutuş'un elçisine "Biz askerden elçilerin gelmesini bekliyoruz" şeklinde bir cevap verildiği belirtilmiştir.

berinde Aksungur, Yağısıyan ve Bozan olduğu halde, başkent *İsfahan* üzerine yürüyüp Büyük *Selçuklu* saltanatını elegeçirmek amacıyla *Elcezire* üzerinden, bu sıralarda *Cehîroğulları* ailesinden Ebu'l-Hasen b. el-Kâfînin yönetiminde bulunan *Diyarbekir* bölgesine [405] harekete hazırlandı (Rebiülâhır 486 = Mayıs 1093). Esasen sultan Melikşah'ın ölüm haberi *Meyyâfarikin*'e ulaşınca Ebu'l-Hasen, derhal şehir ilerigelenleriyle bir toplantı yapmış ve şehrin teslimi hususunda Berkyaruk'a başvurmaya karar vermişlerdi. Berkyaruk'a gönderilen çağrı mektubunda "Bu belde, babana ait idi; biz, sizlerden başkasını istemiyoruz. Ya bizzat kendin gel ve kenti teslim al, ya da bir nâib gönder. Biz burasını senin için muhafaza ediyoruz" denilmişti. Berkyaruk ise onlara gönderdiği cevapta "*Meyyafârikin*'den kesinlikle vazgeçmek niyetinde olmadığını" bildirerek "Şehri gelip teslim alacağı" vaadinde bulundu. Bununla birlikte Berkyaruk, saltanat mücadelesi dolayısıyla, içinde bulunduğu sıkışık durum nedeniyle *Meyyâfarikinlilerin* istediğini yerine getirememiş ve esasen bu kentle ilgilenecek zaman dahi bulamamıştır. Bunun üzerine başta Ebu'l-Hasen olmak üzere ulu camide toplanan kentin ilerigelen yöneticileri kadı Ebû Bekr b. Sadaka, şeyh Ebû Salim b. el-Muhavver, İbn Zeydan ve İbn Müsaid, İbn Belek ve diğer bazı kimselerden oluşan bir heyeti Tutuş'a göndermeyi kararlaştırdılar. Adları geçen heyet mensupları, bu sıralarda *Nusaybin*'de bulunan Tutuş'un katına çıkmış ve ondan sonderecede çok izzet ve ikram görmüşlerdir. Heyet üyeleri Tutuş'a "Biz bu beldeyi sizin adınıza koruyoruz. Daha önce, mektupla başvurduğumuz Berkyaruk'tan bize hiçbir nâib gelmedi. Sen, sultan Melikşah'ın kardeşi olman dolayısıyla beldeye hâkim olma hususunda, başkalarından daha çok hakka sahipsin Biz, sizden başka birisini istemiyoruz" demişlerdir. Tutuş ise verdiği cevapta "Birkaç gün sabredin, hep birlikte oraya hareket ederiz" demiştir [406].

Öte yandan sultan Melikşah'ın ölümü üzerine imparatorluk içinde ortaya çıkan bunalımlardan faydalanarak, daha önce sultan tarafından kendisine dirlik olarak verilen *Irak*'taki *Harbi* ilçesinde oturmak zorunda bırakılan son *Mervanlı* emîri Nâsırüddevle Mansur, bir kısım *Meyyafârikin*li halkın karşı çıkmasına rağmen şair ve edip Ebû Nasr Hasan b. Esed'in çağrı ve yardımlarıyla *Irak*'tan gelip *Meyyafarikin*'in ve emîrliğe ait öteki memleketlerin yönetimini eline alarak *Mervanlı* emîrliğini yeniden kurmayı başarmıştır [407].

[405] Yönetimi, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasalı *Mervanoğulları* ailesinin elinde bulunan *Diyarbekir* bölgesinin doğrudan doğruya *Selçuklu* yönetimine geçmesi ve daha sonraki durumu hakkında bk. *Anadolu*'nun *fethi*, s. 134; *Melikşah Devri*, s. 40 vd.; İA. "*Diyarbekir*" mad.; A. Sevim, Atatürk Konferansları, V, s. 299-307.

[406] *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 234-35; *el-A'lâk*, 63a.

[407] *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 232-235.

Mansur, *Meyyâfarikin*'in kendisine kolaylıkla teslimini sağlayan Ebû Nasr Hasen'i, *Muhyiddevle* lâkabı ile vezirliğe atamıştır. Ayrıca şehy Ebu'l-Hasen b. el-Muhavver, *Burcu'l-Melik*'ten inerek onun yanına gelip itaatını bildirmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere, katına gelen *Meyyâfarikin* heyetinin çağrısını da – esas sebeb bu olmamakla birlikte – dikkat nazarına alan Tutuş, ordusuyla birlikte *Diyarbekir* bölgesine yönelmiştir (486 başları = 1093). Tutuş, süratle hareket ederek henüz *Cehîroğullarından* Ebu'l-Hasen b. el-Kâfî'nin elinde bulunan *Elcezire* ile, yine yönetimi onun üzerinde olan ve *Diyarbekir* bölgesinin birinci derecede önemli şehri durumunda bulunan *Âmid*'e kolaylıkla hâkim olmuş, buna karşı Ebul'-Hasen'e *Nusaybin*'i ıkta etmiştir [408]. Daha sonra Tutuş, *Mervanlı* emîri Mansur'un yönetimi altına geçtiğini belirttiğimiz bölgenin ikinci önemli şehri *Meyyâfarikin* üzerine yürüyerek *Râbiye*'ye konmuş ve kentin teslimini istemiş, aksi takdirde, kendisine karşı direniş gösteren *Nusaybinlilerin* başına gelen kıyım olayını hatırlatarak onları korkutmuştur. Daha sonra Tutuş, *Râbiye*'den hareketle *Ali b. Vehb burcuna* geldiği sıralarda, kalabalık *Selçuklu* ordusunu gören halk, büyük tezahüratla şehir kapılarını açmışlardır. Böylece Tutuş, hiçbir direnişle karşılaşmadan Rebiülevvel 486 (Nisan 1093)'da *Meyyâfarikin*'e girip teslim almıştır. Öte yandan, son kez, beş ay süreyle emîrlik yapan Mansur, şehrin *Hevve Kapısı*'ndan çıkıp Tutuş'un veziri Ebu'n-Necm b. Bedî'in çadırına sığınarak Tutuş'un gazabından koruması hususunda ondan yardım isteğinde bulunmuştur. Tutuş, böylece *Meyyâfarikin*'e hâkim olduktan sonra kent halkına sonderecede iyi muamelelerde bulunmuş, adaletli davranmış, birçok gereksiz vergileri kaldırmış, böylece halk, daha iyi bir yaşam olanağını elde etmiştir. Bu arada Tutuş, başta kent kadısı Ebû Bekr olmak üzere, öteki şehir ilerigelenlerine hil'atler vermiş ve dirliklerini artırmıştır. Daha önceleri, şehir yönetimini elinde tutan ve fetihten önce, kendisinin çağrısına icabetle katına gelmiş bulunan Cehîroğlu Ebul'-Hasen el-Kâfî'yi vezirliğe, eski vezir Ebû Tahir b. el-Enbârî'yi kent işlerine ve nihayet atabeği ve *Dımaşk*'taki *Böriler* hanedanının atası Zahirüddin Ebu'l-Mansur Tuğtegin'i de *Saray Nâzırlığına* atamıştır. *Diyarbekir* bölgesine bağlı öteki il ve ilçeler, kaleleriyle birlikte Tutuş'a tâbi olmakta gecikmemişlerdir [409].

Böylece *Diyarbekir* bölgesinde hâkimiyetini "Sultan olarak" kabul ettirme harekâtını başarı ile sona erdiren Tutuş, *Sincar* ile, Ali b. Şerefüddevle ve annesi Safiye Hatun'u nâib olarak atadığı *Musul*'a yönetimi teslim almak üzere valiler göndermiştir. Böylece uzun yıllar ailelerinin yönetiminde bulunan *Musul*'dan ayrılmak zorunda bırakılan *Ukayloğulları*, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk'un yanına giderek Tutuş'un kendilerine karşı bu tutumundan şikâyette bulunmuşlardır. Bunun üzerine Berkyaruk, Tutuş'a bir mektup göndererek "Bu *Ukayloğulları* ailesi bizim akrabamız

[408] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 123; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 235.

[409] *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 236-39, bundan naklen *el-A'lâk*, 63a-b; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 123; *el-Kâmil*, X, 222; *el-Bidâye*, XII, 144-45.

ve devletimizin tâbilerindendir. Bu nedenle senin onlara sert davranman hiç gereksiz idi" demek suretiyle üzüntüsünü belirtmiş ise de Tutuş, kendisine bu konuda hiçbir cevap yollamamıştır [410].

Tutuş, *Diyarbekir* bölgesi şehir ve kalelerine kendi yandaşı kimseleri yerleştirdikten sonra beraberindeki Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte *Azerbaycan* yönüne hareket etti. Yolu üzerinde bulunan bütün kent ve kaleler kendisine "Sultan olarak" itaat etmek suretiyle "hizmetine hazır" olduklarını bildiriyorlardı [411]. Bu durum, Tutuş'un, "Büyük Sultan olma" yolundaki ümit ve çabalarını bir kat daha artırmasına sebeb oluyordu. Fakat öte yandan, saltanatı elegeçirme yolunda büyük çabalar harcayan ve bunun olumlu bir sonucu olarak *Rey*, *Hemedan* ve daha birçok şehir ve bölgeleri hükümranlığına almak suretiyle epeyce kuvvet ve taraftar kazanan Berkyaruk, amcası Tutuş'un ordusu ile birlikte *Tebriz*'e gelmiş olduğunu haber almıştı. Bunun üzerine, amcasının *Büyük Selçuklu* saltanatını elegeçirme yolundaki faaliyetlerine engel olmak amacıyla, süratle kuvvetlerini toplayan Berkyaruk *Rey* yakınlarına dek gelmiş bulunuyordu. Berkyaruk'un, babasının yerine *Selçuklu* tahtına geçme faaliyetlerini ve bu uğurdaki başarılarını haber alan ve esasen Tutuş'a kızgın bulunan emîr Aksungur, emîr Bozan'a "Biz Tutuş'a, vefat eden sultan Melikşah'ın tahta geçecek bir çocuğunu ortaya çıkmadığını görerek itaat arzettik. Halbuki şimdi Berkyaruk taht iddiasında bulunuyor. Biz, onunla birlik olup hizmetine girmeliyiz" demiş ve onu Tutuş'un hizmetinden ayırmaya ikna etmiştir. Bunun üzerine Aksungur ve Bozan, bir gece, emirleri altındaki kuvvetlerle birlikte Tutuş'un ordusundan ayrılıp Berkyaruk saflarına katılarak onun hizmetine girmişlerdir [412]. Kendisine karşı yapılan bu ihanet dolayısıyla kuvvetleri oldukça azalmış bulunan Tutuş, yeğeni Berkyaruk'a karşı bir savaşı göze alamayarak yeniden mücadeleye girişmek üzere, asker toplayıp ordu hazırlamak amacıyla *Tebriz*'den ayrılıp *Diyarbekir* bölgesine geldi. Tutuş, güvendiği emîrlerin kumandalarında bir kısım askerlerini burada ve *Elcezire*'de bıraktıktan sonra kendisine sadık kalan Yağısıyan ile birlikte *Suruç* üzerinden *Antakya*'ya geldi. Bu arada Tutuş, Berkyaruk'un *Rahbe*'den *Bağdad*'a hareket ettiğini ve orada kışı geçireceğini haber

[410] *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 104a-b; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 123.

[411] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 124.

[412] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 124; Urfalı Mateos, s. 181; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 104b; *el-Kâmil*, X, 222; Azimî, 188a; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 108-109; *Ikd*, III, 210b; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 243; *Kenzü'd-dürer*, s. 433; Abu'l-Faraç, I, 339.

Zübdetü'l-Haleb'de, iki emîrin, Tutuş'tan ayrılmalarının nedenini, fethedilen memleketlerden kendilerine verilmemiş olmasına, *Selçuknâme* (E. Merçil yay., s. 32) ise Tutuş'un hâkimiyeti altına aldığı kentlerde pek çok *Müslüman* kanı dökmesine bağlamamaktadırlar.

Abu'l-Faraç'ın (Göst., yer), Tutuş'un Berkyaruk'la *Tebriz*'e bağlı *Saidâbâd* köyünde buluşup konuştuktan sonra *Suriye*'ye döndüğünü ifadesi, diğer kaynakların kayıtları yanında pek güvenilir görünmüyor.

lamıştı. *Antakya*'da bir süre kalan Tutuş, beraberinde Aksungur'dan korkuları nedeniyle ıkta bölgelerinde kalmaya cesaret edemeyen *Mirdasî* emîrlerinden Vessab, *Kilâboğulları* ve daha başka *Arap* askerleri olduğu halde, Zülkade 486 (Kasım/Aralık 1093)'da *Dımaşk*'a döndü [413].

2.
AKSUNGUR VE BOZAN'IN BERTARAF EDİLMESİ

Oldukça kalabalık kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un ordusundan ayrılan emîr Aksungur ve Bozan'ın, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk tarafına geçerek ona katılıp saltanat mücadelesinde onu desteklemeye başladıklarını görmüştük. Adları geçen bu iki emîrin kendisine katılmasına sonderecede sevinen ve böylece saltanat mücadelesinde, amcası Tutuş'a karşı durumu bir kat daha kuvvetlenen Berkyaruk, onlara çok iyi davranışlarda bulunmuştur. Her iki emîr Berkyaruk'a "Tutuş sorununun kesinlikle ihmal edilmemesini, onun askerî hazırlıklarını bitirip İmparatorluğa ait ülkelerde hâkim duruma geçerek adına hutbe okutmasına ve dolayısıyla Büyük *Selçuklu* saltanatını elegeçirmesine meydan vermeden süratle üzerine yürünmesinin gerektiği" hususunda tavsiyede bulunduktan başka, ondan "Kendisine, Tutuş tarafından herhangibir harekâtın yapılmasına engel olmak amacıyla *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adına valilik yapmakta oldukları *Urfa* ve *Haleb*'e güvence altında ulaşabilmeleri için, beraberlerinde bir miktar asker verilmesini istemişler [414] ve "Tutuş ile kendisi arasında bir tampon kuvvet olarak bulunmayı üzerlerine aldıklarını" bildirmişlerdir [415]. Her iki emîrin bu isteğini olumlu bulan Berkyaruk, bir miktar askerî kuvvetle, sultanlığını halifeye onaylatmak amacıyla, *Bağdad*'a gitmek üzere, önce, Tutuş'un hâkimiyetine geçen *Ukayloğulları* ailesinin yönetimine geçen *Musul*'a [416] geldi. Burada, kendisiyle anlaşma yapılan Saduddevle Ali b. Şerefüddevle'yi bir miktar *Ukaylî* kuvveti ile Aksungur ve Bozan'ın yanına vermişti. Böylece Bozan *Urfa*'ya gitmiş, Aksungur ise, Ali b. Şerefüddevle ve yine sultana ait bir askerî birlikle Şevval 468 (Ekim/Kasım 1093)'da *Haleb*'e geldi. Kendisiyle birlikte gelen kuvvetler, sonradan *Bağdad*'a gitmekte olan Berkyaruk'a katılmıştır. Aksungur ve Bozan, *Urfa* ve *Haleb*'de Tutuş adına okutmakta oldukları hutbeyi, bu kez, Berkyaruk adına değiştirerek görevlerine devam etmeye başlamışlardır [417]. Bu arada Aksungur, Tutuş'un *Dımaşk*'a gitmesi üzerine, gön-

[413] Yukarıda göst., yerler.

[414] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 124; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 109; Urfalı Mateos, s. 182.

[415] *Zübdetü'l-Haleb*, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, göst., yerler.

[416] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 110), Berkyaruk'un adıgeçen emîrlerle birlikte *Rahbe*'ye değin geldiği belirtilir.

[417] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 109-110; *Bugye*, s. 101; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 124; *Selçuknâme*, s. 33.

derdiği bir askerî birlikle *Haleb* bölgesindeki *Kâmiloğullarının* elinde bulunan *Esfûnâ* ve *el-Kubbe* kalelerini yıktırdıktan başka Vessab b. Mahmud'un ıktaı olan *Azâz* ve *Esarib* kalelerini de işgal etmiştir [418].

Öte yandan Büyük *Selçuklu* saltanatını elegeçirmek için Berkyaruk ile yeniden mücadeleye girişmek üzere, *Dımaşk*'ta askerî hazırlıklar yapmakta olan Tutuş, Aksungur ve Bozan'ın, hâkimiyeti altına aldığını gördüğümüz *Haleb* ve *Urfa*'ya dönmüş olduklarını ve her iki şehirde, kendi adına okutulan hutbeyi Berkyaruk adına değiştirmiş ve dolayısıyla bu kentleri onun adına yönetmeye başlamış bulunduklarını haber almıştı. Bunun üzerine, vakit kaybetmeksizin onları tedip için hazırladığı orduyla *Dımaşk*'tan ayrılan Tutuş (Rebiülevvel 487 = Mart/Nisan 1094), *Hama* yakınlarına geldiği zaman saltanat mücadelesinde daima sadakat göstererek hizmetinden ayrılmayan *Antakya* valisi Yağısıyan, kuvvetleriyle birlikte kendisine katıldı. Tutuş, burada bir süre kalarak oğlu Rıdvan'ı Yağısıyan'ın kızı Çiçek Hatun ile evlendirmiş ve onu başkent *Dımaşk*'a gönderdikten sonra ordusuyla Rebiülâhır (Nisan/Mayıs) ayında, *Âsi* ırmağını geçerek *Maarretünnûman* yakınlarındaki *Tellü Mennes* kalesi [419] yöresinde bulunan *Kefer Himâr* önlerine gelip konmuştur. Tutuş, burada birkaç gün kalmış, bu süre içinde askerlerine, bu bölgedeki ekinleri atlarına yedirmeleri ve hayvanları yağmalamaları hususunda emir vermiştir [420].

Öte yandan, Tutuş'un *Haleb* yakınlarına dek gelerek yağmalarda bulunduğunu haber alan Aksungur, bu sıralarda *Bağdad*'da bulunan ve *Büyük Selçuklu Devleti Sultanı* olarak adına burada hutbe okutan Berkyaruk'a bir mektupla başvurarak Tutuş'a karşı yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine sultan Berkyaruk, *Urfa* valisi Bozan, beraberindeki emîrlerden Gürboğa ve 2500 atlıya sahip olan *Rahbe* hâkimi emîr Abakoğlu Yusuf'a "Derhal Aksungur'a yardıma gitmelerini" emretti [421]. Sultanın bu emrini alan adları geçen emîrler, kısa bir süre içinde, kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un herhangibir saldırısına karşı Aksungur'un saflarında yer almak üzere, *Haleb*'de toplandılar.

Öte yandan Aksungur'un giriştiği bütün bu askerî hazırlıkları gözden uzak tutmayıp yakından izleyen ve özellikle kendisine karşı *Haleb*'de toplanan büyük kuvvetlerin hazır beklemekte olduğunu haber alan Tutuş, karargâhını kurmuş olduğu *Kefer Himâr*'dan hareketle *Haleb*'in güneyindeki *el-Hânûte* üzerinden, yine *Haleb*'in güney - doğusundaki *en-Nâûra*'ya [422]

[418] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 110; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 124.

[419] *Mu'cem*, I, 871-72.

[420] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 110; *Bugye*, s. 101; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 126; *Selçuknâme*, s. 33.

[421] *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 106a; *Zübdetü'l-Haleb*, *Selçuknâme*, göst., yerler; *el-Kâmil*, X, 232; İA. "*Kür-Boğa*" mad.

[422] *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III.

gelmiş, buradan da *Haleb*'in doğusundaki Buzâa vadisine dek ilerlemiş ve bütün bu yörcleri yağma ve tâlan akınlarına uğratmıştır [423].

Haleb'de bulunan ve askerî hazırlıklarını tamamlamış olan Aksungur, Berkyaruk'tan gelen yardımcı kuvvetlerden başka, hapisten salıverdiği ve çok sayıda atlılarıyla birlikte *Kilâboğulları* kabilesi reislerinden Şibl b. Câmi, Mubarek b. Şibl ile Muhammed b. Zâide ve ayrıca *Haleb* muhafız birlikleriyle birtakım *Deylemli* ve *Horasanlı* askerlerle de ordusunu oldukça güçlendirmişti [424]. Böylece Berkyaruk'un *Haleb* valisi Aksungur, atlı ve yaya olmak üzere, altı binden fazla [425] en iyi bir biçimde hazırladığı bir orduyu Tutuş'a karşı hazır bir duruma getirmeyi başarmış oluyordu. Öte yandan Tutuş'un ordusu da Aksungur'un ordusu kadardı. Fakat onun ordusunda, Aksungur'a oranla, asker ve kumandanlarının feth, ya da itaat altına alınan bölgelere yerleştirilmiş olmaları nedeniyle [426], az sayıda *Türk* askerine karşılık çok sayıda *Arap* kuvveti yer almış bulunuyordu.

Emîr Aksungur, beraberinde yukarıda adları geçen *Türk* ve *Arap* emîr ve kumandanları olduğu halde, ordusu ile birlikte müneccimine saptattırdığı ve kendisi için uğurlu olabilecek bir saatte [427] atlanarak *Haleb*'e altı fersah uzaklıkta bir köy olan *Seb*'in [428] yakınlarına değin gelmiş bulunan Tutuş'un ordusuna oldukça yaklaşmıştı. Askerlerini zaman kaybetmemek için süratle savaş düzenine sokan Aksungur, bu yörede bulunan ve her iki taraf kuvvetleri arasında kalmış olan küçük bir dere, ya da çayı [429] Cumartesi günü süratle geçip 9 Cumadelûlâ 487 (28 Nisan 1094)'de Tutuş'un ordusuna saldırdı. Fakat kuvvetleriyle birlikte ordu saflarında yer alan emîr Bozan ve Gürboğa, bilinmeyen bir nedenle, kendisiyle birlikte saldırıya geçmeyerek oldukları yerde kalmışlardı. Böylece yalnız kendisinin kumanda ettiği kuvvetlerle saldırıya geçtiği anlaşılan Aksungur, daha çarpışmanın

[423] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 121; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 111; *Bugye*, s. 101.

[424] Esasen Berkyaruk, kendi valileri Aksungur ve Bozan'ı saltanatın kendisi için tehlikeli müddeisi Tutuş'a karşı böyle ciddi bir şekilde desteklemeye girişmesi, Tutuş'u imparatorluk toprakları içinde değil de tâbi bir ülke olan *Suriye*'de bertaraf etme siyaseti ile yakından ilgili olsa gerektir. Berkyaruk, uygulamak istediği bu planla, Tutuş'un imparatorluğun ilerigelen emîr ve kumandanlarıyla herhangibir şekilde ilişki kurmasını ve onları kendi tarafına kazanma imkânlarını da böylece ortadan kaldırmış olacak idi.

[425] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 111; *Bugye*, s. 102.

Zeylü Tarihi Dımaşk'ta (S. 126), bu ordunun 20 binden fazla olduğu, *Bugye*'nun bir yerinde (S. 102) 20 bin kadar olduğunun rivayet edildiği belirtiliyor.

[426] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 112.

[427] *Bugye*, s. 101.

[428] *Mu'cem*, III, 34. *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 126) *Nehru Sufyan*, *Mir'âtü'z-zeman*'da (XIII, 106a) *Tellü Sultan* ile *Kınnesrin* arasında adı belirtilmeyen bir yer, *Mu'cem*'in başka bir yerinde (II, 875) *Seb'în* yakınında *Rûyân* köyü (Bundan naklen *Vefeyatü'l-âyan*, I, 218) olarak kaydedilmiştir.

[429] Bu dere, ya da çay, *Bugye* (S. 102), *el-Kâmil* (X, 232) ve *Ikd*'da (III, 199b) *Seb'în* adiyle belirtilmiştir.

başlarında, maiyyeti emîrlerinden Abakoğlu Yusuf'un Tutuş tarafına geçmesi üzerine oldukça sarsılmış ve ayrıca, çok geçmeden, çarpışmaların yoğunlaştığı bir sırada, bu kez, sağ kanatta yer alan ve Yusuf gibi Tutuş tarafına geçmelerinden kuşkulandığı *Arap* askerlerini, önce sol kanada, daha sonra da merkez hattına nakletmişti [430]. Bununla birlikte onun, çarpışmaların şiddetle sürdüğü kritik bir durumda, savaş düzeninde yaptığı bu değişiklik, *Arapların* dayanamaması üzerine, kendisine sonucu etkileyecek hiç bir fayda sağlamadı. Böylece Bozan ve Gürboğa'nın yardımlarından yoksun olarak çarpışmaya katılan Aksungur, Yusuf'un kendisini terketmesi ve nihayet *Arap* birliklerinin ciddî olarak savaşa devam edememesi nedenleriyle, Tutuş'a karşı giriştiği saldırı, tam bir başarısızlıkla sona ermiş oldu. Onun ciddî bir duruma düştüğü bir sırada, böyle bir zamanı iyi seçen Tutuş, bütün kuvvetleriyle Aksungur'un savaşmaktan âdeta çekinen askerlerine şiddetle karşı saldırıya geçti. Ünlü *Haleb* tarihçisi ve bütün bu olaylar hakkında en ayrıntılı bilgiler veren Kemalüddin İbnü'l-Adîm'in belirttiği üzere [431], "Bir lahza dahi dayanamayan" Aksungur'un kuvvetleri bozulup dağılmışlardır. Bununla birlikte yenilgiyi bir türlü kabullenemeyen Aksungur [432], askerlerinin dağılmasına rağmen çarpışmaya devam etmişse de tutsak olmaktan kurtulamıştır. Çok geçmeden Tutuş, boynuna ip geçirilip çekilerek katına getirilen gururlu Aksungur'a "Sen, beni yenip böyle tutsak alsaydın ne yapardın?" diye sormuş, onun da cevap olarak "Öldürürdüm" demesi üzerine Tutuş "Ben de sana, senin bana vermek istediğin hükmü veriyorum" demiş ve derhal boynunu vurdurmuştur [433]. Böylece tâbi olduğu Tutuş'a karşı ihanetinin cezasını ölümle çeken Aksungur'un başı, önce valilik yaptığı *Haleb*'e, daha sonra da *Dımaşk*'a gönderilerek halka gösterilmiştir. Aksungur ile birlikte onun maiyyeti emîrlerinden *Bağdad* şıhnesi Tuhtegin, *Haleb* şıhnesi Koçkar, Togan, İsrâil, Tuğrul, Ali b. es-Süleymanî ve kardeşi, *Buharalı* Muhammed, Hâcelerden Ebu'l-Kasım, Altunteginî, Melikşah'ın hâslarından Altuntaş aynı şekilde boyunları vurdurularak öldürülmüşlerdir [434].

Sultan Melikşah devrinin ünlü emîrlerinden, *Musul* ve *Haleb* atabekleri *Zengî* ailesinin ceddi olan Abdullah Elturganoğlu Kasimüddevle

[430] Ebû Galib Abdülvâhid eş-Şeybanî'den naklen *Bugye*, s. 103.

[431] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 112.

[432] Gerçekten Aksungur, kendisine Berkyaruk tarafından yardımla görevlendirilen Bozan ve Gürboğa'nın savaşa katılmaları, *Türkmen* emîri Abakoğlu'nun da kendisini terketmemesi halinde, bu savaşta Tutuş oldukça güç durumlara düşebilirdi. Hattâ kuvvetlerinin çokluğuna güvenen Aksungur, savaştan önce "Bana tutsakları bağlayacak ipler hazırlayın" diyerek Tutuş'un kuvvetlerini küçümsemiştir (Ebu'l-Hasen Ali'den naklen *Bugye*, s. 104).

[433] *Bugye*'de (S. 100, 102-105, 110), Aksungur'un öldürülmesiyle ilgili olarak birçok kaynaklardan naklen oldukça ayrıntılı ve ilginç bilgiler verilmiştir.

[434] Azimî'den naklen *Bugye*, s. 110.

Aksungur, sultan Melikşah tarafından atandığı *Haleb* valiliği sırasında bütün kaynakların birleştiği pek çok övgüye değer faaliyetlerde bulunmuştur [435]. Cesedi, *Haleb*'de *Karanbiyâ Meşhedi*'nin batı yönünde, taştan yapılmış küçük bir kubbenin içine gömülmüş, daha sonra oğlu İmadüddin Zengi, onu buradan aldırıp *Züccâciyye* medresesinde yaptırdığı bir kabire naklettirmiştir [436].

Sözkonusu savaşta Aksungur ile birlikte olan ve fakat çarpışmaya katılmayan emîr Bozan ve Gürboğa, çok geçmeden kendilerine yöneltilen yoğun saldırılar karşısında dayanamayıp kuvvetleriyle birlikte *Haleb*'e sığınmak zorunda kaldılar. Her iki emîr, şehir halkı ve muhafız kuvvetleriyle birleşip *Haleb*'i Tutuş'a karşı savunma hazırlıklarına giriştikten başka, kendilerine süratle yardımcı kuvvet göndermesi için de Berkyaruk'a başvurdular [437]. Çok geçmeden Berkyaruk'tan güvercin postasıyla *Haleb*'e gelen bir mektupta [438] "Kendilerine *Haleb* savunması için gönderilen kuvvetlerin *Musul*'a eriştiği ve yakında *Haleb*'e ulaşacağı" bildiriliyordu. Bu haber üzerine adları geçen emîrlerin, şehri Tutuş'a karşı savunmada moralleri bir kat daha artmış idi. Bununla birlikte, biraz önce *Seb'in* savaşını kazanan Tutuş, hiç vakit kaybetmeksizin süratle *Haleb* üzerine yürümüş, kendisine karşı gösterilen direniş nedeniyle şehri şiddetle kuşatmıştır [439]. Fakat çok geçmeden kenti savunan muhafızlardan kimler olduğu bilinmeyen ve direnişin gereksizliğine inanan bir kısım askerler, harekete geçerek derhal şehrin *Antakya Kapısını* açıp "Tutuş'un *Haleb*'e hâkim olduğunu" münadiler vasıtasıyla halka ilân ettiler [440]. Kente açılan kapıdan giren Tutuş'un öncü kuvvetleri arasında, eski *Haleb* emîri *Mirdasoğulları* ailesinden Vessab b. Mahmud da bulunuyordu. Tutuş'un ordusunun şehre girmesi üzerine, *Kal'atü'ş-Şerif*'te oturan kent valisi, derhal aşağı inip kaleyi Tutuş'a teslim etmiştir. Daha önce, sultan Melikşah tarafından *Büyük Kaleye* atanan

[435] *Bugye*'de (S. 97-110), Aksungur'un haltercümesi verilmiş ve onun *Haleb*'deki çeşitli faaliyetleri hakkında çoğu kez ilgili kayıp kaynaklardan naklen çok ayrıntılı bilgiler yer almıştır.

[436] *Bugye*, s. 106-107.

Savaş hakkında bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 109-113; *Bugye*; s. 97-110; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 124-26; *el-Kâmil*, X, 232; *Ikd*, III, 199b; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 106 a-b; Urfalı Mateos, s. 182-83; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 243-44; *Zübdetü'n-nusra*, s. 85; Azimî, 188b; *Vefeyatü'l-âyan*, I, 218; *Selçuknâme*, s. 33; *Kenzü'd-dürer* VI, 433.

[437] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 126; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 117.

[438] *Zübdetü'l-Haleb*, göst., yer.

[439] *el-Kâmil*, X, 232; *Ikd*, III, 200a.

Bu her iki kaynak, kentin herhangi bir direniş göstermeden teslim olduğunu belirtmekte iseler de özellikle Berkyaruk'tan istenilen yardımcı askerî birliklerin gelmekte olduğu haberi üzerine, önceleri, Tutuş'a karşı az da olsa bir direnişin gösterilmiş olabileceği düşünülebilir. Çünkü Tutuş, direnişle karşılaşmasaydı kenti kuşatmaya girişmezdi.

[440] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 117; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 126; *el-Kâmil*, X, 232; *Ikd*, III, 200a.

Nuh et-Türkî de Tutuş'a bir ulak göndererek "Kendi durumunu takdir buyurmasını" bildirip ondan karısı ve kendisi için "aman" sözü aldıktan sonra *Büyük Kaleyi* Tutuş'a teslim etmiştir (11 Cumadelûlâ 487 = 30 Mayıs 1094). Ayrıca Tutuş'a, *Haleb*'e bağlı bütün kaleler de teslim edilmiştir. Bu arada kenti, Berkyaruk adına savunan emîr Bozan ve Gürboğa tutsak alınmıştı. Tutuş, kendisine Aksungur ile birlikte ihanet eden Bozan'ı derhal başı vurulmak suretiyle öldürtmüş, Gürboğa'yı da emîr Öner'in ricası üzerine öldürtmeyip, kardeşi Altuntaş ile birlikte önce *Haleb*'de, daha sonra da *Humus*'a gönderip hapsetmiştir [441]. Tutuş, bütün *Kuzey-Suriye* kale ve şehirlerini beraberinde bulunan emîrlere ıkta etmiş, bu cümleden olarak emîr Yağısıyan'a *Maarretünnûman* ve *Lâzkiye'yi* vermiş, *Haleb* işlerini yürütmeye Ebu'l-Kasım b. Bedi'i vezir olarak atamıştır [442].

Böylece *Haleb*'e yeniden hâkim olmayı başaran Tutuş, kentte üç gün kaldıktan sonra saltanat mücadelesine devam etmek amacıyla *Fırat* ırmağını geçip *Suruc*'u almış, daha sonra Bozan'a ait tutsak aldığı iki askerî, onun yönetimindeki *Harran* ve *Urfa*'ya göndermiş ve oradaki nâiblerden her iki kentin kendisine teslimini istemiştir. Fakat Bozan'ın nâibleri, valilerinin henüz öldürülmeyip hapiste olabileceği ihtimaliyle Tutuş'un isteğini kabul etmeyerek *Urfa* ve *Harran*'ı teslim etmemişlerdir. Bunun üzerine Tutuş, bir mızrak ucuna takdırdığı Bozan'ın başını ve başı keseni, adları geçen kentlere göndermiş ve böylece her iki kent kendisine teslim edilmiştir. Daha sonra bu sıralarda *Cehîroğullarının* elinde bulunan *Diyarbekir* bölgesi kent ve kaleleri de savaşsız olarak Tutuş'a itaat ile teslim olmak zorunda kalmışlardır [443].

3.
TUTUŞ'UN SONU: Rey Savaşı

Yukarıda görüldüğü üzere, Tutuş, önceleri kendisini Sultan olarak tanımış bulunan Aksungur ve Bozan'ın, sonradan fikir değiştirerek saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk tarafına geçmeleri, *Haleb* ve *Urfa*'ya dönüp, yine onun adına valilik görevlerini sürdürmeleri üzerine, harekete geçerek her iki emîri boyunlarını vurdurmak suretiyle öldürdükten sonra *Haleb*, *Urfa* ve *Elcezire*'de egemenliğini kurmuş, vakit kaybetmeksizin, daha önce hükümranlığına geçtiğini gördüğümüz *Diyarbekir* bölgesine süratle yönel-

[441] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 127; İA. "*Kür - Buka*" mad.
Ebû Saîd Kıvamüddevle Gürboğa, Tutuş'un ölümünden sonra sultan Berkyaruk'un isteği üzerine, Tutuş'un oğlu Rıdvan tarafından Ekim 1090'da salıverilecektir.

[442] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 127; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 118; *el-Kâmil*, X, 232; *Ikd*, III, 200a; Urfalı Mateos, s. 183; *Zübdetü'n-nusra*, s. 85-86; krş. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 142 vd.

[443] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 118; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 127; *el-Kâmil*, X, 233; Urfalı Mateos, s. 183; *Ikd*, III, 199b.

miştir. İbnü'l-Kalânisî'ndeki kayıtlardan[444] Tutuş'un, bu sıralarda *Bağdad*'da bulunduğunu sandığı Berkyaruk üzerine yürüyüp onu bertaraf etmek ve böylece saltanatı daha kolay elegeçirmek kararında olduğu anlaşılıyor. Fakat o, Berkyaruk'un, oğlu Mahmud'u *Selçuklu* tahtına geçirmek amacıyla harekete geçip topladığı kuvvetlerle başkent *İsfahan*'ı ve devlet hazinesini elegeçirmek suretiyle, kendisinin hâkimiyetini oldukça sarsmakta olan sultan Melikşah'ın karısı Terken Hatun'u[445] bertaraf etmek amacıyla, *Musul* yörelerine gelmiş bulunduğunu haber almıştı. Esasen Tutuş, oğlu Mahmud'u sultan yapmak için Berkyaruk'un karşısında bulunan Terken Hatun ile, karşılıklı gönderilen elçiler vasıtasıyla ilişki kurmuş, evlenme ve İmparatorluğu birlikte yönetme konularında tam bir anlaşmaya varmış bulunuyordu. İşte bu anlaşmayı uygulama amacıyla Tutuş, bir gün, bir gece, görülmemiş şiddetle vukubulan bir depremin dinmesinden hemen sonra, Berkyaruk'tan önce, *İsfahan*'a varmak amacıyla süratle *Ahlat* üzerinden *Azerbaycan*'a hareket etti. O, bu ülkeyi de yeniden hâkimiyetine aldıktan sonra *Hemedan* üzerine yürümüştür.

Öte yandan Tutuş'un, ordusuyla *Hemedan* yakınlarına değin ilerlemiş olduğunu haber alan Terken Hatun, saltanat konusunda, daha önce onunla yaptığı anlaşmayı uygulamaya koymak amacıyla, onunla birleşmek üzere, kuvvetleriyle birlikte *İsfahan*'dan *Hemedan* yönüne hareket etmişti. Fakat o, daha *Hemedan*'a gelmeden yolda hastalanmış, yola devam edemeyerek *İsfahan*'a geri döndükten kısa bir süre sonra burada vefat etmiştir (Ramazan 487 = Eylül/Ekim 1094)[446]. Terken Hatun'un ölümü üzerine askerlerinden bir kısmı Berkyaruk tarafına, asıl büyük kısım ise Terken Hatun'la işbirliği yapması dolayısıyla Tutuş'un hizmetine girmiştir. Böylece Tutuş, *Selçuklu* saltanatını elegeçirme mücadelesinde daha da kuvvetli bir duruma gelmiş oluyordu. Bunun bir sonucu olarak o, beraberinde bulunan *Türkmen* beylerinden Abakoğlu Yusuf'u bir miktar kuvvetle "Sultan" sıfatıyla kendi adına hutbe okutmasını sağlamak üzere, hilâfet başkenti *Bağdad*'a şihne olarak göndermişti (1094 sonları)[447]. Tutuş, *Hemedan*'a gelip Terken

[444] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 127.

[445] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, göst., yer.

Terken Hatun'un bu hususta giriştiği daha önceki mücadele hakkında bk. *Selçuklular Tarihi*, s. 156 vd.

[446] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 127; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 118; *el-Kâmil*, X, 240; *Ikd*, III, 201a; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 107.

[447] 1095 yılı başlarında kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un şihnesi olarak *Bağdad*'a gelen Abakoğlu Yusuf'un, gerek halife el-Müstazhir Billah ve gerekse Berkyaruk'un şihnesi Aytegin tarafından şehre girmesine engel olunmuştur. Hattâ Tutuş'a karşı *Hille* emîri Sadaka b. Mezyed'in kendisine karşı harekete geçtiğini haber alan Yusuf, süratle şehir önlerinden *Horasan* yönünde uzaklaşıp yörelerini *(Bâcisrâ* ve *Ba'kûbâ)* yağma akınlarına uğratmıştır. Sadaka'nın *Hille*'ye geri dönmesinden sonra Yusuf, yeniden *Bağdad*'a gelmiş, kent içinde yağmalamalarda bulunmak istemişse de beraberinde bulunan bir emîr, onu bun-

Hatun'un ölüm haberini aldığı zaman *İsfahan*'da bulunan ve Terken Hatun'u destekleyen emîrlerin, bu kez, onun ölümü dolayısıyla kendisine karşı yüz çevirmeleri ihtimalini düşünerek [448] bir miktar askerî birlikle *Dımaşk*'ta bıraktığı oğlu Rıdvan'a bir mektup göndererek "*Suriye*'deki askerlerle birlikte süratle kendisine katılmasını" bildirdi [449].

Öte yandan amcası Tutuş'un *Azerbaycan*'ı işgal ile *Hemedan* üzerine yürüdüğünü ve ayrıca, onunla işbirliği yapmakta olan Terken Hatun'un da öldüğünü öğrenen ve bu sıralarda *Nusaybin* yörelerinde bulunan Berkyaruk, beraberinde bin kişilik bir kuvvet olduğu halde, süratle *Erbil* üzerinden *İsfahan*'a hareket etmiş, hattâ bir ara, *Hemedan* yörelerine erişen Tutuş'un 50 bin kişiden oluşan ordusuna dokuz fersah (45-50 km.) yaklaşmıştı [450]. Bunu haber alan Tutuş, beraberindeki *Türkmen* beylerinden Abakoğlu Yakub'u, derhal bir miktar atlıyla Berkyaruk'un üzerine gönderdi. Yapılan çarpışmada Yakup, Berkyaruk'u bozguna uğratmış ve ağırlıklarını geniş ölçüde yağma etmişti. Hattâ bu bozgun haberi üzerine, halife el-Müstazhir Billah, *Bağdad*'da Tutuş adına hutbe bile okutmaya başlatmıştı [451]. Bu çatışma sırasında kuvvetleri tarafından yalnız bırakılan Berkyaruk'un yanında, kendisine sonderecede sadakat gösteren büyük emîrlerden Porsuk, *emîrü'l-İsfehsâlâr* Gümüştegin el-Candar ve emîr Yaruk'tan başka hiç kimse kalmamıştı [452]. Abakoğlu'nun neden Berkyaruk'u bertaraf edemediği anlaşılamıyan bu çarpışmalarda ölüm, ya da tutsaklıktan kurtulan Berkyaruk, çok az sayıdaki yandaşlarıyla güç bir durumda *İsfahan*'a harekete devam etmeyi başarmıştır. Bununla birlikte ulaştığı *İsfahan* önlerinde, birkaç gün beklemesine rağmen [453] şehirdeki kardeşi Mahmud'un yandaşı emîrler, kendisini içeri almak istememişler, fakat bir süre sonra onu yakalayıp hapsetmek üzere, hile ile şehre girmesine izin vermişlerdir. Berkyaruk, şehir kapısında kardeşi Mahmud tarafından sevinçle ve kucaklanarak karşılanmış, fakat Öner, Bilge [454] ve diğer

dan vazgeçirmiştir. Esasen *Bağdad*'da Berkyaruk'un hâciblerinden Aytegin şıhne olarak bulunuyordu. Biraz ilerde görüleceği üzere, Tutuş'un, Berkyaruk'u bozguna uğrattığı haberi gelince halife el-Müstazhir Billah tarafından *Bağdad*'da Tutuş adına hutbe okutulmaya başlatılmıştır. Fakat çok geçmeden Yusuf, kardeşinin, Tutuş'un katledilmiş olduğu haberini getirmesi üzerine, *Bağdad*'dan ayrılarak *Musul* üzerinden *Haleb*'e dönmüştür (*Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 115a; *el-Kâmil*, X, 244; *Ikd*, III, 199b, 201a-b).

[448] M. A. Köymen, adıgeç., eser, s. 76.

[449] Rıdvan'ın bu hususdaki harekâtı hakkında ayrıntılı bilgi, daha sonraki Bölümde verilecektir.

[450] *el-Kâmil*, X, 234; *Ikd*, III, 199b.

[451] Bu konuda bk. not 446.

[452] *el-Kâmil*, *Ikd*. göst., yerler.

[453] *el-Kâmil*, göst., yer; *Ikd*, III, 201a.

[454] M. F. Sanaullah (Adıgeç. Makl., s. 89), bu iki emîrin tek bir kişi sanarak, adlarını birleştirip Amîr Unar Bulkabak şeklinde yazmıştır.

bazı emîrler tarafından, önceden düzenlenen plan gereğince, derhal yakalatılıp hapse atılmıştır [455]. Esasen melik Mahmud'u saltanat tahtına oturtmakta kesinlikle kararlı olan adları geçen devletin ilerigelen emîrleri, bu nedenle hapisteki Berkyaruk'un gözlerine mil çektirip, onun sultanlık iddiasını tamamen ortadan kaldırmak istiyorlardı. Fakat Berkyaruk'un *İsfahan*'da hapse atılmasından daha iki gün geçmemişti ki, melik Mahmud, çiçek hastalığına yakalanmış ve durumu ciddî bir şekilde ağırlaşmıştı. Bu durum karşısında tabib Eminüddevle b. et-Tilmiz, adları geçen emîrlere "Melik Mahmud'un çiçek hastalığından kurtulması hemen hemen olanaksızdır. Tâcüddevle Tutuş'un sizlerin yanına, buraya gelip *Sultan* olarak imparatorluğa hâkim olmasını istemediğinize göre, Berkyaruk'un gözlerine mil çekme konusunda acele hareket etmeyiniz. Eğer Mahmud ölecek olursa Berkyaruk'u saltanat tahtına oturtunuz, yok eğer kurtulacak olursa o zaman Berkyaruk'un gözlerine mil çekme konusunda takdir yine sizlere ait olacaktır" demek suretiyle Berkyaruk'un gözlerine derhal mil çekilmesini önlemiştir. Gerçekten tam mânasıyla hapiste bir ölüm-kalım arasında yaşamakta olan Berkyaruk, sonu belirsiz bir mukadderat içinde kıvrandığı bir sırada, yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamayan kardeşi melik Mahmud vefat etti (Şevval 487 başları = Ekim 1094 sonları). Bu durum karşısında Berkyaruk'u, gözlerine mil çekmek suretiyle bertaraf etmek isteyen emîrler, bu kez, onu *Sultan* olarak tanıdılar. Fakat bununla birlikte bir süre sonra Berkyaruk da aynı hastalığa yakalanmış ve hattâ aklî dengesini bile kaybetmişse de sonradan iyileşmiştir [456].

Yukarıda, *Hemedan* üzerine yürüdüğünü gördüğümüz Tutuş, kentte bulunan Berkyaruk'un yandaşı emîr Âhur'un direnişiyle karşılaşınca burasını elegeçirmekten vazgeçip şehirden ayrılmıştır. Çok geçmeden emîr Âhur, ağırlıklarını yağma için kendisini izlemiş ise de yapılan çarpışmada yenilmiştir. Bunun üzerine, *Hemedan*'a dönen emîr Âhur, bu kez Tutuştan "aman" dileyerek hizmetine girmiş ve böylece Tutuş *Hemedan*'a hâkim olmuştur. Bu sıralarda Tutuş, *Hemedan*'da *Horasan*'dan Berkyaruk'un hizmetine girmek amacıyla *İsfahan*'a gelen, fakat burada melik Mahmud'a bağlı emîrlerden Kumaç'ın saldırısına uğrayarak kaçmayı başaran ünlü vezir Nizamülmülk'ün oğullarından Fahrülmülk'e rastlamıştı. Tutuş, onu, Berkyaruk'un yandaşı olması dolayısıyla öldürmek istemiş ise de

[455] *el-Urûza*, s. 75, 76.

Ağabeyini içten bir sevgi ve hürmetle karşılayan daha çocuk yaşdaki melik Mahmud, kendisini sultan yapmak suretiyle nüfûz ve çıkarlarını birinci derecede gözönünde tutan adları geçen emîrlerin Berkyaruk'a karşı düzenledikleri planla hiçbir ilgisinin olmadığı kesinlikle anlaşılmaktadır.

[456] *el-Kâmil*, X, 234, 245; *Ikd*, III, 109b; *Tarih-i Güzide*, s. 240-41.

Berkyaruk'un çiçek hastalığına tutulması dolayısıyla ortaya çıkan kritik duruma biraz daha aşağıda değinilecektir.

emîr Yağısıyan'ın şefaati üzerine bundan vazgeçmiş ve yine Yağısıyan'ın, "İtibarlı bir aileye mensubiyeti dolayısıyla saltanat mücadelesinde yararlı olabileceği düşüncesiyle onu vezirliğe atanmasını" taviye etmesi üzerine, Fahrülmülk vezirliğe atanmıştır [457].

Tutuş, *Hemedan*'da bulunduğu sırada, çiçek hastalığına tutulan melik Mahmud'un ölümünden sonra Berkyaruk'un da aynı hastalığa yakalandığını haber almıştı. Hizmetine girmiş olduğunu gördüğümüz emîr Âhur, bir şölen düzenlemek ve bu hususdaki ihtiyaçlarını sağlamak amacıyla Tutuş'tan izin alarak *Hemedan* yakınlarındaki *Cerbâzakân*'a [458] gitmiş, oradan da Tutuş'tan habersiz olarak gizlice *İsfahan*'a ulaşıp oradaki ilerigelen devlet emîrlerine Tutuş hakkında bilgi vermiştir. Emîr Âhur'un kendi izni olmadan giriştiği bu hareketi öğrenen Tutuş, derhal *Cerbâzakân*'a yürüyerek tamamen yağma ettikten sonra *Rey* üzerine yönelip işgal etti (Muharrem 488 = Şubat 1095). Berkyaruk'un da hastalanıp saltanat sorununun kritik bir duruma gelmesi üzerine Tutuş, *İsfahan*'da bulunan emîrlere ulaklar göndererek "Kendisini sultan olarak tanıyıp itaat etmelerini, bu takdirde kendilerine sonderecede çok ihsanlarda bulunacağını" bildirmiştir. Tutuş'a cevap gönderen emîrler de "Kendisine sultan olarak itaat edeceklerini" bildirmekle birlikte halen hasta bir durumda bulunan Berkyaruk'un sağlığının ne olacağını merak ve endişe içinde bekliyorlar ve böylece her iki saltanat müddeisini de idare ederek kırıp gücendirmek istemiyorlardı. Fakat çok geçmeden Berkyaruk'un sağlık durumunun düzelip şifa bulması üzerine, derhal ona gönderdikleri özel bir haberde "Aramızda kılıçtan başka hiçbir şey kalmamıştır" diyerek saltanat mücadelesinde Berkyaruk'u desteklediklerini kesinlikle açıklamışlardır. Bu arada, daha önce, Berkyaruk tarafından vezirliğe atanan Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk, bütün *Irak* ve *Horasan* emîrlerine mektuplar yazarak onların saltanat davasında Berkyaruk tarafına geçmelerini sağlamış ve böylece Berkyaruk, Tutuş'a karşı durumunu daha kuvvetli bir aşamaya getirmiştir [459]. Tutulmuş olduğu o devir şartlarına göre, çok tehlikeli olan çiçek hastalığı ile birlikte ters dönen karanlık tâliini de yenen Berkyaruk, *Suriye*, *Irak*, *Diyarbekir* ve *Azerbaycan* ülke ve bölgelerinde sultanlığını kabul ettiren, *Hemedan* ve *Rey* kentlerini de almak suretiyle, saltanat mücadelesinde ciddî bir rakip durumuna gelmiş olan amcası Tutuş'a karşı artık savaşabilecek bir duruma gelmiş bulunuyordu. Bu amaçla o, yanında, kendisini "*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultanı*" olarak tanıyan *İsfahan*'daki ilerigelen emîrler olduğu halde, bu sıralarda *Rey* kentinde bulunduğunu gördüğümüz Tutuş'a

[457] *el-Kâmil*, X, 233, 245.

[458] *Mu'cem*, II, 46.

[459] *el-Kâmil*, X, 235, 245; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 129; *Ikd*, III, 201a; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 119; *Zübdetü'n-nusra*, s. 85.

karşı harekete geçmekte tereddüt etmedi. *Cerbâzakân*'a gelen Berkyaruk'un ordusu, daha önce kendilerine vezir Müeyyedülmülk tarafından yazılan mektuplar üzerine, *Irak* ve özellikle *Horasan*'dan gelen kuvvetlerin katılması sonunda 30 bin kişiye ulaşmış bulunuyordu. Öte yandan Berkyaruk'un kendisine karşı harekâta başladığını öğrenen Tutuş, içinde bulunduğu *Rey* kenti halkının herhangibir şekilde ihaneti ihtimalinden kuşkulandığı için [460] kent içinde savunma savaşı yapmayı uygun bulmayarak *Rey*'den çıkıp savaşı, kent dışında kabule karar verdi. Bu amaçla oniki fersah (60-70 km.) uzaklığındaki *Daşilu* (*Taşlı* داشیلاو) köyü yakınındaki [461] bir düzlüğe konup savaş hazırlıklarına başladı. Tutuş, savaştan bir gün önce askerlerine "Berkyaruk'un askerlerini kim yakalarsa derhal öldürsün, arta kalan olursa savaştan sonra bizzat ben elimle öldüreceğim" diyerek zaferi kazanacağından kuşku duymadığını belirtmiştir [462]. Çok geçmeden Berkyaruk da ordusu ile birlikte gelip Tutuş'un ordusunun karşı tarafına karargâh kurduktan sonra merkez hattında kendisi olmak üzere, askerlerini savaş düzenine hazırladı [463]. Beraberinde, başta vezir Müeyyedülmülk olmak üzere, emîr Öner, Bilge, Yaruk, Bekçur, Âhur vs. gibi devletin ilerigelen büyük emîrleri yer almıştı. Tutuş'un yanında ise, vezir Fahrülmülk, oğlu Dukak, Tuğtegin, Yağısıyan, Abdürrezzakoğlu Adbüddevle Abak, Abakoğlu Yusuf, Aytegin el-Halebî, Cenahüddevle Hüseyin vs. gibi emîr ve kumandanlar bulunmakta idi. İki taraf öncü kuvvetleri arasında yapılan ufak - tefek çarpışmalardan sonra savaş düzeni almış olan asıl ana kuvvetler ise 17 Safer 488 (26 Şubat 1095)'de şiddetli bir savaşa tutuştular. *Urfalı* Mateos'taki bir kayda göre [464], Berkyaruk'un ordusunda bulunan sultan Melikşah'ın sancağı çekilince bunu gören Tutuş'un kuvvetlerinden büyük bir bölümü, Berkyaruk tarafına geçmiş, hattâ kendisine daima sadık kalmış olan ve kuvvetleriyle pusuda bulunan Yağısıyan bile çarpışmaktan kaçınmıştır. Kendisi için hiç ummadığı bir sırada birdenbire ortaya çıkan bu korkunç durum karşısında, yanındaki çok az bir kuvvetle çarpışmayı sürdürmekte olan Tutuş, Berkyaruk'un askerleri tarafından sarılmıştır. Çarpışmalar sırasında, Tutuş'un atı, daha önce, oğlunu gözleri önünde

[460] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 129.

[461] *Zübdetü'n-nusra*, s. 85; *Ahbâr* (Türkçe çev.), s. 53; *Selçuknâme*, s. 34; *Mu'cem*, II, 538. *Tarih-i Güzide*'de (I, 441) ise *Belengû* sahrasında yapıldığı kaydedilmiştir.

[462] *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 111b.

[463] Urfalı Mateos (S. 183), savaştan önce, Berkyaruk'un Tutuş'a haber göndererek "Bana yalnız *İsfahan*'ı ver, öteki memleketler senin olsun" şeklinde yalvardığını ifade etmekte ise de devletin büyük emîrlerinin desteğinde kuvvetli bir ordu ile Tutuş'a karşı savaşa başlayacak olan Berkyaruk'un böyle bir teklifte bulunması pek mümkün değildir. Ancak onun, hastalığı sırasında, *İsfahan*'a gelmekte olan Tutuş'a böyle bir teklifte bulunmuş olması, gerçeğe daha yakın olabilir.

[464] Urfalı Mateos, s. 183.

öldürmüş olduğu ve bu nedenle yüreği öç alma acısıyla tutuşan Bekçur adlı bir emîr [465] tarafından yaralanmış ve kendisi de yere düşmüştü. Böylece Berkyaruk kuvvetleri ortasında yapayalnız, savunmasız bir halde kalmasına rağmen Büyük Sultan Melikşah'ın kardeşi ve taht müddeisi olması dolayısıyla olsa gerek, hiç kimse ona yaklaşıp öldürmek istemiyordu [466]. Fakat çok geçmeden Tutuş'a karşı öç alma duygusu besleyen Sungurca adlı başka bir emîr, hiç duraksamadan derhal onun üzerinde yürüyerek başını gövdesinden ayırmaktan çekinmemiştir [467]. Tutuş'un başı, Berkyaruk'a getirilmiş, askerlerine de gösterildikten sonra *Bağdad*'a gönderilmiş, kent içinde yer yer halka teşhir edilmiş ve nihayet *Başlar Hazinesine (Hazâinü'r-rüûs)* konulmuş cesedi ise babası sultan Alparslan'ın *Merv*'deki türbesine gömülmüştür [468].

Berkyaruk, savaştan sonra Tutuş'un dağılan askerlerine karşı hiç bir kötü hareket ve davranışlarda bulunulmamasını emretmiş ve hattâ onları "aman verip bağışladığını" münadiler vasıtasıyla ilân ettirmiştir. Bütün bunlardan başka Berkyaruk, bu savaşta Tutuş ile birlikte bulunan bütün emîr, kumandan ve başka ilerigelen kimselerin salıverilmesi hususunda buyruk çıkartmıştır [469]. *Rey* savaşından galip çıkan Berkyaruk, amcası Tutuş ile yaptığı taht mücadelesi sırasında, pek karanlık âkıbetlerle başbaşa kalmış ise de sonradan, kısa bir süre içinde, ortaya çıkan yeni şartların kendi lehine gelişmesi ve kendisine sultanlık yolunda ikbal kapılarını açması, gerçekten eşine çok az rastlanan bir olay olarak tarihe geçmiş bulunuyor. Ortaçağların ünlü tarihçileri arasında seçkin bir yeri olan İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybanî İbnü'l-Esîr, bu durumu pek güzel bir biçimde şöyle ifade ediyor :

[465] Emîr Bekçur, savaş başlamadan önce, Berkyaruk'un katına gelmiş ve ona "Senin amcan, oğlumu gözlerimin önünde hiç acımaksızın öldürttü. Ben, şimdi onun öcünü almak için bizzat savaşmak istiyorum" demiş, onun bu dileği Berkyaruk tarafından kabul edilmiştir (*Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 111a; *Nücûmü'z-zâhire*, V, 115).

[466] Urfalı Mateos, s. 183.

[467] *Mir'âtü'z-zeman* (Göst., yer), *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid* (S. 244) ve *Nücûmu'z-zâhire* (Göst., yer)'de verilen başka bir rivayette, daha önce, Tutuş'un *Haleb*'de öldürtmüş olduğu emîr Bozan'ın bir kölesinin, arkasından attığı bir okla atından düşürdüğü, daha sonra da öldürüldüğü belirtilmiştir. *Selçuknâme*'de (S. 34), Tutuş'un tutsak alındıktan sonra öldürüldüğü kaydedilmiştir. *Zeylü Tarihi Dımaşk* (S. 130) ve *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 119) ise, Aksungur'un adamlarından birisinin, Tutuş'a hile ile yaklaştıktan sonra sol köprücük kemiğine isabet ettirdiği bir okla öldürdüğü rivayet edilmiştir.

[468] Savaş hakkında bk. *Mir'âtü'z-zeman*, XII, 111b-112a; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 129-130; *el-Kâmil*, X, 244-245; *Ikd*, III, 199b, 201a; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 118-19, 122; Urfalı Mateos, s. 182-84; *Zübdetü'n-nusra*, s. 85-86; *Ahbâr*, s. 53; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 243-44; *Selçuknâme*, s. 34; *Nücûmü'z-zâhire*, V, 155; Azimî, 198b; *Tarihu Düveli'l-İslâm*, XII, 64b; krş. İA. "*Berkyaruk*" mad.

[469] *Mir'âtü'z-zeman*, göst., yer.

"Eğer Tanrı, bir şeyin olmasını isterse onun nedenlerini de hazırlar. Daha dün amcası Tutuş tarafından bozguna uğratılıp çok az sayıdaki yandaşlarıyla *İsfahan*'a gelen Berkyaruk'a hiç kimse tâbi olmadı. Eğer onu, on atlı izlemiş olsaydı kesinlikle yakalardı. Çünkü o, birkaç gün *İsfahan* şehrinin kapısı önünde bekledi, daha sonra kente girdiğinde emîrler kendisinin gözlerine mil çekmek istediler. Fakat onun şehre girişinin daha ikinci günü, kardeşi çiçek hastalığına yakalandı ve öldü. Bunun üzerine o, saltanat tahtına oturdu. Fakat kendisi de aynı hastalığa tutuldu ve dolayısıyla aklî dengesi de bozuldu. Fakat şifa bulup iyileşti. O dört ay süreyle *İsfahan*'da böyle bir durumda kalmasına rağmen amcası Tutuş, hareketsiz kalıp hiç bir şey yapmadı. Eğer Tutuş, kardeşi Mahmud'un, ya da Berkyaruk'un hastalığı sırasında onların üzerine yürümüş olsaydı imparatorluğa kesinlikle hâkim olurdu" [470].

Suriye ve *Filistin Selçuklu* meliki olan Tâcüddevle Tutuş'un, kardeşi sultan Melikşah'ın ölümünü (19 Kasım 1092) izleyen günlerde, girişmiş olduğu saltanat mücadelesi üç yıldan fazla bir zaman devam etmiştir. Bu süre içinde Tutuş, yönetimi altında bulundurduğu – bir kısım kıyı bölgeleri dışında – *Filistin* ve *Suriye* ülkelerinden başka, *Irak*, *Elcezire*, *Azerbaycan*, *Irak-ı Acem* bölge ve ülkelerini de hükümranlığı altına aldıktan sonra *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*nun başkenti *İsfahan*'a yaklaşmış olmasına ve saltanatı elegeçirmesi bir gün meselesi haline gelmiş bulunmasına rağmen bunu başaramamış ve bu uğurda hayatını da kaybetmiştir. Bunun bellibaşlı nedenlerini şöylece sıralayabiliriz :

1 — Tutuş, kumandaları altında bulundurdukları kuvvetli askerî birliklere sahip olan imparatorluğun değerli ve işbilir iki emîri Aksungur ve Bozan'a karşı çeşitli vesilelerle çok sert davranışlarda bulunmuştur. Bu nedenle her iki emîr, önceleri zorunlu olarak kısa bir süre, onun hizmetinde bulunmuşlarsa da ilk fırsatta saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk tarafına geçmeyi kendileri için âdeta bir kurtuluş saymışlardır. Böylece Tutuş, onların destek ve yardımlarından yoksun olarak saltanat mücadelesine atılmıştır.

2 — Tutuş'un gerek kuvvet zoruyla, gerekse itaatlarını kabulden sonra işgal ettiği birçok kent, bölge ve ülke halklarına karşı zaman zaman giriştiği zulme kadar varan hareket ve davranışlarda bulunması [471], kendi aleyhine geniş çapta nefret duygularının uyanmasına neden olmuş ve bunun doğal

[470] *el-Kâmil*, X, 245; ayrıca bk. *Ikd*, III, 201a.

[471] Bu husus, *Selçuknâme*'de (S. 32-33) bütün açıklığıyla şöyle belirtiliyor;

"Tutuş, Müslümanlara kılıç çektiği ve fethettiği ülkelerde çok fazla zulüm yaptığı için adil olan ve zulme razı olmayan Aksungur, bu durumu görerek Tutuş'tan yüz döndürdü. Sonra Aksungur ile Bozan, Berkyaruk'un yanına gelerek itaat ettiler. Berkyaruk bunların gelmelerinden memnun oldu. Bunlar da 'Tutuş'un çirkin davranışlarını ve işlerini ve aldığı ülkelerdeki durumunu ve saltanata talib olduğunu ve *Müslümanlara* zulüm yaptığını hikâye ve ortadan kaldırılması lâzımdır' diye şikâyet ettiler".

bir sonucu olarak da hükümranlığı altına aldığı bölge ve ülke halkları tarafından hiçbir şekilde desteklenmemiştir. Bunun en iyi örneği, onun, en son elegeçirdiği *Rey* şehrinde, halka güvenemeyerek karargâhını kent dışına çıkarmak zorunda kalmış olmasıdır.

3 — Tutuş, 50 bin kişilik ordusu ile *Hemedan*'da bulunduğu sıralarda, *Bağdad* dönüşü, beraberindeki ancak bin kişilik bir kuvvetle, *İsfahan*'a gitmek üzere, *Hemedan* yakınlarından geçmekte olan Berkyaruk'u çok kolaylıkla bertaraf edebilir ve *Selçuklu* tahtına güçlük çekmeden sahip olabilirdi. Fakat o, anlaşılmaz bir tutum ve kararla bunu yapmamış, ancak bir miktar kuvvetle gönderdiği Abakoğlu Yakub ise Berkyaruk ve beraberindekileri yağma etmekle yetinmiştir.

4 — İbnü'l-Esîr ve Aynî'nin özellikle belirttikleri gibi, Tutuş, Berkyaruk'un *İsfahan*'da melik Mahmud'a bağlı emîrler tarafından kente sokulmayıp dışarda bekletildiği günlerde, kente alınarak hapsedilip gözlerine mil çekilmek üzere olduğu sıralarda, kuvvetli ordusuyla derhal *İsfahan*'a yürüseydi duruma hâkim olarak saltanatı kolaylıkla elegeçirebilirdi. Tutuş'un, bu fırsatı da kaçırıp harekete geçmediği, gerçekten anlaşılması güç bir keyfiyet olarak mütalâa edilebilir.

5 — Başkent *İsfahan*'da bulunan devletin askerî kuvvetlerinin kumandasını ellerinde tutmakta olan büyük emîrlerin, Tutuş gibi kudretli kişiliği bulunan bir sultanın hizmetinde olarak, halen ellerinde tuttukları yetki ve sahip oldukları servetlerini koruyamayacaklarını kesinlikle anlamış bulunumaları [472], kendilerini birinci planda tutacağını gördükleri Berkyaruk'u destekleyerek onun safında yer almaları.

6 — Savaş sırasında, Berkyaruk'un ordusunda açılan ve ölümünden üç yıl geçmiş olmasına rağmen bile imparatorluğun emîr ve askerleri üzerinde hâlâ büyük manevî etkisinin sürdüğü Büyük Sultan Melikşah'a ait özel sancak, Tutuş kuvvetlerinin hiç tereddüt etmeden Berkyaruk tarafına geçmelerinde büyük bir etken olmuştur. Bu durum, Tutuş'un yenilgisine neden olan en önemli bir husus olarak gösterilebilir.

Tutuş'un tarihî kişiliği

Daha genç bir yaşta *Gence* valiliği yapmakta olduğu sıralarda, ağabeyi sultan Melikşah tarafından *Selçuklu* fetihlerini tamamlaması için *Suriye* ve *Filistin*'e atanan Tutuş, bütün yaşamı boyunca sürekli bir mücadele içinde görünmüştür. Kendisine karşı yapılan hata, ya da ihaneti asla affetmeyen oldukça sert bir mizaca sahip olduğu, çeşitli olaylar dolayısıyla gösterdiği reaksiyonlardan kolaylıkla anlaşılmaktadır. Kuzey - *Suriye*'de giriştiği askerî harekât sırasında, birçok *Türkmen* beyleri ile birlikte buyruğu

[472] Esasen başkentteki emîrler, görüldüğü üzere, daha önce çok küçük yaştaki Mahmud'u işte bu nedenlerle Berkyaruk'a tercih etmişlerdir.

altına verilen vasal *Arap Musul* emîri Müslim'in ırkçı bir politika uygulaması karşısında, onu maiyyetinden kovmak suretiyle gösterdiği tepki, onun daha çok genç yaşlarda nasıl kuvvetli bir kişiliğe sahip olduğunu ifade eder. Tutuş, *Irak*, *Suriye* ve *Filistin*'de *Arap* hâkimiyetini kurma uğruna Müslim'in daha sonraki davranışlarında ve giriştiği çeşitli faaliyetlerde uyguladığı iki yüzlü politika dolayısıyla onunla daima çatışma halinde bulunmuştur.

İkinci kez giriştiği Kuzey - *Suriye* harekâtı sırasında (1078/79), *Fatımî* ordusu tarafından *Dımaşk*'ta kuşatılmakta olan emîr Atsız tarafından yardıma çağırılmasından sonra, Tutuş'un *Suriye*'deki faaliyetlerinde ikinci bir dönem başlamıştır. *Dımaşk*'a gelmesiyle *Fatımî* ordusunun kuşatmayı bırakıp çekilmeleri sağlandıktan bir süre sonra Atsız ve kardeşinin kendisine karşı gösterdiği sadakatsizlik karşısında, acımasız davranarak onları öldürtmesi ve özellikle Aksungur'un beraberinde bulunan ve savaşta tutsak alınan 14 kumandanı da aynı biçimde öldürtmesi, gerçekten onun sert ve afvetmeyen bir karaktere sahip olduğunu ifade eder.

Kuzey - *Suriye* hükümranlığı uğruna Tutuş-Müslim rekabetinin şiddetle sürmekte olduğu bir sırada, *Anadolu* fatihi Süleymanşah'ın da, çağrı üzerine, *Antakya*'ya gelip feth ile buraya sahip olması ve dolayısıyla *Haleb* kapılarına dayanması, sözkonusu rekabeti daha da kritik bir duruma sokmuştur. Fakat sonunda Süleymanşah'ın, hâkimiyeti bölgeleri için sınır tanımayan Müslim'i tamamen bertaraf etmesi, bu kez ister istemez Tutuş-Süleymanşah siyasal rekabetinin başlamasına neden olmuştur. Ancak

bu rekabet, *Haleb* kalesi kumandanı Sâlim'in tutumu bir yana, eskiden beri Süleymanşah ile araları şiddetle açık bulunan ünlü *Türkmen* emîri Artuk Bey'in etkisiyle, yapılan savaş sonucunda, Süleymanşah'ın ölümü ile ortadan kalkacak ve Tutuş, kısa bir süre *Haleb* bölgesine tek başına hükümran olacaktır. Tutuş'un bütün bu faaliyetlerinde onun, bağımsız bir devlet kurma amacıyla ilgili gibi görünmekle birlikte o, hiçbir zaman bunu açıklamamış, aksine, sultan Melikşah'ın Kuzey - *Suriye*'deki buhranı bertaraf etmek için *Haleb*'e geldiği sıralarda, beraberinde bulunan Artuk Bey'in "Melikşah'ın yorgun ordusuna saldırma" önerisini, "Gölgesinde gölgelendiğim ağabeyimin şeref ve kudretine zarar vermeye kalkışacak olursam önce, ben meşrû olmayan bir yola girmiş olurum" diyerek reddetmiştir. Bundan başka Tutuş'un Müslim'in girişimleriyle oluşturulmaya çalışılan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* karşı olan ve *şiî Mısır Fatımî* halifeliğine bağlı, Tutuş, Artuk ve Müslim ittifakına da ilgisiz kaldığı görülüyor. Son olarak onun, sultan Melikşah'ın ikinci *Bağdad* ziyareti sırasında, katına gelip itaat arzetmek üzere, *Dımaşk*'tan hareket etmesi de vasallık statüsüne kesinlikle riayet ettiğini ayrıca gösterir nitelikte sayılmalıdır. Böylece Tutuş'un, sultan Melikşah'ın ölümüne dek hiçbir bağımsızlık faaliyetine girişmediği kesinlikle ifade edebilir.

Büyük Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra giriştiği saltanat mücadelesinde, gerek maiyyetindeki emîrlere, gerekse hükümran olduğu bazı kent halkına karşı zaman zaman zulme kadar varan hareket ve davranışları, kısmen haklı da olsa, bu uğurdaki başarısızlığının en büyük nedeni olmuştur. Kendisinin gerçekten kuvvetli ve etkili bir kişiliğe sahip olması yanında, siyasal yanı hemen hiç yok denecek kadar azdır. Aksungur ve Bozan'a karşı tutumu, *Musul Ukayloğulları* ailesine karşı sert davranışları, *Rey* emîri *Âhur*'un itaat etmişken kendisinden kaçması ve nihayet *İsfahan*'daki imparatorluğun askerî güçlerinin komutasını ellerinde bulunduran büyük emîrlerle olan ilişkileri, bu hususu en açık bir şekilde gösterir kanısındayız.

BÖLÜM
VIII.
HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİ
FAHRÜ'L-MÜLÛK RIDVAN DEVRİ

1.
MELİKLİĞİN KURULUŞU

Bundan önceki *Bölüm*'de bütün ayrıntılarıyla üzerinde durulduğu gibi, Tâcüddevle Tutuş, *Rey* savaşında yenilip öldürüldükten sonra *Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti*, oğullarından ne Rıdvan, ne de Dukak tarafından ayakta tutulabilmiş, ancak bu devlet, birisi *Haleb*'de, ötekisi de *Dımaşk*'ta olmak üzere, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi iki küçük meliklik halinde sürdürülecektir. Bu nedenle biz, önce Rıdvan tarafından kurulan *Haleb Selçuklu Melikliğini*, daha sonra da kardeşi Dukak'ın başına geçeceği *Dımaşk Selçuklu Melikliğini* incelemeye çalışacağız.

Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin hanedan mensubu olarak hükümdarı olan Tutuş, *Büyük Selçuklu* Devleti'nin sultanı olma mücadelesine başlamak üzere, *Dımaşk*'tan ayrıldığı zaman, oğlu Fahrü'l-mülûk Rıdvan'ı Artukoğlu İlgazi, *Mirdasî* emîri Vessab ve adları kaynaklarda belirtilmeyen bazı emîrlerle birlikte kendisinin nâibi olarak *Dımaşk*'ta bırakmış ve bu emîrlere "İki oğlu Rıdvan ve Dukak'a itaat etmelerini" bildirmişti. Tutuş, kesin sonuçlu *Rey* savaşına başlamadan önce, *Hemedan*'da bulunduğu sıralarda, Rıdvan'a gönderdiği bir mektupta "*Suriye*'de bıraktığı kuvvetlerle kendisine süratle yardıma gelmesini" bildirmişti. Babasının mektubunu alan Rıdvan, beraberinde İlgazi, Vessab ve birkaç *Arap* emîri olduğu halde, *Dımaşk*'tan *Haleb*'e gelmiş ve burada bulunan ve eski şehir valisi Kasimüddevle Aksungur'a ait *Türk* asıllı memlük askerleri (أتراك حلب القسيمية) de kendisine katıldıktan sonra, vakit geçirmeden *Rahbe* yoluyla *Bağdad* yönüne hareket etmiştir[473]. Fakat o, *Fırat* ırmağı

[473] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 127; *el-Kâmil*, X, 246; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 118-19; *Bugye*, s. 138, 149; *Ikd*, III, 201b; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 112a.

el-Kâmil ve *Ikd*'da, Tutuş'un, Rıdvan'a "*Irak*'a bâkim olarak, bir ara adının sultan sıfatıyla hutbede okutulduğu *Bağdad*'da oturmasını" bildirmişse de Berkyaruk'unkine oranla daha kuvvetli bir orduya sahip olmak ve dolayısıyle saltanatı kesinlikle elegeçirmek isteyen Tutuş'un yardımcı kuvvetler istemesini doğal karşılamak yerinde olacaktır sanırız. Bununla birlikte Tutuş, oğlunun hilâfet başkenti *Bağdad*'a uğrayıp oradaki egemenliğini pekiştirmesini de düşünmüş olabilir.

kıyısındaki *Âne* [474] ilçesinde konaklamakta iken babasının *Rey* yakınlarında Berkyaruk'la yaptığı savaşta yenilip öldürüldüğü haberini aldı. Bu habere sonderecede üzülen Rıdvan, Berkyaruk'un yandaşlarının eline düşmemek için derhal çadırlarını toplatıp beraberinde çok az sayıda asker, annesi ve düşmemek yakınları olduğu halde, hızlı koşan atlara binerek *Haleb* yönüne hareket etti; bu arada, tesbit edilememesi için askerlerinin çadırlarını bile yıktırıp imha etmiştir. Hattâ o, bu hareketinde ordusunu bile beklememiş, yakalanmak korkusu ile durup dinlenmeden *Haleb*'e erişmiştir. Kentte, babasının nâibi olarak vezir Ebu'l-Kasım b. Muhammed b. Bedi' el-Hârezmî bulunuyordu. Ebu'l-Kasım tarafından iyi bir şekilde karşılanan Rıdvan'a babasının vasiyeti gereğince, kent ve kale derhal teslim edilmiştir. Böylece Rıdvan, içkaledeki hükümdarlık sarayına çok sıkı güvenlik önlemleri altında yerleşmiş ve hiçbir muhalefetle karşılaşmaksızın babasının yerine, şimdilik *Suriye Selçuklu* meliki olmuştu [475]. Rıdvan'ın yönetimine geçen bu devlet, Berkyaruk'un başında bulunduğu *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi bir "Meliklik" olarak devam edecektir.

Rıdvan'ın melik sıfatıyla *Haleb*'deki hükümdarlık sarayına yerleşmesinden bir süre sonra *Rey* savaşından sağ salim kurtulan kardeşi Şemsü'l-mülûk Dukak, atabeği Cenahüddevle Hüseyin *Antakya* valisi Yağısıyan ve daha sonra da, Tutuş'un hapsinde bulunan emîr Gürboğa ve kardeşi Altuntaş'a karşılık salıverilen emîr Adbüddevle Abak, *Urfa* üzerinden *Haleb*'e gelmişlerdir [476].

Uzun yıllar Rıdvan'ın atabekliğini yapmış olan ve ayrıca onun annesiyle de evlenmek suretiyle nüfûzunu daha çok artıran Cenahüddevle, şehir ve kale yönetimini tahakküme dönük geniş yetkilerle yürütmeyi sürdüren ve buradaki bütün *Selçuklu* ailesine bir konuk nazarıyla bakıp davranan [477] vezir Ebu'l-Kasım'ın bu tutumunu hoş karşılamış ve onu, melik Rıdvan ile de işbirliği yaparak bertaraf etmek için birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bu amaçla Cenahüddevle, kent kalesindeki çoğunluğu *Magrıblı* askerlerin oluşturduğu muhafızları kendi tarafına kazanmış, çok geçmeden,

[474] *Elcezire*'ye bağlı olup *Rakka* ve *Hît* arasında bir ilçe (*Mu'cem*, III, 594-95; ayrıca bk. İA. "*Âne*" mad.

el-Kâmil (X, 246) ve *Ikd*'da (201b) *Hît*, *Bugye*'de ise *el-Enbâr*'ın da rivayet edildiği kaydedilmiştir.

[475] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s.130; *el-Kâmil*, X, 246; *Ikd*, III, 201b; *Bugye*, s. 119, 128; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 120; *Mihail vekayinâmesi*, kısım II, s. 50.

Rıdvan'ın, devletin başkenti *Dımaşk*'a gitmeyip *Haleb*'e yerleşmesinin nedeni, sultan Berkyaruk'un yakalatması korkusundan bir an önce, *Haleb* kalesine sığınıp savunma önlemleri alabilmesi ile ilgili olsa gerektir.

[476] Urfalı Mateos (S. 184), bu sıradaki *Urfa* kentinin yönetimini elinde bulundurduğu anlaşılan *Kürpolat* Toros'un, bunlara çok iyi davrandığını ve iyi bir konukseverlik gösterdiğini belirtir.

[477] *el-Kâmil*, X, 246; *Ikd*, III, 201.

bir gece yarısı, harekete geçerek bu muhafızlarla vezirin evini kuşatmış, onu yakalatıp hapse attırdıktan sonra münadiler vasıtasıyla Ebu'l-Kasım'ın bertaraf edildiği ve Rıdvan'ın gerçek hükümdarlığı halka duyurulmuştur. Bununla birlikte melik Rıdvan, bir süre babasının vezirliğini yapmış olan Ebu'l-Kasım'a haber yollayarak "Güvence içinde kalacağını" bildirmiş, böylece babasının yüksek anısı dolayısıyla onun gönlünü almayı ihmal etmemiştir. Rıdvan'ın bu olumlu davranışı karşısında Ebu'l-Kasım da "Şimdiye değin yapmış olduğu kötü ve olumsuz hareketlerinden" ötürü ondan özür dilemiş ve böylece her ikisi arasındaki kırgınlık ve kin sona ermiştir. Melikliğin vezaret makamında askerî yolla yapılan bu değişiklikten sonradır ki, ölümünden iki ay sonrasına dek (Mart - Nisan 1095) hutbelerde okunmasına devam edilen "Tutuş" adı kaldırılarak Rıdvan'ın adı okutulmaya başlanmıştır[478]. Böylece Rıdvan, babasının ölümünden sonra büyük evlâd olarak yerine tahta geçmiş, Ebu'l-Kasım'dan boşalan vezirlik makamına da *Antakya* valisi Yağısıyan'ın kısa süren muhalefetine rağmen atabeği ve babalığı Cenahüddevle Hüseyin'i atamıştır[479].

2.
SURİYE SELÇUKLU MELİKLİĞİNİ İHYA GİRİŞİMLERİ

a) Suruç ve Urfa seferleri

Melik Rıdvan, *Haleb Selçuklu Melikliğini* kurduktan sonra emîr Yağısıyan ile diğer ilerigelenlerin teşvik ve tavsiyeleri üzerine, melikliğinin sınırlarını genişletmek, daha genel anlamıyla, vaktiyle babasının *Suriye ve Filistin Selçuklu* meliki olarak egemen bulunduğu memleketlere hâkim olmak için askerî hazırlıklara başladı. Bu amaçla o, ilk hedef olarak vali ve kumandanlardan yoksun, dolayısıyla savunmasız bir durumda olan[480] *Diyarbekir* bölgesini seçti. Beraberinde veziri Cenahüddevle olduğu halde, kuvvetleriyle birlikte bu bölgeye yönelmiş, çok geçmeden Yağısıyan ile Abakoğlu[481] Yusuf da atlılarıyla birlikte kendisine katılmışlardır. Bu iki emîrden başka,

[478] *el-Kâmil* ve *Ikd*, göst., yerler; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 130; *Bugye* s. 138, 149; R. W. Crawford, *Rıdvan the Maligned* (The World of Islam, London 1950), s. 136.

Rıdvan, hükümdarlığının herhangi bir şekilde tehlikeye düşmemesini sağlamak amacıyla güzellikleriyle ünlü olan Ebû Talib ve Behram adlı iki kardeşini öldürmekten çekinmemiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 121; *Bugye*, s. 150).

[479] Yukarıda göst., yerler.

[480] *el-Kâmil*, X, 246.

[481] "Suret, boy, bos" anlamına gelen *Abak* kelimesi, çeşitli *Türk* lehçelerinde görülmekte ve ad olarak kullanılmaktadır (Andriyeviç, *Istoriya Sibiri*, I, 104; Radloff, *Aus Sibirien*, I, 173; *Polnoye Sobraniye Russk. Zakonov*, IX, 336). Bu notu bana vermek lütfunda bulunan Prof. L. Rašonyi'e teşekkür etmeliyim.

Kaşgarlı'da (I, 136), "Bostan korkuluğu" anlamına gelen" *Abakı* sözü de vardır.

daha önce, babası Tutuş tarafından bazı kalelere atanmış olan ve adları belirtilmeyen emîrler de kuvvetleriyle birlikte kendisine katılmışlardır. Böylece oldukça kalabalık bir orduyla harekete geçen Rıdvan, Tutuş tarafından kendisine ıkta edilmiş [482] olan Artukoğlu Sökmen'e ait bulunan *Suruc*'a yaklaşmış bulunuyordu (489 = 1096). Rıdvan'ın askerî harekâtını yakından izleyen ve kardeşi İlgazi ile birlikte yönettiği *Kudüs*'ten geldiği anlaşılan Sökmen [483], Rıdvan'dan daha çabuk hareketle *Suruç*'a girip savunma hazırlıklarına başladı. Burada iki taraf kuvvetleri arasında herhangibir çarpışma yapılmamıştır. Sökmen'in tavsiyesi üzerine *Suruç* halkından bir heyet, melik Rıdvan'ın katına çıkıp askerlerinin özellikle ekinlere zarar vermemeleri, kenti kuşatmaktan vazgeçilmesi hususunda istirhamda bulunmuşlar, bunun üzerine, Rıdvan, Sökmen'in, kendisini metbû tanıması şartıyla *Suruç*'u işgalden vazgeçmiş, daha sonra *Urfa*'yı itaat altına almak üzere buradan ayrılmıştır [484].

Melik Rıdvan, çok geçmeden *Urfa* önlerine geldiği zaman şehirde durum şöyle idi: *Maniakes* (*Maniag*) adlı içkalenin, Tutuş tarafından atanan bir *Türk* kumandanının [485] yönetiminde olmasına karşılık, şehrin, *Bizans* sarayında yetişmiş *Kürpolat Ermeni* Hetumoğlu Toros'un elinde bulunuyordu. Kent yönetimini Tutuş'un ölümünden sonra elegeçirdiği [486] anlaşılan Toros, içkaleye de hâkim olma amacıyla bir kısım surlarını tahkim ettirdikten başka, kenti içkaleden ayıran güney yönünden *St. Toros* kilisesine dek uzanan yeni surlar ve 25 kadar da kule inşa ettirmişti. *Maniakes* kalesinde bulunan *Türk* kumandanı, Toros'un bütün bu faaliyetlerini komşu kale ve kentlerindeki *Türk* emîrlerine bildirmişti. Bununla birlikte içkalede, muhafız kuvvetleri arasında *Ermeni* askerlerini de kullanan *Türk* kumandanı, içkaleyi daha çok kuvvetlere sahip olan Toros'a karşı savunamamış, sonunda Mhit'ar adlı bir *Ermeninin* ihaneti yüzünden burasını terketmek zorunda kalmış ve böylece içkale de *Toros*'un eline geçmiştir [487]. Bu *Türk* kumandanının mektubu ile *Urfa*'daki durumu öğrenmiş olması mümkün görünen melik Rıdvann, beraberinde Urfalı birtakım rehineler olduğu halde, gelip şehri kuşatmaya koyuldu. İbnü'l-Esîr'e göre [488], Ermeni Toros'un umulmadık bir cesaret ve azimle savunmasına rağmen Rıdvan kente girip

[482] *el-A'lâk* (Tübingen nüshası), 18b.

[483] Artukoğlu Sökmen'in siyasî faaliyetleri hakkında bk. A. Sevim, Belleten (XXVI/103), s. 501-520.

[484] *el-Kâmil*, X, 246-47; *Ikd*, III, 201b; A. Sevim, adıgeç. Makl., s. 502-503.

[485] Bu kumandanın adı, yalnız Urfalı Mateos'ta (S. 184) *Aspasalar* (*Espsâlâr*: Süvari kumandanı) şeklinde kaydedilmiştir.

[486] *el-Kâmil* (X, 247) ve *Ikd*'da (III, 201b), Toros'un, kenti eski vali emîr Bozan'dan devraldığı, Urfalı Mateos'ta (S. 183), buraya Tutuş tarafından vali olarak atandığı kaydedilmiştir. Ayrıca bk. *el-A'lâk*, 16b.

[487] Urfalı Mateos, s. 184, 186; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 143-44.

[488] *el-Kâmil*, X, 247.

işgal etmeyi başarmıştır (489 = 1095). İçkale, isteği üzerine Yağısıyan'a verilmiş, o da burasını tahkim ettirerek bir miktar kuvvet yerleştirmiştir [489].

Urfa kuşatması sırasında, *Harran*'da yöneticiler arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Tutuş, saltanat mücadelesi sırasında, *Harran*'ı işgal ile buranın yönetimini kendine bağlı emîrlerden Karaca et-Türkî'ye vermiş, kale komutanlığına da İbnü'l-Müftî adında birisini atamıştı. Tutuş'un ölümü üzerine Karaca, Rıdvan'ın hükümdarlığını tanımayarak ona isyan etmişti [490]. Fakat Karaca'nın bu davranışına karşı çıkan İbnü'l-Müftî, halk ile anlaşarak kenti gelip teslim alması için Rıdvan'a başvurdu. Durumu öğrenen Karaca, derhal İbnü'l-Müftî ve kardeşi oğullarını yakalatıp astırmıştır. Öte yandan Rıdvan, *Harran*'daki durumu haber almışsa da aşağıda görüleceği üzere, beraberindeki emîrler arasında çıkan anlaşmazlık dolayısıyla *Harranlıların* çağrısına gidememiş, böylece *Harran* yönetimi yine emîr Karaca'nın elinde kalmıştır [491].

Urfa'nın alınmasından sonra Rıdvan'ın beraberinde bulunan emîrler arasında gerginlik başgösterdi. Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf, Rıdvan'ın veziri Cenahüddevle Hüseyin'i bertaraf edip *Haleb*'de melikliğin yönetimini ellerine alma konusunda anlaşmaya vararak onu yakalatıp hapsetmek üzere gizli hazırlıklara başladılar. Esasen, daha önce de ifade edildiği gibi, Yağısıyan, Canahüddevle'nin vezirliğine, geçici de olsa, karşı çıkmıştı. Fakat öte yandan her iki emîrin karar ve girişimlerini haber alan Cenahüddevle, vakit kaybetmeksizin ordudan ayrılıp yakın arkadaşlarıyla birlikte *Haleb*'e dönmüştür. Çok geçmeden melik Rıdvan da kuvvetleriyle birlikte *Haleb*'e gitmek üzere, *Urfa*'dan ayrıldı. Fakat yolda veziri Cenahüddevle'nin *Haleb*'de bulunduğu öğrenilince emîr Yağısıyan şehre girmek istememiş, eski *Haleb* veziri Ebu'l-Kasım el-Hârezmî ile birlikte Rıdvan'dan ayrılarak valisi bulunduğu *Antakya*'ya gitmiştir. Böylece veziri Cenahüddevle'den başka, kendisine karşı cephe aldığı anlaşılan Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf'un herhangibir ortak hareketinden kuşkulanan melik Rıdvan, süratle *Haleb*'e gelmiştir [492]. Onun *Haleb*'e dönüşünden kısa bir süre sonra Yağısıyan'ın düşmanca davranışları karşısında Cenahüddevle, Rıdvan'ın da onayını almak suretiyle, onun ıktaı olan *Maarretünnûman*'ı almak için harekete geçti. Bu amaçla o, Adabuddevle Abak kumandasında bir kuvvet gönderdikten başka, *Kilâboğulları* kabile-

[489] *el-Kâmil*, *Ikd*, Urfalı Mateos, göst., yerler; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 123; *Bugye*, s. 129; İA. "*Rıdvan*" mad.

Zübdetü'l-Haleb ve Urfalı Mateos'ta (Göst., yerler), kentin işgal edildiği hususu pek açıklık kazanmamakta, *el-A'lâk*'ta (15a) ise bu konuda bir bilgi verilmemektedir.

[490] Kaynaklarda emîr Karaca'nın doğrudan doğruya sultan Berkyaruk'a tâbiiyeti hakkında bir bilgiye rastlanmıyor.

[491] *el-A'lâk*, 9a-b; *el-Kâmil*, X, 247.

[492] *el-Kâmil*, *Zübdetü'l-Haleb*, *Bugye* ve *Ikd*, göst., yerler.

si emîrlerinden Vessab b. Mahmud'un da bu hususta yardımını sağlamıştır. *Maarretünnûman* üzerine yürüyen kuvvetler, burasını şiddetle kuşatmış, savunmada başarılı olamayan Yağısıyan'ın oğlu, şehri teslim etmek zorunda kalmıştır (1096) ortaları[493]. Böylece Yağısıyan'ın nüfuz alanı az da olsa daraltılarak *Haleb Melikliğ*ine karşı gösterdiği kuşkulu durumu şimdilik önlemiş oluyordu. Bununla birlikte melik Rıdvan'ın, babasının bu iki değerli ve işbilir emîrinin (Yağısıyan ve Yusuf) kendisinden ayrılmaları sonucunda, durumunun oldukça sarsılabileceğini ifade etmenin yerinde olacağı kanısındayız.

3.
RIDVAN - DUKAK İLİŞKİLERİ

a) Birinci Dımaşk seferi

Rey savaşında babası Tutuş'un yanında bulunan Şemsü'l-mülûk Ebû Nasr Dukak, bozgundan sonra, beraberinde bulunan babasına bağlı emîrlerle birlikte *Haleb*'e gelmeyi başarmıştır. O, *Haleb*'de ağabeyi melik Rıdvan'ın yanında kısa bir süre kaldıktan sonra, babası Tutuş adına *Dımaşk*'ta hâlâ yönetimi elinde tutmakta olan emîr Savtegin tarafından davet edilmesi üzerine, bir gece, gizlice *Haleb*'den ayrılıp *Dımaşk*'a hareket etti. Kardeşinin bu anlamlı kaçısını haber almakta geç kalmış olan Rıdvan, onu yakalatmak için arkasında birkaç atlı göndermişse de başarılı olamamış, *Dımaşk*'a ulaşan Dukak ise burada *Suriye Selçuklularının Dımaşk* kolunu kurmuştur[494]. Fakat babasının *Suriye*'de tesis ettiği hükümranlığı yalnız kendi üzerinde toplamayı amaç edinen Rıdvan, kardeşinin *Dımaşk*ta ayrı bir meliklik kurmasına razı olmayarak onu bertaraf edip *Dımaşk*'a da hâkim olma kararında idi. Fakat o, görüldüğü üzere, Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf gibi iki değerli emîrin destek ve yardımından yoksun olması nedeniyle bu kararını uygulama safhasına getiremeyeceğini bildiği için, daha önce, *Suruç*'a hâkim olduğunu belirttiğimiz Artukoğlu Sökmen'e[495] ulaklar göndererek *Dımaşk*'ı alma hususunda, kendisine yardımda bulunmak için *Haleb*'e gelmesini bildirdi. Melik Rıdvan'ın mektubunu alan Sökmen, buyruğu altındaki *Türkmen* atlılarıyla *Fırat*'ı geçip *Haleb* yönüne hareket et-

[493] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 123.

[494] Bu konudaki ayrıntılı bilgi *Dımaşk Selçuklu Melikliği* Bölümünde verilmiştir.

[495] *Selçuklu İmparatorluğunun* değerli emîrlerinden olan Eksükoğlu Artuk Bey'in yönetimi Tutuş tarafından kendisine verilen *Kudüs*'te beş yıl süreyle valilik yaptıktan sonra 1091 yılında yine bu kentte vefat etmesi üzerine (Bk. *Artuk Bey'in siyasî faaliyetleri*, Belleten XXVI/101, s. 121-146; *Sultan Melikşah devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu seferi*, Belleten XXIV/94, s. 209-232), Tutuş, onun yerine iki oğlu Sökmen ve İlgazi'yi atamıştır. Olayların cereyanından anlaşıldığına göre, her iki emîrin, çoğu zaman *Kudüs*'te bulunmayıp yönetim, onların nâibleri tarafından yürütülmüştür (Ayrıntılı için bk. A. Sevim, *Artukoğlu Sökmen'in siyasî faaliyetleri*, s. 501 vd.).

tikten bir süre sonra beraberinde çok sayıda *Türkmen* kuvveti bulunan ve yukarıda belirtildiği gibi, Yağısıyan ile birlikte Rıdvan'a karşı işbirliği yapan Abakoğlu Yusuf'a rastladı. Rıdvan'a yardıma giden ve dolayısıyla Yusuf'un hasmı durumuna düşen Sökmen, gerçekten, onun kendisine saldırmasından sonderecede kuşkulanmış ise de Yusuf'un güvence vermesi üzerine, iki *Türkmen* emîri birlikte *Haleb* yönüne hareket etmiştir. Öte yandan Sökmenin, kendi çağrısı üzerine, yardıma gelmesine rağmen daima kuşkulu davranışlarda bulunmakta olan emîr Yusuf ile birleştiğini gören Rıdvan, her iki emîrin *Haleb*'e herhangibir saldırı düzenlemesinden sonderecede kuşku duyduğu için onlara karşı bir önlem niteliğinde olmak üzere, beraberinde emîr Vessab ve Abak olduğu halde, veziri Cenahüddevle kumandasında bir miktar kuvvet göndermek zorunluluğunu duydu. Cenahüddevle, her iki emîri *Mercüdabık* yakınlarında karşılamış ve onlarla çarpışmaya girişmiştir. Emîr Yusuf ile istemeyerek birlikte olmak zorunda kaldığı anlaşılan Sökmen'in yardımına gelmekte olduğu Rıdvan'ın askerlerine karşı çarpışmaya katılmaması üzerine, Yusuf bozularak *Antakya*'ya kaçmak zorunda kalmış, kuvvetlerine ait bütün ağırlıklar yağma edilmiştir. Gerçekten Sökmen'in, melik Rıdvan'a sadakatı sayesinde, Yusuf'u yenip bertaraf etmeyi başaran Cenahüddevle, Sökmen, Vessab ve Abak ile birlikte *Haleb*'e dönmüştür. Melik Rıdvan, Sökmen'in kendisine karşı gösterdiği bu sadakat ve bağlılığa karşılık olmak üzere, ona, daha önce Yağısıyan'ın yönetiminden alındığını gördüğümüz *Maarretünnûman* ve yörelerini ıkta olarak vermiştir [496].

Rıdvan, Sökmen'in kendisine yardıma gelmesinden sonra, kardeşi melik Dukak'tan *Dımaşk*'ı alma hazırlıklarına başladı. İçinde Sökmen'in *Türkmen* atlılarının da yer aldığı Rıdvan'ın ordusu, Dukak'ın bir sefere çıktığı ve dolayısıyla kentte bulunmadığı bir sırada, *Dımaşk* üzerine yürüyerek kuşatmaya başladı (489 başları = 1096). Kentte Dukak'ın veziri Zeynüddevle Muhammed b. Ebu'l-Kasım, şihne Sâlâr Bahtiyar ve *Dımaşk* yerli muhafız kuvvetleri reisi Eminüddevle Ebû Muhammed b. es-Sûfî ve az sayıda asker bulunuyordu. Kuşatma başlayınca şehrin bütün kapıları derhal kapatılmış, muhafızlar ve halk savunmaya yardım amacıyla surlara çıkarak Rıdvan'ın kuvvetlerine karşı sürekli olarak ok

[496] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 123-24.

Bu harekâttan sonra emîr Abak, Rıdvan'dan izinle *Haleb*'den ayrılıp *Dımaşk*'a giderek orada yerleşmiştir. Daha sonra kendisinin ıktaları arasında bulunan *Azaz*'daki nâibine mektup yazarak kenti Rıdvan'ın nâiblerine vermesini bildirmiştir. Bundan başka yine Abak'ın ıkta olan *Haleb*'e bağlı *Efamiye*'nin şiî inançlı halkı, *Azaz*'ın Rıdvan'a devrini haber alınca harekete geçerek içinde hâlâ Tutuş'un nâiblerinin oturduğu kaleyi elegeçirmişlerdir. Daha sonra *Mısır Fatımî* devletinden bir vali isteğinde bulunmuşlarsa da H. 489 yılında yine şiî inançlı Halef b. Mülâib burasını elegeçirmeyi başarmıştır (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 122; *Bugye*, s. 124-32).

atmak suretiyle çarpışmalara katılmışlardır. *Sûku'l-ganem* üzerine saldıran bir kısım *Haleb* askeri, *Bâbu's-sagîr* ve dolayısıyla kent surlarına daha da çok yaklaşmayı başardılar. Bu ciddî ve tehlikeli durum karşısında bir miktar *Dımaşk* askeri ve muhafız birliklerinden bir bölük, hızla şehir dışına çıkarak *Haleb* kuvvetlerine karşı saldırıya geçme girişiminde bulunmak istemişlerse de Sâlâr Bahtiyar ve Eminüddevle, onlara engel olmuş ve kent surları üzerinde savunma savaşı yapmalarını tavsiye etmişlerdir. Çarpışmalar böylece sürüp giderken surlardan atılan bir mancınık taşı, askerleri daha iyi savaşmaya teşvik etmekte olan Rıdvan'ın bir hâcibinin başına düşerek derhal ölümüne neden olmuştur. Bunun üzerine kuşatma çarpışmaları durmuş, ölen hâcib ile meşgul olunmaya başlanmıştır. Hâcibin ölümü, kuşatma savaşı yapan askerler üzerinde olumsuz bir etki yapmış ve bunun sonucu olarak onlar, çarpışmaları bırakıp çadırlarına çekilmişlerdir. Bu arada seferden dönmekte olan melik Dukak'ın da *Dımaşk*'a yaklaşmakta olduğu haberi alınmıştı. Öte yandan Sökmen, Dukak'ın maiyyetinde bulunan kardeşi İlgazi'nin hapsedildiğini öğrenince derhal kuşatmayı bırakıp *Kudüs*'e gitmiş ve kenti kardeşi adına yöneten nâiblerden teslim almış, böylece yönetimi yalnız kendi üzerinde toplamıştır [497]. Sökmen'in de atlılarıyla ordudan ayrılması üzerine Rıdvan, hiçbir başarı kazanamadan kuşatmayı kaldırıp *Haleb*'e dönmek zorunda kalmıştır [498].

b) Kudüs'ün Fatımîler tarafından işgali

Suriye Selçuklularının iki ayrı şubesinin melikleri Rıdvan ve Dukak arasında hükümranlık mücadelelerinin başladığı sıralarda, *Suriye Selçuklu Melikliğinin* yönetiminde bulunan *Kudüs*'ün *Mısır Fatımîleri* tarafından geri alındığını görmekteyiz. *Suriye* ve *Filistin*'de *Büyük Selçuklu İmparatoluğu*na tâbi bir meliklik kuran emîr Atsız, 1071 yılının son aylarında, *Kudüs*'ü *Fatımîlerden* savaşsız olarak almak suretiyle *Selçuklu* hâkimiyetine katmayı başarmıştı. Onun *Suriye* ve *Filistin*'deki hükümranlığının Tutuş'a geçmesinden sonra (1079) *Kudüs* de onun yönetimi altına girmiş idi. Tutuş, bu kenti, *Anadolu*'da *Bizanslılara*, *Ahsa* ve *Bahreyn*'de *şiî Karmatîlere* karşı başarılı mücadelelerde bulunduktan sonra kendi hizmetine giren Artuk Bey'e ıkta etmişti (1085/86) [499]. Artuk Bey'in 1091 yılında ölümü üzerine Tutuş, bu önemli kent yönetimini babalarının anısı dolayısıyla oğulları Sökmen ve İlgazi'ye vermişti. Tutuş'un ölümünden sonra, onun egemen olduğu ülkelerin hükümranlığını kendi üzerinde toplamaya çalışan oğulları melik Rıdvan ile melik Dukak arasındaki çatışmalardan, daha geniş anlamıyla *Suriye* ve *Filistin*'de ortaya çıkan çekişmelerden faydalanma fır-

[497] Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, *Artukoğlu İlgazi*, Belleten, XXVI/104, s. 650.

[498] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 131-32; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 124; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 112b 113a; *el-Kâmil*, X, 269; *Artukoğlu Sökmen*, s. 504.

[499] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Artuk Bey'in siyasî faaliyetleri*, s. 119-146.

satı elde eden *Fatımî* halifesi el-Mustansır, eski veziri Bedrülcemalî-nin oğlu *Emîrü'l-cüyûş el-Melikü'l-Efdal* lâkablı Ebu'l-Kasım Şâhinşah[500] kumandasında bir ordu gönderdi. *Fatımî* ordusu, kent yakınlarına geldiği zaman Efdal, bu sıralarda, *Suriye Selçuklu Melikliğine* tâbi olarak kentte bulunan İlgazi ve Sökmen'e ulaklar göndermiş ve kentin kan dökülmeden teslimini istemiştir. Efdal'in bu önerisi reddedilince *Fatımî* ordusu *Kudüs*'ü kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Efdal, gösterilen şiddetli direniş karşısında kenti saldırı ile alamayınca 40 kadar mancınık kurdurup surları dövmeye başlatmış ve böylece bir kısım surlar yıkılmıştır. *Fatımî* ordusunun sayı ve silâh bakımından üstünlüğü, ayrıca *Haleb* ve *Dımaşk Selçuklu Melikliklerin-den* de herhangibir yardımın gelmemesi ve özellikle kent surlarının büyük ölçüde yıkılması nedenleriyle savunmanın sonderecede güçleşmesi sonucunda, 40 gün süren bir çarpışmadan sonra İlgazi ve Sökmen, *Kudüs*'ü *Fatımîlere* teslim etmek zorunda kalmışlardır (Şaban 489 = Ağustos 1096). *Artuklu* ailesinin uzun yıllar içinde oturduğu ünlü *Dâvud* burcu da *Fatımîlere* teslim edilmiştir. Efdal, kenti savaşla almasına rağmen İlgazi ve Sökmen'e hiçbir kötü davranışta bulunmamış, aksine onlara hil'atler vermiş ve bütün *Artuklu* ailesinin, askerleriyle birlikte serbestçe *Kudüs*'ten ayrılmalarını sağlamıştır. Sökmen, *Haleb*'e melik Rıdvan'ın yanına gelmiş (Ocak 1096), İlgazi, amcaoğlu Sevinç, Yakutî ve öteki *Artuklu* aile fertleri de *Dımaşk*'a melik Dukak'ın yanına gitmişlerdir[501]. Böylece 1071 yılından beri *Suriye ve Filistin Selçuklu* egemenliğinde kalmış bulunan *Kudüs* yeniden *Fatımî* yönetimine geçmiş ve dolayısıyla da *Filistin*'de *Selçuklu* hükümranlığı tamamen son bulmuştur.

c) Abakoğlu Yusuf'un öldürülmesi ve ikinci Dımaşk seferi

Tâcüddevle Tutuş'un kumandanlarından olan ve son olarak onun tarafından adına hutbe okutulmasını sağlamak amacıyla *Bağdad*'a gönderilen Abakoğlu Yusuf, yukarıda görüldüğü üzere, Cenahüddevle kumandasındaki *Haleb* kuvvetleri ile yaptığı çarpışmada yenilerek Yağısıyan'ın yönetimindeki *Antakya*'ya sığınmıştı. Böylece Yusuf, melik Rıdvan'a cephe almış bir duruma gelen Yağısıyan ile bir tür ittifak yapmış oluyordu.

[500] Hayatı ve faaliyetleri hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Efdal, el-Afzal*" mad.

[501] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 135; *el-Kâmil*, X, 282-83; *Ahbâru Mısr*, III, 38; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 125; *Ikd*, III, 213a; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 86b; *Mu'cem*, IV, 599; Cennâbî, *el-Aylemü'z-zâhir fi Ahbâri'l-evâil ve'l-evâhir*, 407 a-b; *Vefeyatü'l-âyan*, I, 171; Albertus Aquensis (Almanca çev.), I, 308-309; A. Sevim, adıgeç. Makaleler.

Kudüs'ün *Fatımîler* tarafından alınış tarihi, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, *Ahbâru Mısr* ve *Vefeyatü'l-Âyan*'da 491 (1097/98) yılı olayları arasında kaydedilmiş ise de bu, bizce isabetli görünmüyor. Biraz sonra görüleceği üzere, melik Rıdvan, H. 489 yılının son aylarında *Kudüs*'ü *Fatımîlerden* kurtarma girişiminde bulunacaklartır ki, bu da kentin, H. 489 yılı içinde *Fatımîlere* geçtiğini kesinlikle gösterir.

Fakat bir süre sonra, o, Yağısıyan'la birlikte düzenlediği bir plan uyarınca olsa gerek [502], melik Rıdvan'a bir mektupla başvurarak "*Haleb*'e gelip hizmetine girmek istediğini" bildirmiş, bunun da Rıdvan tarafından kabul edilmesi üzerine Yusuf, *Haleb*'e gelip yerleşmiş ve kendisine *Buzâa* ve *Menbiç* ıkta olarak verilmiştir. Fakat bir süre sonra o, Rıdvan aleyhine Yağısıyan ile gizli gizli mektuplaşmaya başlamıştır. Onun bu mektuplaşmasını ortaya çıkaran *Haleb* muhafızları reisi Berekât b. Fâris el-Micenn, melik Rıdvan ve veziri Ccnahüddevle'ye gelerek "Yusuf'un Yağısıyan ile gizlice işbirliği yapmakta olduğunu" bildirmiş ve onu öldürmek hususunda izin istemiştir. *Haleb* meliklik ordusundan da yardımcı kuvvetler alan Berekât, Yusuf'un evine giderek onu yakalatıp derhal başını kestirmiş, bu arada onun birçok yandaşı da öldürülmüş ve evi, askerler tarafından tamamen yağma edilmiştir. Daha sonra Yusuf'un kesik başı, yönetimi kendisine verilen *Buzâa* ve *Menbiç*'e gönderilerek nâiblerinden teslim alınmıştır. Ayrıca kardeşi Yakub'un da ıktalarına elkonmuş, her iki kardeşin *Haleb*'de bulunan adamları, kendilerini emniyette hissetmedikleri *Haleb*'den ayrılmak zorunda kalmışlardır [503].

Abakoğulları sorununu böylece çözümleyen melik Rıdvan, veziri Cenahüddevle ile birlikte yine kendisine karşı cephe alan ve dolayısıyla davranışlarını kuşku ve dikkatle izlediği Yağısıyan'ın melikliğin sınırları içinde bulunan ıktalarından *Tellü Bâşir* [504] ve *Şeyhü'd-deyr*'e [505] yürüyerek nâiblerinden teslim almış, ayrıca *Antakya* yörelerine değin uzanarak birtakım yağma akınlarında bulunmuştur (Ramazan 489 başı = Temmuz/Ağustos 1096) [506].

Rıdvan, giriştiği bu askerî harekâttan çok geçmeden sonra kardeşi Dukak'ın melikliğine son vermek amacıyla yeni bir girişimde bulunmak için askerî hazırlıklara koyuldu. Fakat kendisini yakından izlediği anlaşılan Yağısıyan, onun bu hazırlıklarını haber almış ve derhal *Antakya*'dan *Dımaşk*'a giderek durumu melik Dukak ve atabeği Tuğtegin'e bildirmiş ve kendilerine, Rıdvan'ın bir saldırısı halinde yardımda bulunacağını vaadetmiştir. Öte yandan hazırlıklarını bitiren Rıdvan, beraberinde veziri Cenahüddevle olduğu halde, ordusuyla birlikte *Dımaşk* üzerine yönelmiş ise de Yağısıyan'ın, kuvvetleriyle kardeşine yardıma gittiğini haber alması, özellikle kent surlarının sağlam ve alınması güç bir durumda olduğunu çok iyi bilmesi nedenleriyle *Dımaşk*'ı kuşatma girişiminde bile bulunmamıştır. o, bu kez *Fatımîler* tarafından geri alındığını gördüğümüz *Kudüs*'ü yeniden

[502] *el-Kâmil*'de (X, 255) bu konuda bir ipucu vardır.
[503] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 124-25; *Bugye*, s. 139; *el-Kâmil*, X, 255; *Ikd*, III, 203a. *Zübdetü'l-Haleb*'de, Yusuf'un *İslâmiyetten* çıkmasından kuşkulanıldığı belirtilmiştir.
[504] *Haleb*'in kuzeyinde kalesi bulunan bir ilçe (*Mu'cem*, I, 864).
[505] Bugünkü *Şâdır* (Bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 125, not e).
[506] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 125; *Bugye*, s. 139.

elegeçirmek amacıyla *Nâblus*'a dek gitmiş ve hattâ oradan *Kudüs*'e kadar uzanmış ise de hiçbir başarı elde edememiş ve *Haleb*'e geri dönmek üzere, buradan ayrılmıştır. Bu dönüş sırasında Rıdvan, *Dımaşk Selçuklu Melikliğine* bağlı *Mercüssuffer* [507] ve *Havran* [508] yörelerinden geçerken buralarda birtakım yağma hareketlerinde bulunmuştur. Fakat *Haleb* ordusunun hareketini gözden uzak tutmadığı anlaşılan Dukak, Tuğtegin ve Yağısıyan ile birlikte bu yağma hareketlerine engel olmak amacıyla, *Haleb* ordusunu izlemeye koyuldu. Öyleki her iki taraf kuvvetleri arasında çok az bir mesafe kalmıştı, hattâ neredeyse çatışma bile başlayacaktı. İşte bu sırada durumun ciddileştiğini anlayan ve *Dımaşk* kuvvetleriyle herhangibir savaşı benimsemediği anlaşılan vezir Cenahüddevle, kumandasındaki bir kısım askerlerle çöl yoluyla *Haleb*'e gitmek üzere Rıdvan'dan ayrıldı. Vezirinin kendisinden ayrılmasıyla kuvvetleri azalan ve bütün bu hareketlerin verdiği yorgunluk ve bitkinlikten askerlerin telef olmak üzere bulunması ve dolayısıyla askerî bakımdan kendisinden daha güçlü durumda olan kardeşi Dukak ile bir savaşı göze alamayan Rıdvan da çok geçmeden beraberinde kalan kuvvetlerle *Dımaşk Melikliğine* ait yörelerde giriştiği yağma akınlarına son vererek *Haleb*'e dönmek zorunda kalmıştır. Öte yandan Dukak ve Tuğtegin *Dımaşk*'a, Yağısıyan da *Antakya*'ya dönmüşlerdir (Muharrem 490 = Ocak/Şubat 1096/97) [509]. Melik Rıdvan'ın, babasının zamanındaki *Suriye Selçuklu* devletine ait bütün memleketleri yalnız kendi hükümranlığında toplama girişimlerinden birisi de böylece başarısızlıkla sona ermiş oldu.

ç) Melik Dukak'ın karşı saldırısı : Kınnesrin savaşı

Melik Rıdvan'ın *Suriye* ve *Filistin Selçuklu* devletini ihya girişimleri cümlesinden olarak kardeşi Dukak'ın yönetimindeki *Dımaşk*'a karşı düzenlediği iki sefere karşılık olmak üzere, Dukak da *Haleb* üzerine yürüme hazırlıklarına başladı. *Kudüs*'ün *Fatımîlerin* eline geçmesinden sonra *Haleb*'e geldiğini gördüğümüz Artukoğlu Sökmen, Rıdvan ve veziri Cenahüddevle ile birlikte, *Haleb Melikliğine* karşı cephe almış olan emîr Yağısıyan'ın başta *Antakya* olmak üzere, yönetimi altında tuttuğu yerleri istilâ ve işgal etmek için hazırlıklara giriştiler. Onların bu girişimi henüz gerçekleşmeden, bu kez, Dukak ve veziri Tuğtegin'in kumandasındaki *Dımaşk* ordusunun *Haleb Selçuklu Melikliğine* karşı harekete geçtiğini görmekteyiz [510]. *Dımaşk*

[507] *Dımaşk*'ın 33 km. güneyinde, *Tellü Şakhap* yakınlarındaki ova ve yer adı (İA. "*Mercü's-Suffer*" mad.).

[508] *Dımaşk*'ın güneyinde ve *Şerîa* vadisinin doğusunda henüz sınırları kesin olarak belirlenmemiş olan bir bölge (İA. "*Havran*" mad.).

[509] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 125; *Bugye*, s. 139-40; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 132; *el-Kâmil*, X, 269; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 113a; *Ikd*, III, 211a.

[510] Melik Dukak'ın bu karşı harekâtının müttefiki durumunda bulunan Yağısıyan'ın *Haleb* bölgesindeki ıkta alanlarına karşı Rıdvan tarafından yapılması kararlaştırılan istilâ hareketi ile de ilgisi vardır. Nitekim biraz sonra görüleceği üzere Yağısıyan, *Maarretünnûman*'ı bu harekât sırasında geri alacaktır.

kuvvetleri, *Hama* üzerine yürüyüp yörelerinde yağma akınlarında bu lundukları sıralarda, *Antakya*'dan atlılarıyla gelen Yağısıyan da bu kuvvetlere katıldı. Böylece daha kalabalık ve güçlü bir duruma gelen Dukak'ın ordusu, *Hama*'nın kuzeybatısındaki *Kefertab* [511] topraklarına girdi (2 Rebiülevvel 490 = 17 Şubat 1097). Bu yörelerde de yağma akınları yapıldıktan sonra *Kefertab* kuşatılmış, fakat halkın bir miktar para ödemeye razı olması üzerine, çarpışma durdurulmuştur. *Dımaşk* ordusunun bütün bu harekâtını yakından izleyen ve yönetimi Sökmen'e verilmiş olan *Kefertab*'ın biraz kuzeyindeki *Maarretünnûman*'daki Sökmen'in nâibleri derhal kenti terk edip kaçmışlardır. Bunun üzerine Yağısıyan, daha önce kendisine ait olan *Maarretünnûman*'ı derhal gidip teslim almış ve halkı vergiye bağlamıştır. Öte yandan *Dımaşk* ordusu, *Haleb* bölgesindeki harekâtını sürdürerek *el-Cezr* [512] ve daha bazı yerlere akınlar düzenlemiştir. Dukak'ın, *Haleb Melikliği* toprakları içinde giriştiği bu askerî harekât karşısında Rıdvan, derhal karşı önlemler almakta gecikmemiş, bu sıralarda *Suruç*'ta bulunan Sökmen'i [513] yardıma çağırdıktan başka, *Türk*, *Arap* ve *Haleb* yerli muhafız kuvvetlerinden oldukça kalabalık ve güçlü bir ordu hazırlamıştır. Rıdvan hiç vakit kaybetmeksizin ordusuyla harekete geçip *Kınnesrin*'de *Kuvayk* çayının karşı kıyısında konaklamış bulunan Dukak'ın kuvvetlerine karşı, çayın beri kıyısında karargâh kurdu. Burada iki kardeşin temsilcileri arasında birkaç kez yapılan görüşmelere rağmen herhangibir anlaşmaya varılamadı. Bu görüşmelerin birinde, Dukak'ın saflarında yer alan Yağısıyan'ın, Rıdvan'ın beraberinde bulunan Sökmen'e "Ey sütçü, bu iki melik, kendi hâkimiyetleri için savaşıyorlar, sen, hangi sıfatla onların arasına giriyorsun?" şeklindeki alaylı sözlerine karşılık Sökmen "Bunu yarın görür, anlarsın" cevabını vermiştir. Ertesi gün (5 Rebiülâhır 490 = 22 Mart 1097) her iki taraf kuvvetleri arasında oldukça şiddetli bir savaş başladı. Kaynakların özellikle değindikleri gibi, Sökmen, akşama değin süren bu savaşta, sonderecede cesaret ve yiğitlikler göstermiş, bunun sonucunda melik Dukak'ın ordusu ağır bir yenilgiye uğramış ve bütün ağırlıkları yağma edilmiştir. Savaşı kazanan Rıdvan'ın ordusundan çok az sayıda asker ölmüştür. Çarpışma sırasında Dukak'ın kumandanlarından İspehpud Sabave tutsak alınarak *Haleb*'e getirilip hapse atılmış ise de bir süre sonra salıverilmiş, o da yeniden *Dımaşk*'a gidip Dukak'ın hizmetine girmiştir. Bu yenilgi üzerine Dukak ve veziri Tuğtegin *Dımaşk*'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Büyük bir iddia ile savaşa katılan Yağısıyan ise bozgun halinde valisi bulunduğu *Antakya*'ya gitmiştir. İbnü'l-Adîm'in verdiği

[511] *Mu'cem*, IV, 289; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III.

[512] *Haleb*'e bağlı küçük bir yer (*Mu'cem*, II, 17).

[513] *Zübdetü'l-Haleb* (II, 126) ve ve *Bugye*'de (S. 140), Rıdvan'ın, *Sumeysat* (Samsat) hâkimi İlgazioğlu Süleymanı yardıma çağırdığı kaydedilmiştir.

bilgilere göre [514], bu dönüş sırasında kuvvetleri arasında bulunan *Ermeni* askerlerinden büyük bir kısmı yöresel çiftçiler tarafından öldürülmüştür. Öte yandan melik Rıdvan ve beraberindekiler, muzaffer olarak *Haleb*'e dönmüşlerdir. Sıbt b. el-Cevzî'de, *Haleb* ve yöreleri Rıdvan'ın, *Dımaşk* ve *Meyyâfarikin*'in de Dukak'ın hükümranlığında kalması şartıyla iki kardeş arasında bir anlaşma yapıldığının rivayet şeklinde belirtilmesi [515] yanında, İbnü'l-Esîr'de [516] *Kınnesrin* savaşından bir süre sonra Rıdvan'ın adının *Dımaşk* ve *Antakya*'da Dukak'ınkinden önce hutbelerde okutulması hususunda bir anlaşmaya varıldığı kaydedilmiştir [517]. *Kınnesrin* savaşı sonucunda melik Rıdvan, birçok kez elegeçirme için girişimlerde bulunduğu *Dımaşk* üzerinde az da olsa bir hâkimiyet kurabilmiş, ayrıca veziri Cenahüddevle dolayısıyla kendisine karşı muhalefeti, savaşacak kadar ileri götüren babasının sadık emîri Yağısıyan'ın, elinde tuttuğu *Antakya*'ya dönmesini ve şimdilik etkisiz bir duruma getirilmesini sağlamıştır.

d) Vezaret makamında değişiklik ve Fatımîlerle antlaşma

Kınnesrin savaşından sonra melik Rıdvan ile atabeği, veziri ve babalığı Cenahüddevle Hüseyin arasında anlaşmazlık başgöstermiştir. *Rey* savaşını izleyen günlerde *Haleb*'e gelerek Rıdvan'ın devlet işlerini tam bir yetki ile yürütmüş, *Haleb Melikliği* için ortaya çıkan iç ve dış sorunlarda daima onun yanında yer almış ve son olarak *Kınnesrin* savaşına da katılarak zaferde hisse sahibi olmuş bulunan Cenahüddevle'nin Rıdvan ile arasının açılma nedenleri elimizdeki ilgili kaynaklarda belirtilmemiştir. Fakat bununla birlikte, biraz sonra görüleceği üzere, Cenahüddevle'nin vezirlikten ayrılıp *Haleb*'i terketmesinden çok geçmeden, Antakya valisi Yağısıyan'ın derhal *Haleb*'e gelip devlet işlerini eline alması, onun Cenahüddevle aleyhine melik Rıdvan'a herhangibir şekilde etki yapıp onunla anlaşmış olduğunu kesinlik ve açıklıkla ortaya koymuş bulunmaktadır. Bundan başka, daha ilerde anlatılacağı gibi, Cenahüddevle'nin, ikamet ettiği *Humus*'ta, *Haleb Bâtınîleri* tarafından öldürülmesi de gözönüne alınacak olursa *Bâtınîlerin* kendi inançlarına muhalif tutum ve davranışı nedeniyle Rıdvan'ı zorlayarak Cenahüddevle'nin vezaret görevini bıraktırıp *Haleb*'den uzaklaşmasını sağlamış olabilecekleri de kuvvetle muhtemeldir. Bütün bu muhtemel nedenlerle *Kınnesrin* savaşından sonra Rıdvan'ın, kendisine karşı tutum ve davranışlarında belirli bir değişme olduğunu sezen işbilir ve tedbirli vezir, herhangibir şekilde ortadan kaldırılmasından kuşku ve korku duyarak bir gece,

[514] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 127.

[515] *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 113a.

[516] *el-Kâmil*, X, 269.

[517] *el-Kâmil*, göst., yer; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 126-27; *Bugye*, s. 140; *Ikd*, III, 211a; *Mir'âtü'z-zeman*, göst., yer; Azimî, 189b.

yanında karısı (Rıdvan'ın annesi) olduğu halde, yakınları ve kendi muhafız askerlerinden bir kısmıyla birlikte *Haleb*'den ayrılarak iktaları arasında yer alan *Humus*'a [518] gitti. Burasını kendi adına yöneten nâibi Karaca, onu karşılayarak kent ve kalesini kendisine teslim etmiştir. İçkaleye yerleşen Cenahüddevle, derhal kalenin dört yanını sağlamlaştırtmış, böylece düşmanlarının muhtemel saldırılarına karşı kendisini güvence altına almıştır (Şaban 490 = Temmuz/Ağustos 1097).

Cenahüddevle'nin vezirlikten ayrılıp *Haleb*'i terketmesini izleyen günlerde Yağısıyan, derhal *Haleb*'e melik Rıdvan'ın yanına gelmiş, onunla barışıp anlaşmış ve yeniden onun hizmetine girerek *Haleb Selçuklu Melikliği*nin mülkî ve askerî yönetimini üzerine almıştır. Rıdvan, ayrıca Yağısıyan'ın kızı Çiçek Hatun ile de evlenmiştir. Böylece Yağısıyan, daha önceleri Cenahüddevle'yi bertaraf edip yerine geçmek amacıyla birtakım girişimlerde bulunup başarı sağlayamamış ise de, bu kez, bunu başarmış, onun yerine *Haleb* yönetimini elegeçirmiş, ayrıca kızını da vermek suretiyle Rıdvan ile sıkı bir işbirliğine başlamıştır [519].

Daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere, *Suriye* ve *Filistin*'in *Selçuklular* tarafından fethini ve bir devlet kurulmasını, dolayısıyla da bu ülkelerde sünnîliğin egemen bir mezhep durumuna sokulmasını izleyen yıllarda, şiî *Mısır Fatımîleri*, adıgeçen ülkelere yeniden hâkim olmak amacıyla askerî ve siyasal yönlerden, özellikle *Selçuklu* egemenliğinin sarsıntı geçirmekte olduğu zamanlarda, birçok kez, girişimlerde bulunmuşlardı. Bu cümleden olarak daha önce, *Kudüs*'ü de geri aldıklarını gördüğümüz *Fatımîlerin*, 1097 yılında yeni bir girişimine daha tanık oluyoruz [520]. Şöyleki : *Suriye Selçuklu* devletinin birbirine düşman iki şubeye ayrıldığı, birbirleriyle çatışmaların sürüp gittiği ve ayrıca her iki şubede de iç kaynaşmaların yoğunlaştığı sıralarda, *Fatımî* halifesi el-Müsta'lî, melik Rıdvan'a özel bir elçi heyeti göndermiştir. *Mısır*'dan değerli armağanlarla *Haleb*'e gelip Rıdvan'ın katına çıkan *Mısır* heyeti, halifenin mektubunu ona takdim etmiştir. *Mısır* halifesi mektubunda Rıdvan'a şu önerilerde bulunmuştur :

1 — *Mısır Fatımî* halifeliğini metbû tanıması,

2 — Hâkim olduğu memleketlerde sünnî hutbeyi kaldırıp şiî hutbesi okutması,

3 — Hutbede, önce el-Müsta'lî, sonra veziri Efdal, daha sonra da kendi adının yer alması,

[518] Tutuş, Aksungur'un yenilgisiyle sona eren *Seb'în* savaşından (Mayıs 1094) sonra *Humus*'u Cenahüddevle'ye vermişti (*Bugye*, s. 121).

[519] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 133; *Bugye*, s. 140; *el-Kâmil*, X, 269-70; *Ikd*, III, 217a; *Mir'-âtü'z-zeman*, XIII, 117b-118a.

[520] *Fatımîlerin*, Tuğrul Bey devrinden başlayarak bütün *İslâm* âleminde şiîliği yayma ve hâkim bir mezhep haline getirme amacıyla giriştikleri faaliyetler hakkında bk. A. Sevim, *Selçuklu - Fatımî devletleri ilişkileri*, VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, göst., yer.

4 — Bütün bunlara karşılık kendisine malî ve askerî yardım yapılacak ve böylece *Dımaşk*'ı alması sağlanacak.

Melik Rıdvan, *Fatımî* halifesinden gelen bu öneriyi aldığı sıralarda, el-Hakîm Esad adlı müneccimi tarafından şiî lehine sürekli olarak etki altında tutuluyordu [521]. Bundan başka o, kardeşi Dukak'ın elindeki *Dımaşk*'ı alma arzusu yanında, *Haleb*'den ayrılıp *Humus*'a yerleşen eski veziri Cenahüddevle'nin de kendisine karşı muhalif bir duruma geçmesi karşısında *Haleb*'deki hükümranlığını sürdürebilmek için, şiî *Fatımî* devleti ile işbirliğine karar vermekten çekinmedi; bu itibarla başta *Haleb* olmak üzere, hâkim bulunduğu bütün memleketlerin camilerinde sünnî hutbeyi kaldırıp şiî hutbesi okunması hususunda buyruk çıkarttı. Bunun doğal bir sonucu olarak Rıdvan, *Bağdad* halifeliği tarafından atanan Ebû Gânim Muhammed b. Hibetullah'ı *Haleb* kadılığı ve hatîbliğinden uzaklaştırıp, hatîbliğe şiî inançlı Ebû Turâb Haydere b. Ebû Usame, kadılığa da yine şiî inançlı Fazlullah ez-Zevzenî el-Acemî'yi [522] atadı. Bu atamalardan sonra başkent *Haleb*'de 17 Ramazan 490 (28 Ağustos 1097)'da yapılan bir törenle sünnî hutbesi yerine şiî hutbe okutulmaya başlanmıştır. İlk olarak hatîb Ebû Turab tarafından okunan hutbede, anlaşma gereğinde, önce halife el-Müsta'lî, sonra Efdal ve daha sonra da Rıdvan'ın adları sırayla okunmuştur; aynı şekilde şiî hutbesi, Rıdvan'ın yönetimi altında bulunan öteki il, ilçe ve köy camilerinde de okutulmuştur [523]. Böylece *Suriye Selçuklularının Haleb* şubesi, *Mısır Fatımî Halifeliğine* maddî ve manevî bağlarla bağlanmak suretiyle tâbi bir duruma gelmiş ve tarihte ilk kez bir *Selçuklu* meliki şiî *Mısır Fatımî Halifeliğini* metbû tanımıştır. *Selçuklular* tarihinin çeşitli safhalarında gerek hanedan mensuplarının, gerekse bazı emîrlerin *Mısır Fatımîleriyle* maddî ve manevî işbirliğine – çoğu kez *Fatımîlerin* önerileri sonucunda – girişmişlerse de bunlardan hiçbirisi uygulama safhasına konulamamıştır. Ancak Rıdvan, bunu gerçekleştiren bir melik olarak tarihe geçmiş bulunuyor. Fakat bununla birlikte Rıdvan'ın uyguladığı bu kara ra karşı sünnî *İslâm* dünyasının tepkileri kendini göstermekte pek çok geç kalmadı; önce kendisinin hizmetinde bulunan en yakın dostları Yağısıyan ve Sökmen, durumdan haberdar olunca derhal *Haleb*'e gelerek sünnî *İslâm* âlemi aleyhinde olan bu kararından dolayı onu çok ağır bir biçimde kınamışlar ve kendisinden şiî hutbesini kaldırmasını istemişlerdir. *Fatımî* devle-

[521] Şiî inançlı bu müneccimin, Rıdvan'a telkinlerde bulunmaya başlamasından sonra *Mısır*'dan bir elçi heyetinin gelmesi gözönüne alınacak olursa adıgeçen müneccimin bu konuda *Mısır*'la işbirliği yapmış olması kuvvetle muhtemeldir.

[522] Rıdvan, bu kadıyı, *Mısır Fatımî* halifesine elçi olarak göndermiş, bu süre içinde ona kardeşi Ahmed b. Ebî Usâme vekâlet etmiştir (*Zübdetü'l-Haleb* II, 128).

[523] Rıdvan'ın yetkili bir veziri durumunda bulunan Yağısıyan'ın yönetimindeki *Antakya* ile Cenahüddevle'nin elindeki *Humus*'ta şiî hutbesi okunmamıştır. Şiî hutbesinin okunduğu bellibaşlı yerler, *Haleb*, *Maarretünnûman*, *Şeyzer* ve yöreleridir.

tinin, yukarıda maddelerini belirttiğimiz antlaşma gereğince, kendisine malî ve askerî yardımda bulunmamış olması [524], ayrıca hükümdarlığının devamı için, bu iki emîri kırmaya cesaret edememesi nedenleriyle Rıdvan, ancak dört hafta kadar *Fatımî Halifeliği* adına okuttuğu hutbeyi, yeniden *Abbasî Halifeliği* ve *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adlarına değiştirmek zorunda kalmıştır (12 Şevval 490 = 22 Eylül 1097). Bu değişikliğe paralel olarak Ebû Ganâim Muhammed yeniden *Haleb* kadılığı ve hatîbliğine atanmıştır. Ayrıca Rıdvan, *Bağdad*'a halife el-Müstazhir Billah'a özel elçiler göndererek kısa bir süre için de olsa, şiî hutbesi okutmuş olması hususunda ondan özür dilemiştir [525].

e) Humus ve Dımaşk'a sefer girişimi ve yönetimde değişiklikler

Melik Rıdvan'ın, okutmaya başlattığı şiî *Fatımî* hutbesini kaldırıp yeniden sünnî hutbeyi koymasını sağlamak amacıyla, *Haleb*'e gelen emîr Yağısıyan ve Sökmen'in bir tür ültimatom niteliği taşıyan bu isteklerini yerine getirmek zorunda kaldığını görmüştük. Rıdvan'ın *İslâm* âleminin dikkatini ciddî bir şekilde çeken bu önemli sorunu böylece çözümledikten sonra *Haleb*'den ayrılıp *Humus*'a çekilerek orada âdeta bağımsız bir yönetim kuran eski veziri Cenahüddevle Hüseyin'e ve daha sonra kardeşi Dukak'a karşı *Dımaşk* üzerine seferler düzenleme konusunda, adları geçen iki emîrle anlaşmış olduğu görülüyor. Bunun bir sonucu olarak Rıdvan, beraberinde Yağısıyan ve Sökmen olduğu halde, ordusuyla *Haleb*'den ayrılıp *Humus*'a yürümek amacıyla, *Şeyzer*'e hareket etti [526]. Fakat çok geçmeden *Haçlı* ordularının Yağısıyan'ın yönetiminde bulunan *Antakya* yönünde ilerlemeye başladıkları haberi üzerine, ortaya çıkan bu yeni durum, Rıdvan ve öteki iki emîr arasında müzakere edilmiştir. Müzakereler sırasında Yağısıyan, "Vakit kaybetmeden derhal *Antakya*'ya gidilip *Haçlılarla* savaşılmasını" önermiş, buna karşılık Sökmen ise önce "*Diyarbekir* bölgesine yürünüp oraya hâkim olunduktan sonra bu bölgeden sağlanacak çok sayıda taze kuvvetlerle *Haçlıların* durdurulmasını" tavsiye etmiş ise de ancak bu konuda anlaşmazlık çıkmış ve dolayısıyla kesin bir karara varılamamıştır. Bu önerileri benimsemediği anlaşılan melik Rıdvan, *Haleb*'e dönme hazırlıklarına başlamıştır. Öte yandan Yağısıyan ve Sökmen, aralarında beliren bu anlaşmazlığa

[524] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 129.

[525] Bütün bu olaylar hakkında bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 126-28 (Bu eserde şiî hutbesinin 1099 yılı Haziranına değin okutulduğu yanlış olarak kaydedilmiştir); *Bugye*, s. 145 (Çok kısa bilgi); *el-Kâmil*, X, 269-70; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 133; Azimî, 190a; *Ahbâru Mısr*, II, 37-38; *Ikd*, III, 211a; *Mir'âtü'z-zeman*, III, 118a.

[526] *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 133). *Şeyzer*'e gidilme nedeninin, *Dımaşk*'a karşı girişilecek sefer hazırlıkları için olduğu belirtilmesi yanında, *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 129) *Dımaşk* seferinden söz edilmeyip yalnızca *Humus* seferinden bahsedilmektedir.

Rıdvan'ın veziri Ebu'n-Necm Hitebullah b. Bedi'in neden olduğu ve Rıdvan üzerinde sürekli etkilerde bulunmak suretiyle, işleri bozduğu kanısı ile onu ortadan kaldırma girişiminde bulunmuş olmalıdırlar ki, kendini güvence altında görmeyen vezir, süratle *Şeyzer* kalesine İbn Munkiz'e sığınmak zorunluluğunu duymuştur [527]. Böylece daha önce planlaştırılan *Humus* ve *Dımaşk* seferleri yapılamamış ve Rıdvan da her iki emîre kırgın olarak *Haleb*'e dönmüştür. Fakat Rıdvan, davranışlarıyla, yardımlarına daima ihtiyaç duyduğu iki emîrin düşmanlığını kazanan veziri Ebun'-Necm'i vezirlikten uzaklaştırmış ve yerine Müşeyyedüddin Ebu'l-Fazl Hibetullah b. Abdülkahir b. el-Mevsûl'ü atamıştır. İyi karakterli, fakirlere yardım etmekle tanınan bu zat, özellikle *Haleb*'de başgösteren kıtlık sırasında, halka en geniş şekilde yiyecek yardımında bulunmuş, *Halebliler*i, ciddî boyutlara ulaşan açlık tehlikesinden kurtarmıştır. Böylece Rıdvan, halkın sevgi, saygı ve güvenini kazanan Ebu'l-Fazl'ı vezirliğe getirmekle *Haleblilerin* takdirini kazanmış oldu [528].

Melik Rıdvan, vezirlik makamında yeniden bir değişiklik yaptıktan sonra bu kez, melikliği için kötü ve zulme varan davranışlarıyla bir huzursuzluk kaynağı haline gelen el-Micenn adıyla tanınan *Haleb* Reisi Berekât b. Fâris el-Fav'î'yi bertaraf etme hazırlıklarına girişti. el-Micenn, şakilik yapmakta iken sultan Melikşah'ın *Haleb* valisi Kasimüddevle Aksungur [529] tarafından cesaret ve azameti yanında şaki ve müfsitleri iyi tanıdığı ve onlarla iyi mücadele edebileceği düşüncesiyle *Haleb* Reisliğine atanmıştı. Gerçekten o bu görevi, Aksungur, daha sonra Tutuş zamanlarında başarılı bir biçimde yürütmüş, fakat Rıdvan zamanında vezir, kadı ve öteki devlet adamlarına baskı ve tahakküme başlamış, hattâ daha da ileri giderek bazı şehir yerli muhafızları ile *Haleblilerden* çevresine topladığı başıbozuk kimselerle *Haleb Melikliğine* karşı ayaklanarak zulüm ve kıyımlara girişmiştir. Fakat askerî birlikler tarafından çok sıkı bir şekilde izlenmesi dolayısıyla maiyyetindeki adamların yavaş yavaş kendisini terketmeleri üzerine, isyanı bırakıp *Haleb* kalesinde bir yerde gizlenmek zorunda kaldı. Fakat sonunda, kale kuşatılmış, Zülkade 490 (Ekim/Kasım 1097)'da Rıdvan, el-Micenn'i *Haleb* Reisliğinden azledilip yerine Sâid b. Bedi'in atandığını münadiler vasıtasıyla ilân ettirmiş ve çok geçmeden de gizlendiği yerden bulunup çıkartılarak hapse atılmıştır. Onun sahip olduğu bütün mal ve paralara elkonulduktan sonra çok ağır işkenceler yapılmış ve nihayet şehrin *Ferec* Kapısı *(Bâbü'l-Ferec)* dışında, önce iki genç oğlu, daha sonra da kendisi

[527] Ancak vezir, Yağısıyan ve Sökmen'in *Şeyzer*'den ayrılmalarından sonra kaleden inmiş ve *Haleb*'e Rıdvan'ın yanına gidebilmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 130).

[528] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 133; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 129-30, 138.

[529] Aksungur'un *Haleb* valiliği sırasındaki çeşitli faaliyetleri için bk. *Bugye*, s. 97-110.

öldürülmüştür (491 ortaları = 1098 ortaları) [630]. Böylece uzun bir süre çeşitli zulüm, işkence halkın mal ve paralarına elkoyma gibi eylemlerle *Haleb* kent ve bölgesinde korku, dehşet ve heyecan saçan el-Micenn'in ortadan kaldırılmasıyla sukûnet yeniden sağlanmış oldu.

[630] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 138-41 (Burada el-Micenn'e yapılan işkenceler konusunda ayrıntılı bilgiler vardır); Azimî'den naklen *Bugye*, s. 145; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 135.

B Ö L Ü M
IX.
HAÇLILARIN ORTA - DOĞUYA GİRİŞLERİ VE HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİ

Orta - doğu İslâm dünyasının özellikle mezhep ve hâkimiyet çatışmaları ile çalkalandığı bir zamanda, buraya büyük *Haçlı* hareketinin ilkinin (Birinci seferi) başladığını görmekteyiz. *Suriye Selçuklu* tarihiyle doğrudan doğruya ilgili olması dolayısıyla, bu *Haçlı* hareketi ve sonuçları üzerinde en genel çizgileriyle durmanın, eserin bundan sonraki bölümlerinin daha iyi anlaşılması bakımından, yararlı olacağı kanısındayız.

XI. yüzyıl sonlarına doğru *Batı - Avrupa*'da, özellikle *Vatikan* kilisesinin önderliği altında, esas itibariyle Hazret-i İsa'nın doğduğu kent olan *Kudüs*'ü *İslâmların* elinden kurtarmak amacıyla, harekete geçilmesinin zamanının çoktan geldiği ve bunun *Avrupa Hıristiyan* âlemi için kaçınılmaz olduğu ve yerine getirilmesi bir zorunluluk haline geldiği fikri uyanmıştı. *Haçlı Seferleri* adı verilen bu büyük hareketin temel nedeni, dinî olmakla birlikte başlangıçtan itibaren *İslâmiyetin*, *Hıristiyanlık* aleyhine evrensel bir din haline gelmesi ve dolayısıyla maddî sınırlarının doğu ve batı yönlerinde genişlemesi, özellikle *Malazgirt* savaşından (26 Ağustos 1071) sonra *Selçukluların Bizans* egemenliğinde bulunan *Anadolu*, kısmen *Suriye* ile *Filistin*'i elegeçirip bu ülkelerde birer devlet kurmaları ve ayrıca *İzmir*'de bir beylik kurarak kuvvetli bir donanma meydana getiren Çaka Bey'in, *Rumeli* yönünde *Bizans*'ı ciddî şekilde tehdit eden *Peçeneklerle* işbirliğine girişmesi ve nihayet *Batı-Avrupa*'nın kavimler göçünü izleyen yıllarda, büyük bir iktisadî bunalıma düşmesi gibi birtakım nedenlerin, bu hareketin hazırlanmasında önemli roller oynadığı, çok çeşitli yönlerden yapılan çalışmalar sonucunda [531] ortaya konmuş bulunuyor.

Papa II. Urban, 18-28 Kasım 1095 tarihleri arasında *Clermont*'ta *Batı Avrupa*'nın ilerigelen 300 din adamının katıldığı bir toplantıda *(Konsil)*

[531] Bu konudaki kaynak ve araştırmalar hakkında bk. Aziz S. Atiyye, *The Crusade, Historiography and Bibliography*, London 1962; Hans Eberhard Mayer, *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*, Hannover 1960; aynı müell. *Litteraturberichte über die Geschichte der Kreuzzüge Veröffentlichungen 1958-1967* = Historische Zeitschrift (Sonderheft 1969), III, 641-731.

bu büyük hareketc süratle hazırlanma kararını aldırdıktan sonra köy köy dolaşmak suretiyle ateşli, etkili ve derin heyecan yaratan konuşmalar yaparak ilk büyük *Haçlı* kitlesinin harekete geçirilmesini sağlamayı başarmış oldu. Onun gösterdiği bu sürekli çabanın bir sonucu olarak ertesi yıl (1096) esas itibariyle başta Pierre l'Ermit ile Walter (Gautier) Sans-Avoir olmak üzere, Reinhold von Breis, Walter von Breteuil, Fulk (Volkmar) von Orléans, Hugo von Tübingen, Walter von Teck, Albert von Zimmer vs. gibi liderlerin yönetiminde, *Fransız*, *Alman* ve *İtalyan* halk yığınlarınından oluşan disiplinden uzak bir *Haçlı* kafilesi, düzensiz bir şekilde *Macaristan* üzerinden *Belgrat*, *Niş*, *Sofya*, *Filibe* ve *Edirne* yoluyla *İstanbul*'a gelmiş, bu sıralardaki *Bizans* imparatoru Aleksius Komnenos bunları binbir güçlükle *Anadolu* yakasına geçirebilmiştir (Ağustos 1096). *Marmara Denizi* kıyısı boyunca uzanan yörelerde *Hıristiyan* ve *Müslüman* ayırt etmeksizin yağma ve kıyımlar yapa yapa ilerleyip *İznik*'e ulaşan bu *Haçlı* kitlesi, bu sıralarda *Anadolu Selçuklu* sultanı I. Kılıçarslan'ın, kardeşi Davud kumandasında gönderdiği kuvvetler tarafından boğaz ve vadilerde pusulara düşerek çoğunlukla yok edilmiş, bir kısmı da tutsak alınmıştı (Eylül 1096), kurtulabilenler ise, *İstanbul*'a kaçıp sığınmak zorunda kalmışlardır. Savaş yöntem ve tekniğini bilmeyen, ancak basit, başıbozuk bir insan kalabalığından başka bir şey ifade etmeyen bu ilk *Haçlı* kitlesinin böylece bozulup dağılması, *Avrupa*'da prensler ve dükler, çoğunlukla zırhlı askerlerden oluşan yeni ordularla harekete geçme gereğini duymuşlardır. Bu ikinci harekâtı yöneten bellibaşlı dük ve prensler şunlardır :

1 — Fransa kralı I. Henri'nin kardeşi *Vermandois* kontu Hugues, *Normandiya* kontu Robert ve yeğeni *Flandr* kontu II. Robert,

2 — *Aşağı - Loren* kontu Godefroi de Bouillon ve kardeşleri III. Eustace, Baudouin de Hainault ve bunlara katılan birçok yakınları,

3 — *Toronto* hâkimi Bohémond, kardeşi Roger, yeğeni Tancréd, amcası Sicilyalı Roger ve yakınları,

4 — *Toulouse* kontu IV. Raymond de Saint-Gilles, papa II. Urban'ın temsilcisi Adhémar, kont Rambaud von Orange, Gaston de Béarn, Gérard de Roussiollon, Raymond du Forez vs.

Tam bir disiplin ve düzen içinde hazırlanan bu ordular, genellikle askerlik sanatını çok iyi öğrenmiş olan şövalyelerden oluşmakta idi. Bilindiği üzere, bu şövalyeler, küçük yaşlardan itibaren savaşmayı iyi öğreniyorlar, zırh ve ağır silâhlar kuşanıp at üstünde savaşa katılıyorlardı. İşte böyle vasıflı askerlerle oluşturulan ordular, adları geçen kumandanların yönetimleri altında 1096 yılı sonlarına doğru, dört koldan harekete geçmişlerdir :

1 — *Kuzey - Fransa* gurubundan bir kısım kıtalar, *Vermandois* dükü Robert vs. kumandanların yönetiminde, *İtalya*, *Dalmaçya* ve *Epir* üzerinden *İstanbul*'a erişeceklerdir.

2 — Başlarında Godefroi de Bouillon, kardeşi Baudouin, Hugues de Saint Paul, Baudouin de Hainault vs. bulunan kuvvetler *Kuzey-Fransa*'dan hareketle *Almanya*, *Tuna* ırmağı boyundan ve *Balkanlar* üzerinden *İstanbul*'a geleceklerdir.

3 — Bohémond ve Tancréd'in kumandaları altındaki *Güney - İtalya*'daki *Normanlardan* oluşan kuvvetler *Adriyatik*'ten gemilerle *Epir*'e ve oradan da kara yoluyla *Trakya* üzerinden *İstanbul*'a geleceklerdir.

İstanbul'a ilk önce dük Hugues geldi Onunla birlikte sefere katılan şövalyelerden birçokları yolda ölmüşlerdir. *Bizans* imparatoru Aleksius Komnenos, bu *Fransız* dükünü çok iyi karşılamış, imparatorun isteğiyle dük ona "Bağlılık andı" içmiştir. İkinci olarak Godefroi geldi; *Haçlı* ordusu bir hafta kadar kaldığı *Silivri*'de birçok yağma hareketlerinde bulundular, sonunda *İstanbul* önlerine gelip surların diplerine kondular. İmparator ile aralarında ciddî nitelikte çıkan anlaşmazlık, sonunda giderildi ve *İstanbul*'a gelerek imparatora "Bağlılık andı" içtiler (Ocak 1097). Aynı yılda, her iki dük ile gelen bütün *Haçlı* kıtaları, *Bizans* gemileriyle *Anadolu* yakasına geçirildiler. Bunlardan sonra Bohémond, *Flandr* kontu Robert, *Toulouse* kontu Raymond ve son olarak da *Normandiye* dükü Robert *İstanbul*'a gelmişlerdi. Bütün bu *Haçlı* kuvvetleri süratle *Adadolu* yakasına geçirildikten sonra, Mayıs 1097 başlarında *Anadolu Selçuklu* devletinin başkenti olan *İznik* önlerine geldiler ve çok geçmeden de kenti kuşatmaya başladılar. Kentin kalın surlarla çevrili sağlam ve güvenilir bir kalesi vardı. Kuzeyden Bohémond, doğudan Godefroi ve *Alman* şövalyeleri, kenti sıkıştırmakta iken *Toulouse* kontu Raymond da kuvvetleriyle kuşatmaya katıldı. Bu sıralarda *Selçuklu* sultanı I. Kılıçarslan *Malatya*'yı kuşatmakla meşgul idi. Kendilerinden kat kat üstün kuvvetler tarafından kuşatılan *Selçuklu* birlikleri kumandanı, bu şartlar altında savunma savaşını sürdürebilmenin olanaksızlığı dolayısıyla *Haçlılarla* değil, *Bizans* komutanı Butumites ile *İznik*'in teslimi konusunda müzakerelere başlamak zorunda kalmıştı. Fakat sultan Kılıçarslan'ın kuvvetleriyle birlikte *İznik* yakınlarına değin geldiği haberi alınınca *Türk* kuvvetleri direnmeyi sürdürdükten başka, karşı saldırıya bile geçip geçici olarak *Bizanslıları* geri çekilmek zorunda bıraktılar. Nihayet Kılıçarslan, çok üstün sayıdaki *Haçlı* ordularıyla *İznik* önündeki ovada yaptığı savaşta, yiğitçe çarpışmasına rağmen bir meydan savaşı yapmaktan çekindi. Böylece başkent *İznik*'i kendi kaderiyle başbaşa bırakıp çekildi. Kent, 19 Haziran 1097'de yapılan anlaşma gereğince *Bizanslılara* teslim edildi. İmparator Aleksius, *Selçuklulardan* kalan kent içindeki pek çok serveti *Haçlı* liderlerine verdi; fakat şehri yağmalamalarına izin vermedi. Böylece *Bitinya*'nın en önemli kenti olan *İznik Selçukluların* elinden alınarak *Bizans* yönetimine geçmiş oldu. Bu ilk başarıdan sonra, *Haçlılara* artık *Anadolu* yolları tamamen açılmış görünüyordu. Hattâ beş hafta içinde *Kudüs*'ü işgal edecekleri ümidine bile kapılmışlardı. *Haçlı* orduları 27 Haziran 1097'de

İznik'ten *Eskişehir (Dorylaeum)*'e doğru ilerlemeye başladılar. *Eskişehir*'e dek hiçbir direniş ve saldırı ile karşılaşmayan *Haçlılar*, kent ovasında sultan Kılıçarslan'ın kumandasındaki *Selçuklu* kuvvetlerinin saldırısına uğradılar. Önde giden Bohémond'un *Norman* askerleri, *Selçuklu* atlılarının sürekli saldırıları karşısında güçlükle tutunabiliyorlardı; fakat arkadan yetişip savaşa katılan zırhlı ve mızraklı *Haçlı* askerleri, *Selçukluların* geri çekilmesine neden oldu (Temmuz 1097). Çünkü *Selçuklu* kuvvetleri, *Haçlılar* kadar kalın zırhlar ve uzun süngülerle donatılmış değillerdi. Bu ikinci başarıdan sonra *Haçlılar*, *Konya* üzerinden *Kilikya*'ya doğru yürüyüşlerini sürdürdüler; karşılarına bellibaşlı ciddî hiçbir *Türk* kuvveti çıkmamıştı. Ancak dağlık bölgelere çekilen *Selçuklu* birlikleri onlara karşı arasıra baskın hareketlerinden başka bir şey yapamıyorlardı. *Haçlılar Kilikya*'ya gelince buradaki *Ermenilerin* geniş çapta yardımlarına kavuşarak daha iyi bir duruma geldiler. Burada Godefroi de Bouillon'un kardeşi Baudouin, esas *Haçlı* gurubundan ayrılarak *Ermeni* Toros'un yönetimindeki *Urfa (Edessa)*'yı, yine onun çağrısı ve daha sonra bir sûikast sonucu öldürülmesi üzerine, işgal ederek doğuda ilk *Haçlı* devletini oluşturan *Urfa Kontluğu*'nu kurmuş oldu (10 Mart 1098) [532].

Öte yandan asıl *Haçlı* guruba ait kuvvetler, yavaş yavaş ilerleyerek – daha sonra ayrıntılı olarak görüleceği üzere – *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* valisi emîr Yağısıyan'ın yönetiminde bulunan *Antakya*'yı da *Selçuklu* müdahalesinin geç kalması yüzünden, işgal etmişlerdir (30 Haziran 1098). İlerigelen *Haçlı* reislerinden sayılan Bohémond, *Kuzey - Suriye*'nin en önemli kalelerinden birine sahip olan *Antakya*'da ikinci *Haçlı* devletini oluşturan *Antakya Prensliği*'ni kurmuştur.

Kuzey - Suriye'nin en önemli kentlerinden biri olan *Antakya*'nın *Haçlıların* eline geçmesinden sonra onlar *Kudüs* üzerine yürümeye başlayacaklardır. Bu amaçla Raymond, Godefroi, Tancréd, *Flandr* kontu Robert ve *Normandiya* kontu Robert gibi ünlü *Haçlı* kumandanları harekete geçerek *Haleb*'e bağlı *Artah* kalesini şiddetle kuşatıp sıkıştırdılarsa da almayı başaramadılar. Bunun üzerine *Antakya* prensi Bohémond'un önerisi ve tavsiyesi sonucunda *Haçlı* kuvvetleri *Akdeniz* kıyısını izleyerek güneye *Kudüs* üzerine yürüyüşe geçtiler. 3 Haziran 1099'da *Kudüs*'e yakın *Remle* kenti işgal edildi. Böylece *Kudüs*'ün aşağı - yukarı 50 km. yakınlarına dek yaklaşılmıştı. *Kudüs*, daha önceki Bölümde görüldüğü üzere, bu sıralarda *Mısır Fatımî* devletinin elinde bulunuyordu. Kent valisi, Temmuz/Ağustos 1096 tarihinde emîrü'l-cüyûş Efdal tarafından atanan İftiharüddevle idi. *Haçlılar* 7 Haziran 1099 günü sabahleyin *Kudüs*'ü uzaktan gördükleri zaman bu kutsal kente kendilerini yaklaştırdığı ve görmek nasip ettiği için,

[532] Baudouin'in kurduğu *Haçlı* Kontluğu hakkında başarılı bir deneme için bk. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), İstanbul 1974.

heyecan içinde yerlere kapanarak hep birlikte Tanrı'ya dua etmişlerdir. Artık kendileri için *Kutsal amaca* kavuşmanın zamanı çok yaklaşmıştı. Tecrübeli ve savaş tekniğini iyi bilen kumandanların yönettiği *Haçlı* kuvvetleri 13 Temmuz 1099 tarihinde *Kudüs*'e saldırıya geçtiler. İki gün kadar süren şiddetli bir kuşatma savaşı sonunda *Fatımîler* dayanamayıp kenti *Haçlılara* teslim etmek zorunda kaldılar (15 Temmuz 1099). En büyük emelleri gerçekleşmiş olan *Haçlılar*, vaktiyle Hazret-i Ömer'in "Hiç bir *Hıristiyanın* öldürülmemesi" hususundaki özel buyruğuna oranla savunmasız erkek, kadın çocuktan oluşan 40 bin *Müslümanı* kılıçtan geçirmekten geri kalmamışlardır. Esasen bu, onların *Hıristiyanlık* inançlarına da ters düşmekte idi. Nihayet *Kudüs*'te *Lâtin devletinin ilk Krallığı* böylece kurulmuş oldu. Kent yönetiminin başına getirilen Godefroi, kral ünvanını almayarak *Merkad-i İsa*'nın *hâmisi* sıfatı ile krallığın nâibi olarak göreve başlamıştır.

En genel çizgileriyle özetlemeye çalıştığımız birinci *Haçlı* seferi sonunda *Orta - doğu*'nun siyasal durumu değişmiş, *Anadolu*'nun batı ve güney - batı bölgeleri *Selçukluların* elinden çıkmış, *Urfa*, *Antakya* ve *Kudüs*'te *Haçlı* devletleri kurulmuştur.

1.
SELÇUKLU ORDUSUNUN ANTAKYA KUŞATMASI VE MELİK RIDVAN'IN TUTUMU

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Antakya valisi Yağısıyan, *Haçlıların Antakya*'ya yürümeleri üzerine, süratle *Şeyzer*'den ayrılarak kente gelmiş ve savunma hazırlıklarına girişmiştir. Çok geçmeden *Haçlı* kuvvetleri kent surları önünde görününce (Ekim 1097) Yağısıyan, bir yandan surları takviye ederken, bir yandan da kent savunması için tehlikeli gördüğü *Hıristiyan* halkı sur dışına çıkarmak suretiyle karşı önlemler almayı ihmal etmedi. Ayrıca o, çok sayıdaki *Haçlı* kuvvetlerine karşı iyi bir şekilde savunma yapabilmeyi sağlamak amacıyla, oğlu Şemsüddevle'yi *Haleb* meliki Rıdvan, *Dımaşk* meliki Dukak, *Humus* emîri Cenahüddevle Hüseyin ve *Mirdasî* emîri Vessab ile öteki *Kilâboğulları* kabilesi reislerine göndererek acele yardım isteğinde bulundu. Yağısıyan ayrıca öteki oğlu Muhammed'i de başta *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Musul* valisi Gürboğa olmak üzere, *Suruç* emîri Artukoğlu Sökmen, *Sincar* emîri Arslantaş, *Sümeysat* emîri İlgazioğlu Süleyman ve *Diyarbekir* bölgesindeki diğer *Türkmen* beylerine göndermiş ve "*Haçlılara* karşı *cihat* harekâtına katılmak üzere süratle *Antakya*'ya yardıma gelmelerini" bildirmiştir [533].

[533] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 130; *el-Kâmil*, X, 274 vd.; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 134; Urfalı Mateos, s. 196; Albertus, I, 131-32, 166-67 vd.; *Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum* (Yay. Beatrice A. Lees, M. A. Oxford 1924), s. 58 vd.; Fulcherius Carnotesis (İngilizce çev. Frances Rita Ryan, Tennessee 1969), I, 93-95; St. Runciman, *A History of the Crusades*, I, 214-15; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, I, 71 vd.

el-Bâre savaşından [534] sonra melik Dukak'ın yanından ayrılan Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle, süratle *Haleb*'e melik Rıdvan'ın katına gelmiş ve ondan *Haçlılara* karşı *Antakya* savunması için askerî yardım isteğinde bulunmuştur. Rıdvan, esas itibariyle bu yardım isteğini iyi karşılamış ise de sefere bizzat katılmayarak *Haleb* askerleri ile Sökmen'in *Türkmenlerinden* oluşan bir askerî birliği Şemsüddevle'nin emrine vermiştir. Şemsüddevle bu kuvvetlerle *Antakya*'ya gitmek üzere iken, kenti kontrol altında tuttukları anlaşılan *Haçlı* atlı birliklerinin saldırısına uğramıştır. *Âsi* ırmağı yakınlarındaki dar bir geçitte yapılan çarpışmada *Halebli* askerler bozulup *Hârim*'e çekilmişlerse de *Haçlıların* kendilerini izlemeleri sonucunda, *Hârim*'den de ayrılıp [535] *Haleb*'e dönmek zorunda kalmışlardır (Mart 1098) [536]. Böylece Rıdvan'ın *Antakya*'ya gönderdiği kuvvetler, hiçbir başarılı harekâtta bulunamamışlardır. Esas itibariyle melik Rıdvan'ın, *Orta - doğu İslâm* dünyası ve dolayısıyla kendi *Haleb Melikliği* için ciddî bir tehlike haline gelen *Haçlılara* karşı sözkonusu askerî harekâta bizzat katılmayıp buna pek önem vermediği anlaşılıyor. Çünkü bu harekâta, kendisinin hasmı durumunda bulunan kardeşi melik Dukak ile eski veziri *Humus* emîri Cenahüddevle de katılmışlardı. Onun bu iki muhalifi ile aynı safta çarpışmalara katılmaktan çekinmesi, yani kendisini güvencede hissetmemesi gibi basit ve kişisel duyguların etkisiyle sözkonusu harekâta katılmamış olması düşünülebilir. Bütün *Selçuklu* ve onlara tâbi kuvvetlerin âdeta seferber olduğu bir zamanda, onlara katılmamasının bir sonucu olsa gerektir ki, kendisine daima bağlılık ve sadakat göstermiş bulunan Sökmen bile onun hizmetinden ayrılıp melik Dukak'ın hizmetine girmiş tir [537]. Böylece Rıdvan'ın *Haleb* hâkimiyetini âdeta kendilerine borçlu olduğu Yağısıyan, Sökmen ve Cenahüddevle gibi işbilir ve yetenekli emîrlerin desteğinden yoksun bir duruma gelmiş olması yanında, artık *Haleb* bölgesine dayanan *Haçlıların* kaçınılmaz ciddî bir tehlike yaratması, onun *Haleb Melikliğini* büsbütün zaafiyete uğratacak bir safhaya erişmiş bulunuyordu.

Antakya valisi Yağısıyan'ın yardım isteğini içeren mektubunu alan *Musul* emîri Gürboğa, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* sultanı Berkyaruk'un da özel buyruğu ile ordusunu hazırladıktan sonra ilk *Haçlı* kontluğunun kurulmuş olduğu *Urfa*'yı kurtarmak için harekete geçti. Kenti üç hafta süreyle (4-25 Mayıs 1098) kuşattı ise de kont Baudouin'in şiddetli savunma savaşı vermesi karşısında başarılı olamadı ve kuşatmayı kaldırmak zorunda kal-

[534] Bu savaş *Dımaşk Selçuklu Melikliği* Bölümün'de anlatılacaktır.

[535] *Haleb* kuvvetlerinin *Hârim*'den ayrılmaları üzerine, kentteki *Ermeni* halkı yönetimi ellerine geçirmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 132; *Bugye*, s. 140).

[536] *Zübdetü'l-Haleb* ve *Bugye*, göst., yerler; Albertus, I, 174; Fulcherius, s. 93-94; Runciman, s. 225-26; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, s. 213.

[537] *Bugye*, s. 140.

dı [538]. Çok geçmeden *Urfa*'dan ayrılan Gürboğa (25 Mayıs 1098) *Diyarbekir* ve *Suriye* kuvvetleriyle birleşmek üzere, geldiği *Mercüdâbık*'ta bir süre bekledi. Melik Dukak [539] ve öteki *Suriyeli* emîrlerin kuvvetleri de birleşme yeri olan *Mercüdâbık*'a gelmekte idiler. *Suriye*, *Elcezire* ve *Diyarbekir*'den oluşturulan kalabalık *Selçuklu* ordusu, *Mercüdâbık*'ta toplandıktan sonra Gürboğa'nın kumandası altında *Antakya* üzerine harekete geçti. Gürboğanın gereksiz *Urfa* kuşatması nedeniyle, zaman kazanan *Haçlılar*, Yağısıyanın savunduğu kenti şiddetle kuşatmayı sürdürüyorlardı. Fakat kalabalık *Selçuklu* ordusunun gelmekte olduğunu öğrendikleri zaman büyük bir telâş ve korkuya kapıldılar. Bir yandan, acele savunma önlemleri alırlarken, bir yandan da başta Bohémond, Tancréd, Godefroi ve Raymond olmak üzere, birçok, *Haçlı* liderlerinin katılmasıyla bir toplantı yapılmış ve kendileri aleyhine sonderecede ciddiyet kazanan durum müzakere edilmiştir. Bu müzakereler sonunda Bohémond'un "işgalden sonra *Antakya*'nın kendisine verilmesi ve savaş sırasında bütün *Haçlı* kuvvetlerine yalnız kendisinin kumanda etmesi" benimsenip kabul edilmiştir. Başkumandan sıfatıyla *Antakya*'nın bir an önce alınması hususunda büyük çabalar gösteren Bohémond, kalenin *Keşkerûf* tarafındaki burçlarından birinin savunmasını yöneten *Ermeni* asıllı Fîrûz ve iki kardeşi ile ilişki kurmayı başarmıştır. Emîr Yağısıyan ile arası açık olan Fîrûz, 2 Haziran 1098 gecesi, *Haçlı* askerlerinin bulunduğu burcun şerefelerine ipler attırarak onların yukarı çıkmalarını sağladıktan sonra *Antakya*, sabahleyin (3 Haziran 1098) *Haçlılar* tarafından işgal edilmiştir. Kentin işgalini öğrenen Yağısıyan, içkalenin de düşebileceği düşüncesiyle, yanında birkaç kişi olduğu halde, içkalenin dağ yönündeki kapısından çıkmak suretiyle, *Antakya*'dan ayrıldı. Fakat yolda iken içkalenin, direnişi başarı ile sürdürdüğünü öğrenince "Nasıl olur da kentimi, ailemi ve yakınlarımı böyle bırakarak kaçıp giderim" diyerek sonderecede derin bir üzüntüye kapılmış, işte böyle bir ruh haleti içinde *Ermenâz*'a [540] yaklaştığı sırada atından yere düşerek ağır bir şekilde yaralanmıştır. At sırtında gidemeyecek bir duruma gelen Yağısıyan, hâdimleri tarafından terk edilince yörede odun kesen bir *Ermeni* tarafından başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür [541].

Kalabalık *Selçuklu* ordusunun başında, *Antakya* üzerine gelmekte olan Gürboğa, kentin *Haçlılarca* işgal edildiğini öğrenince ordusunun bir kısmını

[538] Gürboğa'nın *Urfa* kuşatması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 38-42.

[539] Dukak'ın *Antakya* seferine katılışı ve diğer faaliyetleri, *Dımaşk Selçukluğu Melikliği* Bölümünde anlatılacaktır.

[540] *Haleb*'e beş fersah uzaklıkta bir yer (*Mu'cem*, I, 217).

[541] *el-Kâmil*, X, 275; Urfalı Basil, *el-Hurûbü's-salibiyye fi âsari's - Süryaniyye* (Arapça çev. İshak Ermele es-Süryanî, Beyrut 1929), s. 20; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 135; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 135; Albertus, s. 192-93; Fulcherius, s. 90-95; Runciman, s. 234-35: Grousset, I, 91-96; İA. "*Kür - Buka*" mad.

Artah yönüne, diğer bir kısmını da *Antakya*'nın kuzey - doğusunda, *Artah*'a yakın *Cisrü'l-hadîd*'e sevketti. *Selçuklu* kuvvetleri, bu yöreleri *Haçlı* askerlerinden temizlemeyi başardı. Çok geçmeden *Antakya* içkalesinde bulunan *Türk* askerlerinin hâlâ direndiği haber alınınca asıl ana ordu, hızlı bir yürüyüşle 9 Haziran 1098'de *Antakya* önlerine geldi. Hemen hemen bütün *Selçuklu* ordusu, kentin içkale ile bağlantısının daha kolay olduğu ve *Haçlı* müdahalesinin daha güç yapılabileceği dağ yönünde karargâh kurdu. Gerçekten bu yönden yapılan savaşlarla *Haçlı* kuvvetleri daha çok yıpratılıyor ve etkisiz duruma getiriliyordu; hattâ *Haçlılar* bu yönden yapılan *Türk* saldırılarını önlemek amacıyla, birkaç noktaya acele yeni surlar inşa etmek zorunda kalmışlardır. Başkumandan Gürboğa, içkalede direnişi sürdüren Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle ile de ilişki kurmuş ve maiyyeti emîrlerinde Mervanoğlu Ahmed'i direnişe yardımcı olmak üzere, içkaleye Şemsüddevle'nin yanına göndermiştir. Bir yandan içkale, öbür yandan kent surları dışındaki *Selçuklu* kuvvetlerinin iki yanlı baskısı arasında kalan *Haçlı* ordusu, gerçekten çok zor durumlara düşmüştü. Özellikle yiyecek sıkıntısı onları sonderecede ciddî bir tehlikeye atmış bulunuyordu; kentte, yiyecek sıkıntısı nedeniyle ye's ve ümitsizlik havası hâkim olmaya başlamıştı. Başkumandan Bohémond, halkı çarpışmaya sevk amacıyla evlerini yakmak gibi çok sert bir önleme başvurmak zorunda kalmıştı. Ayrıca, gece karanlığından faydalanıp liman kenti *Süveydiye*'ye kaçanların yarattıkları panik yüzünden buradaki bazı gemiler limandan ayrılmak zorunluluğunu duymuşlardır. Sonlarının iyiye gitmeyeceği düşüncesiyle Guillaume de Grandmesnil, Etienne de Blois başta olmak üzere, birkaç *Haçlı* lideri *Antakya*'dan ayrılıp, bu sıralarda *Haçlılara* yardım etmek amacıyla, *Akşehir*'de hazırlıklar yapmakta olan *Bizans* imparatoru Aleksius Komnenos'a "*Haçlı* kuvvetlerinin *Antakya*'da tamamen yok edildiklerini" haber vermişlerdir. Bu haber üzerine Aleksius, *Antakya Haçlılarına* yardımdan vazgeçmiş ve artık *Haçlılarla İstanbul*'da yapmış olduğu "*Suriye*'den alınacak yerlerden bazılarının *Bizans*'a verilmesini" içeren antlaşmasının (1097) uygulanamayacağını anlayarak *İstanbul*'a dönmüştür [542]. Öte yandan *Antakya*'nın doğu yönünde karargâh kurduğunu gördüğümüz *Selçuklu* ordusu, kumandanların tavsiyesi üzerine, bu kez kentin önündeki ovaya inerek burada karargâh kurmuş, ayrıca bir güvence önlemi olarak kent ile karargâh arasına bir hendek kazılmıştır. *Antakya*'yı kuşatma ve sıkıştırmaya bu yeni cepheden devam etmeye başlayan *Selçuklu* ordusu, maalesef tam bir birlikten yoksun idi. Başkumandanlık görevini yürüten Gürboğa, kuvvetleriyle birlikte kendisine katılan melik ve emîrlere genellikle önem vermiyor, her konuda, kendi özel fikir ve kararlarının uygulan-

[542] Albertus, I, 207-208; Grousset, I, 99 vd.; *La Syria*, s. 216-17; Runciman, I, 237 vd.; İA "*Kür - Buka*" mad.

masını âdeta emrediyordu. İbnü'l-Adîm'in belirttiği üzere [543]. kuşatma savaşının devam ettiği sıralarda *Haleb Selçuklu* meliki Rıdvan'dan Gürboğa'ya bir elçi heyeti gelmiştir. Niçin geldiği anlaşılamayan bu elçi heyetinin Gürboğa ile görüşmeler yapması, Rıdvan'ın hasmı durumunda olan melik Dukak ile emîr Cenahüddevle'yi sonderecede kuşkulandırdı. Özellikle Cenahüddevle, daha önce, öldürülmesinde etkili olduğu [544] Abakoğlu Yusuf'un kardeşi ile yakınlarını görünce kendini güvencede görmemeğe başladı. Bundan başka *Mirdasî* emîri Vessab'ın kuvvetlerini oluşturan *Arap* askerleri ile *Türkmenler* arasında, Rıdvan'ın gönderdiği sözkonusu elçi heyetinin girişimleri sonucunda, anlaşmazlık çıkmış, dolayısıyla *Türkmenler* ordudan ayrılmışlardır. İşte bütün bu nedenlerle birlik ve beraberlikten yoksun bir duruma gelen *Selçuklu* ordusu, *Haçlıları Antakya* içinde kuşatmış bulunuyordu. Kent içinde ciddî bir şekilde sıkışıp kalan *Haçlılar*, 27 Haziran 1098'de Pierre l'Ermite başkanlığında bir elçi heyetini *Selçuklu* başkumandanı Gürboğa'ya göndererek "Kendilerini serbest bırakıp, sağ salim memleketlerine dönmelerini sağlamak şartıyla *Antakya*'yı teslim edeceklerini" bildirmek zorunda kalmışlarsa da onların bu önerisi Gürboğa tarafından reddedilmiştir. Bu durum karşısında hiçbir şekilde kurtuluş imkânları kalmayan aç, susuz, bitkin ve bütün ümitleri kırılmış bulunan *Haçlı* askerleri üzerinde, ancak daha önce Pierre Barthelémy tarafından *Saint Pierrée* kilisesinde, güyâ vaktiyle Hazret-i İsa'nın böğrünü delen mızrağının bulunması (14 Haziran 1098) haberinin yayılması olayı, yeni bir sevk, heyecan ve azmin oluşmasına neden olmuş ve böylece onlara bu ölüm-kalım durumunda son bir ümit ışığı olarak belirmiştir. *Urfalı* Mateos'a göre [545] Gürboğa, böyle yüksek bir moralle techiz edilmesi sağlanan *Haçlı* ordusunu kent önlerindeki ovada savaşa davet etmiştir. Açlık ve susuzluktan âdeta ölümle pençeleşen *Haçlı* ordusunu anlaşılmaz bir şekilde âdeta yok olmaktan kurtarmayı sağlayan Gürboğa'nın bu önerisi üzerine, *Haçlı* kuvvetleri büyük bir sevinçle *Antakya*'dan çıkıp ovada rahatlıkla hiçbir müdahaleyle karşılaşmaksızın savaş düzeni hazırlıklarına başladı. *Selçuklu* ordusunda bulunan birçok emîr ve kumandanlar, *Haçlıların* bir tür kurtuluşlarını sağlayan bu çıkışlarına engel olunmasını ısrarla önermişler ise de zaferi kesinlikle kazanacağından emin görünen Gürboğa, onları dinlememiş ve sonunda Bohémond'un kumandasındaki *Haçlı* ordusu, hiçbir engelle karşılaşmaksızın tamamen kentten çıkarak ovada savaş düzeni almıştır (28 Haziran 1098). Nihayet aynı gün, kurtuluşlarını yalnızca azim ve dayanmada arayan ve tam bir birlik halinde bulunan *Haçlı* ordusu ile, başkumandan Gürboğa'ya kırgın bulunan melik ve emîrlerin yönettiği *Selçuklu* ordusu arasında, *An-*

[543] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 136.

[544] Bu konuda bk. *el-Kâmil*, X, 255; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 124-25.

[545] S. 197.

takya ovasında şiddetli ve amansız bir savaş başladı. Bohémond, Tancréd, Godefroi de Bouillon, Hugues de Vermandois, *Flandr* kontu II. Robert, *Normandiya* dükü Robert, Patrik Adhémar de Monteil vs. gibi ilerigelen *Haçlı* kumandanlarının yönettikleri *Haçlı* kuvvetleri *Selçuklu* ordusu üzerine saldırıya geçtiler. Daha henüz çarpışmaların başlangıcında *Türkmen* askerleri saflardan ayrılıp geri çekildiler. Bunları izleyen melik Dukak ve öteki emîrler de savaşa devam etmeyerek birer birer savaş alanından ayrılıp memleketlerine dönmeye başladılar. Daha önce pusuya yatırılmış bulunan Artukoğlu Sökmen ve Cenahüddevle de ordu kuvvetlerinin çekilmekte olduğunu görünce üstün düşman baskısına karşı koymanın imkânsızlığı karşısında, geri çekilmek zorunluluğunu duydular. Sonuç olarak, buyruğu altındaki melik ve emîrlerin kendisini düşman karşısında yalnız bıraktıklarını gören Gürboğa da savaşa devam etmeyerek süratle *Haleb*'e gitti. Burada melik Rıdvan tarafından karşılanan ve geri çekilirken bütün ağırlıklarını bırakan Gürboğa, *Haleb*'den askerlerine gerekli çadır, yiyecek maddeleri vesâir şeyler aldıktan sonra valisi bulunduğu *Musul*'a dönmüştür. Öte yandan *Selçuklu* ordusunun savaşmayarak geri çekilişini hayretle karşılayan *Haçlı* kumandanları, bunun bir aldatmaca olabileceğini sanmışlarsa da çok geçmeden gerçeği anlamakta güçlük çekmemişlerdir. Onları izlemeyi gereksiz gören *Haçlılar*, savaş alanındaki *Türk* ordusunun bıraktığı bütün ağırlıkları elegeçirmişlerdir. *Selçuklu* ordusunun çekilmesinden sonra içkalede hâlâ direnişi sürdüren Mervanoğlu Ahmed ile Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle, *Haçlılardan* "aman" alarak yakınlarıyla, *Ermenilerin* saldırısına uğrayıp adamlarından bir kısmını kaybetmişlerse de sonunda *Haleb*'e erişmeyi başarmışlardır.

Başkumandan mevkiinde bulunan Gürboğa'nın olumsuz kararları ve özellikle beraberindeki melik ve kumandanlara karşı gösterdiği sert ve önemsemez davranışları nedeniyle kalabalık *Selçuklu* ordusunun, savaşsız bile ölüme mahkûm bir duruma gelmiş olan *Haçlı* ordusu karşısında geri çekilmesi, gerçekten o devir *Orta - doğu İslâm* dünyası için telâfisi güç bir kayıp olarak tarihe geçmiştir. Bu sonuçlarla, yönetim bakımından *Haleb Selçuklu Melikliğine* bağlı olan ve *Yakın - doğunun* en önemli ve sağlam kalelerinden birine sahip bulunan *Antakya*, *Haçlıların* eline geçmiş ve bunun bir sonucu olarak da başta *Haleb* olmak üzere, bütün *Suriye* ve *Filistin Haçlı* istilâsı ile karşı karşıya gelmiş oluyordu [546].

Haçlılar Antakya'yı işgal ile burada bir prenslik kurmalarından sonra öteki *Suriye* ve *Filistin* kentlerine birer birer saldırı ve baskınlarda bulunmaya başlamaları, *Haleb Melikliği* için de sonderecede ciddî bir tehlike

[546] *el-Kâmil*, X, 272 vd.; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 131 vd.; *Bugye* s., 140; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 134 vd.; Urfalı Mateos, s. 192-93, 196 vd.; *el-Hurûbü's-salibiyye*, s. 19 vd;. *Ikd*, XXI, 212 b; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 123a vd.; Azimî, 190b; Albertus, I, 214-227; Fulcherius, s. 101-107; *La Syrie*, s. 217-18; Grousset, I, 96-107; Runciman, I, 240-50.

yaratıyordu. *Haçlılar*, *Antakya*'nın işgalinden önce, sıkışık ve güç bir durumda olmaları dolayısıyla melik Rıdvan ve melik Dukak'a, "*Bizans* egemenliğindeki memleketlerden başka, hiçbir yere saldırmayacakları" hususunda güvence vermişlerse de [547] şimdi, yani *Antakya*'nın işgalinden sonra artık şartların kendi lehlerine değişmiş olması dolayısıyla onların bu güvence sözü geçersiz bir duruma gelmiş oluyordu. Öteki *Suriye* ve *Filistin* kentlerinden daha önce, *Haleb* için sonderecede ciddî bir tehlikeli devri başlamış olmasına rağmen ne yazık ki, melik Rıdvan'ın melikliğine ait yerleri onlara karşı savunma hususunda herhangibir girişimde bulunduğunu şimdilik göremiyoruz.

2.
HAÇLILARIN HALEB BÖLGESİNE HÂKİM OLMA FAALİYETLERİ

a) Azaz isyanı

Haleb'in kuzeyinde ve bir günlük uzaklıkta olan *Azaz* [548], *Haleb Selçuklu Melikliğinin* hâkimiyet alanı içinde bulunuyordu. Eylül 1098 tarihinde kent valisi Ömer, melik Rıdvan'a karşı ayaklanmış, kent ve kalesinde bağımsız bir yönetim kurmuştu. Bunu haber alan Rıdvan, onu yeniden itaat altına almak amacıyla, kuvvetleriyle birlikte [549] derhal *Azaz* üzerine yürümüş, kenti kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştır. *Lorenli* bir *Fransız* şövalyesinin dul karısıyla evlenen Ömer, onun ısrarı ve telkin edici önerisinin etkisiyle *Antakya*'ya Godefroi'ya bir ulak göndererek metbûu Rıdvan'a karşı ondan yardım isteğinde bulundu ve ittifak önerdi [550]. *Haleb* savunmasında önemli bir yeri olan *Azaz*'ın *Haçlıların* eline geçmesiyle *Haleb*'in de düşmesine büyük katkıda bulunabileceğini düşünen ve bu nedenle burasının *Haçlı* hâkimiyetine alınmasını isteyen Godefroi, herhangibir tuzak olması ihtimalini de düşünerek ihtiyatla ve beraberinde Raymond olduğu halde, çok sayıda bir *Haçlı* kuvvetiyle [551] derhal Ömer'in çağrısına uyarak ona yardıma gitti. Kenti kuşatmakta olan Rıdvan ise *Haçlı* kuvvetlerinin çokluğu karşısında kuşatmayı bırakıp çekilmek zorunda kaldı. Godefroi, bir süre *Azaz* yörelerinde birtakım yağma hareketlerinde bulunduktan sonra Ömer'in Muhammed adlı oğlunu rehin alıp *Antakya*'ya geri döndü. Bunun üzerine Rıdvan, yeniden *Azaz*'a yürüyerek Ömer'i sıkıştırmaya başladı. İkinci kez *Haçlılardan* yardım isteğine fırsat bulamayan Ömer ile Rıdvan arasında yapılan anlaşma gereğince, *Azaz* Rıdvan'ı metbûu tanımak şartıyla yine

[547] *el-Kâmil*, X, 275.

[548] *Mu'cem*, III, 666. *Haçlı* kroniklerinde *Hasarth*, *Hasart*.

[549] Albertus'a göre (I, 240) 40 bin kişi.

[550] Albertus, I, 236-38; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 41; Runciman, I, 256-57; *La Syrie*, s. 218.

[551] Albertus'a göre (I, 241), 30 bin kişi.

Ömer'in yönetiminde kalacak, fakat *Haleb*'in batısındaki *Tellü Herâk* kalesi [552] Rıdvan'a teslim edilecektir. Böylece melik Rıdvan'ın azimli tutumu ve askerî harekâtı sonunda *Haleb* için önemli stratejik bir yeri olan *Azaz*'ın *Haçlıların* eline geçmesi önlenmiş oldu. Ancak kent valisi Ömer'in *Hıristiyan* karısının etkisiyle de olsa *Haçlılara* Rıdvan aleyhine eğilim göstermesi ihanetinden dolayı *Haleb*'de bulunduğu bir sırada öldürülecektir [553].

b) el-Bâre ve Maarretünnûman'ın işgali

Biraz önce *Haleb Melikliği* topraklarında bulunan *er-Rûc*'u [554] işgal eden ve burasını daima hareket üssü yapan Raymond, *Azaz* askerî harekâtına katıldıktan bir süre sonra Godefroi ile birlikte *Haleb Melikliğine* bağlı olup *Maarretünnûman*'ın batısında bulunan *el-Bâre* [555] üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı (Zülkade 491 = Ekim/Kasım 1098). Kalabalık *Haçlı* ordusu karşısında direniş göstermedikleri anlaşılan halk, susuz ve yiyeceksiz kalmaları ve *Haleb*'den de hiçbir yardımcı kuvvetin gelmemesi üzerine, kenti "aman" karşılığında savaşsız olarak *Haçlılara* teslim etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte kente giren *Haçlı* kuvvetleri anlaşmaya uymamış, birçok *Müslüman* kadın ve erkeği öldürmüş, bir kısmını da tutsak olarak *Antakya*'ya gönderip satmışlardır. *Müslüman* halkın bütün mal ve paralarına elkoyan *Haçlılar*, kent ve kalesinde bir süre yağmalarda bulunmuşlardır. Bütün bunlardan başka Raymond, kent ulu camiini kiliseye çevirtmiş, kendi rahiplerinden Pierre de Narbonne'u da piskoposluğa atamış ve kente *Hıristiyan* halk yerleştirilmiştir [556].

Ekim 1098 başlarından itibaren Raymond, Godefroi, *Flandr* kontu Robert ve öteki *Haçlı* ilerigelenleri *Kudüs*'e yürümek amacıyla, planlar hazırlamak üzere, *Antakya*'da *St. Pierre* kilisesinde toplandılar. Burada yapılan müzakereler sonunda, *Kudüs*'e ne zaman yürüneceği belirlenmemekle birlikte bir an önce, *Kudüs*'e yürümekte ısrar eden *Haçlı* askerlerinin meşgul edilmesi amacıyla, *Haleb Melikliğine* bağlı *Maarretünnûman*'ın işgaline karar verildi. Bu kararı uygulamak üzere Raymond, *Flandr* kontu Robert, *Antakya*'daki *Ermeni* ve *Nasranî* kuvvetlerinin de katıldığı kalabalık *Haçlı* ordusu ile 27 Kasım'da *el-Bâre* üzerinden *Maarretünnûman*'a gelerek şehri kuşatıp sıkıştırmaya başladılar. Bu durum karşısında kent ilerigelenleri, derhal melik Rıdvan ile *Humus* emîri Cenahüddevle'den acele yardım

[552] *Mu'cem*, I, 872.

[553] Albertus, I, 237-42; *Zübdetü'l-Haleb*, Runciman, göst., yerler.

[554] *Haleb*'e bağlı, *Maarretünnûman*'ın kuzey - batısında bir yer (*Mu'cem*, II, 828; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III).

[555] *Mu'cem*, I, 465.

[556] *Anonymi Gesta Francorum*, s. 75-78; Fulcherius, s. 112-13; *Zübdetü'l-Haleb*, göst., yer; Runciman, I, 257-58; Grousset, 1, 118-19.

istedilerse de hiçbir olumlu cevap alamadılar. Kendi mukadderatıyla başbaşa bırakılan *Maarretünnûman* halkı, kent ve kalesini sayıca çok üstün *Haçlı* kuvvetleri karşısında ümitsizce savunuyordu. Öte yandan *Haçlılar* yöredeki bütün ağaçları kesmek suretiyle direnen kenti dört yönden şiddetle sıkıştırmakta idiler; bizzat Raymond ve Robert'in birçok saldırıları başarısızlıkla son bulmuştu. Kuşatmaya daha sonra katılan Bohémond'un saldırıları da durdurulmuştu. *Maarretünnûman*'ı kesinlikle ellerine geçirmek isteyen ve ayrıca yiyecek bakımından çok güç durumlara düşen *Haçlılar*, daha ciddî ve şiddetli bir kuşatma savaşının yapılması gerektiği kanısında birleşmişlerdir. Çok geçmeden Raymond'un adamları tekerler üzerinde hareket edebilen tahtadan büyük bir burç yaptılar. Bu tahta burç, Guillaume de Montpellier'in yönetiminde kent burçlarına getirilip dayatıldı, böylece *Haçlılar* surlara daha yakın çarpışma olanağını bulmuşlardır. Bu tahta burç etrafında, her iki taraf arasında, bütün bir gün yapılan çarpışmalar sonunda, pek çok asker telef olmuştur. İbnü'l-Esîr'in ifadelerine göre [557], suru savunan *Maarretünnûmanlılardan* bir kısmının gece olunca korkuya kapılarak surlardan aşağı inip kent içindeki mahfuz evlere çekilmesi ve hattâ öteki savunanların da onları izleyip surlardan ayrılmaları sonucunda, bütün kent surları *Haçlılar* karşısında savunmasız bir durumda kalmış oldu. Bunu yakından izlediği anlaşılan *Haçlılar*, sözkonusu tahta burçtan hiçbir engelle karşılaşmaksızın rahatlıkla merdivenler uzatarak kent surları üzerine inmişler, çok geçmeden de *Maarretünnûman*'ı aynı şekilde hiçbir direnişle karşılaşmadan elegeçirmişlerdir (11 Aralık 1098). Sabahleyin *Haçlı* askerlerini kent içinde gören halk, panik ve şaşkınlık içinde mahfuz evlere çekilerek "aman" dilemek zorunda kalmışlardır. Raymond'un bu başarısını çekemeyen ve kenti kendi yönetimine almak isteyen Bohémond, bir münadi vasıtasıyla "Kentin büyük kapısının yanındaki meydana gelip kendi kuvvetlerine sığınanların yaşamlarının korunacağı" hususunda halka bir çağrıda bulundu ise de tam anlamiyle olumlu bir sonuç alamadı. Öte yandan Raymond'un askerleri kenti tamamen işgal ile evlere sığınan savunmasız halkı acımasız bir şekilde kıyıma tâbi tutmuş, bu arada Bohémond'un çağrısına uyup meydanda toplanan bir kısım halkın erkekleri öldürülmüş, tutsak alınan kadın ve çocuklar da pazarlarda satılmıştır. Kaynakların belirttikleri üzere *Haçlılar*, kenti işgal sırasında, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu halktan pek çok kimseleri işkence ile öldürmüşlerdir [558]. Ayrıca onlara, ödeyemeyecekleri kadar ağır vergiler kesilmiş, bütün mal ve yiyeceklerine elkonmuştur. Hattâ suyun bile kullanımının yasak edilmesi nedeniyle birçok kimseler susuzluktan ölmüştür. Bu arada bütün

[557] *el-Kâmil*, X, 278.

[558] *Zübdetü'l-Haleb*'de (II, 142) 20 bin, *el-Kâmil*'de (X, 278) ise abartmalı olarak 100 binden fazla insan öldürüldüğü yazılmıştır.

kent surları yıkılmış, ev, cami ve mescidler yakılıp yerle bir edilmiş, kentin yüksek yerlerine *Haçlılar* yerleştirilmiştir. *Haçlılar Maarretünnûman*'da bir süre kaldıktan sonra 13 Ocak 1099'da *Trablusşam*'a 45 mil uzaklıktaki *Arka* kalesi üzerine yürüyüp kuşatmışlarsa da almayı başaramamışlardır. Bu arada *Haçlılarla* savaşmayı göze alamayan *Şeyzer* emîri Munkiz ile *Humus* emîri Cenahüddevle Hüseyin, onlara ulaklar göndererek barış yapmak zorunda kalmışlardır [559].

c) Kellâ bozgunu ve sonraki bazı olaylar

Antakya'yı işgal ile burada bir devlet kuran *Haçlılar*, esas amaçları olan *Kudüs*'ü elegeçirmek için hâkimiyet alanlarını sürekli olarak genişleterek *Haleb Selçuklu Melikliğine* bağlı *er-Rûc*, *el-Bâre* ve nihayet *Maarretünnûman*'ı da işgalden sonra *el-Cezr* [560], *Zerdanâ* [561] ve *Sermin* [562] kale ve kentlerini de elegeçirmek suretiyle *Haleb*'i âdeta çevirmiş bir duruma gelmiş bulunuyorlardı. Böylece *Haçlılar*, ileride *Haleb*'i de almak ve dolayısıyla buradaki *Selçuklu Melikliğine* son vermek için, girişecekleri harekâta dışardan yapılabilecek herhangibir müdahaleye kolayca engel olmak amaçlarını gerçekleştirme yoluna girmiş oluyorlardı. Durumun nezaket ve ciddiyetini anlamakta oldukça geç kalmış olan melik Rıdvan *Haçlıların* son olarak işgal ettikleri *Kellâ* kalesini [563] geri almak için kuvvetleriyle birlikte *Esârib* [564] üzerinden *Kellâ*'ya geldi (25 Şaban 493 = 5 Temmuz 1101). Bunun üzerine *Antakya* prensi Bohémond, *Haleb* bölgesinde, daha önce işgal ettiği kalelere yerleştirdiği kuvvetlerle Rıdvan'ı karşıladı. *Kellâ*'da yapılan savaşta Rıdvan'ın askerleri bozulmuş, birçokları öldürülmüş, aralarında bir emîrin de bulunduğu birçok asker de *Haçlılar* tarafından tutsak alınmıştır. Bu başarı üzerine *Kefertâb* [565] ile *el-Hâzır* [566] kaleleri de *Haçlılar* tarafından kolayca elegeçirilmiştir. Böylece *Kellâ* savaşı sonunda *Haçlılar*, yönetimi *Humus* emîri Cenahüddevle'ye ait olan *Tellümennes* dışında, *Kefertâb*'tan *el-Hâzır*'a dek *Haleb* topraklarını elegeçirmiş oldular. Bu yenilgi üzerine melik Rıdvan, eski veziri Cenahüddevle'nin bizzat yanına *Humus*'a giderek *Haçlılarla* mücadele için ondan yardım isteğinde bulundu. Geçmiş bütün kırgınlıkları bir yana atan Cenahüddevle, onun bu isteğini olumlu karşılamış, hattâ beraberinde kuvvetleri olduğu halde, Rıdvan ile birlikte *Haleb*'e gelmiştir. Bununla birlikte Bohémond, *Antakya*'ya çekilmiş olduğu için *Haçlılara*

[559] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 141-42; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 135-36; *el-Kâmil*, X, 278; *el-Hurûbü's-salibiyye*, s. 23; *Anonymi Gesta Francorum*, s. 75-78; Fulcherius, s. 112-13; Runciman, I, 250-62; Grousset, I, 122-24.

[560], [561], [562] *Haleb* yörelerinde bulunan bu yerler için bk. *Mu'cem*, II, 71, 924; III, 83.

[563] Bu kalenin yeri şimdilik belirlenemedi.

[564] *Antakya* yönünde *Haleb*'e bağlı ünlü bir kale (*Mu'cem*, I, 114; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III).

[565] *Haleb - Maarretünnûman* arasında kalesi olan bir ilçe (*Mu'cem*, IV, 289).

[566] *Haleb* yakınlarında *Hazıru Haleb* de denen bir kale (*Mu'cem*, II, 185).

karşı hiçbir harekâtta bulunulamadı. Askerleriyle birlikte bir süre *Haleb* dışında kalan Cenahüddevle, bu sıralarda *Haçlı* saldırısından uzak kalmış görünen Rıdvan'dan fazla bir bilgi görmeyince *Humus*'a geri dönmüştür [567].

Kellâ savaşından sonra *Antakya* prensi Bohémond, batı ve güney yönlerinde birtakım önemli kaleleri işgal etmek suretiyle kuşatma durumuna getirdiği *Haleb*'i elegeçirmek, dolayısıyla budaraki *Selçuklu Melikliğini* ortadan kaldırmak amacıyla hazırlıklara girişti; bu cümleden olarak kuvvetlerini *Haleb*'in kuzeyden güneye batı yönünde, *el-Cezr* ve *Sermin*'de toplanmış ve böylece saldırı için ordusunu hazırlamıştır. Beraberinde Tancréd olduğu halde *Haleb* yakınlarına dek gelen Bohémond, kentin kıble yönünde *Kuvayk* çayı kıyısındaki *el-Müşerrif*'de karargâhını kurdu. O, giriştiği birçok gizli faaliyetlerle Rıdvan'ın ordusunun dağıldığını ve kendilerine karşı ciddî bir direnme yapılamayacağını öğrenmiş bulunuyordu. Bunu fırsat bilen *Haçlı* kumandanları, *Haleb*'i daha sıkı bir kontrol altında tutmayı sağlamak, bölgedeki yiyecek maddelerini elegeçirmek ve nihayet içlerinde oturmak ve gerektiğinde savunma yapabilmek amaçlarıyla *Meşhedü'l-Ceff* [568], *Meşhedü'd-Dekke* [569] ve *Meşhedü Karanbiyâ*'da [570] kaleler inşaya karar verdiler (495 başları = 1101 sonları). Fakat çok geçmeden Bohémond, Danişmend Gazi Gümüştegin'in sürekli saldırıları karşısında sıkışık bir duruma düşen *Malatya* hâkimi *Ermeni* Gabriel'in, "Kent ve güzel kızı Morfia'yı verme karşılığında" yardım isteği üzerine, derhal *Haleb*'i kuşatma faaliyetlerine son vererek *Malatya*'ya gitmek için *Antakya*'ya döndü [571]. Böylece *Haçlı* kuvvetlerinin, *Haleb*'i kuşatıp elegeçirmek için giriştikleri bütün hazırlıkları olduğu gibi bırakıp çekilmelerinden sonra melik Rıdvan, derhal harekete geçerek *Haçlıların* depo ettikleri bütün yiyecek maddelerini kolaylıkla elegeçirmiş ve *Sermin* yakınlarında karargâh kurmuştur. Öte yandan Cenahüddevle de kuvvetleriyle birlikte *Humus*'tan hareketle *Haçlıların* kontrolüne geçen *Esfûnâ* kalesini [572] işgal etmiş ve kale içindeki bütün *Haçlı* askerlerini kılıçtan geçirmiştir. Buradan *Sermin*'e giden

[567] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 143-44; *Bugye*, s. 145; Azimî, 190b; Runciman, I, 319; *La Syrie*, s. 227-28.

[568] *Haleb*'in kuzey yöresinde (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 214).

[569] *Haleb*'in batı yönünde. Bk. *el-A'lâk* (Revan Köşkü nüshası), 41b.

[570] *Makarrü'l-Enbiyâ* da denen bu *Meşhed*, *Haleb*'in batısında bulunmaktadır (*el-A'lâk*, 41b).

[571] Bilindiği üzere Bohémond, beraberinde yeğeni Richard, *Antakya* ve *Maraş* piskoposları Gibrianos ve Grigore olduğu halde, bir miktar kuvvetle *Malatya*'ya hareket etti. Bohémond'u çağırdığına pişman olan kent valisi Gabriel, *Haçlıları* oyalayarak *Malatya*'ya sokmadı. *Gafine* yöresine konan *Haçlı* kuvvetleri Danişmend Gazi'nin baskınına uğramış, birçokları öldürülmüş, bir kısmı ise *Urfa*'ya kaçmışlardır. Alınan tutsaklar arasında Bohémond ve Richard da bulunuyorlardı (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 136-38).

[572] *Maarretünnûman* yakınlarında bir kale (*Mu'cem*, I, 239).

Cenahüddevle, bu yörelerde konakladığını gördüğümüz Rıdvan'ın kuvvetlerine âni bir baskın yapmış ve onları yağmalamıştır. Yapılan çarpışmada Rıdvan'ın kuvvetleri bozularak çekilmiş, vezir Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl ile Rıdvan'ın ilerigelen devlet adamlarından bazı kimseler Cenahüddevle tarafından tutsak alınarak *Humus*'a götürülmüştür [573]. Bu arada Cenahüddevle, Rıdvan'ın yanında bulunduğunu haber aldığı ve kendisiyle Rıdvan'ın arasının açılmasında başlıca rolü oynayan *Bâtınî* reislerinden el-Hakîm el-Müneccim'i yakalatmak için pek çok çaba göstermişse de başarılı olamamıştır. el-Hakîm, bozgun sırasında, canlarını kurtarıp kaçanlarla birlikte *Haleb*'e gelebilmiştir. Cenahüddevle, melik Rıdvan'a karşı kazandığı bu başarıdan sonra *Sermin*, *Maarretünnûman*, *Kefertâb* ve *Hama* topraklarındaki bütün ürünlere elkoymuştur [574]. Daha sonra Cenahüddevle, Kaymazkızı Âmine'nin adı belirtilmeyen kocasının yönetiminde bulunan *Rahbe*'yi almak için harekete geçmiş ise de burasının, *Dımaşk Selçuklu* meliki Dukak tarafından işgal edildiğini [575] görünce bu hususta hiçbir faaliyette bulunmaksızın derhal buradan uzaklaşmış ve *Nukra*'ya gidip orada konaklamıştır. Bunu haber alan Rıdvan, aralarının sonderecede açık olmasına rağmen hiç çekinmeden yanına gitmiş, onunla barış yapmış ve hattâ onu *Haleb*'e getirmiştir. Kent dışında Cenahüddevle için özel bir çadır kurduran Rıdvan, onun onuruna on gün süren eğlence ve şölenler düzenlemiştir. Böylece Rıdvan, övey babası ve eski veziri Cenahüddevle ile olan bütün kırgınlık ve düşmanlıkları sona erdirmiş oldu. *Haleb*'de bir süre kaldıktan sonra memleketi *Humus*'a dönen Cenahüddevle, 22 Receb 496 (1 Mayıs 1103) Cuma günü, silâhlı koruyucuları ile birlikte kent camiinde, her zamanki yerinde, namaz kılarken eski düşmanı *Bâtınî* reisi el-Hakîm el-Müneccimin gönderdiği [576] sufî kılığındaki üç *Bâtınî* fedaisi tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. *Haleb*'de oturan el-Hakîm'in, melik Rıdvan'ın yakınlarından olması dolayısıyla bu öldürme olayında onun, gizli bir emir ve onayının bulunduğu hususu da, kaynaklarda rivayet şeklinde belirtilmiştir. [577]

[573] Fakat bir süre sonra vezir İbnü'l-Mevsûl, Cenahüddevle'ye dört bin altın kurtuluş akçası vererek salıverildiği gibi, aynı şekilde, Rıdvan'ın ilerigelen yakınları da kurtuluş akçası karşılığında serbest bırakılmışlardır (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 146; *Bugye*, s. 121).

[574] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 146; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 138; *el-Kâmil*, X, 301 (Çok az bilgi veriliyor); Runciman, I, 319-20; *La Syrie*, s. 230.

[575] Bu konu hakkında bk. *Dımaşk Selçuklu Melikliği* Bölümü.

[576] İbn Asâkir'den naklen *Bugye*'de (S. 121, bu sûikastını, Rıdvan'ın Cenahüddevle ile barış yapması ve dolayısıyla Rıdvan'la aralarının bozulabileceği nedeniyle Ebû Tahir es-Sâig tarafından düzenlendiği belirtilir.

[577] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 146-47; *Bugye*, s. 121-23; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 142; Azimî, 192a.

el-Hakîm, Cenahüddevle'nin öldürülmesinden bir süre sonra (14, ya da 24 gün) vefat etmiş, yerine arkadaşı Ebû Tahir geçmiştir.

Cenahüddevle'nin öldürülmesi üzerine, *Haçlı* liderlerinden Raymond, *Humus*'u elegeçirme hazırlıklarına girişti. Bu arada Cenahüddevle'nin karısı (melik Rıdvan'ın annesi) *Haleb*'e oğluna özel bir ulak göndererek *Humus*'u süratle gelip teslim almasını ve kenti, saldırıya hazırlanan *Haçlılara* karşı savunmasını bildirdi. Bu çağrı haberini öğrenen kent ilerigelenleri, Rıdvan'ın, Cenahüddevle'yi destekledikleri için, kendileri hakkında pek olumlu fikirlere sahip olmayacağı kuşkusu ile onun hasmı durumunda olan melik Dukak'a *Humus*'u teslim etmek üzere, çağrıda bulundular. Bu sıralarda Dukak'ın *Dımaşk*'ta bulunmamasına rağmen onun buradaki nâibi Aytegin el-Halebî, hemen bir miktar kuvvetle harekete geçerek *Humus*'a gelmiş ve kaleyi *Dımaşk Selçuklu Melikliği* adına teslim almıştır. Öte yandan *Humus*'u işgal amacıyla harekete geçip *Resten*'e [578] gelerek burasını kuşatıp sıkıştırmakta olan Raymond ile, annesinin çağrısına uyarak harekete geçip *el-Kubbe*'ye [579] gelince *Humus*'un Dukak'ın eline geçtiğini öğrenen Rıdvan, artık oraya gitmenin gereksizliğini düşünerek memleketlerine geri dönmüşlerdir. Böylece *Humus* sessiz, sedasız *Dımaşk Selçuklu Melikliğine* katılmış oldu [580].

Haleb Selçuklu Melikliğine tâbi olan *Azaz* valisi Ömer, *Antakya Haçlı Prensliğine* ait *el-Cûme*'ye [581] saldırarak yörelerinde birtakım yağma akınlarında bulunmuştur. Bunun üzerine Tancréd, *Antakya* ve *Urfa* kuvvetleriyle karşı harekete geçerek *Haleb* yakınlarındaki *el-Müslimiyye*'de karargâhını kurduktan sonra halkından bazılarını kıyıma tâbi tutmuş, bölgedeki birtakım köy ve ilçelere kesimler kesip tahsil etmiştir. Tancréd, böylece bir süre *Haleb* yörelerinde askerî hareketlerde bulunduktan sonra, kendisine karşı hiçbir önlem almayan melik Rıdvan'a ulaklar gönderip ondan bazı isteklerde bulunmuş, sonunda sıkışık bir durumda olduğu anlaşılan Rıdvan, bunları kabul etmek zorunda kalmıştır. Her ikisi arasında, 7 bin altın ile 10 baş hayvan verilmesine karşılık *el-Müslimiye* harekâtı sırasında alınan tutsakların – emîrler dışında – salıverilmesi şartlarını kapsayan bir anlaşma imzalanmıştır (496 sonları = 1103 sonları). Fakat çok geçmeden, yine *Antakya Prensliğine* bağlı kuvvetler, yeniden *Haleb* bölgesinde harekâtta bulunarak *Tellü Bâşir* [582] ve özellikle kuzey ve doğu yörelerine yağma ve tahrip akınları yaptıktan sonra *Beserfûs* kalesine [583] saldırarak "aman" ile teslim almışlardır. Daha sonra *Keferlâsâ*'ya [584] yönelen *Haçlılar*, *Uley-*

[578] *Hama* ile *Humus* arasında *Âsi* ırmağı kenarında kalesi olan bir ilçe (*Mu'cem*, II, 778; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III).

[579] Yeri belirlenemedi.

[580] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 147; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 142; krş. B. Lewis, *The Assasins* (London 1967), s. 100; *La Syrie*, s. 236.

[581] *Haleb* bölgesinde *Afrîn* çayı yörelerinde (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 147, not 3).

[582] *Haleb*'in kuzeyinde kalesi olan bir bucak (*Mu'cem*, I, 864).

[583] *Benû Uleym* dağlarında *Haleb*'e bağlı bir kale (*Mu'cem*, I, 621).

[584] *Haleb*'e bir günlük uzaklıkta kalesi olan bir bucak (*Mu'cem*, IV, 291).

moğulları kabilesinin karşı saldırıları üzerine, yeniden *Beserfûs*'a çekilmişlerdir (497 = 1103 sonları) [585].

Görüldüğü üzere, melik Rıdvan, hâkimiyet alanlarını sürekli olarak genişletmek isteyen *Antakya Haçlılarının Haleb* bölgesinde giriştikleri askerî hareketler karşısında, hiçbir olumlu karşı harekâtta bulunamamaktadır. Esas itibariyle sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan içkarışıklıklar dolayısıyla *Selçuklu* devletinin otoritesinin zayıflaması, vasal devlet ve beylikler üzerindeki nüfuz ve hükümranlığının hemen hemen yok denecek bir duruma gelmesi, bunun doğal bir sonucu olarak, vasallar arasında sürekli çatışmaların ortaya çıkması ve nihayet şiî *Mısır Fatımîlerinin İslâm* dünyası içinde olumsuz davranışları, *Haçlıların Suriye* ve *Filistin*'de tutunmalarını sağlamış oldu. Özellikle *Kudüs*'ün işgali (15 Temmuz 1099), *Haçlıların* büyük amaçlarının gerçekleşmesiyle sonuçlandı. Böylece *Suriye*'de *Selçuklu İmparatorluğuna* bağlı öteki emîr ve meliklikler gibi, *Haleb Melikliği* de *Haçlı* istilâsı ve genişlemesinin en yakın tehdidi altında bulunuyordu. Öte yandan *Anadolu*'da çok zor şartlar altında, *Selçuklu* devleti sultanı I. Kılıçarslan, *Bizans* ve *Haçlılarla* başarılı mücadelelerde bulunuyordu. Kılıçarslan, *Bizans* imparatoru Aleksius ile bir anlaşma yaparak batı yanını güvence altına alarak *Doğu-Anadolu* seferine çıkmış, 1103 tarihinde *Maraş*'ı *Ermenilerden* almayı başarmıştı. Daha sonra Kılıçarslan, prensi Bohémond'un, Danişmend Gümüştegin tarafından tutsak alınan *Antakya* üzerine bir sefer düzenlemeyi tasarladı. Bu amaçla o, *Haleb*'e bir elçi göndermiş ve "Sefer sırasında ordusunun özellikle yiyecek ihtiyaçlarının sağlanmasını" bildirmiştir. *Haleb* halkı, buna sonderecede çok sevinmiş, etrafa müjdeler yollanmıştır; fakat öte yandan Gümüştegin'in tutsak Bohémond'u 100 bin altın kurtuluş akçası karşılığında salıvermesini ve Richard'ın kurtuluş akçası için *Bizanslarla* ilişki kurup müzakerelere başladığını haber alması üzerine, sözkonusu *Antakya* seferinden vazgeçmiştir [586].

ç) Rıdvan'ın karşı harekâtı

Yukarıda görüldüğü üzere, *Haleb* bölgesinin birçok önemli kale ve öteki stratejik mevkilerinin *Haçlılar* tarafından elegeçirilmesi sonucunda, bu bölge geniş çapta *Haçlıların* kontrol ve baskısı altına girmiş bulunuyordu. Böylece *Haleb Selçuklu Melikliği* gerçekten çok ciddi bir devreye girmiş oluyordu. Melik Rıdvan ise *Haçlıların* melikliği aleyhine sürekli olarak artan bu askerî hareketlerini durdurabilecek yeterli bir kuvvete sahip değildi ve dolayısıyla pek başarılı karşı saldırılar da düzenleyemiyordu. Fakat özellikle *Haleb* bölgesinde askerî faaliyetlerde bulunmakta olan *Antakya Prens-*

[585] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 147-48; krş. Runciman, II, 40.

[586] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 143; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 106-107. *Kılıçarslan*'ın bu teşebbüsü, *Haleb* bölgesi olayları hakkında ayrıntılı ve özgün bilgiler veren İbnü'l-Adîm'in, *Bugye* ve *Zübdetü'l-Haleb* adlı eserlerinde yer almamıştır.

liğine bağlı kuvvetlerin, başlarında, Danişmend Gümüştegin'in tutsaklığından kurtularak *Antakya*'ya gelen Bohémond ile yeğeni Tancréd olduğu halde, *Harran* üzerine yürüyen *Urfa* kontu II. Baudouin'in çağrısına uyarak ona yardıma gitmeleri sonucunda, adıgeçen bölgede *Haçlı* harekâtı durmuş oldu. Şaban 497 (Nisan/Mayıs 1104)'de *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Musul* valisi Çökürmüş ile yine imparatorluğun vasalı *Hısnıkeyfa (Hasankeyf)* emîri Artukoğlu Sökmen'in birlikte sevk ve idare ettikleri *Selçuklu* ordusu karşısında, *Harran*'da *Belîh* çayı yörelerinde II. Baudouin, Joscelin, Bohémond ve Tancréd gibi ilerigelen *Haçlı* reislerinin kumandasındaki ordunun ilk kez büyük bir bozguna uğraması ve hattâ Baudouin ve Joscelin'in tutsak alınması olayı [587], bütün *İslâm* âlemini sevindirirken, özellikle *Haleb* bölgesindeki *Haçlı* prensliğinin askerî harekâtını büyük çapta sekteye uğratmıştır. Sözkonusu bu *Harran* harekâtını yakından izlediği anlaşılan Rıdvan, bir miktar kuvvetle bu harekâtı daha yakından izlemek ve haber almak amacıyla *Haleb*'den çıkıp *Fırat* ırmağı yönünde ilerlemekte idi. Bu sıralarda *Urfa* ve *Antakya Haçlı* ordusunun kesin bir yenilgiye uğradığını öğrenince süratle geriye dönüp *Haleb* bölgesindeki *Haçlıların* işgalleri altında bulunan kale ve stratejik yerler üzerine yöneldi ve bunları birer birer kuşatıp sıkıştırmaya başladı; bu cümleden olarak *el-Cezr*, *el-Fûa* [588], *Sermin*, *Maarretü Masrîn* [589] ve öteki birtakım bucak ve kaleleri yeniden elegeçirmeyi başardı, birçok *Haçlı* askeri de tutsak alındı. Rıdvan'ın bu istirdat harekâtından başka melikliğe ait emîrlerden Şemsü'l-Havâs Yaruktaş da bir miktar kuvvetle harekete geçerek *Savveran*'ı [590] feth etmiştir. Bütün bu askerî harekât nedeniyle *Latmîn*, *Kefertâb*, *Maarretünnûman* ve *el-Bâre*'de bulunan *Haçlılar Antakya*'ya kaçmışlardır; böylece bu kale ve kentler de yeniden *Haleb Selçuklu Melikliğinin* yönetimine geçmiş oldu. Daha sonra melik Rıdvan, *Bâlis* [591] ve *el-Fâyâ*'yı [592] Cenahüddevle'nin adamlarından teslim almış, ayrıca Yaruktaş'ı istemeyen *Hama* halkının çağrısı üzerine, burasını ve *Selemiyye*'yi de melikliğine geçirmiştir (497 = 1104) [593]. Melik Rıdvan'ın *Haçlıların* zaafiyetinden faydalanarak giriştiği bu askerî harekât sonunda *Haleb* bölgesinde bulunan ve *Haleb* için stratejik önemi büyük olan birçok kale ve kentler geri alınmış ve buralarda oturan halk

[587] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Artukoğlu Sökmen*, s. 515 vd.

[588] *Haleb* yörelerinde bir köy (*Mu'cem*, III, 923).

[589] *Haleb*'in güney - batısında küçük bir belde ve köy (*Mucem*, IV, 574; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III.

[590] *Humus*'a bağlı bir bucak (*Mu'cem*, III, 433).

[591] *Orta - Fırat* dirseğinde, *Haleb - Rakka* arasında (*Mu'cem*, I, 477; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III).

[592] *Menbic*'e bağlı olup onun güneyinde bir belde (*Mu'cem*, III, 849; adıgeç., eser, harita III).

[593] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 148-49; Albertus, II, 158; *La Syrie*, s. 239; Runciman, I, 45, 46.

güvence ve sükûna kavuşturulmuştur. Öte yandan *Belîh* çayı savaşında bizzat çarpışmalara katılmaması dolayısıyla yeğeni Tancréd ile birlikte *Antakya*'ya dönen Bohémond, melik Rıdvan'ın sözkonusu askerî hareketlerine karşı yeni bir harekâta girişecek durumda değildi. Esasen *Belîh* çayı zaferi, Kılıçarslan ve Danişmend Gümüştegin'in 1100 ve 1101 yıllarında *Malatya* ve *Amasya*'da *Haçlıları* yok etmelerinden [594] sonra onlara ikinci ağır bir darbe olmuş ve dolayısıyla *Haleb* bölgesi bir süre için *Haçlı* baskı ve tehlikesinden uzak kalmıştır.

d) Artah'ın kaybı, Haleb bölgesinin aldığı yeni durum

Haleb bölgesindeki *Haçlı* baskı ve işgalini kısmen de olsa kaldırmayı başaran Rıdvan, kardeşi Dukak'ın ölümü (Ramazan 497 = Haziran 1104) üzerine, eskiden beri hâkim olmak istediği *Dımaşk*'a ordusuyla hareket etmiş, bir süre kuşatmış, kentte adına hutbe okutmayı ve para bastırmayı kabul ettirmişti. Fakat her an yeni bir *Haçlı* tehlikesinin ortaya çıkabileceği düşüncesiyle *Haleb*'e geri dönmüştür [595]. Bu sonuçla o, *Dımaşk Melikliğini* kendine tâbi kılmayı başarmış oldu.

Aşağı yukarı bir yıl sonra (Receb 498 = Mart 1105) melik Rıdvan, *Trablusşam*'ı kuşatıp sıkıştırmakta olan *Haçlı* kuvvetlerini bertaraf edebilmek amacıyla, kent hâkimi Fahrülmülk İbn Ammar'ın yardım çağrısı dolayısıyla *Haleb*'den ordusuyla hareket etmiş idi. Fakat tam bu sırada, Bohémond'un askerî yardım için *Avrupa*'ya gitmesi nedeniyle *Antakya Prensliğinin* yönetimini üzerine alan Tancréd, *Maraş*, *Tellü Bâşir* ve *Urfa Haçlı Kontluğundan* da yardım alarak *Haleb Melikliği* için çok önem taşıyan *Artah* üzerine yürüdü [596]. *Artah* 496 (1102/1103) yılında *Haçlıların* kötü davranış, baskı ve zulümleri nedeniyle kalede bulunan *Ermeniler* tarafından sükûn ve güvence içinde yaşamak amacıyla, melik Rıdvan'a teslim edilmiştir. *Haçlı* kuvvetlerinin kenti kuşatmaları üzerine, kalede bulunan adı belirtilmeyen Rıdvan'ın nâibi, derhal ona haber göndererek *Haçlı* kuşatma ve baskısını bildirmiş ve süratle yardıma gelmesini istemiştir. Bu haber üzerine Rıdvan, bütün *Haleb* bölgesinden sağladığı üç bini gönüllü olmak üzere, yedi bin yaya ve birçok da atlı kuvvetlerden oluşan oldukça kalabalık bir orduyla *Artah*'ı kuşatmakta olan Tancréd'in harekâtına engel olmak için *Haleb*'den ayrıldı. *Artah*'a yaklaşan *Haleb Selçuklu* ordusunun çokluğu karşısında savaşa cesaret edemeyen Tancréd, Rıdvan'a haber göndererek barış önerisinde bulundu. Rıdvan, bu öneriyi kabul etme eği-

[594] Ayrıntı için bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 104-105.

[595] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 150.

[596] Albertus (II, 158), atlı ve yaya olmak üzere, Tancréd'in 10 bin kişilik bir kuvvet topladığını belirtir.

limi göstermişse de beraberinde bulunan İspehbud Sabave [597] buna engel olmuş, sonunda Tancréd'in barış önerisi reddedilmiş ve böylece savaş, kaçınılmaz bir duruma gelmiştir. İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre [598], her iki taraf arasında savaş başlar başlamaz *Haçlılar*, çarpışmaya girişmeyerek süratle geri çekilmişlerdir. Fakat çok geçmeden *Haçlı* kumandanlarının aralarında yaptıkları müzakerelerde "Geri dönülüp son bir saldırıda bulunulması, aksi takdirde tamamen bozguna uğranılacağı" kararına varıldıktan sonra çarpışmalar yeniden başlamıştır. *Haleb* yaya kuvvetlerinin başarılı bir çarpışma sonunda *Haçlı* ordugâhına girmeye muvaffak olmalarına karşılık atlı kuvvetler bozguna uğramaktan kurtulamadılar. Onların bu bozgunu, *Haçlı* ordugâhında yağmaya dalan yaya askerlerin çok büyük kayıplar vermesine neden olmuş, hattâ bunlardan pek az sayıda asker kurtulabilmiştir. Tam anlamıyla bozguna uğrayan Rıdvan'ın ordusu *Haleb*'e çekilmek zorunda kalmıştır (3 Şaban 498 = 20 Nisan 1105). *Haleb* tarihçisi Kemalüddin İbnü'l-Adîm'in *Haleb* için, daha önceki "*Kellâ* felâketinden daha büyük bir felâket" olarak ifade ettiği [599] bu *Artah* yenilgisinde, Rıdvan'ın kuvvetleri atlı ve yaya olmak üzere üç bin civarında [600] zayiat vermiştir. Bu yenilgi üzerine *Artah*'ta oturan *Müslüman* halk, herhangibir *Haçlı* kıyımına uğramamak için, kenti terkedip *Haleb*'e yakın yörelere göçetmek zorunluluğunu duymuşlardır. *Haleb* ordusunun *Haçlılar* karşısındaki bu bozgununu, *Leylûn*'dan [601] *Şeyzer*'e dek bütün *Haleb* bölgesi halkını, hattâ İbnü'l-Kalânisî'nin ifade ettiği gibi, [602] bütün *Suriye* topraklarında yaşayan insanları, memleketlerinin her an bir *Haçlı* istilâsına uğrama korku ve endişesiyle başbaşa bırakmıştır. Nitekim çok geçmeden Tancréd'in kumandasındaki *Antakyalı* kuvvetler, bu bozgundan geniş ölçüde faydalanmak için *Haleb* bölgesinde yağma ve istilâ hareketlerine giriştiler. İstilâya uğrayan *el-Cezr* ve *Leylûn* halkında birçokları, memleketlerini terkedip *Haçlı* atlılarının kılıçlarından sağ kalabilenler [603] *Haleb*'e göçetmişlerdir. Tancréd, daha önce, melik Rıdvan'ın işgal ettiğini gördüğümüz *Haleb*'e bağlı önemli stratejik mevkiler olan kaleleri birer birer kolaylıkla almış ve sonuç olarak *Haleb Selçuklu Melikliğinin* elinde güneyde *Hama*, batıda *Esârib* ile doğu

[597] İspehbud Sabave, *Hemedan* emîri Ayaz'ın sultan Muhammed Tapar tarafından öldürülmesinden sonra onun maiyyeti mensuplarından olması nedeniyle, kendisini güvencede görmeyerek *Haleb*'e gelip Rıdvan'ın hizmetine girmiştir. Sabave, yenilgi ile bitecek olan bu savaştan sonra Rıdvan'ın da hizmetinde kalmayarak *Dımaşk*'a gidip Tuğtegin'in hizmetine girecektir.

[598] *el-Kâmil*, X, 394.

[599] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 151.

[600] Azimî (193a), 10 bin olduğunu abartmalı olarak belirtir.

[601] *Antakya - Haleb* arasındaki dağlık bölge (*Mu'cem*, IV, 374).

[602] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 148.

[603] Zira *Haçlı* atlıları göç eden bu sivil halka birçok kez saldırılarda bulunarak onları yağma ve kıyıma tâbi tutmuşlardır (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 151).

ve kuzey yörelerindeki yerler kalmıştır ki, bunların da tam bir güvenlik içinde bulunduğunu ifade etmek mümkün olamamaktadır [604].

3.
HAÇLILARA KARŞI İTTİFAK GİRİŞİMLERİ İLGAZİ VE ALPI İLE İTTİFAK

Yukarıda görüldüğü üzere, *Antakya Prensliği* yönetimini geçici olarak yürüten Tancréd'in *Haleb* bölgesinde giriştiği askerî harekât sonunda, *Haleb Selçuklu Melikliği* ciddî bir tehlike ile karşı karşıya gelmişti. Bu durum karşısında melik Rıdvan, melikliğini bu tehlikeden kurtarmak için bir çare aramaya başladı. Bu cümleden olarak biraz önce, Berkyaruk tarafından Muhammed Tapar'ın yandaşı olduğu için *Bağdad* şıhneliğinden uzaklaştırılan Artukoğlu İlgazi [605], daha önce, kısa bir süre hizmetinde bulunan İspehbud Sabave, *Musul* valisi Çökürmüş'ün akrabası *Sincar* emîri Arslantaşoğlu Alpı ile ilişkiler kurup *Haçlılara* karşı girişecekleri askerî harekât için anlaşmaya vararak bir ittifak oluşturulmuştur. Müttefikler, *Haçlılarla* nerede ve nasıl savaşılacağı konusunu müzakere için yaptıkları toplantıda İlgazi, kendisini şıhnelikten azleden sultan Berkyaruk adına *Musul* ve bölgesinde valilik yapan Çökürmüş'ün yönetimi altındaki bütün memleketleri elegeçirip buralardan elde edilecek asker ve paralarla *Haçlılara* karşı daha etkili bir şekilde mücadele yapılabileceğini ileri sürmüştür. [606] İlgazi'nin bu önerisi Rıdvan ve Alpı tarafından da olumlu bulununca süratle hazırlanan 10 bin kişilik bir kuvvet, Ramazan 499 başlarında (Mayıs 1106) önce, Çökürmüş'ün yönetimi altında bulunan *Nusaybin* üzerine yürümüştür. Çok geçmeden *Nusaybin* müttefikler tarafından şiddetle kuşatılıp sıkıştırılmaya başlanınca Çökürmüş'ün nâibleri olan ve adları belirtilmeyen iki emîr, kent kalesini savunmaya başladılar. Çarpışmalar sırasında emîr Alpı, surlardan atılan bir okla ağır bir biçimde yaralanmış ve bu yüzden çarpışmaya devam edemeyerek memleketi *Sincar*'a dönmek zorunda kalmıştır. Öte yandan, bu sıralarda *Tanza* [607] yörelerindeki bir ılıcada tedavi olan emîr Çökürmüş, Rıdvan ve müttefiklerinin *Nusaybin* harekâtını öğrenir öğrenmez süratle *Musul*'a giderek askerlerini toplayıp *Nusaybin*'e hareket etti. Fakat müttefiklerin kalabalık ordusu karşısında savaşı göze

[604] *Artah* ve saha sonraki olaylar için bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 150-51; *Bugye*, s. 145-46; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 148; *el-Kâmil*, X, 393-94; Azimî, 192b-193a; *Ikd*, III, 226a; Albertus, II, 158-59 (*Artah*'tan bahsetmez); Urfalı Mateos, s. 230 (kayıtlar biraz müphem); Fulcherius, s. 181-82 (Kısa ve müphem, *Artah*'tan bahsetmez); Runciman, II, 52; *La Syrie*, s. 239-42.

[605] Bu konuda bk. A. Sevim, Belleten (XXVI/104), s. 649-691.

[606] Böylece İlgazi, kendisini *Bağdad* şıhneliğinden alan sultan Berkyaruk'a karşı da savaşmış olacak idi.

[607] *Cezîretü İbn Ömer*'e bağlı, ılıcaları ile ünlü bir yer (*Mu'cem*, III, 551).

alamadığı için birtakım siyasal girişimlerde bulunmayı denedi. Bu cümleden olarak melik Rıdvan'ın ordusunda yer alan bazı ilerigelen emîrlere mektuplar gönderip birtakım vaadlerde bulunarak onları Rıdvan aleyhine kışkırtmayı başardıktan başka *Nusaybin*'de bulunan nâiblerine "Rıdvan'a yakınlık gösterip hizmet etmelerini, para ve armağanlar takdim etmelerini" bildirdi. Bütün bunlardan başka bizzat Çökürmüş, Rıdvan'a ulaklar gönderip, vaktiyle kendisini sultan Muhammed Tapar'ın da kuşattığını, başarılı olmayınca da barış yaparak çekildiğini ona hatırlattıktan sonra "Sen ve daha başka kimseler İlgazi'nin nasıl şer ve fesat sahibi bir insan olduğunu iyi bilirsin. Eğer onu yakalatıp hapse atarsan sana itaat eder, asker, silâh ve para bakımından yardımda bulunurum" demiştir. *Musul* emîrinin bu önerisini, *Haleb* bölgesini ciddi bir biçimde tehdit eden *Haçlılara* karşı yapılacak mücadeleler için, onun da yardımını sağlamak bakımından ümitli bulan ve derhal onu uygulamaya karar veren Rıdvan, hizmetinde bulunan İlgazi'yi çağırtarak ona, *Nusaybin*'in alınmasının çok güç olduğunu söyledikten sonra "*Haçlılar*, *Haleb* bölgesini istilâ etmiş durumdadır. Büyük kuvvetlerle bize katılacak olan Çökürmüş ile barış yapıp hep birlikte *Haçlılara* karşı harekete geçelim, böylece bizim bu hareketimiz, *İslâmların* küffâra karşı birleşmesi olacaktır" demiştir. Küçümsenemeyecek kadar bir *Türkmen* kuvvetine sahip olan ve öç alma amacıyla Berkyaruk'a karşı kesinlikle savaşmayı yeğ gören İlgazi, onun bu öneri ve tavsiyesini kabul etmemiş : "Sen, kendi başına buyrukmuşsun gibi hareket ediyorsun, halbuki şu anda benim buyruğum altında bulunuyorsun; *Nusaybin* alınmadan sana buradan çekilme izni vermem, eğer çekilmeye de kalkacak olursan seninle savaşmaya bile hazırım" demek suretiyle hizmetinde bulunduğu Rıdvan'a çok sert ve bir tehdit dolu bir tepkide bulunmuştur. Böyle bir tepkiyle karşılaşacağı ihtimalini düşünen Rıdvan, İlgazi'yi yakalatmak için daha önce önlemler almış, bu münakaşaların cereyan ettiği sırada, birkaç askeri vasıtasıyla onu kıskıvrak yakalatıp bağlattıktan sonra artık düşmanı olmadığı *Nusaybin* kalesine hapsettirmiştir. Fakat çok geçmeden beylerinin tutuklandığını öğrenen *Türkmenler*, heyecan ve telâşla oraya buraya dağılmışlar, Rıdvan'ın kuvvetleri arasından ayrılarak kalede tutuklu bulunan İlgazi'yi kurtarmak için surlardan içeri girmeye ve önlerine gelen her şeyi yağmalamaya başlamışlardır. Olayların böyle bir mecraya gelmesi karşısında bir güvence önlemi olarak Rıdvan, kendisine ait askerlerle birlikte süratle *Haleb*'e dönmüştür. *Nusaybin*'e gelmekte olan Çökürmüş, *Tellü Yâfer*'e [608] ulaşınca girişimlerinin başarıya ulaşmasının sonuçlarını, yani Rıdvan'ın İlgazi ile anlaşmazlığı yüzünden kuşatmayı bırakıp *Haleb*'e döndüğünü öğrenmiş ve bu sıralarda, anlaşma gereğince, kendisine *Haçlılara* karşı yardım isteğiyle gelen Rıdvan'ın elçilerine de olumlu bir cevap vermeyerek

[608] *Musul* ile *Sincar* arasında, vadi ortasında, tek bir tepe üzerinde sağlam yapılı bir kale (*Mu'cem*, I, 863-64).

ona olan vaadini yerine getirmemiştir [609]. Böylece melik Rıdvan, *Haleb* bölgesini istilâ eden *Haçlılara* karşı kurmayı başardığı bir "ittifak cephesi", Çökürmüş'ün siyasal oyunlarının başarıya ulaşması sonucunda dağılıp gitmiştir.

a) Bâtınîlerle işbirliği ve Efamiye olayları

Başarısızlıkla sona eren *Nusaybin* harekâtından sonra *Humus*'a bağlı *Kefertâb*'ın batısındaki önemli kalelerden birisini oluşturan *Efamiye*'nin [610] *Haleb Selçuklu Melikliğinin* egemenliğinden çıktığını görüyoruz. *Selçuklu* vasalı *Humus* emîri Seyfüddevle Halef b. Mülâib'in yönetiminde bulunan *Efamiye* kalesi, 483 (1090) yılında Tutuş tarafından alınmıştı. Şöyleki : İbn Mülâib, 1089 yılında *Filistin* ve *Güney - Suriye*'de vukubulan *Mısır Fatımî* istilâsından sonra elinde tuttuğu *Humus* ve yörelerinde şiî hutbesi okutmaya başlatmış, ayrıca yolları kesmek, mal ve paralara elkoymak gibi eylemlere girişerek bu bölge halkına geniş ölçüde zarar vermekte ve korku salmakta idi. Bu nedenle yönetimi altındaki memleketler, Tutuş tarafından işgal edilmişti. Fakat o, tutsaklığı sırasında, bir fırsatını bulup *Mısır*'a halife el-Mustansır'ın yanına kaçmayı başarmıştı [611]. Tutuş'un ölümünden sonra *Efamiye* kalesi de oğlu melik Rıdvan'a tâbi olmuştu. Fakat bir süre sonra Rıdvan'ın bu kaledeki adı belirtilmeyen nâibi, *Mısır Fatımîlerine* başvurarak "Kaleyi kendilerine teslim edeceğini ve bu nedenle bir nâibin gönderilmesini" bildirmesi üzerine, *Mısır*'da bulunduğunu gördüğümüz İbn Mülâib, "*Haçlılarla* mücadele etmek ve bu uğurda kendimi adamak istiyorum" diyerek halifeyi ikna etmiş ve yeniden *Efamiye*'ye gelip yönetimi eline almayı başarmıştır. Böylece bu önemli kale, *Haleb Selçuklu Melikliğinin* egemenliğinden çıkmış oldu. Fakat kent ve kaleyi eline geçirdikten sonra vasalı olduğu *Fatımîlere* de itaat etmemeye başlayan İbn Mülâib, yeniden yolları kesip soygunlar ve müsadereler yapmaya başladı. Daha önce görüldüğü üzere, halkının çoğu şiî inançlı olan *Sermin*, *Haçlılar* tarafından işgal edilince *Müslüman* halk ilçeyi terkedip başka yerlere göç etmişti. Bu arada bir şiî dâisi olan *Sermin* kadısı Ebu'l-feth es-Serminî de *Efamiye*'ye sığınarak İbn Mülâib'in yanında oturmaya başladı. Böylece bu kalenin yeniden *Haleb Selçuklu Melikliğine* katılmasının zamanı gelmiş bulunuyordu. Bu konuda melik Rıdvan'ı ikna ettiği anlaşılan *Bâtınî* reisi Ebû Tahir es-Sâig, Ebu'l-feth ile ilişkiler kurarak İbn Mülâib'in öldürülüp kalenin *Haleb Melikliğine* alınması için girişimlerde bulundu. İbn Mülâib'in rehin olarak kaldıkları *Mısır*'dan gizlice kaçan çocuklarının sürekli uyarılarına rağmen büyük bir maharetle İbn Mülâib'in kuşkularından sıyrıl-

[609] *el-Kâmil*, X, 405-406; *Ikd*, III, 227b; A. Sevim, adıgeç. Makl., s. 659-61.

[610] Çeşitli doğulu ve batılı kaynaklarda *Famîye*, *Madîku Efamiye*, *Kal'atü'l-Madîk* ve *Apamea* şekilleriyle geçen bu yer adı için bk. *Mu'cem*, I, 322; İA. "*Efamiye*" mad.

[611] Bu konuda bk. *Tâcüddevle Tutuş Devri*.

mayı başaran [612] Ebu'l-feth, Ebû Tahir ile ilişkilerini gizlice sürdürüyordu. Nihayet Ebu'l-feth'in buyruğu üzerine, güyâ Rıdvan'ın kötü davranışları nedeniyle *Haleb*'den kaçan 300 kadar *Serminli* [613] beraberlerine verilen *Haçlılara* ait bir at, silâh ve bir *Haçlı* reisi olduğu halde, *Efamiye*'ye gelerek "*Haçlılarla* savaşmak amacıyla İbn Mülâib'in hizmetine gireceklerini ve yolda rastladıkları bir *Haçlı* birliğini yok edip neleri varsa aldıklarını" bildirdiler. Bunlara rahat bir kalble inanan İbn Mülâib, Serminlileri sevinçle karşılamış ve oturmalarına izin vererek adamlarına, onların kalenin ön kısımlarında bir yere yerleştirmelerini emretmiştir. Artık her şey tamam idi ve Ebu'l-feth'in planlarının uygulanmasının zamanı gelmişti. Şöyleki : Bir gece, kale muhafızlarının uykuya daldıkları bir sırada, kadı Ebu'l-feth ve kalede ikamet eden birkaç *Batınî* fedaisi, sessizce surlara gidip aşağıya ipler atarak [614] 300 Serminliyi büyük bir gizlilik ve süratle yukarı çekmeyi başardılar. Yataklarında uyumakta olan İbn Mülâib'in çocukları ve amcaoğulları bir baskın sonunda öldürüldüler. Daha sonra da ayrı bir odada yatan İbn Mülâib de aynı biçimde öldürüldü [615] ve bundan sonra da "Melik Rıdvan'ın kaleye hâkim olduğu" halka münadiler vasıtasıyla duyuruldu (3 Şubat 1106). İbn Mülâib'in öldürülüp *Efamiye*'nin elegeçirildiğini öğrenen Ebû Tahir, kent yönetiminin Rıdvan'a tâbi olarak kendisine bırakılması gerektiği düşüncesiyle süratle *Haleb*'den *Efamiye*'ye gelmişse de olaylar tasarladığı gibi cereyan etmedi. Kent ve kaleye egemen durumda bulunan kadı Ebu'l-feth'in ona "Bana hiçbir şekilde karşı gelmeyip benimle burada kalırsan hoş geldin, safa getirdin, o takdirde senin buyruklarını dinlerim, aksi halde, derhal geldiğin yeri geri dön" demesi üzerine Ebû Tahir ona karşı hiçbir harekette bulunamamış, böylece *Efamiye* de Ebu'l-feth'in yönetiminde kalmıştır. Fakat öte yandan *Efamiye* olaylarını yakından izlediği anlaşılan Tancréd, beraberinde tutsak bulunan Ebu'l-feth'in kardeşi olduğu halde, 700 atlı ve 1000 yayadan oluşan kuvvetleriyle *Efamiye*'ye yürümüştür. Fakat o, kente karşı hiçbir askerî harekâtta bulunmamış, yalnızca Ebu'l-feth'den kardeşinin serbest bırakılması karşılığında bir miktar para aldıktan sonra *Antakya*'ya dönmüştür [616].

[612] Çocuklarının uyarısı üzerine İbn Mülâib'in Ebu'l-Feth ile karşılıklı görüşmesi ve konuşmaları hakkında bk. *el-Kâmil*, X, 409.

[613] *el-Kâmil*, X, 408.

Zübdetü'l-Haleb'de (II, 152) *Serminli Bâtınîlerin* sayısı verilmemiştir.

[614] İbnü'l-Adîm (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 152 ve *Bugye*, s. 120), bu *Serminlilerin* surların delinerek içeri alındığını kaydediyor. Krş. Lewis, adıgeç., eser, s. 102 ve daha bk. *La Syrie*, s. 243.

[615] Ebu'l-Feth, beraberindeki adamlarıyla birlikte, İbn Mülâib'in odasına yaklaşınca gürültüyü duyan ve karısı ile birlikte bulunan İbn Mülâib "Kimdir o?" diye seslenince Ebu'l-Feth "Ruhunu almaya gelen ölüm meleği" demiş ve çok geçmeden de hançerlenerek öldürülmüştür (*el-Kâmil*, X, 410).

[616] *el-Kâmil*, X, 410; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 150; Albertus, II, 180-82 (Burada Ebu'l-feth'den sözedilmeyip kent ve kale hâkimi olarak Ebû Tahir gösterilmiştir).

Öte yandan Ebu'l-feth'in kenti elegeçirmesinden önce, bir fırsatını bulup kaçarak canını kurtaran İbn Mülâib'in Musbih adlı bir oğlu [617], önce *Şeyzer*'e gitmiş, orada da bir süre kaldıktan sonra ailesine karşı girişilen bu kıyım hareketinin öcünü almak amacıyla adamlarıyla birlikte *Antakya*'ya gidip Tancréd'e sığınarak onunla işbirliğine başladı [618]. Musbih, "Vaktiyle kendi ailesine ait olan *Efamiye*'den kaçmak zorunda kaldığını, Ebu'l-feth ve Ebû Tahir'e karşı kendisiyle birlik olup sadık kalacağını, kent ve kalenin alınmasından sonra da kendisinin bir vasalı olarak hüküm süreceğini" söyledikten sonra, kale ve ambarlarda ancak bir aylık yiyecek maddelerinin bulunduğuna ve halkın uzun bir süre kuşatmaya dayanamayacağına" işaret ederek onu *Efamiye*'ye yürüyüp almaya ikna etti. Bunun üzerine Tancréd, beraberinde Musbih olduğu halde, kuvvetleriyle birlikte *Efamiye* üzerine yürüyüp kuşatmaya başladı. Doğal olarak ve beklenildiği gibi, kent ve kale halkı, şiddetli bir yiyecek sıkıntısına uğraması dolayısıyla "aman" ile teslim olmak zorunda kaldı. Kent ve kaleyi işgal eden Tancréd, yakalattığı Serminli kadı Ebu'l-feth'i işkence ile öldürttü. Bununla birlikte kent yönetiminde ikinci planda kalan Ebû Tahir ve arkadaşları öldürülmeyip tutsak olarak alıkonulmuş, çok geçmeden de bunlar, kurtuluş akçası karşılığında salıverildikten sonra *Haleb*'e dönmüşlerdir. Böylece ünlü *Efamiye*, 13 Muharrem 500 (14 Eylül 1106)'de *Haçlıların* eline geçmiş oldu [619].

Büyük Selçuklu İmparatorluğunu metbû tanıyan melik Rıdvan'ın *Haleb*'de *Batınîlerle* sıkı bir işbirliği yapmakta olduğu sultan Muhammed Tapar'ın dikkatini çekmiş ve o, bu hareketinden dolayı şiddetle kınanmıştır. Bunun üzerine Rıdvan, *Efamiye* emîri İbn Mülâib ve aile fertlerinin öldürülmesinde büyük çabalar göstermiş olan Ebu'l-feth'in kardeşi Ebu'l-ganâim ve yandaşlarını *Haleb*'den çıkartmış ve hattâ bunlardan bazılarını öldürtmüştür (501 = 1107/1108) [620]. Böylece Rıdvan, *Haleb*'de serbestçe büyük faaliyetler gösteren *Batınîlerden* bir kısmının eylemlerine son vermiş ise de öte yandan *Haçlıların* tutsaklığından kurtulan Ebû Tahir'in faaliyetlerine engel olmak cesaretini gösterememiştir.

[617] Albertus (II. 183), İbn Mülâib'in adını verdiği iki oğlunun *Dımaşk*'a kaçıp kurtulduğundan, babalarının öldürülmesini öğrendikten sonra da 100 atlı ile Tancréd'e sığınmasından, *el-Kâmil* (X, 410) ise, yine adı belirtilmeyen bir oğlundan bahsederler.

[618] Bu konuda *el-Kâmil*'de (X, 410) değişik bir rivayet verilmiştir. Şöyleki, *Efamiye*'nin henüz Ebu'l-feth tarafından elegeçirilmesinden önce İbn Mülâib'in adı belirtilmeyen bir oğlu, babasına kızarak *Dımaşk*'a Tuğtegin'in yanına gitmiştir. Tuğtegin, onu, adı zikredilmeyen bir kaleye atayarak yöre yollarını korumakla görevlendirmiştir. Fakat o, babası gibi, yönetimine verilen kale yörelerinde yolkesicilik yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine Tuğtegin ona karşı yürüyünce o da *Antakya*'ya Tancréd'e sığınmıştır.

[619] *el-Kâmil*, X, 410; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 150; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 151-52; *Bugye*, s. 128-31; Azimî, 193a; Albertus, II, 181-86; Runciman, II, 52-53.

[620] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 153; *Bugye*, s. 144.

b) Emîr Çavlı ile ilişkiler, Tellü Bâşir savaşı

Daha önceki kısımlarda değinildiği gibi, melik Rıdvan'ın, melikliğinin başkenti *Haleb*'i elegeçirme planlarını pek güçlük çekmeden uygulayan ve bu cümleden olarak *Haleb*'i kuşatma durumuna gelmiş bulunan *Haçlılara* karşı yalnız başına mücadele edecek bir güce sahip olmaması nedeniyle, daha önceleri başlattığını gördüğümüz ittifak girişimlerini sürdürme çabası içinde olduğu görülüyor. Muharrem 500 (Eylül/Ekim 1106)'de *Haçlılarla* mücadele etmesi için sultan Muhammed Tapar tarafından *Musul* ve bölgesi valiliğine atanan Çavlı Sakave, bölgeyi elinde bulunduran ve *Anadolu Selçuklu* devleti sultanı Kılıçarslan'ı metbû tanıyan emîr Çökürmüş'ü bozguna uğratıp öldürmeyi başarmıştı. Fakat çok geçmeden *Musul* ilerigelenleri, Çökürmüş'ün 11 yaşındaki oğlu Zengi'ye vali olarak itaat ettiler. Çökürmüş'ün kale muhafızı olan kölesi Oğuzoğlu, *Musul*'u Çavlı'ya karşı süratle savunma hazırlıklarına girişti ve ayrıca Zengi ve kent ilerigelenlerinin onayıyla *Hille* emîri Seyfüddevle Sadaka, *Bağdad* şihnesi Aksungur el-Porsukî ve *Anadolu Selçuklu* sultanı Kılıçarslan'a elçi göndererek *Musul*'u kendilerine teslim edeceğini vaadetti. Sadaka bu çağrıya, sultan Muhammed Tapar'a sadakatı dolayısıyla red cevabı vermiş, Porsukî ise *Musul*'a yaklaşmasına rağmen hiç kimsenin kendisine yüz vermemesi nedeniyle *Bağdad*'a geri dönmüştür. Fakat öte yandan, bu sıralarda *Doğu-Anadolu*'daki fetihleri dolayısıyla [621] *Malatya*'da bulunan Kılıçarslan, bu çağrıya uyarak bir kısım kuvvetleriyle birlikte süratle *Musul*'a yöneldi. *Nusaybin*'de bir süre kalan Kılıçarslan, burada kendisini karşılayan ve itaatlerini arzeden *Musul* ilerigelenleriyle birlikte şehre gelip sultan Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına değiştirdi ve böylece kent, *Büyük Selçuklu* yönetiminden çıkıp *Anadolu Selçuklu* hâkimiyetine geçmiş oldu (25 Receb 500 = 19 Nisan 1107) [622].

Daha önce, Kılıçarslan'ın *Musul*'a gelmekte olduğunu öğrenen Çavlı, süratle kentten ayrılmak zorunda kalmış ve *Sincar*'a çekilmiştir. Çok geçmeden Artukoğlu İlgazi [623] ve Çökürmüş'ün askerlerinden bir kısım kuvvetler kendilerine katılmış ve böylece Çavlı, 4 bin atlıdan oluşan bir kuvvete sahip olmuştu. İşte bu sıralarda melik Rıdvan, Çavlı'ya bir mektup göndermiş ve ona *Haçlılara* karşı mücadele için "*Suriyeliler, Haçlıları* yurtlarından uzaklaştırmada aciz kaldılar" diyerek ona *Suriye*'ye gelmesi hususunda çağrıda bulundu. Bunun üzerine Çavlı, *Rahbe*'yi kuşatmakta iken Rıdvan'a özel ulaklarla gönderdiği cevapta, önce *Musul*'a yeniden hâkim olabilmesi için kendisine askerî yardımda bulunmasını, bunu gerçek-

[621] Bu konuda bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 106-108.

[622] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *el-Kâmil*, X, 422-28; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 156-58; krş. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 108.

[623] İlgazi'nin bu sıralardaki faaliyetleri için bk. A. Sevim, adıgeç. Makl., s. 662 vd.

leştirdikten sonra da süratle *Haçlılara* karşı savaşıp onların *Haleb* bölgesinden atılmasını bildirdi [624]. Çavlı'nın öne sürdüğü bu şartları benimseyen Rıdvan, *Antakya* prensi Tancréd ile barış yaptıktan sonra [625] askerleriyle birlikte derhal *Haleb*'den ayrılıp *Rahbe*'yi kuşatmakta olan Çavlı'ya katılmıştır. [626] Çavlı, Rıdvan ve İlgazi'nin kuvvetlerinden oluşan kalabalık ordu, *Rahbe*'yi şiddetle kuşatıp sıkıştırmakta idi. 1107 ortalarına dek sürdürülen kuşatmadan sonra burçlardan birisini savunanların ihaneti nedeniyle, vaktiyle melik Dukak tarafından atanmış olan Muhammed eş-Şeybanî, kenti Çavlı ve müttefiklerine teslim etmek zorunda kaldı. Böylece *Rahbe*'nin işgal ve itaat altına alınmasından sonra müttefikler, yönetimi *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* bağlı olan *Musul*'u işgal ile *Anadolu Selçuklularına* bağlayan Kılıçarslan'a karşı harekete geçtiler. Her iki taraf arasında *Hapur* ırmağı kıyısında yapılan şiddetli savaş sonunda, kuvvetlerinin azlığı ve özellikle maiyyetinde bulunan başta *Âmid* beyi Yınaloğlu İbrahim ve *Harput* emîri Çubukoğlu Muhammed ve öteki *Doğu - Anadolu* beylerinin, kuvvetleriyle ordusunun saflarından ayrılması nedenleriyle tek başına pek çok yiğitlikler göstermesine rağmen Kılıçarslan yenilgiden kurtulamadı ve kendinin ve atının zırhlarının ağırlığı dolayısıyla ok yağmuru altında girdiği *Hapur* ırmağında boğularak öldü (20 Zülkade 500 = 13 Temmuz 1107) [627]. Bu zaferden sonra Çavlı, *Musul*'a *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adına yeniden egemen olmakta hiçbir güçlük ve engele uğramadı. Bununla birlikte o, yönetimindeki *Musul*'un Kılıçarslan tarafından işgal edildiği ve bu nedenle çok sıkışık durumlara düştüğü sıralarda, Rıdvan'ın desteğini sağlamak için, onunla yaptığı ve şartları yukarıda belirtilen antlaşmayı bu kez, yerine getirmemiştir. Melik Rıdvan ise, sözkonusu savaştan hemen sonra, Çavlı'nın, bir borç para sorunu nedeniyle saflarında birlikte çarpıştığı İlgazi'yi tutuklatması [628] üzerine, herhangibir neden, ya da biçimde aynı âkıbete uğramama düşüncesiyle Çavlı'dan ayrılarak kuvvetleriyle birlikte bir güvence önlemi olarak *Haleb*'e dönmüştür [629]. Bu sonuçla melik Rıdvan'ın *Haçlılara* karşı giriştiği bu ikinci ittifak teşebbüsü de böylece olumlu bir sonuç vermemiş ve dolayısıyla sürekli olarak *Haleb*'i ciddi biçimde tehdit etmekte olan *Haçlılara* karşı herhangibir askerî harekâta girişilememiştir.

[624] *el-Kâmil*, X, 426, 428.

[625] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 157.

[626] Rıdvan'ın Çavlı'ya yardıma gitmek üzere, kuvvetleriyle birlikte *Haleb*'den ayrıldığını öğrenen *Tellü Bâşir* prensi Joscelin, *Haleb* yörelerini yağma ve tahrip akınlarına uğratmıştır (*Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 157).

[627] Bu savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *el-Kâmil*, X, 426-430; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 156-58; Abu'l-Faraç, s. 345 vd.; *Mihâil Vekayinâmesi*, Kısım II, s. 51-53; Urfalı Mateos, s. 231; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 150a-b.

[628] Ayrıntı için bk. *Artukoğlu İlgazi*, s. 663.

[629] Yukarıda göst., yerler.

Büyük Selçuklu devleti sultanı Muhammed Tapar, *Musul* ve *Elcezire* bölgeleri valiliğine atadığı emîr Çavlı'nın devlet hazinesine vergi göndermemesi, isyan eden vasal *Hille* emîri Seyfüddevle Sadaka'yı tedib için *Bağdad*'a geldiği zaman kendisine katılmadıktan başka, kendi aleyhine Sadaka ile işbirliğine başlaması gibi sadakatsizlikleri nedeniyle onu azletmiş ve yerine kumandanlarından Altuntiginoğlu Mevdud'u atamış, ayrıca Çavlı'yı bu bölgeden uzaklaştırabilmesi için de yine imparatorluk emîrlerinden Aksungur el-Porsukî, Sökmen el-Kutbî, Nasr b. Mühelhil ve Ebu'l-Heyca'yı kendisine yardımla görevlendirmiştir. İmparatorluk kuvvetlerinin *Musul* üzerine yürümekte olduğunu haber alan Çavlı, yanında *Belîh* çayı savaşında (Nisan/Mayıs 1104) tutsak alınan *Urfa* kontu Baudouin olduğu halde, süratle şehirden ayrılmış ve bu sıralarda *Mardin Artuklu* emîri İlgazî'nin elinde bulunan *Nusaybin*'e gelmiştir. Sultana karşı mücadelede yalnız kalan Çavlı, kendisini *Bağdad* şıhneliğinden alması nedeniyle sultana kırgın ve kızgın bulunan İlgazi'ye ulaklar göndererek sultana karşı kendisiyle birlik olması için büyük çabalar göstermiş ise de, kendisine olan güvensizliği nedeniyle onu ikna edememiştir [630]. Bunun üzerine Çavlı, *Rahbe* yakınlarındaki *Mâkisin*'e [631] geldi; burada, yanında tutsak bulunan Baudouin'i 70 bin altın kurtuluş akçası ödemek, Müslüman tutsakları serbest bırakmak ve gerektiği zaman da kendisine askerî ve malî yardımlarda bulunmak şartlarıyla serbest bıraktı; ayrıca Baudouin, bu şartları yerine getirebilmesi için Sâlim b. Malik'in yönetimindeki *Câber* kalesinde bir süre oturmak zorunda bırakılmıştır. *Câber* kalesine yerleşen Baudouin, kısa bir süre sonra, kendisiyle birlikte tutsak alınıp sonradan 20 bin altın kurtuluş akçası ödemek suretiyle salıverilen kızkardeşinin oğlu *Tellü Bâşir* prensi Joscelin'i getiterek *Câber*'de kendi yerine rehin olarak bıraktı; doğruca *Antakya*'ya Tancréd'in yanına giden Baudouin, ondan 30 bin altın ile at, silâh, giysi ve daha başka şeyler almış ise de Tancréd, tutsaklığı sırasında yönetimine aldığı *Urfa*'yı ona geri vermeyi kabule yanaşmamıştır. Bunun üzerine Baudouin, *Antakya*'dan ayrılıp yeğeni Joscelin'in elindeki *Tellü Bâşir*'e gelmişti. Öte yandan sultana karşı mücadelede sıkışık bir durumda olan Çavlı, Baudouin ile yaptığı anlaşma şartlarını bir an önce yerine getirmesini sağlamak amacıyla, *Câber*'de Baudoin'in yerine rehin bulunan Joscelin'i serbest bıraktı. Gerçekten Baudouin, anlaşma şartlarının bütününü yerine getirmiş, hemen hepsi *Haleb* bölgesine ait olan Müslüman tutsaklar ile kurtuluş akçasını Çavlı'ya yollamıştır. Böylece durumu düzelen Baudouin, yeğeni Joscelin ile birlikte *Urfa*'yı kendisine vermemekte direnen Tancréd'e karşı harekete geçerek onun elinde bulunan birçok yerlerde yağma ve tahrip akınlarına girişmiştir. Bunun üzerine her ikisi arasında yapılan müzakereler

[630] Ayrıntılı bilgi için bk. *Artukoğlu İlgazi*, s. 664.

[631] *Mu'cem*, IV, 396.

sonucunda Taneréd, 18 Eylül 1108'de *Urfa*'yı Baudouin'e teslim etmiştir [632].

Bir süreden beri *Mâkisin*'de oturan emîr Çavlı, buradan *Rahbe*'ye geldi. Babaları Seyfüddevle Sadaka'nın, sultan Muhammed Tapar ile yaptığı savaşta (Mart 1108) yenilip öldürülmesi üzerine, emîrlik başkenti *Hille*'den ayrılıp *Câber* kalesinde Sâlim b. Malik'in himayesi altında oturan Ebu'n-Necm Bedran ve kardeşi Ebû Kâmil Mansur, *Rahbe*'ye gelerek Çavlı'ya katılıp sultana karşı onunla birleştiler. Bu sıralarda, sultanın inaiyyetinden ayrılan emîr İspehbud Sabave de Çavlı'ya gelerek onunla işbirliğine başlamıştı. Sabave, *Irak*'ta kaldığı takdirde daima sultanın tedib ve tehdidine maruz kalınacağını ifade ile "*Suriye*'de yeteri kadar *İslâm* askerlerinin bulunmaması dolayısıyla bu ülkenin *Haçlı* istilâsına uğramış olduğunu" ileri sürerek kuvvetleriyle birlikte *Suriye*'ye hâkim olmanın kendileri için daha verimli ve olumlu sonuçlar doğuracağını bildirmiştir. *Sadakaoğullarının Hille*'ye gidip orada, birlikte sultana karşı mücadele etme isteklerine önem vermeyen Çavlı, Sabave'nin bu önerisini olumlu bulmuş ve bunu gerçekleştirmek için de birlikte *Rahbe*'den ayrılmışlardır. Bu sırada hâkimiyeti altında bulunan *Rakka* kentinin *Nümeyroğulları* tarafından işgal edilmesi üzerine *Câber* kalesi hâkimi Salim b. Mâlik, ulaklar göndererek onlara karşı Çavlı'dan yardım istedi. Bunun üzerine Çavlı, *Rakka*'ya yürüyüp kenti 70 güne yakın bir süre kuşatmış ise de *Nümeyroğullarının* kendisine para ve at vermesi üzerine, kuşatmayı kaldırmış ve Salim'e buradan bir ulakla haber göndererek "Daha önemli işlerinin olması nedeniyle *Irak*'a gideceğini, mücadelesinde başarılı olduğu takdirde *Rakka* ve daha başka yerlerin yönetimini kendisine bırakacağını" bildirmiştir. Öte yandan Çavlı'nın *Suriye*'ye yürümekte olduğunu haber alan melik Rıdvan, kuvvetleriyle birlikte süratle *Haleb*'den ayrılıp onu karşılamak üzere, *Rakka - Bâlis* arasındaki *Sıffîn*'e dek uzandı. Rıdvan burada Baudouin tarafından 90 Haçlı askeriyle Çavlı'ya gönderilmekte olan kurtuluş akçasına elkoymuş ve birkaç *Frank* askerini de tutsak alarak yanında alıkoymuştur. Daha sonra Rıdvan, *Rakka*'yı işgal ile Salim b. Mâlik ve müttefikleri Çavlı'ya karşı hasım durumuna geçen *Nümeyroğulları* ile müşterek düşmana karşı görüşme yapmak üzere, *Rakka*'ya değin gitmiş ve onlarla bir miktar para karşılığında, aynı zamanda Çavlı'ya karşı birleşme niteliği taşıyan bir antlaşma yaptıktan sonra *Haleb*'e dönmüştür [633]. Öte yandan sultan Muhammed Tapar, hizmet ve itaattan ayrılan Çavlı'nın birtakım olumsuz faaliyetlere girişmesi üzerine ona, Fahrülmülk b. Ammar ve Kutluğtiginoğlu emîr Hüseyin'i aracı olarak göndermiş, kendisine karşı mücadeleyi bırakıp eski

[632] Bütün bu konuların ayrıntısı için bk. *el-Kâmil*, X, 460-62; Urfalı Mateos, s. 234; Abu'l-Faraç, s. 347-48; Runciman, II, 107-112; *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 105 vd.

[633] *el-Kâmil*, X, 462-63.

ıktaı olan *Musul*'a dönmesini ve İbn Ammar ile birlikte *Haçlılara* karşı cihada başlamasını bildirmiş ve böylece onun gönlünü almış ise de, *Musul* valiliğine atanan Mevdud'un tutumu nedeniyle bunu gerçekleştirmek mümkün olamamıştır [634]. Bunun üzerine eski ıktaına dönme ümidi böylece ortadan kalkmış olan Çavlı, kuvvetleriyle birlikte *Suriye* yönüne hareketle *Haleb Selçuklu Melikliğine* tâbi bulunan *Fırat* ırmağı kıyısındaki *Bâlis* üzerine yürüyerek kuşatmıştır (13 Safer 502 = 22 Eylül 1108). Rıdvan'ın nâibleri kenti terkettikten sonra Çavlı, beş gün şiddetli bir kuşatma savaşı yapmış ve nihayet şehir, burçlarından birisinin delinmesi üzerine düşmüştür. Başta kadı Muhammed b. Abdülaziz olmak üzere, birçok ilerigelen kimseler öldürüldükten sonra kent baştan aşağı yağma edilmiş, pek çok mal ve para elegeçirilmiştir [635].

Melik Rıdvan, Çavlı'nın *Haleb Selçuklu Melikliğine* ait memleketleri istilâ ve işgale başlaması üzerine, kendisinin en yakın komşusu durumunda olan *Antakya* prensi Tancréd'e siyasal niteliği olan bir mektup yazarak Çavlı'ya karşı birleşme önerisinde bulundu. Rıdvan, bu mektubunda, Çavlı'nın kendisine karşı yaptığı hile ve zulümleri anlatıyor, onun *Haleb*'i elegeçirmesi halinde, *Haçlıların Suriye*'de barınmalarına imkân kalmayacağını bildirdikten sonra, ondan yardım ve ittifak isteğinde bulunmuştur. Mektubu alan Tancréd, Rıdvan'ın fikir ve önerilerini olumlu karşılamış ve derhal askerî hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçmiştir. Öte yandan, kendisine karşı yapılan bu ittifakı haber alan Çavlı, *Urfa* kontluğunu yeniden eline geçirdiğini gördüğümüz Baudouin'e ulaklar göndererek durumu anlatmış, kurtuluş akçası olarak ödemesi gereken geri kalan paralardan artık vazgeçtiğini bildirdikten sonra kendisine yardıma gelmesini istemiştir. Çavlının bu çağrısını kabul eden ve bu sıralarda *Menbic*'te bulunan *Urfa* kontu, kuvvetleriyle birlikte gelip Çavlı'ya katılmıştır. İşte tam bu sıralarda, başında, sultan Muhammed Tapar'ın vali olarak atadığı Altuntiginoğlu Mevdud'un bulunduğu *Selçuklu* ordusunun *Musul*'a girdiği ve kentteki para ve hazineye elkonulduğu haber alınınca Çavlı'nın ordusunda bir telâş ve heyecan başlamış ve yanında bulunan Aksunguroğlu Zengi, *Nihavendli* Bektaş ve daha birçok emîrlerle birlikte kendisinden ayrılmıştır. Ancak bin atlısı kalan Çavlı, Baudouin ve ona katılan Joscelin ile birlikte *Tellü Bâşir* yörelerine gelip konmuşlardır. Öte yandan Tancréd, melik Rıdvan'ın gönderdiği 600 atlı ile birlikte 2100 kişilik bir kuvvetin başında olduğu halde, *Tellü Bâşir* yönüne hareketle Çavlı ve müttefiklerine yaklaşmakta idi. Çavlı ve müttefikleri şöyle bir savaş düzeni içinde idiler: Sağ kanatta emîr Aksıyan, emîr Altuntaş el-Eberî ve başka birkaç emîr, sol kanatta emîr Bedran b. Sadaka, İspehbud Sabave ve Sungur-i

[634] Daha geniş bilgi için bk. *el-Kâmil*, X, 663-64.

[635] *el-Kâmil*, göst., yer.

Dırâz, merkezde ise Baudouin ve Joscelin yer almışlardı. Burada her iki ittifak gurupları arasında şiddetli bir savaş başladı (Safer 502 = Ekim/Kasım 1108). Tancréd, merkez hattında bulunan Baudouin ve Joscelin'in kuvvetleri üzerine saldırarak onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu sırada Çavlı'nın sol kanat kuvvetleri, Tancréd'in yaya askerlerine saldırarak onları bozup ağır kayıplar verdirdiler. Fakat bu sırada Çavlı'nın bir kısım askerlerinin, *Frankların* yedek atlarına saldırıp onları elegeçirmeleri üzerine, *Frank* kuvvetleri geri çekildiler. Çavlı, çekilen *Frank* askerlerinin arkasından giderek yeniden çarpışmaya katılmaları için pek çok çaba göstermişse de onların ikna edememiş, kendisi de *Musul*'un kesinlikle elinden çıkması nedeniyle, bir kumandan olarak kuvvetlerine söz geçirememiş ve savaşı terketmek zorunda kalmıştır. Bütün ağırlıklarını savaş alanında bırakan Baudouin ve Joscelin, *Tellü Bâşir*'e, Çavlı *Rahbe*'ye, İspehbud Sabave *Suriye* yönüne, Bedran b. Sadaka eski ikamet yeri olan *Câber* kalesine ve nihayet Çavlı'nın hizmetine girmiş olan Çökürmüşoğlu da *Cezîretü İbn Ömer*'e gitmişlerdir. Savaşta gerek *Haçlılar*, gerekse Rıdvan'ın *Haleb* askerleri oldukça ağır kayıplar vermişlerdir. Buna karşılık Tancréd'in kuvvetlerinin eline çok sayıda mal ve eşya geçmiştir. Savaştan sonra Tancréd *Antakya*'ya dönmüş ve savaştan sağ olarak kurtulan Rıdvan'ın kuvvetlerini geri *Haleb*'e göndermiştir. Rıdvan'ın katılmayıp yalnızca bir askerî birlik gönderdiği bu *Tellü Bâşir* savaşı sonunda, Çavlı'nın *Suriye*'ye ve dolayısıyla *Haleb*'e hâkim olma girişim ve planları böylece gerçekleşememiş olurken, melik Rıdvan'ın ona engel olma önlemleri de başarı kazanmış oldu; nitekim Çavlı tarafından işgal edildiğini gördüğümüz *Bâlis* kenti de yeniden ve kolaylıkla *Haleb Melikliği* yönetimine alınmıştır [636].

4.
SELÇUKLU ORDUSUNUN HAÇLILARA KARŞI İLK HAREKÂTI : 1110 SEFERİ

Bundan önceki kısımda sözkonusu edilen *Tellü Bâşir* savaşında hâkimiyet çatışmalarının da etkisiyle ikiye ayrılan *Haçlılar*, bu savaştan sonra birlikte hareket ederek özellikle *Suriye* kıyılarında büyük başarılar kazanıp *Trablusşam*, *Banyas* ve *Cübeyl* (Temmuz 1109) ve *Beyrut* (Mayıs 1110) gibi önemli şehirleri işgal etmişlerdir. *Haçlıların İslâm* dünyası aleyhine kazandıkları bu başarılar karşısında, başta *Dımaşk* emîri Tuğtegin

[636] *el-Kâmil*, X, 464-66; Urfalı Mateos, s. 234 (Savaşı bir *Haçlı* anlaşmazlığı açısından anlatır); Abu'l-Faraç, s. 348-49 (*el-Kâmil*'deki rivayete yaklaşır); *el-Hurûbü's-salibiyye*, s. 43-45; *Mihâil Vekayinâmesi*, s. 78; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 153 (Yetersiz bilgi verilmiştir); Albertus, II, 195-96 (Savaş hakkında çok yetersiz ve kısa bilgi verir); Fulcherius, II. Kitap, s. 180-81 (Kısa bilgi verir); Runciman, II, 112-14; *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 112-18 (Bu eserde, savaşla ilgili çeşitli kaynaklardaki rivayetler değerlendirilmiş ve bir sonuca varılmıştır).

ve *Haleb Selçuklu* meliki Rıdvan olmak üzere, *Suriye*'deki *Büyük Selçuklu İmparatorluğunu* metbû tanıyan bütün öteki mahalli emîrliklerin *Haçlılar* karşısındaki durumları ciddî bir şekilde tehlikeye düşmüştür. Sultan Berkyaruk'un ölümünden sonra imparatorluk içinde istikrarı sağlayan sultan Muhammed Tapar, *Musul* valisi Mevdud, *Mardin Artuklu* emîri İlgazi ve *Ahlat Şahı* Sökmen el-Kutbî'ye birer mektup göndererek *Haçlılara* karşı savaşmak üzere, harekete geçmelerini bildirdi. *Haçlıların Anadolu*, *Suriye* ve *Filistin*'e yerleşip birer devlet kurmalarından beri onlara karşı hemen bütün *İslâm* âlemini temsil eden müşterek bir ordu, ancak böylece oluşturulmuş bulunuyordu [637]. Kısa bir zamanda *Cizre*'de [638] toplanan *Selçuklu* ordu kumandanları arasında yapılan müzakereler sonunda, *Urfa Haçlı Kontluğu* üzerine yürünmesi kararlaştırılmıştır [639]. Vakit kaybetmeksizin *Nümeyroğulları* topraklarından *Urfa*'ya hareket eden kalabalık *Selçuklu* ordusu Şevval 503 (Nisan/Mayıs 1110)'de *Urfa*'yı şiddetle kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Şehirde, giriş - çıkışların kontrol altına alınması nedeniyle, şiddetli bir yiyecek sıkıntısı başlamıştı. *Haçlıların* önemli bir kontluğu olan *Urfa*'nın kuşatılması, *Suriye* ve *Filistin Haçlılarını* harekete geçirmekte gecikmedi. Bu cümleden olarak *Kudüs* kralı I. Baudouin, *Trablus* kontu Bertrand, *Ermeni* askerlerinden de takviye aldıktan sonra *Urfa*'nın yardımına koşmuşlardır. Bu *Haçlı* kuvvetlerinin *Fırat* ırmağını geçmesi üzerine, *Selçuklu* ordusu, onlarla ovada şiddetle savaşıp yok etmek amacıyla, takdik gereği, kuşatmayı kaldırarak *Harran*'a çekilmiştir (Zülhicce 503 sonları = Temmuz/Ağustos 1110). Bunun üzerine *Haçlılar*, etraftan süratle kente yiyecek maddeleri ile savaş aletleri getirip depo etmişlerdir. Böylece

[637] Bunun nedenleri hakkında gerek Giriş kısmında, gerekse IX. Bölüm başında genel bilgi verilmiştir.

[638] *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 169) verilen bu yer adı, hernekadar araştırma ve kaynak eserlerde bulunmamakta (*Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 123) ise de *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ın bir coğrafya terimi olarak değil de – *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, harita III'de görüleceği üzere – *Nümeyroğullarının Elcezire*'de oturdukları bölge (*Suruç*'un güney bölgeleri, *Diyaru Mudar*'ın kuzey-batı tarafları) olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca *Selçuklu* ordusunun hem *Nümeyroğullarının* desteğini sağlamak, hem de bu sırada İlgazi'nin yönetiminde bulunan *Harran*'a çok yakın olması nedenleriyle bu bölgede toplanmış bulunması nedensiz sayılmamalıdır. Aynı şekilde *Selçuklu* ordusu 1111 seferinde de *Harran* bölgesinde toplanmıştı.

[639] *Haçlılara* karşı büyük bir *Selçuklu* ordusunun kurulup *Urfa* üzerine yürüdüğünü haber alan *Dımaşk* hâkimi Tuğtegin, bu orduya katılmak için, derhal kuvvetleriyle birlikte *Dımaşk*'tan çıkıp *Humus*'un kuzey-doğusunda çöl yönündeki *Selemiyye*'ye gelip kondu. Burada, emîr Şemsü'l-havâss'ın valisi bulunduğu *Rafeniyye*'nin *Franklar* tarafından saldırıya uğradığını, Şemsü'l-havâss'ın da onlara karşılık vererek atlılarla karşı koyduğunu, bazıların yok ettiği haberini almıştı. Bu küçük çarpışmadan sonra *Suriye*'nin birçok yerlerinden *Haçlılarla* savaş için gelen kuvvetler kendisiyle birleşti. *Kudüs* Krallığına ait kuvvetlerin *Fırat* ırmağını geçip *Urfa*'ya yardıma gitmekte olduğu haberi üzerine, Tuğtegin, derhal *Rakka* yönüne hareket ederek buradan *Fırat*'ı geçti ve *Rakka*'da karargâhını kurdu, fakat bir süre sonra *Selçuklu* ordusunun *Urfa*'dan ayrıldığını haber alınca da onlara bir miktar kuvvet göndererek *Dımaşk*'a geri döndü (*Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 169).

Urfa'nın bütün ihtiyaçları giderilmiş oldu. *Haçlı* kuvvetleri *Urfa*'da süratle birtakım savunma önlemleri aldıktan sonra yardıma gelen kuvvetler şehirden ayrılmışlardır. *Haçlıların* kolayca ve hiçbir engellemeye uğramadan giriştikleri bütün bu faaliyetler sırasında, *Selçuklu* ordusu, ne yazıkki hiçbir müdahalede bulunmamıştır. Ancak *Urfa*'yı terkeden yardımcı *Haçlı* kuvvetleri ile *Selçuklu* ordu birlikleri arasında *Fırat* ırmağı kıyısında küçük çapta yapılan birtakım çarpışmalar sonunda, bazı *Haçlı* askerleri yok edilmiş ve bir kısım ağırlıkları da elegeçirilmiştir. Daha sonra *Selçuklu* ordusu, bu küçük başarıdan sonra yeniden *Urfa* üzerine yürüyüp bir kuşatma denemesinde bulunmuş ise de başarılı bir sonuç alınamamıştır [640].

5.
ANTAKYA HAÇLI PRENSLİĞİYLE ÇATIŞMALAR

Elimizde bulunan ilgili kaynaklarda belirleyemediğimiz nedenlerle söz konusu *Urfa* harekâtına katılmamış olan melik Rıdvan, bölgesel olarak bazı askerî hareketlerde bulunmuştur. Böylece *Haçlılara* karşı *Urfa*'dan başka ikinci bir cephe açılmış oluyordu. O, *Tellü Bâşir* savaşı dolayısıyla bir antlaşma imzalamış olmasına rağmen özellikle *Antakya Haçlı* kuvvetlerinin *Urfa Kontluğuna* yardıma gitmesi nedeniyle, kuvvetlerini toplayıp, daha önce Tancréd tarafından işgal edilen *Haleb Melikliğine* bağlı yöreleri geri alma harekâtına girişti; ayrıca *Antakya*'ya bağlı birtakım yörelere akınlar yapmış ve birçok ganimet elegeçirmiştir. *Antakya*'daki *Haçlıların*, bu harekâtı dolayısıyla, aralarında yapılan antlaşmayı bozmuş olduğunu birdirmeleri ve çok geçmeden de Tancréd'in kuvvetleriyle birlikte *Urfa*'dan dönmekte olduğu haberi alınınca Rıdvan, askerî faaliyetlerine son vererek *Haleb*'e dönmüştür. İbnü'l-Adîm'deki kayıtlara göre [641], henüz *Urfa*'dan dönerken Rıdvan'ın birtakım istilâ ve akınlarda bulunduğunu haber alan Tancréd, *Fırat* ırmağını geçip *Haleb*'in doğu topraklarına girerek istilâya başladı, birçok halkı öldürüp, pek çok da davar ve sığır elegeçirdi. Bu amansız *Haçlı* istilâ ve kıyımı nedeniyle bu yöre halkı yurtlarından ayrılıp *Bâlis* taraflarına göçetmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra *Antakya*ya dönen Tancréd, çok geçmeden kuvvetleriyle birlikte yeniden bu kez, batı yönünde, saldırıya geçmiş ve *Haleb*'e ancak üç, dört fersah uzaklıkta bulunan ve önemli kalelerden birine sahip olan *Esârib* üzerine yürüyüp kuşatmaya başlamıştır. O, özellikle yöredeki Müslüman çiftçilere dokunmayarak onlara güvence vermiş ve kalblerini hoş tutmak suretiyle yiyecek maddelerinin kaleye alınmamasını sağlamış, böylece *Esârib* halkı yiyecek

[640] *Selçuklu* ordusunun bu ilk *Urfa* kuşatması ve daha sonraki *Urfa Haçlı Kontluğu*'nun durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 121-131; *el-Hurûbü's-salibiyye*, s. 45 vd.

[641] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 155.

sıkıntısı çekmeye mahkûm edilmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre [642], bu sırada, kaledeki Müslüman halktan birkaç fedayi, kalenin bir noktasını delip dışarı çıkarak çadırında bulunan Tancréd'i öldürmeyi planlamışlarsa da bir *Ermeni* çocuğunun ihbarı üzerine başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine kuşatma mancınık ve diğer kuşatma aletleriyle daha da şiddetlendirilmiş, hattâ surlardan bazıları da yıkılmıştır. *Haleb Melikliğinin* bu çok önemli kalesinin düşmek üzere olduğunu haber alan Rıdvan, Tancréd'e ulaklar yollayarak 20 bin altın karşılığında, kuşatmadan vazgeçmesini bildirmiş ise de bunu az bulan Tancréd, ancak 30 bin altın karşılığında kuşatmayı bırakacağını ve ayrıca, elinde tutsak olarak bulunan bütün *Haleblileri* de serbest bırakacağını Rıdvan'a bildirmiştir. Onun bu isteğini çok bulan Rıdvan, olayların gelişmesini beklemeyi daha uygun görmüştür. Bununla birlikte *Esârib* kalesinde durum çok ciddî idi : Hazinedar, kale hazinesinde kalan yüz kadar altını alıp *Haçlılar* tarafına geçtiği gibi, Müslüman bir gurup yine *Haçlılara* iltica etmek zorunda kalmıştır. Kale içinde çok güç ve ağır şartlar altında savunmayı sürdüren askerler, melik Rıdvan'a ancak posta güvercini vasıtasıyla göndermeyi denedikleri mektupta, gerek yiyecek, gerekse asker bakımından içinde bulundukları ciddî durumu anlatmaya çalışmışlarsa da güvercinin *Frank* askerleri tarafından okla vurulması ve mektubun da Tancréd'in eline geçmesi sonucunda, onların bu girişimleri de başarılı olamamıştır. Her şeye rağmen *Esârib*'in durumunu yakından izlemekte olan melik Rıdvan, Tancréd'e ikinci kez başvurarak kuşatmayı kaldırması için istediği 30 bin altını vermeye razı olduğunu, ancak bunu belirli taksitlerle ödeyeceğini ve ayrıca ona, güvence için rehineler vereceğini bildirmiş, fakat Tancréd bu kez bunu da kabule yanaşmamıştır. Öte yandan uzayıp giden kuşatma karşısında Rıdvan'ın herhangibir müdahalede ve dolayısıyla yardımda bulunamaması karşısında ümitsizliğe düşen askerler, kaleyi *Haçlılara* teslim etmek zorunda kalmışlardır (Cumadelâhır 504 = Aralık/Ocak 1110/1111). Tancréd, kaleyi teslim etmeleri dolayısıyla halka ve askerlere dokunmamış, onların *Esârib*'den ayrılmalarına engel olmamıştır [643]. *Esârib*'in işgalinden çok geçmeden Tancréd, askerî harekâtını durdurmayarak *Haleb*'in batı yörelerinde bulunan *Zerdana* kalesine [644] yürüyüp yörelerinde yağma akınları yaptıktan sonra kuşatmış, çok geçmeden Albertus'a göre, Tancréd, *Zerdana* yörelerinde oturan adını vermediği bir emîrin yardımların sayesinde kaleyi elegeçirmiştir. Daha sonra Tancréd,

[642] *el-Kâmil*, 481.

[643] *el-Kâmil*'de (X, 481), Tancréd'in kendisine sûikast girişiminde bulunan *Esâriblilere* kızarak kaleyi bir saldırı ile aldığı, içerde pek çok yağmalarda bulunarak iki bin kişiyi öldürdüğü, geri kalanları tutsak aldığı kaydedilmiştir.

[644] *Mu'cem*, II, 924.

Bikisrâil kalesini [645] de işgal etmiştir [646]. *Haleb* için hayatî bir önem taşıyan bu kalelerin *Haçlı* işgaline uğraması, bölge halkını derin bir endişeye düşürmüş, özellikle *Menbic* ve *Bâlis* halkı, ev ve mallarını bırakıp kaçmak zorunda kalmışlardır [647].

Adları geçen kalelerin kaybından sonra melik Rıdvan, *Haleb* yörelerindeki *Haçlı* istilâ ve işgallerini kısmen de olsa durdurmak amacıyla, Tancréd'e üçüncü kez başvurarak yeniden barış isteğinde bulunmuştur. *Haleb*'e ait önemli kaleleri almak suretiyle daha kârlı bir duruma gelen Tancréd, bu kez Rıdvan'ın barış önerisini kabule yanaşmıştır. Her ikisi aralarında, "Tancréd'e 20 bin altın, 10 baş at ve son *Antakya* seferi sırasında aldığı *Ermeni* tutsakları geri vermesi, kuşatma sırasında *Esârib* yörelerinden toplanıp *Haleb*'e götürülen ürünlerin *Haçlılara* teslimi" şartlarını kapsayan bir barış anlaşması yapılmıştır [648]. Melik Rıdvan'ın *Haleb Melikliği* için oldukça ağır sayılabilecek şartlarla barış yapmak zorunda kalması, *Haleb* bölgesinde iktisadî bir krizin doğmasına neden olmuştur. Özellikle anlaşma şartları arasında yer alan "bu yılki ürünlerin *Haçlılara* verilmesi şartı" dolayısıyla, yiyecek maddelerinde geniş ölçüde bir azalma oldu. Bundan başka *Haleb* tarihçisi İbnü'l-Adîm'in kayıtlarından [649], artan *Haçlı* istilâ ve işgali yüzünden *Haleb* bölgesinde oturan birçok yerli halkın yurtlarını bırakıp başka güvenli yerlere göçetmek eğilimini gösterdiği anlaşılmaktadır. Melik Rıdvan, halkın göçünü önlemek ve onları toprağa bağlamak amacıyla [650] *Haleb Selçuklu* hazinesine *(Beytü'l-mal)* ait 60 parsel işlenmemiş araziyi [651] çok ucuz fiyatlarla halka sattırmıştır. Rıdvan, bir gün, hattâ bir saat [652]

[645] *Mu'cem*, I, 706.

[646] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 246.

Albertus (II, 246), Tancréd'in bu kaleyi, bu yörelerde bulunan adı belirtilmeyen bir emîrin yardımlarından da faydalanarak işgal edebildiğini kaydetmiştir.

[647] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 155-56; *el-Kâmil*, X, 481-82; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 170-71; Azimî, 194b; Albertus, II, 244-47 : krş. Runciman, II, 118; *La Syria*, s. 259.

[648] *Zübdetü'l-Haleb*, *el-Kâmil* (32 bin altın, at ve giysi karşılığında barış yapıldığı kaydedilir); *Zeylü Tarihi Dımaşk* (Her yıl 20 bin altın ve 10 baş at karşılığında barış yapıldığı belirtilir), göst., yerler; Abu'l-Faraç, s. 350 (Burada 32 bin altın, 20 Arap atı ve 40 bin balya kumaş karşılığında barış yapıldığı zikredilir); Urfalı Mateos, s. 241; Azimî, 194b-195a; *el-Hurûbü's-salibiyye*, s. 24, 46 vd.; Runciman, *La Syrie.*, göst., yerler.

Rıdvan gibi, *Haçlı* istilâsının yayılıp genişlemesi nedeniyle *Sur*, *Şeyzer* ve *Hama* emîrleri de altın, kumaş ve giysi karşılığında *Haçlılala* birer barış yapmak zorunda kalmışlardır (Ayrıntı için bk. Yukarıda göst., yerler).

[649] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 157.

[650] İbnü'l-Adîm (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 157), melik Rıdvan'ın devlet hazinesinde *(Beytü'l-mal)* para kalmadığı nedeniyle, bu toprakları satmak zorunda kaldığı zâhiren söylenmekte ise de gerçek neden'in bu olmadığı, mülk sahibi yapmak suretiyle halkı toprağa bağlamak ve böylece *Haleb* bölgesini mamur bir duruma getirmek olduğunu belirtmiştir.

[651] İbnü'l-Adîm, (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 157), bu 60 parsel arazinin, diğer satılanlardan başka, kendi yaşadığı zamanda da arazi defterlerinde kayıtlı bulunduğunu kaydeder.

[652] *Bugye*, s. 141.

gibi çok kısa bir sürede satışı tamamlanan bu toprakların sahipleriyle sınır ve fiyatlarını belirleyen bir *Temlik-nâme*'yi bizzat kaleme almış [653] ve böylece ilerde herhangibir şekilde ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları ortadan kaldırmıştır. Rıdvan, bir tür *Toprak reformu* niteliği taşıyan bu olumlu kararı ile bölge halkını yurtlarına bağlamış ve dolayısıyla *Haleb* bölgesinin boş topraklarını işletmek suretiyle, daha verimli ve mamur bir duruma getirme hususunda çaba göstermiştir.

6.
SELÇUKLU ORDUSUNUN İKİNCİ HAREKÂTI: 1111 SEFERİ

Yukarıda değinildiği gibi, özellikle Tancréd'in son askerî hareketleri dolayısıyla *Haçlılar*, *Haleb* bölgesini istilâ ve *Haleb*'i de kuşatma durumuna gelmiş bulunuyorlardı. *Selçuklu Melikliği* gerçekten çok ciddî ve tehlikeli bir durumla karşı karşıya gelmişti. Bu nedenle, başta melik Rıdvan olmak üzere, öteki meliklik yöneticileri ve halk derin bir korku ve ümitsizlike kapılmışlardı. Kendilerine yardımda bulunabilecek tek bir devlet vardı, o da tâbi oldukları *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* idi. Bu itibarla *Haleb*'deki *Hâşimî* ailesinden birisinin başkanlığında sufî, fakih ve tacirlerden oluşturulan bir heyet, bu sıralarda *Bağdad*'da bulunan sultan Muhammed Tapar'a gönderildi. *Haleb* heyeti ve bunlara katılan *Suriye*'nin öteki bölgelerinden gelen heyetlere mensup birçok kimseler [654], 17 Şubat 1111'de sultanın özel camiine giderek Cuma namazı sırasında bağırıp çağırmaya, feryad ve figan ederek *Suriye*'de *Haçlı* istilâsının nasıl elim bir sonuca ulaştığını açıklayıp gösteriler yapmağa başladılar, sultan ve halifenin bu ciddî durumla hiç ilgilenmediklerini, "Din gayretlerinden yoksun olduklarını" [655] söylediler; hattâ heyecan ve taşkınlıkları o derecede arttı ki, camide hutbe okumakta olan hatibi aşağıya indirip minberini parçaladılar, halkın Cuma namazını kılmalarına engel oldular, dolayısıyla namaz da kılınamadı. Fakat çok geçmeden sultan adına gönderilen bir hâdim ve kumandanların "Sultanın kendilerine yardım için *Haçlılara* karşı süratle asker göndereceği vaadinde bulunduğunu" heyet mensuplarına bildirmeleri üzerine, gösteri ve tahribata son verdiler. Bununla birlikte sözkonusu heyetleri ve onlara katılan Bağdadlıların heyecanları yatışmamış, gösterileri henüz bitmemişti. Bir hafta sonra yine bir Cuma günü (24 Şunbat 1111), bu kez halifenin özel camiine gidildi, zorla içeri girilerek orada da feryat, figan, taşkınlık ve tahribat yapıldı. Bu sırada sultanın kızkardeşi halife el-Mustazhir Billah'ın karısı

[653] *Bugye*, göst., yer.

[654] *Suriye*'nin birçok yerlerinden artan *Haçlı* istilâsı dolayısıyla, *Bağdad*'a halife ve sultana özel elçiler ve şikâyet mektupları gönderilmiştir (*Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 173).

[655] Abu'l-Faraç, s. 350.

Seyyide Hatun, birçok ağırlıklarla *İsfahan*'dan *Bağdad*'a gelmişti. Gözleri önünde cereyan eden bu acıklı olaylar karşısında, sonderecede üzülmekten kendini alamamıştır. Halife, kendi özel camiinde girişilen bu eylemlere kızmış, bunlara önayak olanların yakalanıp cezalandırılmalarını istemiş ise de, sultan, bu konuda onu ikna ederek bundan vazgeçirmiş ve beraberinde bulunan emîr ve kumandanlara "*Haçlılara* karşı derhal bir sefer hazırlıklarına başlamalarını" bildirmiştir. Bunun üzerine *Bağdad*'daki *Haleb* ve öteki *Suriyeli* heyetler, ümit ve sevinç içinde memleketlerine dönmüşlerdir [656]. Gerçekten gerek *Haleb Selçuklu Melikliğinin*, gerekse *Suriye*'deki öteki bölgesel emîrliklerin birçok kez, metbû tanıdıkları *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* sultanı Muhammed Tapar'a, *Haçlılara* karşı yardım hususunda başvurmaları ve özellikle *Bağdad* gösterileri olumlu bir sonuç vermiş ve *Selçuklu* sultanı, *Musul* valisi emîr Şerefüddin Mevdud'u başkomutan olarak görevlendirdikten başka, *Haçlılara* karşı yapılacak *Cihat seferi* için *İslâm* âlemindeki tâbi siyasal kuruluş temsilcilerine mektuplar göndererek çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine *Ahlat* emîri Sökmen el-Kutbî, emîr Porsun'un *Hemedan* bölgesi emîrleri olan iki oğlu İlbeyi ve Zengi, *Meraga* valisi Ahmedîl, *Erbil* emîri Ebu'l-Heycâ, İlgazioğlu emîr Ayaz [657] ve *Bekçiyye* emîrlerinin kuvvetlerinden oluşan birlikler, sultandan aldıkları buyruk gereğince şehzâde Mesud ve emîr Mevdud'un kuvvetlerine katılmak üzere, memleketlerinden ayrıldılar. Başkumandan Mevdud, *Musul*'dan hareketle *Şebahtan* bölgesine [658] gelmiş ve burada *Tellü Kurâd* [659], *Kotedil* [660] *Çolman* [661] ve daha bazı kaleleri fethetmiştir [662]. Çok geçmeden yukarıda adları geçen emîrlerin kumandaları altındaki kuvvetler birer birer gelerek, 1110 seferinde olduğu gibi, bir kısmında *Nümeyroğulları* kabilesinin oturduğu *Harran* arazisinde toplanmaya başlamışlardır [663]. Bu sırada *Şeyzer* emîri Sultan b. Munkiz'den, *Selçuklu* ordusu başkumandanı emîr Mevdud'a bir mektup gelmişti; İbn Munkiz bu mektubunda "*Antakya* prensi Tancréd'in *Şeyzer* topraklarına girdiğini, Şeyzer'in tam karşısına, yeniden girişeceği akınların

[656] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 173; *el-Kâmil*, X, 482-83; *Ikd*, III, 236b (*el-Kâmil*'in aynı); *Zübdetü'l-Haleb*, II, 157-58; *Bugye*, s. 146 (Son iki eserde kısa bilgi vardır); Abu'l-Faraç, s. 350; *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 131-33; Crawford, adıgeç. Makl., s. 141.

[657] *Mardin Artuklu* emîri İlgazi, sultandan çağrı mektubu almış ise de aralarının açık olması dolayısıyla sefere bizzat katılmayıp bir miktar atlı ile oğlu Ayaz'ı göndermiştir (*Artukoğlu İlgazi*, s. 65 vd.).

[658] Bugünkü *Ceylanpınar* ve çevresi. Ayrıntı için bk. *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 91, not 370, s. 33, not 550.

[659] *Şebahtan* bölgesinde ünlü bir kale. Ayrıntı için bk. Adıgeç., eser, s. 133, not 551.

[660] Adıgeç., eser, s. 134, not 556.

[661] *Urfa* bölgesinde bir kale, ayrıntı için bk. adıgeç., eser, s. 134, not 557.

[662] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 158; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 174; Urfalı Mateos, s. 242.

[663] İlk birleşmeler *Harran*'ın kuzeyindeki *Şebahtan*'da başlamış, bütünü itibariyle *Harran*'da tamamlanmıştır.

hareket üssünü oluşturacak olan *Tellü İbn Ma'şer* kalesinin yapımına başlandığını" bildirdikten sonra "Ordunun *Şeyzer* yönüne gelip *Haçlılarla* karşı savaşmasını" istiyordu. *Haçlılara* karşı savaş için önceden belirlenmiş bir plânı olmadığı anlaşılan *Selçuklu* ordusu, İbn Munkiz'in bu çağrısına uyarak *Harran*'dan *Suriye* yönüne harekete başladı. Muharrem 505 ortalarında (Temmuz 1111 sonları) *Fırat* ırmağını geçen ordu, 19 Muharrem'de (28 Temmuz) Joscelin'in yönetiminde bulunan *Tellü Bâşir* önlerinde karargâh kurarak kuşatmaya başladı. Aynı zamanda burada sultan Muhammed Tapar'dan, nikris hastalığına rağmen, *Selçuklu* ordusuna katılmak üzere buyruk alan *Hemedan* emîri Porsukoğlu Porsuk da beklenecekti. Kuşatma savaşı gerçekten şiddetle sürüyordu. Özellikle gönüllü kuvvetler azim ve sabırla çarpışıyorlardı, hattâ kale surlarında gedikler bile açılmıştı. Durumun kendi aleyhine sonderecede ciddî ve tehlikeli olduğunu gören Joscelin, oldukça kalabalık bir kuvvete sahip olduğunu belirlediği emîr Ahmedîl'e gizlice özel ulaklarla para ve birtakım değerli armağanlar göndererek ona "Bir gece ordudan ayrılıp kendisiyle birlik olmasını, buna karşılık istediği miktarda para vereceğini" bildirmiştir. *Selçuklu* ordusundaki öteki emîr ve kumandanların kendisini kınamalarına rağmen Joscelin'in önerisini aşağı - yukarı kabul etmekten çekinmeyen Ahmedîl, ayrıca, orduda bulunan ve ağır hasta olan "Sökmen el-Kutbî'nin ölümü halinde, sultanın, onun yönetimindeki memleketleri kendisine ıkta edeceği" vaadi dolayısıyla kuvvetleriyle birlikte kuşatmayı terkedip *Meraga*'ya hareket etmiştir. Bunun üzerine *Selçuklu* ordusunun öteki kuvvetleri de düşmesi bir gün meselesi durumuna gelen *Tellü Bâşir* kuşatmasına devam etmemişlerdir (22 Ağustos 1111) [664]. Fakat esas itibariyle *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi *Haleb Selçuklu Melikliğinin Haçlı* istilâsı ve işgalleri nedeniyle durumu, birçok kez belirtildiği üzere, ciddî bir safhaya girmiş bulunuyordu. Melik Rıdvan, kendisinin çağrısı üzerine, *Suriye*'yi *Haçlı* baskısından kurtarmaya gelen *Selçuklu* ordusunun, özellikle son zamanlarda, bu ülkede durumunun en çok tehlike gösteren memleketin *Haleb* olması bakımından, bu bölgedeki *Haçlılara* karşı mücadele etmesi gerektiği için başkumandan Mevdud, Ahmedîl ve öteki kumandanlara hitaben birer mektupla başvurdu. Rıdvan bu mektubunda "Gerçekten ben mahvolmuş durumdayım, bu yüzden artık *Haleb*den ayrılmak istiyorum. Bu nedenle süratle buraya geliniz" diyordu [665]. Emîr Mevdud, Rıdvan'ın bu mektubu üzerine, *Selçuklu* ordusunu *Haleb* bölgesine yöneltti. Kalabalık ordu *Haleb* önlerine gelip konakladıktan sonra askerler, bölge halkına birtakım yağma vs. gibi kötü hareketlerde bulunmaya başladılar [666]. Kendilerini yoketmek isteyen *Haçlılara* karşı yardım çağrı-

[664] Bu tarihin münakaşası hakkında bk. *Urfalı Haçlı Konluğu*, s. 137-38.

[665] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 159.

[666] Hattâ *Zeylü Tarihi Dımaşk*'ta (S. 175), halka karşı girişilen bu kötü hareketlerin *Haçlıların* yaptıklarından daha elim olduğu belirtilir.

sında bulunduğu *Selçuklu* askerlerinin memleketi halkına giriştikleri bu kötü eylemler karşısında Rıdvan, bu çağrıdan dolayı âdeta pişman olmuş gibiydi. Bunun bir sonucu olarak o, daha önce söz vermiş olmasına rağmen kuvvetleriyle birlikte *Selçuklu* ordusuna katılmaktan gerçekten çekinmek zorunda kalmıştı ve ordudaki emîr ve kumandanlardan hiçbirisine güvenme cesaretini gösteremedi, hattâ bütün bunların doğal bir sonucu olarak Rıdvan, *Haleb*'i işgal kuşkusuna kapıldığı *Selçuklu* ordusuna karşı birtakım savunma önlemleri olmak gereğini duydu. Bu cümleden olarak bütün kent kapılarının kapatılması buyruğunu verdi; halkın, kenti onlara teslim etmeleri ihtimalini de düşünerek onlardan birtakım değerli rehineler aldı ve içkaleye çekildi; askerleri, *Haleb Bâtınî* gençlerini ve gönüllüleri, kent surlarının savunmasıyla görevlendirdi, halkın surlara çıkması kesinlikle yasak edildi. Bütün bu önlemlerden başka Rıdvan, birtakım hırsız ve soyguncu tâifesini, *Selçuklu* ordusunun konak yerlerine gönderip oralarda faaliyette bulunmalarını istedi, böylece *Haleb* içinde ve dışında her türlü savunma önlemleri almış oldu. Fakat öte yandan 17 gece kent kapılarının kapalı tutulması ve dolayısıyla dışarı ile bütün ilişkilerin kesilmesi, *Haleb*'de iktisadî düzenin bozulmasına neden olmuştu. Özellikle yiyecek sıkıntısının başgöstermesi sonucunda hırsızlık ve çapulculuk olayları görülmeye başladı. Bu olumsuz durum nedeniyle de melik Rıdvan'ın yönetim ve tutumu şiddetle eleştiriliyor ve özellikle halk tabakaları onu kınıyor ve aleyhine yer yer dedikodular yapmaktan geri durmuyorlardı [667]. Öte yandan *Haleb* önlerinde konaklayan *Selçuklu* ordusunda emîr Sökmen el-Kutbî ağır hasta olması nedeniyle kuvvetleriyle birlikte memleketine gitmek üzere, ordudan ayrılmak zorunda kaldı [668]. Bu sıralarda, saha önce sultan tarafından kendisine çağrı mektubu yazılan ve beraberinde, *Selçuklu* emîrlerine getirdiği değerli armağanlar olduğu halde, *Dımaşk* emîri Tuğtegin, askerleriyle gelip *Selçuklu* ordusuna katıldı. Müttefiklerin *Haleb* önlerinde boş yere beklemelerinin faydasızlığını gören Tuğtegin, ordunun *Haçlılarla* savaşmak üzere, bütün *Suriye*'ye yayılmasını önermesi üzerine [669], *Selçuklu* ordusu Safer 505 sonlarında (Eylül 1111 başları) *Haleb*'den ayrılarak daha güneydeki *Maarretünnûman*'a yöneldi. *Selçuklu* ordusunun *Haleb* önlerinden ayrılmasına rağmen kendi *Haleb* hâkimiyeti için tehlikenin henüz geçmediğini düşünmekten geri kalmayan melik Rıdvan, özellikle Tuğtegin'in orduya katılmasını hoş karşılamamış ve bu birleşmeyi bozmak amacıyla birtakım siyasal faaliyetlere girişmiştir. Bu cümleden olarak Rıdvan, *Selçuklu* ordusunda bulunan ve adları belirlenemeyen birkaç kumandana gizlice mektuplar göndererek "Tuğ-

[667] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 159-160; *Bugye*, s. 147.

[668] Emîr Sökmen, *Bâlis*'e gelince vefat etti. Askerleri onu bir tabuta koyup memleketine götürürlerken yolda *Mardin Artuklu* emîri İlgazi'nin saldırısına uğramışlardır (Tafsilât için bk. *Artukoğlu İlgazi*, s. 665, not 32).

[669] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 176.

tegin'i bertaraf ile başta *Dımaşk* olmak üzere, onun yönetiminde olan memleketleri işgal etmeleri" hususunda onları kışkırtmıştır. Fakat başkumandanlık mevkiinde bulunan emîr Mevdud'un, bu kışkırtma nedeniyle gerçekten durumu ciddileşen Tuğtegin [670] ile dostluk ve sıkı bir işbirliği kurması ve dolayısıyla onu himayesine alması, Rıdvan'ın planlarının gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Öte yandan *Maarretünnûman* yörelerinde konaklayan *Selçuklu* ordusunda tam bir çözülme başladığını görüyoruz : Esasen bir mahfede taşınacak kadar hasta olan emîr Porsuk, kuvvetleriyle ordudan ayrılmak zorunda kaldıktan başka, Sökmen el-Kutbî'nin hâkim olduğu memleketlerin yönetimini sultandan almak amacıyla, daha önceleri emîr Ahmedîl de ordudan ayrılmıştı. Bunun üzerine, Mevdud ve Tuğtegin dışındaki öteki emîrler de birer birer ayrılıp memleketlerine döndüler. Sonuç olarak ifade edilebilir ki, *Suriye*'de geniş istilâ ve işgallerde bulunan *Haçlılara* karşı hemen hiçbir başarılı harekâta girişmeden *Selçuklu* ordusu, dağılıp gitmiş ve bu arada Rıdvan'ın da ciddî bir sarsıntı geçiren *Haleb Selçuklu Melikliği* de böylece ve bütün problemleriyle hükümranlığında kalmış oldu [671].

7.
TUĞTEGİN İLE İTTİFAK

Yukarıdaki kısımlarda birçok kez görüldüğü üzere, gittikçe artan *Haçlı* istilâ ve baskısı yüzünden *Haleb*'de âdeta kuşatılmış bir durumda kalan Rıdvan, çeşitli yollarla gösterdiği faaliyet ve çabalarla *Haleb Selçuklu Melikliğini* ve dolayısıyla bölgeyi *Haçlılara* kaptırmamak azmini herne pahasına olursa olsun elinden bırakmıyordu. O, kuvvetlerinin azlığı nedeniyle artık güçlü bir duruma gelen *Haçlılarla* mücadele edemediği gibi, sürekli olarak *Haleb Melikliğine* ait kale ve toprakların elden çıkışına engel olamamış ve hattâ *Antakya Haçlı Prensliğine* zaman zaman para ödemek zorunda kalmıştı. Bu nedenlerle *Haleb*'de ve *Melikliğe* ait öteki il ve ilçelerde iktisadî düzen de bozulmuş, bu nedenle kendisine kuvvetli bir muhalefet de başlamıştı. Özellikle 1111 tarihinde *Horasan*'dan zengin bir kervan kafilesiyle *Haleb*'e gelen aşırı derecede bir *Batınî* düşmanı olan Ebû Harb İsa b. Zeyd el-Hucendînin mallarına elkoyma amacıyla, *Haleb Bâtınî* reisi Ebû Tahir ile işbirliği yaparak onu öldürtme girişiminde bulunması, kendisinin *Haleb*'deki hükümranlığını büsbütün ve ciddî olarak sarsmış idi [672]. Bu sıralarda *Antakya*

[670] Durumun bu ciddiyeti karşısında Tuğtegin, *Haçlılarla* gizlice ilişkiler kurarak onlarla gerçekleşemeyen bir ittifak girişiminde dahi bulunmuştur (*el-Kâmil*, X, 487; Abu'l-Faraç, s. 351).

[671] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 174-77; *el-Kâmil*, X, 485-487; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 160-61; *Bugye*, s. 146-48; Abu'l-Faraç, s. 350-51; Azimî, 195a (Çok kısa bilgi); Albertus, II, 238-47; *el-Hurûbü's-salibiyye*, s. 53-54; Urfalı Mateos, s. 242-43; Fucherius, s. 201-203; *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 131-38; Runciman, II, 121-23; İA. "*Tuğtegin*" mad.

[672] Bu konuda ayrıntı için bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 161 vd.; *Bugye*, s. 142-44.

prensi Tancréd de *Azaz* kalesine saldırı hazırlıklarını tamamlamış bulunuyordu. Rıdvan, onun bu harekâtını durdurmak amacıyla 20 bin altın ile at ve birtakım armağanlar vermeyi önermiş ise de Tancréd bunu kabule yanaşmamıştır [673]. Kendisini ciddî bir biçimde tehdit eden bu iç ve dış olaylar karşısında tek başına kalmış bulunan Rıdvan, aralarının pek iyi olmamasına rağmen *Dımaşk* emîri *Selçuklu* vasalı Tuğtegin'e özel ulaklar göndererek onu *Haleb*'e davet etmiştir. Bu çağrıyı kabul ile *Haleb*'e gelen Tuğtegin ile Rıdvan arasında yapılan bir antlaşmaya göre, her iki hükümdar, gerektiğinde birbirlerine para ve askerî yardımlarda bulunacak, Tuğtegin Rıdvan'ı metbû tanıyarak adına *Dımaşk*'ta para bastırıp hutbe okutacaktır (506 = 1112 başları). Daha sonra *Dımaşk*'a dönen Tuğtegin, gerçekten antlaşma gereğince *Dımaşk*'ta Rıdvan adına para bastırdığı gibi hutbe de okutmuştur [674]. Fakat bu antlaşma çok uzun sürmedi. *Kudüs* kralı I. Baudouin'in *Dımaşk* bölgesinde özellikle *Beseniyye*'de giriştiği istilâ hareketleri üzerine Tuğtegin, dostu ve müttefiki *Musul* emîri Mevdud'a başvurarak ondan yardım isteğinde bulundu. Derhal harekete geçen Mevdud, beraberinde *Sincar* emîri Temîrek ve İlgazioğlu Ayaz olduğu halde, *Fırat*'ı geçip *Suriye*'ye yöneldi (Zülkade 506 sonları = Mayıs 1113 sonları). Öte yandan *Dımaşk*'tan ayrılan Tuğtegin *Selemiyye* çayırında Mevdud'un kuvvetleriyle birleşti. Burada Tuğtegin biraz önce, ittifak yaptıklarını gördüğümüz melik Rıdvan'a haber göndererek *Haçlılara* karşı girişecekleri savaş için kuvvetleriyle birlikte kendilerine katılmasını bildirdi. Bu yardım çağrısını rağmen Rıdvan, ölen Tancréd'in yerine *Antakya* prensi olan komşusu Roger'den çekinmesi nedeniyle olsa gerek, bu çağrıyı hemen yerine getirmedi. Ancak o, Mevdud ve Tuğtegin'in *Kudüs* kralı Baudouin ve Joscelin'e karşı kazandıkları *Taberiyye* savaşından (28 Haziran 1113) [675] hemen sonra 100 atlıdan oluşan bir kuvveti müttefiklere göndermişti. Müttefiki durumunda olan Rıdvan'ın bu garip tutumuna sonderecede kızan Tuğtegin, onun adının *Dımaşk*'taki hutbe ve paralardan derhal çıkartılması buyruğunu verdi (1 Rebiülevvel 507 = 16 Ağustos 1113). Böylece bu ittifak da hiçbir faydalı sonuç getirmeden bozulmuş oldu [676].

[673] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 163.

[674] *Zübdetü'l-Haleb*, göst., yer; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 182.

[675] Bu savaş hakkında bk. Runciman, II, 126-27; İA. "*Tuğtegin*" mad.; ayrıca bk. *Urfa Haçlı Konsluğu*, s. 145-46; C. Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Böriler)*, basılmamış doçentlik tezi, s. 56-58 ve bu eserlerdeki bibliyografya.

[676] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 163-64; *Bugye*, s. 148-49; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 183-84; Crawford, adıgeç. Makl., s. 144; İA. "*Tuğtegin*" mad.

8.
MELİK RIDVAN'IN ÖLÜMÜ VE TARİHÎ KİŞİLİĞİ

Tâcüddevle Tutuş'un ölümünden sonra iki kola ayrılan *Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti*nin *Haleb* kolunun ilk hükümdarı olan Fahrü'l-mülûk Rıdvan, kendisini oldukça yıpratan ve takattan düşüren şiddetli bir hastalık nedeniyle 28 Cumadelâhır 507 (10 Aralık 1113)'de *Haleb*'de hayata gözlerini yummuş ve *Meşhedü'l-Melik*'e gömülmüştür [670a]. Onun ölümünden sonra *Meliklik* yönetimi büsbütün bozulmuş ve dolayısıyla *Melikliğin* ileri gelen yöneticileri onun kaybı nedeniyle büyük bir üzüntü ve ümitsizliğe kapılmışlardır. Eseri, bize kadar erişemeyen ünlü tarihçi *Hemedanlı* Muhammed b. Abdülmelik'e göre [677], melik Rıdvan, içinde çeşitli değerli eşyanın bulunduğu bir milyon [678] altın değerinde bir hazine bırakmıştır.

Rıdvan *Haleb*'de hükümdarlık tahtına oturduğu zaman *Suriye* ve *Filistin Selçuklu Devletinin* biricik hâkimi bulunuyordu. Fakat çok geçmeden kardeşi Dukak'ın, babası Tutuş zamanında, devletin başkenti olan *Dımaşk*'ta ayrı bir *Meliklik* kurmayı başarmasından sonradır ki, *Suriye* ve *Filistin Selçuklu Devleti*, *Haleb* ve *Dımaşk* olmak üzere iki ayrı kola ayrılmış oldu. Bununla birlikte melik Rıdvan, kardeşinin *Dımaşk*'taki melikliğini tanımayarak *Suriye* ve *Filistin* ile birlikte babasının hâkim olduğu bütün memleketleri yalnız kendi hükümdarlığı altında görmek ve birleştirmek siyasetini amaç edinmiştir. O, bu amacını gerçekleştirmek için birçok kez girişimlerde bulunmuş ise de hemen hemen hiçbir başarı kazanamamıştır. Bunun en önemli nedeni, kendisinin pek kudretli bir kişiliğe sahip olmaması yanında, vaktiyle babasına hizmet etmiş olmaları dolayısıyla maiyyetinde toplanan, başta atabeği Cenahüddevle Hüseyin olmak üzere, Yağısıyan, Artukoğlu Sökmen ve İlgazi, Adbüddevle Abak, Abakoğlu Yusuf vs. gibi birçok değerli ve işbilir emîr ve kumandanları kendi hizmetinde tutmayı başaramamasında aramak yerinde olacaktır. Adları geçen emîrlerin maddî ve manevî destek ve yardımlarından yoksun bir duruma gelen Rıdvan, babasının hâkim olduğu memleketleri elinde tutamadığı gibi, vaktiyle devletin üzerinde kurulduğu anavatan durumunda bulunan *Filistin*'in bile *Mısır Fatımîlerinin* eline geçmesini önleyememiş ve sonunda hükümranlık alanı, ancak *Haleb* bölgesini kapsayan bir *Melikliğin* hâkimi durumuna düşmüştür. Onun, *Dımaşk*'ı, kardeşinden alıp bütün *Suriye* hâkimiyetini yalnız kendi üzerinde toplama amacını gerçekleştirebilme arzusu uğruna şiî *Fatımî* devletiyle bir ittifak yapması ve daha da ileri giderek *Haleb* ve yöreleri camilerinde sünnî hutbeyi kaldırıp

[670a] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 164; *Bugye*, s. 150; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 189; *el-Kâmil*, X, 499; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 167b; *Ikd*, III, 240b; İA. "*Rıdvan*" mad.

[677] *Unvanü's-siyer*'den naklen *Bugye*, s. 151.

[678] *Zübdetü'l-Haleb*, *Bugye*, *Zeylü Tarihi Dımaşk*'da (Göst., yerler), sözkonusu hasinenin 600 bin altın değerinde olduğu belirtilmiştir.

– kısa bir süre de olsa – şiî hutbesi okutması, o devir sünnî *İslâm* âlemi için hoş görülecek olumlu bir davranış olarak kabul edilmemiş, başta *Bağdad* halifesi ve *Selçuklu* sultanı olmak üzere, bütün sünnî siyasal kuruluşlar tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Görüldüğü üzere, sünnî İslâm dünyasının büyük baskısı karşısında melik Rıdvan, uygulama alanına koyduğu bu kararını değiştirmek zorunda kalmıştır. *Selçuklular* tarihinde, imparatorluğun yöneticilerine karşı muhalif duruma düşen, gerek hanedan mensupları, gerekse emîrler, zaman zaman *Fatımîlerle* birçok kez ittifak girişimlerinde bulunmuşlarsa da hiçbir zaman Rıdvan'ın yaptığı gibi, hükümranlıkları altında tuttukları memleketlerde *sünnî* hutbeyi kaldırıp *şiî* hutbesini okutmamışlardır.

Haçlıların Orta - doğu'ya girişleri ve sonunda *Urfa*, *Antakya*, *Kudüs* ve *Trablus*'ta birer devlet kurmalarından sonra *Haleb Selçuklu Melikliği* öteki bölgesel *Müslüman* emîrlik ve devletleri gibi, ciddî ve tehlikeli bir duruma düşmekten kurtulamadı. Bu devre içinde Rıdvan, hâkimiyet alanlarını genişletme yerine, *Melikliğine* ait şehir ve kalelerin savunması ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu uğurda *Haçlılara* karşı mücadele için *birleşik bir İslâm cephesi* oluşturmak için, birçok kez girişimlerde bulunmuş ise de, bazan müttefiklerinin özel çıkarları ve entrikaları, bazan da kendisinin olumsuz, çekingen ve kuşkulu davranışları sonucunda başarılı olamamıştır.

Gittikçe artan *Haçlı* baskısı nedeniyle *Haleb* bölgesinden yapılmakta olan insan göçünü durdurmak ve böylece bölgeyi *Haçlılara* karşı kendi *Melikliği* imkânlarıyla savunma amacıyla, *Beytü'l-mal*'e ait birçok araziyi halka ucuz fiyatlarla sattırıp onları toprağa bağlamayı başarması, meliki bulunduğu *Haleb Selçuklu* devletini çöküşten kurtarma yolunda, bir hükümdarın nasıl sürekli çabalar içinde olduğunu göstermeye yeter kanısındayız.

Haçlı istilâsı nedeniyle *Orta - doğu*'nun özellikle *Suriye* ve *Filistin*'in çeşitli ve sürekli buhranları içinde kıvrandığı bir devirde, hiçbir yerden yardım ve destek görmeyen melik Rıdvan, *İran*'dan gelerek *Haleb*'de yerleşen ve yoğun eylemlere girişen *Bâtınîlerle* işbirliği yapmak ve böylece *Haçlı* baskısına karşı biraz daha güçlü bir durumda bulunmak zorunluluğunu duymuştur. Kanımıza göre, o, hiçbir zaman samimi olarak ne bir şiî, ne de bir *Bâtınî* yanlısı olmuştur. Fakat *Melikliğin* içinde bulunduğu güç ve ciddî şartlar, kendisini *Bâtınîlerin* yardımına muhtaç bir hale getirmiştir. *Suriye Bâtınî* teşkilâtının merkezinin *Haleb*'de kuruluşu, bu teşkilâtın başkan ve yöneticilerinin doğal olarak *Haleb*'de bulunuşu, *Haçlılara* karşı askerî yönden çok zayıf bir durumda olan Rıdvan üzerinde, oldukça kuvvetli bir etki yapmış olduğu bir gerçektir. Bunun sonucu olarak o, *Bâtınîlerin Haleb*'de propaganda merkezi *(Dâru'd-da've)* kurmalarına izin verme durumunda kalmıştır. Böylece dost bir halde yaşamak zorunluğunu duyduğu *Haleb Bâtınîlerinin* baş düşmanı olup *Haleb*'e gelen *Horasanlı* tacir Ebû Harb

İsa'ya başarısız sûikast girişimleri ile Cenahüddevle ve Halef b. Mülâib'in öldürülme olaylarında, ister istemez Rıdvan'ın onayının bulunması, bütün sünnî *İslâm* âleminin üzerinde ısrarla durduğu bir sorun olmaktan uzak kalamamıştır. Özellikle metbûu bulunduğu *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* sultanı Muhammed Tapar, kendisini, bu davranış ve tutumundan dolayı şiddetle kınamış, ayrıca "*Bâtınî* reisi Ebu'l-feth ile kardeşi Ebu'l-ganâim'i *Haleb*'den uzaklaştırması" hususunda ona özel bir buyruk göndermiştir. Elimizde bulunan kaynaklar, *Bâtınîlerle* işbirliği yaptığı gerekçesiyle kendisini suçlayan ifadeler kullanmışlardır. Bütün bunlarla birlikte melik Rıdvan'ın, özellikle *Haçlıların Suriye* ve *Filistin*'e yerleşmelerinden sonra karşılaştığı büyük ve ciddî tehlikelere rağmen 18 yıl gibi pek kısa sayılmayan bir hükümdarlık devresinde, hâkim olduğu memleketlerin güven, sükûn ve mutluluk içinde yaşayabilmeleri için, içtenlikle büyük çabalar gösterdiği kanısındayız. Ünlü *Haleb* tarihçisi İbnü'l-Adîm'in, "Ölümünden sonra *Haleb* yönetiminin sonderecede elim bir duruma geldiğini ve bu nedenle kendisinin *Meliklik* erkânının onun yokluğunu şiddetle duymuş olmalarını" özellikle belirtmesi, bu hususta kanımızı destekler nitelikte bulmaktayız.

BÖLÜM
X.
ALPARSLAN DEVRİ
HALEB MELİKİ OLUŞU VE İLK İCRAATI

Fahrü'l-mülûk melik Rıdvan'ın ölümü üzerine, yerine 16 yaşındaki [679] Tâcüddevle Ebû Şucâ Alparslan Muhammed el-Ahras [680] hiç bir muhalefetle karşılaşmaksızın *Haleb Selçuklu Meliki* olmuştur. Bu sıralarda *Haleb Melikliği* çok ciddî ve hayatî önem taşıyan iç ve dış sorunlarla karşı karşıya bulunuyordu. Rıdvan'ın, çeşitli nedenlerin etkisi altında *Haleb*'de *Suriye Bâtınîleri* için bir propaganda merkezi kurulmasına izin vermesi sonucunda, başta reisleri Ebû Tâhir es-Sâig ve el-Hakîm el-Müneccim olmak üzere, *Bâtınî* dâileri, *Suriye*'de ve özellikle *Haleb*'de büyük faaliyetler göstermekte idiler ve *Melikliğin* yönetimine karışmaya, özellikle ordu saflarına girmeye başlamış bulunuyorlardı. Gerek propagandalarının etkisiyle, gerekse mal ve can güvenliklerini sağlamak bakımından, birçok kimseler, *Bâtınî* yanlısı olmak durumunda kalmıştır. Melik Rıdvan'ın ölümü sırasında *Haleb*'de bulunan Demleçoğlu Hüsamüddin de onların etkisi altında kalmış, hattâ yönetimi altında bulunduğu anlaşılan *Bâlis* dışındaki küçük bir kaleye nâib olarak İbrahim el-Acemî adlı bir *Bâtınî* dâisini atamıştır [681]. *Bâtınîler*, özellikle Rıdvan'ın ölümünden sonra âdeta *Haleb Melikliğinin* yönetimini ellerine almış bir duruma gelmişlerdi. Böylece içte, etkili bir *Bâtınî* baskısı altında bulunan *Selçuklu Melikliğinin*, dışta, *Haçlılarla* olan ilişkileri son zamanlarda oldukça kritik bir safhaya girmişti. Özellikle *Antakya Haçlı* prensleri olan Bohémond ve Tancréd'in askerî faaliyetleri sonucunda *Haleb*'in kuzey, güney ve batısındaki *Melikliğe* bağlı önemli kaleler, birer birer elden çıkmış ve hattâ onlara her yıl 20 bin altın vergi ödemek zorunda bırakılmıştır. İşte Tâcüddevle Alparslan, *Haleb Selçuklu Melikliğinin* yönetimini içte ve dışta döyle ciddî tehlikelerle başbaşa bulunduğu

[679] Hemedanlı Muhammed b. Abdülmelik, 19 yaşında olduğunu belirtir (*Buye*, s. 154). Melik Rıdvan, Alparslan, Sultanşah, Melikşah, Mubarekşah ve İbrahim adlı beş erkek çocuk ile yalnız birisinin adı Âmine olan birkaç kız çocuk bırakmıştır.

[680] *Antakya* valisi Yağısıyan'ın kızı Çiçek Hatun'dan olan melik Alparslan, dilsiz olmamasına rağmen dilindeki biraz pelteklik dolayısıyla kaynaklarda *ahras* (dilsiz) lâkabıyla kaydedilmiştir (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 167; *Bugye*, s. 156-57; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 189; *el-Kâmil*, X, 499).

[681] *Zübdetü'l-Haleb*, II. 168.

bir zamanda eline almıştır. Bu sırada *Meliklik* işlerini, atabeği olması dolayısıyla Baba [682] adiyle anılan ve babası Rıdvan'ın hâdimlerinden Lülü adlı bir emîr yönetiyordu [683]. Vezirlik makamında, Rıdvan'ın değerli devlet adamlarından Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl, ordu kumandanlığında Gümüştegin el-Baalbekî ve *Haleb* yerli muhafız kuvvetleri kumandanlık görevinde ise *Haleb Reisi* Sâid b. Bedî bulunuyorlardı. Ebû Tâhir es-Sâig de Rıdvan zamanından beri *Suriye* Bâtınîleri reisi olarak *Haleb*'de oturmakta idi. Böylece *Haleb Melikliğinin* yönetici kadrosu Rıdvan devrindeki kadrosunu korumuş oluyordu.

Alparslan, *Haleb Selçuklu Melikliği* tahtını geçer geçmez ilk icraat olarak, vaktiyle babasının koydurduğu birtakım vergileri kaldırmış, daha sonra da bir câriyeden olan kardeşi Mubarekşah ile öz kardeşi Melikşah'ı öldürtmüştür [684]. Mevcut kaynaklarda onun, iki kardeşini öldürme nedenleri belirtilmemiştir. Ancak Alparslan'ın, biraz tecrübesiz bir genç olması dolayısıyla, bütün devlet işlerini, bizzat kendi elinde tutabilmek amaciyla, atabeği Lülü'nün kışkırtmasıyla öldürtmüş olması kuvvetle muhtemeldir. İlgili kaynaklar, vaktiyle babası Rıdvan'ın, *Haleb* meliki olur olmaz, Ebû Talib ve Behramşah adlı iki kardeşini öldürdüğünü ifade ile, her iki olayda, ilginç bir benzerliğin bulunduğuna dikkati çekmişlerdir [685].

a) Bâtınîleri tenkîli

Babası melik Rıdvan'ın kendilerine karşı gösterdiği hoşgörü ve ılımlı davranış sonucunda *Haleb Melikliğ*inin yönetimine sızmayı başaran ve dolayısıyla etkili bir duruma gelmiş olan *Bâtınîler*, genç ve tecrübesiz Alparslan zamanında, yönetimde etkinliklerini daha da artırmışlar ve kalabalık halk kitlelerini çeşitli yöntemlerle yandaşları durumuna sokmuşlardır. Meliklik yöneticileri ve *Haleb* ilerigelenleri *(Âyân)* aşırı bir hale gelen bu *Bâtınî* baskısından ciddî olarak endişe duymakta idiler. Öte yandan Rıdvan devrinden beri *Haleb*'deki *Bâtınî* faaliyetlerini yakından izlemekte olan ve zaman zaman duruma uyarı niteliğinde müdahalelerde bulunan *Büyük Selçuklu İmparatoru* sultan Muhammed Tapar, bu kez, genç melik Alparslan'a bir mektup göndererek "Baban, *Bâtınîler* konusunda bana muhalefette bulunuyordu; halbuki şimdi senden, benim evlâdım olarak, onları yok etmeni istiyorum" demek suretiyle *Bâtınîlerle* mücadele edip onları tamamiyle bertaraf etmesini bildiriyordu [686]. Bu sırada, başta *Haleb Reisi* ve *Ahdâs* kumandanı Sâid b.

[682] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 191; *Zübdetü'l-Haleb*, II. 167; *Bugye*, s. 152 (Son iki kaynakta Baba'nın bozuk bir imlâsı olan *Yâyâ* olarak kaydedilmiştir).

[683] *Haleb*'deki *Balat Hânkâhı*'nda yetişen Lülü, Rıdvan'ın hizmetine girmeden önce *Haleb* valisi Kasîmüddevle Aksungur'un malî işlerini yürüten Tâcü'r-rüesâ Ebû Mansur İbnü'l-Hallâl'ın hâdimi bulunuyordu (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 168).

[684] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 167; 156; *el-Kâmil* X, 499.

[685] Göst. Yerler.

[686] *Zübdetü'l-Haleb*, II. 169.

Bedî olmak üzere, kent ilerigclenleri de melik Alparslan'a *Bâtınîleri* bertaraf etmesi konusunda sürekli telkin ve tavsiyelerde bulunmakta idiler ve bu hususta kendisine yardımda bulunacaklarını bildirdiler. Bu uyarı ve tavsiyeler üzerine genç melik, derhal harekete geçmiş, başta *Bâtınî* reisi Ebû Tahir olmak üzere, İsmail ed-Dâî, kardeşi el-Hakîm el-Müneccim ve *Haleb*'de bulunan öteki *Bâtınî* ilerigelenlerini birer birer yakalatıp derhal boyunlarını vurdurmuştur. Ayrıca Alparslan, 200 kadar *Bâtınî'yi* yakalatıp mal ve paralarına el koyduktan sonra bir kısmını hapse atmış, bir kısmını şefaatle salıvermiş ve bir kısmını da öldürtmüştür. Melikin cesaretle giriştiği bu tenkil hareketinden kurtulabilenler *Haleb*'den kaçarak *Suriye*'nin çeşitli kentlerine yerleşmişler, hattâ bazıları da *Haçlılara* sığınmışlardır. Bu arada *Bâtınî* yanlısı olan Demleçoğlu Hüsamüddin *Haleb*'den bir fırsatını bulup kaçarak *Rakka*'ya gitmiş ve orada vefat etmiştir. Onun *Bâlis* dışındaki küçük bir kalenin muhafızlığını yapmakta olan İbrahim ed-Dûî de *Şeyzer*'e kaçmak suretiyle bu tenkil hareketinden kendini kurtamıştır [687]. Böylece melik Alparslan, babası Rıdvan'ın yapmaya cesaret edemediği *Haleb* yönetimine tam anlamiyle hâkim olmuş bulunan *Bâtınîleri* bertaraf etme hareketini büyük bir başarı ile sona erdirmiştir. Gerçekten, *Suriye*, özellikle *Haleb*'de yerleşerek çeşitli yöntemlerle yandaş sağlamayı büyük bir başarı ile yürüten ve bu nedenle gittikçe çoğalan *Bâtınîleri* bertaraf etme girişimi genç melik için övülmeye değer bir hareket olarak tarihe geçmiştir [688].

b) Tuğtegin ile işbirliği

Melik Alparslan, devlet ricali ve *Haleb* ilerigelenlerinin destek ve yardımlarıyla *Bâtınîlere* kesin bir darbe vurarak onları bertaraf etmek suretiyle *Melikliğin* çok hayatî önemi haiz bu iç sorununu cesaretle çözümlemeyi başarmıştı. Bununla birlikte *Haçlılarla* etkin bir mücadelede bulunabilmek için, *Melikliğin* içişlerinde daha sağlam bir yönetim düzenine ihtiyaç duyulmakta idi. Mevcut yönetici kadrosu ise bu düzenlemeyi ne yazıkki yapabilecek bir durumda görünmüyordu ve ayrıca, yöneticiler arasında da bir çekişme ve mücadelenin varlığı görülmekte idi. Bunun bir sonucu olarak Alparslan'ın bazı yakın devlet erkânı, *Dımaşk* emîri atabek Tuğtegin'e başvurarak onun yardımını sağlamasını kendisine tavsiye ettiler. Bunun üzerine genç melik, Tuğtegin'e bir mektup göndererek "*Haleb*'e gelip devlet işlerini ve

[687] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 168, 69; *Bugye*, s. 154-55 (kısa bilgi); *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 189-90; *el-Kâmil*, X, 499; krş. Runciman, II, 127.

[688] Kaynaklarda *Kalilü'l-akl* (kıt akıllı, geri zekalı) olarak vasıflanan Alparslan'ın tecrübe isteyen bu tenkil hareketini gerçekleştirmesine bakılırsa onun hiç te öyle geri zekâlı olabileceğine pek ihtimal veremiyoruz. Herhalde kaynaklar sözkonusu ifadeyi, onun delikanlılığının verdiği büyük bir heyecana sahip olması dolayısıyla kullanmış olmalıdırlar.

orduyu iyi bir düzene sokmasını" bildirdi [689]. Onun bu çağrısını olumlu bulan Tuğtegin, Alparslan'ın çocuk yaşta, tecrübesiz ve bu nedenle küffârın ondan çekinmemesi ve dolayısıyla *Haleb*'in herhangibir tehlikeye maruz kalmaması nedenleriyle, melikin davetini kabulde hiçbir sakınca görmedi. Bununla birlikte o, vaktiyle babası Rıdvan'ın çağrısına uyarak *Haleb*'e gidip onunla anlaşmazlığa düştüğünü gözönüne almış olması dolayısıyla, bu kez, derhal *Haleb*'e gitmemiş, aksine durumu görüşmek üzere, Alparslan'ı *Dımaşk*'a davet etmiş, ayrıca bir melik olarak ona tâbilik ve bağlılığını göstermek amacıyla olsa gerek, *Dımaşk*'ta *Selçuklu* devleti sultanı Muhammed Tapar'ın adından sonra, onun adını hutbelerde okutup, aynı şekilde, adına para bastırmıştır (Şubat 1114). Tuğtegin'in çağrısı ve kendisine tâbiiyetini bildiren davranışlarda bulunması üzerine melik Alparslan, kendisine yakın devlet adamlarıyla birlikte görüşmelerde bulunup kararlar almak için *Dımaşk*'a hareket etti. Alparslan ve maiyyeti erkânını *Dımaşk*'ın iki konak önünde karşılayan Tuğtegin, onu *Dımaşk* kalesine çıkartarak vaktiyle amcası melik Dukak'ın oturduğu meliklik tahtına oturttu; bizzat kendi ve emîrlik erkânı huzurunda ayakta ona tazimde bulundular. Melike altın bir kap, değerli taşlarla işlenmiş bir kuş, bazı değerli eşya ve birkaç at armağan olarak takdim edilmiş, ayrıca maiyyeti erkânına da değerli armağanlar verilmiş, sonderecede izzet ve ikramda bulunulmuş ve en iyi bir şekilde ağırlanmıştır (Şubat 1114). Melik Alparslan ve beraberindekiler, *Dımaşk*'ta müzakerelerde bulunup bir süre kaldıktan sonra *Haleb*'e hareket etmişlerdir. Anlaşma uyarınca, *Meliklik* işlerini düzenleyip yoluna koymak üzere, atabek Tuğtegin de, beraberinde kalabalık bir askerî birlik olduğu halde, Alparslan ile birlikte Mart 1114 tarihinde *Haleb*'e geldi. Fakat çok geçmeden Tuğtegin'in önderliğinde *Haleb* yönetiminde tasarlanan ıslâhat hareketleri henüz başlamadan, melik Alparslan'ın yüksek düzeydeki *Meliklik* yöneticilerini tutuklama, ya da öldürtmeye başlaması, anlaşılması güç bir durum yaratmıştır. Kaynaklarda belirtilmemekle birlikte kanımızca onun atabeği durumunda bulunan ve devlet yönetimini tamamen kendi tekelinde tutmaya çalışan Lülü'nün, Tuğtegin'in yapacağı ıslâhat sonucunda, bertaraf edilme endişesiyle, genç ve tercübesiz melik üzerinde, kuvvetle etkili olarak onu mevcut yöneticilere karşı harekete geçirmiştir. Bunun sonucu olarak Alparslan, Lülü ve yakınlarının geniş çapta yardım ve destekleriyle konuğu Tuğtegin'e haber vermeden, önce *Haleb* ordu kumandanı Gümüştegin el-Baalbekî ve öteki ordu ilcrigelenlerini tutuklattı, daha sonra da yetenekli ve işbilir veziri Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl ile babası Rıdvan'ın gözde emîrlerinden *Haleb Reisi Ahdâs* kumandanı Sâid b. Bedî'i yakalatıp hapse attırdı. Daha sonra *Haleb*'den uzaklaştırılan İbn

[689] *Zübdetü'l-Haleb* (II, 169), *Zeylü Tarihi Dımaşk*'da (S. 190), Alparslan'ın bizzat kendi insiyatifiyle Tuğtegin'e çağrıda bulunduğu yazılmıştır.

Bedî'in [690] yerine *Haleb Reisliğine* İbrahim el-Furatî atanmıştır. Bu tenkil hareketleri sırasında Alparslan, babasının hâdimi Altuntaş, hâciplerden Alptegin ve daha adları belirtilmeyen birçok hâdim ve hâsları öldürmekten çekinmemiştir [691]. Melik Alparslan'ın kendisinden habersiz olarak giriştiği bu kanlı hareketleri doğru bulmayan ve bu nedenle sonderecede canı sıkılan Tuğtegin, melik katındaki girişim ve ricaları sonucunda, tutuklanan ordu kumandanı Gümüştegin'in salıverilmesini sağlamış ise de Lülü ve yakınlarının tam anlamiyle hâkim olduğu *Haleb* yönetiminde tasarlanan ıslâhat hareketine girişme olanağı bulamamıştır. Kendisini, *Dımaşk*'a kadar giderek *Haleb Melikliği* yönetimini düzenlemesi için davet eden ve fakat *Haleb*'de tam uygulama safhasına gelindiği sırada, atabeği Lülü'nün etkisiyle bundan vazgeçen Alparslan'ın ilgisiz tutumu ve hattâ kendisiyle görüşmekten bile kaçınması sonucunda Tuğtegin, *Haleb*'e geliş nedeni tamamen ortadan kalktığından, beraberindeki askerî birlikle derhal kentten ayrılarak *Dımaşk*'a dönmüştür. Torununun kendisine karşı girişebileceği herhangibir kötü hareketten korkup çekinmesi dolayısiyle Rıdvan'ın annesi de Tuğtegin ile birlikte *Haleb*'den ayrılıp *Dımaşk*'a gitmiştir [692].

c) Öldürülmesi

Atabek Tuğtegin'in *Haleb*'den ayrılmasından sonra emîr Lülü, onun, elinde tutmakta olduğu *Meliklik* yönetimine müdahalesini böylece önlemeyi başarmış ve artık *Haleb* yönetiminin biricik ve rakipsiz hâkimi olmuştu. Bunun bir sonucu olarak Lülü, melik Alparslan'a hiç danışmaksızın yönetimde tahakküme başlamış, birçok kimselerin mal ve paralarına elkoyduktan başka, biraz önce görevden alınmasına önayak olduğu vezir Ebu'l-Fazl b. el-Mevsûl'ü, bu kez yeniden görevine iade etmiştir. Artık *Meliklik* yönetimiyle hiç ilgilenmeyen Alparslan, eğlence, zevk ve sefa ile günlerini geçirmekte, birtakım taşkınlıklar yapmakta idi. Hattâ bir kere o, birçok emîr ve ordu komutanlarını *Haleb* kalesindeki bir yeraltı odasında toplamış ve onlara "Burada, hepinizin boynunu birisi vuracak olursa buna ne dersiniz?" diye hitap etmesi üzerine, korku ve heyecana kapılan emîr ve kumandanlar "Ey Efendimiz, biz senin köleleriniz ve senin buyruğunun altındayız" demişler, sonunda işi biraz şakaya dönüştürerek yeraltı odasından çıkmayı başarmışlardır. Fakat bununla birlikte *Melikliğin* ilerigelen bu mülkî ve askerî yöneticileri, Alparslan'ın bu garip davranışından ciddî şekilde endişeye kapıl-

[690] Bütün mal ve paralarına elkonulan İbn Bedî, hapse atılmayı gururuna yedirememeyerek yanında taşıdığı bir bıçakla intihar etmişse de ölmemiştir. Çok geçmeden bir miktar para karşılığında hapisten salıverilmiş ve bütün ailesiyle birlikte *Haleb*'den uzaklaştırılmıştır (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 170).

[691] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 170-171; Azimî'den naklen *Bugye*, s. 156; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 190.

[692] Yukarda göst. Yerler.

mışlardır. Öte yandan, *Melikliğin* tek hâkimi durumunda bulunan ve melikin, kendisine karşı da herhangibir olumsuz hareketinden endişelenen atabek Lülü, bunu fırsat bilerek Alparslan'ı ortadan kaldırmayı plânladı. Başta emîr Karaca et-Türkî olmak üzere, *Melikliğin* birçok ilerigelen emîr ve kumandanının destek ve yardımını sağladıktan sonra Eylül 1114 tarihinde, kaledeki odasında bulunduğu bir sırada melik Alparslan'ı öldürtmeyi başardı [693].

Bir yıla yakın bir süre *Haleb Selçuklu Melikliği* tahtında kalan Muhammed Alparslan, çok genç, tecrübesiz ve heyecanlı bir mizaca sahip olması dolayısıyla, yönetimde hiçbir varlık gösterememiş, ancak, başta atabek Lülü olmak üzere, öteki bazı *Meliklik* ilerigelenlerinin etki, telkin, destek ve yardımlarıyla *Bâtınîlerin Haleb*'deki faaliyetlerine son vermiş, fakat *Haçlı* tehlikesine karşı önlem alma hususunda başarılı bir girişimde bulunamamıştır. Ancak yönetimde âdeta diktatörlüğünü ilân eden atabek Lülü'nün yetki çıkarı uğruna giriştiği kışkırtmalarla *Melikliğin* birçok değerli mülkî ve askerî erkânını, ya işten el çektirmiş, ya da öldürtmekten çekinmemiştir. Böylece Alparslan'ın bir yıllık melikliği, tamamen Lülünün kanlı tahakkümü altında geçmiştir.

[693] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 172; *Bugye*, s. 153-156 (Çeşitli kaynaklardan rivayetler nakledilmiştir); *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 191; *el-Kâmil*, X, 508; *Mir'âtü's-zeman*, XIII, 170 b; *Ikd*, 243 a.; Azimî, 196a.

BÖLÜM
XI.
SULTANŞAH DEVRİ
1.
LÜLÜ'NÜN DİKTA YÖNETİMİ

Çocuk yaşta ve tecrübeden yoksun olması dolayısıyla *Haleb* yönetimini kendi tekelinde toplayan atabek Lülü, melik Alparslan'ı öldürtmek suretiyle ortadan kaldırttıktan sonra, daha henüz altı yaşında bir çocuk olan kardeşi Sultanşah'ı *Haleb Selçuklu Melikliği* tahtına geçirdi. Sultanşah'ın bir tür nâibi sıfatıyla kent kalesine de yerleşen Lülü, yakın arkadaşı Şemsü'l-havâs Yaruktaş'ı ordu kumandanlığına getirmiş, böylece *Melikliğin* tek hâkimi durumuna gelmişti ve zâlim bir dikta yönetimi ile devleti yönetiyordu. Lülü, ilk icraat olarak Ebu'l-Fazl b. Mevsûl'ü mal ve paralarına elkoyduktan sonra görevinden almış, yerine Ebu'r-Reca b. Sertân'ı atamış ise de kısa bir süre sonra bütün mal varlığına elkoyarak onu da azletmiş ve *Câber* kalesine Mâlik b. Salim'in yanına gidip sığınan eski vezir Ebu'l-Fazl'ı davetle yeniden vezaret makamına getirmiştir. Daha sonra Lülü ve ordu kumandanları, hâlâ *Haleb* için ciddiyetini korumakta olan *Haçlı* tehlikesine karşı, atabek Tuğtegin ve öteki bölgesel *Müslüman* emîrlere mektuplar göndererek onları yardıma çağırmışlardır. Fakat daha önce, melik Alparslan devrinde, *Melikliğin* iç ve dış işlerini düzenleyip önlemler alması için kendisine başvurulup *Haleb*'e davet edilen, fakat tavsiye ve görüşleri alınmayan Tuğtegin, güvenememesi dolayısıyle, *Haleb*'in bu çağrısına hiçbir cevap vermediği gibi, başvurulan öteki emîrler de buna ilgisiz kalmışlardır. Böylece "Ne gariptir ki, *Haleb* gibi, *Kuzey-Suriye*'nin en önemli ve merkezî durumunda bulunan kentine hiçbir *Müslüman* emîr sahip çıkmıyor ve *Haçlı* tehlikesi de sürüp gidiyordu" [694]. Öte yandan *Haleb*'deki iktisadî durum da iyi değildi. *Haleb* topraklarının büyük bir bölümü *Haçlı* istilâsı ve işgaline uğradığı için çok az ekim yapılabiliyor, hazinede para kalmadığı için ordu ve memleket ihtiyaçları karşılanamıyordu. Buna bir önlem almak amacıyla Lülü, kadı Ebû Gânim Muhammed b. Hibetullah'ın yönetiminde, *Haleb* bölgesinde pek çok köy sattırmış ve elde edilen paraların kale, ordu ve memleket ihtiyaçlarına sarf

[694] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 172-73.

işini bizzat kendisi yürütmüştür. Bu sıralarda, 29 Kasım 1114 gecesi *Kuzey-Suriye*'de, *Haleb*'i de etkisine alan şiddetli bir deprem olmuştur. *Haleb*'de bir kısım kale duvarları ile *Antakya Kapısı* burcunu yıkan bu deprem, bir çok insanın da ölümüne neden olmuştur. Aynı şekilde *Melikliğe* bağlı *Azaz* ilçesinin kalesi de harap olmuş, buradaki *Selçuklu* valisi kaçarak *Haleb*'e gelmiş, ancak aralarının açık bulunması dolayısıyle Lülü tarafından derhal öldürülmüştür. *Azaz*'a, kale ve ilçedeki yıkılan yerlerin süratle onartılması için yeni bir vali gönderilmiştir. Deprem, *Haleb* kalesinde çok az tahribat yapmasına rağmen, *Haçlıların* eline geçen *Esarib* ve *Zerdana* kalelerinin büyük bölümlerinin yıkılmasına neden olmuştur [695]. Böylece, esasen gerek *Haçlı* tehlikesi, gerekse iç yönetimin zâlim baskısı ile en kötü ve mutsuz günlerini yaşayan *Haleb* bölgesi halkı, deprem dolayısıyla da yeni ve daha güç yaşam şartlarıyla başbaşa kalma durumuna düşmüştür.

2.
SULTAN MUHAMMED TAPAR'A BAŞVURULMASI VE SONRAKİ OLAYLAR

*Haleb Selçuklu Melikliğ*inin içte ve dışta çok hayatî tehlikelerle başbaşa kalması, yönetimi artık tamamen elinde tutan atabek Lülü'yü ciddî endişelere düşürmüş, daha önce, önlem ve çare aramak amacıyla, Tuğtegin ve öteki komşu *Müslüman* emîrlere başvurularda bulunmuşsa da herhangibir olumlu sonuç alamamıştı. *Haleb*'i, içinde bulunduğu bu güç durumdan kurtarmak ümidiyle bu kez o, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* sultanı Muhammed Tapar'a bir mektupla başvurmuş "Rıdvan ve oğlu Alparslan'ın bıraktıkları hazinelerle birlikte *Haleb*'i kendisine teslim edeceğini ve bu nedenle asker göndermesini" bildirmiştir [696]. İmparatorluğu metbû tanıyan *Mardin* emîri Artukoğlu İlgazi ile *Dımaşk* emîri Tuğtegin'in imparatorluk kuvvetlerine karşı savaşacak derecede isyan halinde bulunduklarını ve ayrıca yine imparatorluk aleyhine *Haçlılarla* ittifak yaptıklarını [697] haber alan sultan Muhammed Tapar, buna sonderecede kızmış, her iki vasal emîrin kesinlikle cezalandırılmalarına karar vermiştir. Bu nedenle o, *Hemedan* emîri Porsuk b. Porsuk'u, emîrlerinden Çavuş Bey ve Gündoğdu ile birlikte *Musul* ve *Elcezire* kuvvetlerinin de katılacağı büyük bir orduya başkumandan atayarak ona "Önce, isyan halinde bulunan İlgazi ve Tuğtegin'e karşı savaşması, bunları yola getirdikten sonra da *Haçlılara* karşı mücadeleye girişmesi" buyruğunu vermiştir. Derhal harekete geçen Porsuk'un kumandasındaki kalabalık *Selçuklu* ordusu, *Rakka* yakınlarından *Fırat* ırmağını

[695] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 173-74; Azimî, 196a.
[696] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 174.
[697] Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, *Artukoğlu İlgazi*, s. 666 vd.

geçerek (Mayıs/Haziran 1115) *Haleb* yönüne harekete başladı. Ordunun *Haleb*'e yaklaşmakta olduğu sıralarda emîr Porsuk, Lülü ve Yaruktaş'a, ulaklarla sultanın menşûr niteliğindeki mektubunu göndererek "*Haleb*'in derhal kendisine teslimini" istedi. Fakat *Haleb* yönetimini elinden bırakmak niyetinde olmayan Lülü, daha önce, kentin ve hazinesinin teslimi konusunda sultana verdiği sözden dönerek Porsuk'a hiçbir cevap göndermedikten başka, imparatorluğa isyan halinde bulunan İlgazi ve Tuğtegin'e elçiler göndererek "*Haleb*'i kendilerine teslim edeceğini, buna karşılık *Dımaşk*'a bağlı bir yerin yönetiminin kendisine verilmesini, bu nedenle süratle *Haleb*'e gelmelerini" bildirdi. Lülü'nün önerisini bu kez içtenlikle yapıldığı kanısına varan Tuğtegin, müttefiki İlgazi ile birlikte iki bin kişilik bir atlı ile derhal *Haleb*'e gelerek *Selçuklu* ordusuna karşı savunma hazırlıklarına giriştiler. Öte yandan *Selçuklu* ordusu *Bâlis*'e erişince emîr Porsuk, *Haleb*'in adları geçen iki müttefik emîr tarafından işgal edildiği ve kendisiyle savaşa hazır duruma getirildiğini haber almış, bunun üzerine şehre gitmekten vazgeçip yolunu değiştirerek *Dımaşk*'a bağlı olan ve içinde Tuğtegin'in ağırlıklarının bulunduğu *Hama*'ya yürüyüp kuşatmış ve çok geçmeden de işgal etmiştir. Kenti üç gün yağma ettiren Porsuk, sultanın buyruğu üzerine, burasını *Humus* emîri Hayır Han'a vermiş, o da buna karşılık yanında rehin tuttuğu İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı kendisine teslim etmiştir. Öte yandan Tuğtegin, İlgazi ve *Haleb* kumandanı Yaruktaş, müttefikleri olan *Antakya* prensi Roger'in yanına giderek ondan "*Dımaşk* ve *Hama*'yı, sultanın ordusuna karşı savunabilmeleri için kendilerine askerî yardımda bulunulmasını" istemişlerdir. Fakat bu sırada *Hama*'nın *Selçuklu* ordusu tarafından işgal edildiği haberini almışlardır. Bununla birlikte çok geçmeden emîr Porsuk'a karşı girişilecek savaş için *Kudüs* kralı Baudouin ile *Trablus* prensi Pons ve öteki *Haçlı* kumandanları da Roger ve müttefiklerine yardım amacıyla *Antakya*'ya gelmişlerdi. Kış mevsiminin yaklaşmakta olması dolayısıyla *Selçuklu* ordusunun harekâtını sürdürmeyip geri çekileceği ihtimalini düşünen müttefikler, saldırıya geçmeyi uygun bulamayıp *Efâmiye* kalesi önlerinde karargâh kurdular (1115 başları). Müttefik ordusu ile, *Şeyzer*'de konaklayan *Selçuklu* ordusu, birbirlerine karşı saldırıya cesaret edemeyerek iki aya yakın bir süre, cephe almış bir durumda, birbirlerini kollamışlardır. Eylül ortalarına doğru, her iki taraf çekilip memleketlerine gittiler [698]. Bu arada Yaruktaş da kuvvetleriyle birlikte *Haleb*'e gelmiş, fakat bilinmeyen bir nedenle Lülü tarafından tutuklanıp hapse atılmıştır [699].

Bu sıralarda *Selçuklu* ordusu, *Hısnü'l-Ekrâd*'dan dönüp *Haçlıların* elinde bulunan *Kefertab* üzerine yürüyerek kuşatmış, çok geçmeden de feth

[698] *el-Kâmil*, X, 509 vd; Urfalı Mateos, s. 257-58; *Ikd* (*Tarihü Baybars*'tan naklen), III, 244b; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 174 vd.; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 126-ab.

[699] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 175.

etmiş ve içindekileri ağır bir kıyıma uğratmış, daha sonra yine *Haçlıların* eline geçmiş bulunan *Efamiye* üzerine yürümüş ise de sağlam surlara sahip olan bu kaleyi alamayarak, güneye inip *Haçlı* işgaline uğramış olan *Maarretünnûman* üzerine yürümüştür. *Selçuklu* kuvvetlerinin gelmesi dolayısıyla bu bölge halkı büyük sevinç gösterileri yaparak birçok yerleri yağma etmişlerdir. Bu sıralarda, yönetimi Yaruktaş'a ait olan *Buzâa*'dan bir ulak gelerek burasının *Selçuklu* kuvvetlerine teslim edileceğini bildirmiş, ancak kendisine "Yaruktaş'ın Lülü'nün hapsinde olduğu" söylenmiştir. Bununla birlikte *Selçuklu* ordu kumandanlarından Çavuş Bey *Buzâa*'ya girerek ele geçirmiştir [700].

Maarretünnûman önlerinde bulunduğunu gördüğümüz *Selçuklu* ordusu, feth girişiminde bulunmaksızın buradan ayrılarak başlarında, Porsuk ve *Rahbe* emîri Candar olduğu halde, kuzeye yönelerek *Haleb*'e bağlı *Dânîs* [701] yakınlarına gelmişti; buradan da *Haleb* üzerine yürüyecekti (Eylül 1115). Fakat öte yandan *Haleb* yönetimini elinde tutan Lülü *Selçuklu* ordusunun bütün hareketlerini dikkatle izliyor ve bundan müttefiki *Antakya* prensi Roger'i haberdar ediyordu. *Dânîs*'ten *Haleb* yönüne hareket eden *Selçuklu* ordusunun savunmasız olarak önden gönderilen bütün ağırlıkları, *Haleb*'in güney - batı bölgesindeki *Cebelü's-Summâk*'a [702] eriştiği zaman *Selçuklu* ordusunun hareketini saat saat izletip bilgi alan ve 500 atlı, 2 bin yaya bir kuvvetle *Kefertab*'ı savunmaya giden *Antakya* prensi Roger tarafından baskına uğratılıp tamamen elegeçirilmiş ve bunları getiren askerlerin hemen hepsi kılıçtan geçirilmiştir. Geriden bölük bölük gelen *Selçuklu* kuvvetlerinden bir kısmının da Roger tarafından tuzağa düşürülüp yok edilmesi üzerine *Selçuklu* ordusu, önce *Haleb*'in güneyindeki *Tellü's-Sultan*'a, sonra da daha doğudaki *Nukra*'ya çekilip orada toplanmış ve oradan *İran*'a dönmüştür [703]. Böylece *Haleb* bölgesini *Haçlı* tehlikesinden kurtarmak amacıyla *Selçuklu* Sultanı Muhammed Tapar'a başvuran Lülü, *Haleb* hâkimiyetinin elinden çıkacağı düşüncesiyle imparatorluğa isyan halinde olan Tuğtegin ve İlgazi ile birlikte sultana karşı *Haçlılarla* ittifak yapmak suretiyle *Haleb*'i elinde tutmayı başarmıştır.

Selçuklu ordusunun *Haleb* bölgesinden ayrılmasından sonra Lülü, bir süreden beri hapiste tuttuğu *Haleb* ordu kumandanı Yaruktaş'ı bağışlayarak hapisten çıkarmış ve ona eski iktaı olan *Buzâa* vesair yerlerin yönetimini geri vermiştir. Bununla birlikte Yaruktaş, *Haleb*'de Lülü'nün maiyetinde kendini güvence altında hissetmeyip *Dımaşk*'a Tuğtegin'in yanına giderek onun hizmetine girmiştir. Onun gelişinden çok memnun olan Tuğ-

[700] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 175-76; *el-Kâmil*, X, 510.

[701] *Haleb - Kefertab* arasında bir yer (*Mu'cem*, II, 540).

[702] *Mu'cem*, II, 21.

[703] *el-Kâmil*, X, 510-11; not 698'de göst., yerler.

tegin, kendisine, biraz önce *Haçlılardan* almayı başardığı *Humus*'a bağlı *Rafeniyye*'yi [704] ıkta etmiştir [705].

Gerek melik Alparslan, gerekse onu öldürttükten sonra yerine geçirdiği çocuk yaştaki Sultanşah zamanında *Haleb*'de yönetime tam anlamıyla hâkim olan hâdim Lülü, iki yıla yakın bir süre içinde *Melikliğin* tam bir çıkmaza giren iç ve dış sorunlarını çözmede hemen hiç başarı gösterememiş, hattâ *Haleb* iktidarı uğruna *Melikliğin* metbû tanıdığı *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* karşı *Haçlılarla* oluşturulan ittifaka dahi girmekten geri kalmamıştır. Böylece *Haleb* yönetiminde kuşku ve korkusu nedeniyle kalmak istemediği anlaşılan Lülü, dikta yönetimi sırasında sağladığı mal, hazine ve bir miktar askerle birlikte azledilen, ya da izlenmekten kaçan birçok emîr ve devlet adamlarının sığınak yeri haline gelen *Câber* kalesi hâkimi Malik b. Salim'in yanına gitmek ve onunla birleşmek amacıyla, kaçışının anlaşılmaması için ava çıkma bahanesiyle, *Haleb*'den ayrılmıştır (1116). *Haleb*'in doğu yönünde bulunan *Nâdir* kalesine, ya da başka bir rivayete göre [706] *Deyrü Hâfir*'e gelince, küçük tuvalet yapmak için bir yere çömeldiği sırada, beraberinde bulunduğu anlaşılan emîr Çökürmüş'ün memlûklerinden emîr Sungur askerlere "Melik Alparslan'ı öldürüp hazinesini alarak kaçmakta olan Lülü'yü böyle serbest mi bırakıyorsunuz?" demiş ve daha sonra Türkçe olarak "Tavşan, tavşan" diyerek onu avlamalarını bildirmiştir. Bunun üzerine askerler, önce, gerçekten Lülü'nün avlanmakta olduğunu sanmışlarsa da çok geçmeden attıkları oklarla hemen orada öldürmüşlerdir [707]. Lülü'nün öldürülmesinden hemen sonra askerler, onun hazinesini yağma etmişlerse de çok geçmeden hazineyi, *Haleb*'den gelen bir *Meliklik* temsilcisine teslim etmişlerdir [708]. Böylece Lülü'nün *Haleb Melikliği* yönetimindeki tahakküm ve dikta yönetimi sona ermiş oldu.

[704] *Mu'cem*, II, 796.

[705] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 177.

[706] *Bugye*, s. 153; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 178.

[707] *el-Kâmil*'de (X, 531) verilen bir rivayete göre, Lülü, Alparslan'ı öldürttüğü gibi, Sultanşah'ı da öldürtmeyi plânladığını öğrenen Sultanşah'ın adamları tarafından öldürülmüştür.

Zübdetü'l-Haleb'de (II, 177) kaydedilen başka bir rivayette ise, mal ve hazinelerini *Haleb*'den, Salim b. Malik'in yanına *Câber* kalesine götürmek üzere, ayrıldıktan sonra, kendisine *Haleb* ve *Rahbe*'nin sultan Muhammed Tapar tarafından ıkta edilen (bunu bilemiyoruz) Aksungur el-Porsukî'nin *Haleb*'i daha kolay elegeçirmek isteyen adamları tarafından öldürüldüğü belirtilmiştir.

[708] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 177-78; *Bugye*, s. 153; *el-Kâmil*, I, 531 (Burada bu olay, H. 511 yılı olayları arasında verilmiştir); *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 198; *Mir'âtü'z-zaman*, XIII, 177b-178a; Asimî, 196b (Burada Lülü'nün *Sıffîn*'i ziyarete giderken *Nâdir* kalesi yakınlarında köleleri tarafından öldürüldüğü kaydedilmiştir).

3.
YARUKTAŞ'IN YÖNETİMİ ELEGEÇİRMESİ VE İCRAATI

Haleb Selçuklu Meliki Sultanşah'ın diktatör nâibi durumunda bulunan atabek Lülü'nün ölümünden sonra *Haleb* yönetiminde uzun süreden beri görülen buhran daha da artmıştı. Lülü'nün *Haleb*'den kaçması üzerine kale, Rıdvan'ın kızı Sultanşah'ın ablası Âmine Hatun'un yönetimi altına geçmişti. Fakat ancak iki gün sonra, daha önce, Tuğtegin'in hizmetine girdiğini gördüğümüz ve *Haleb* olaylarını yakından izlediği anlaşılan eski ordu kumandanı Şemsü'l-Havâs Yaruktaş, büyük bir ihtimalle Tuğtegin'in tavsiyesi üzerine, *Dımaşk*'tan süratle gelip *Haleb* yönetimini, bir nâib yetkisi ile kendini tâyin ettirerek eline almayı başarmıştır. İbnü'l-Adîm[709] ve kısmen de İbnü'l-Kalânisî'de[710] kaydedilen başka bir rivayete göre ise, kendisine, sultan Muhammed Tapar tarafından *Rahbe* ve *Haleb* ıkta edilen ve şehri daha kolay elegeçirmek amacıyla *Rahbe*'ye yerleşen Aksungur el-Porsukî, *Haleb*'den ayrılıp doğu yönüne kaçmakta olan Lülü'yü, birkaç adam göndererek hile ile öldürtmeyi başarmıştı. Bunun üzerine Aksungur, *Rahbe*'den ayrılıp *Haleb* yönüne hareket etti. Öte yandan Lülü'nün beraberinde bulunduğu anlaşılan bazı emîrler, kuvvetleriyle birlikte harekete geçerek *Haleb* yönetimini ellerine geçirmek için süratle *Haleb*'e yönelmişlerse de Rıdvan'ın hâdimlerinden Yaruktaş, onlardan daha çabuk davranarak *Haleb*'e gelip Âmine Hatun'dan yönetimi teslim almıştır. Öte yandan *Haleb*'i teslim almak üzere *Bâlis*'e erişen Aksungur (Mayıs 1117), Yaruktaş'a ve *Haleb* halkına elçiler göndererek "Kentin kendisine teslimi" istemiş ise de olumlu bir cevap alamamıştır. Böylece *Haleb*'e hâkim olamayan Aksungur, *Bâlis*'ten *Humus*'a gitmiş, daha sonra da buranın emîri Hayır Han ile birlikte Tuğtegin'in yanına *Dımaşk*'a gelmiştir. Tuğtegin onu sonderecede iyi bir şekilde ağırlamış ve "*Haleb*'i elegeçirmesi için kendisine yardımda bulunacağına" da söz vermiştir[711]. Böylece melik Sultanşah'ın *Haleb* yönetiminin başına geçmeyi başaran ve kaledeki saraya yerleşen Yaruktaş, ilk iş olarak, kendisi için de herhangibir harekete girişmelerini önlemek amacıyla, hâdim Lülü'yü öldüren bir kısım *Haleb* askerini yakalatıp etkisiz hale getirdi; ancak bunlardan bazıları *Haleb*'den kaçarak bu sırada *Bâlis*'te bulunan Aksungur'un hizmetine girdiler[712].

Haleb hâkimiyetini kaybetmemek, yani Aksungur'un herhangibir hareketine engel olmak amacıyla Yaruktaş, daha önce, Lülü'nün mütte-

[709] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 177-78.

[710] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 199.

[711] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 178-79; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 199; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 179b; *Ikd* III, 247b.

[712] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 178.

fiki olmuş bulunan *Mardin Artuklu* emîri İlgazi ve *Antakya Haçlı* prensi Roger'e birer mektup göndererek onları kendisine yardıma çağırdı. Bu çağrı üzerine, derhal kuvvetleriyle birlikte *Haleb* bölgesine gelen Roger, Yaruktaş ile yaptığı anlaşma gereğince, *Mekke*'ye giden hacıların para ödeyerek faydalandıkları *Haleb - Selemiyye - Dımaşk* yolu üzerindeki *el-Kubbe* kalesi ile bir miktar para almıştır [713]. Böylece Yaruktaş'ın, *Haleb*deki iktidarını koruma uğruna Roger'le yaptığı bu antlaşma sonunda, *Haleb Melikliğinin* zaten bozuk olan siyasî ve iktisadî durumu büsbütün buhranlar içine düşmüş oldu. Daha henüz yönetime atanmasından bir ay geçmeyen Yaruktaş, *Meliklik* yönetimine tam anlamıyla hâkim olmak amacıyla, daha önce Lülü'nün yaptığı gibi, kent kalesine çıkarak oradaki kumandanları bertaraf edip, kaleyi elegeçirme girişimlerinde bulundu. Fakat henüz uygulama safhasına geçmeden onun bu girişimi haber alınmış ve başta Âmine Hatun olmak üzere, Sultanşah'ın ablalarının buyruğu ile kumandanlar, onu yakalatıp görevine son verdikten sonra *Haleb*'den uzaklaştırmışlardır. Çok geçmeden Yaruktaş'ın yerine, *Haleb* ordu kumandanı *Dımaşk*lı Ebu'l-Mcalî el-Muhsin b. el-Mülâhhî atanmış, kale kumandanlığına da adı kaynaklarda belirtilmeyen Rıdvan'ın hâdimlerinden birisi getirilmiştir [714].

4.
HALEB SELÇUKLU MELİKLİĞİNİN YIKILIŞI VE SULTANŞAH'IN SONU

Bundan önceki kısımlarda görüldüğü üzere, *Meliklik* tahtında bulunan Sultanşah'ın çok küçük yaşta bir çocuk olması dolayısıyla, bir tür nâiblik yetkileriyle yönetimi ellerinde tutan devlet adamlarının tahakküme varan başarısız yönetimleri, sık sık artırılan vergilerin halk üzerinde yarattığı ağır durum yanında, *Haçlıların* sürekli saldırı ve baskıları sonucunda, onlarla yapılan ve şartları, maddî ve manevî yönden oldukça ağırlık taşıyan antlaşmaların dayanılmaz yükleri, *Haleb Melikliğinin* otoritesini ve ekonomik durumunu çok ciddî bir biçimde sarsmakta idi; öyleki *Haleb* kenti bir saldırı sonucunda *Haçlıların* eline geçebilecek bir hale gelmiş bulunuyordu. Böylece *Haleb* için durumun ağırlığını ve korkunçluğunu düşünen meliklik yöneticileri, *Selçuklu* sultanı ve öteki *Müslüman* hükümdarlardan yardım ümitlerini keserek derin bir ye's içine düşmüşlerdi. Bütün bunlarla birlikte onlar, yaptıkları bir toplantıda, kent ilerigelenleri ve kumandanlarından oluşacak bir heyeti, çok sayıda *Türkmen* kuvvetine sahip olan ve uzun bir süre sultan Muhammed Tapar adına *Bağdad* şıhnelik görevini başarı

[713] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 179; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 199; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 173a; *Ikd*, III, 247a; *Mihail Vekayinâmesi*, kısım II, s. 81; Azimî, 196b.

[714] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 179; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 199; *el-Kâmil*, X. 513; Azimî; 196b.

ile yürütmesi dolayısıyla, yönetim işlerinde beceri kazanan *Mardin Artuklu* emîri İlgazi'ye göndererek "*Haleb*'e gelip yönetimi ele almasını ve *Haçlılarla* mücadele etmesini" önermeye karar verdiler. Nihayet *Mardin*'e gelen *Haleb* heyetinin önerilerini kabul eden İlgazi, beraberinde oğlu Temürtaş ve bazı yakın adamları olduğu halde, az sayıda bir kuvvetle *Haleb*'e gelmiş ise de bu kez, yöneticiler arasında, kendisinin içeri alınıp alınmaması konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun üzerine İlgazi, derhal *Haleb*'den ayrılmış, fakat onun şehre girmesine karşı koyanların ikna edilmesi sonucunda, Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb ve bir kısım kumandanlar, süratle İlgazi'ye yetişerek ondan özür dileyip, geri dönmesini bildirmişlerdir. Bunun üzerine İlgazi, onlarla birlikte *Haleb*'e gelmiş, doğruca kaleye çıkıp teslim aldıktan sonra buradaki askerleri ve Rıdvan'ın adamlarını çıkartarak kendi esker ve adamlarını yerleştirmiştir. Böylece mülkî ve askerî yönetimi eline alan İlgazi, kalede meliklik sarayında oturan Sultanşah ile ablaları ve kızkardeşlerini buradan çıkararak başka bir eve nakledip onları âdeta göz hapsine almıştır. Böylece *Suriye Selçuklu Melikliğ*inin *Haleb Kolu* fiilen sona ermiş oldu. Daha sonra İlgazi, Sultanşah adına meliklik işlerini yürüten Ebu'l-Mealî b. el-Mülahhî'ye azlettikten başka, bunların hizmetinde bulunan öteki bütün yöneticileri de tutuklamıştır (1117/18) [715]. Fakat öte yandan *Haleb*'deki iktisadî durum henüz düzelmemişti; halkın, kendilerine yüklenen ağır vergileri ödeyememeleri sonucunda, vergiler toplanamaz olmuş, güçlükle tahsil edilenler ise İlgazi ve askerlerinin ihtiyaçlarını bile karşılayacak bir düzeyde bulunmuyordu.

Haleb Selçuklu Melikliğine fiilen son veren İlgazi, yönetimi eline aldığı zaman melik Rıdvan'ın bıraktığı devlete ait hazine ve paraların, sonradan yönetime hâkim olan nâib niteliğindeki hâdim ve yandaşları tarafından tamamen bitirilmiş olduğunu ve yiyecek depolarının da bomboş bulunduğunu görmüştü. İlk önlem olarak İlgazi, bu hâdim ve yandaşlarından birçoğunu yakalatıp gasp ettikleri melikliğe ait mal ve paraları ellerinden alarak meliklik hazinesine iade etmiş [716].

Yukarıda görüldüğü üzere, son *Haleb Selçuklu* meliki Sultanşah, *Haleb* yönetimini eline alan İlgazi tarafından bütün ailesiyle birlikte hükümdarlık sarayından alınarak başka bir evde ikamete mecbur edilmişti. Daha sonra Sultanşah ve ailesi, babası, İlgazi'ye karşı isyan ederek yönetimi elegeçiren Süleyman tarafından *Haleb*'den uzaklaştırılmaları üzerine, *Câber* kalesine gidip emîr Mâlik b. Salim'in yanında oturmak zorunda kalmışlardır. Fakat çok geçmeden İlgazi'nin *Haleb*'e gelerek isyanı bastırıp oğluyla birlik olup isyana katılanları şiddetle cezalandırdıktan sonra *Câber*

[715] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 180-85; *el-Kâmil*, X, 531; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 199; Azimî, 197a; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 180a.

[716] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 186; *el-Kâmil*, X, 531.

kalesine sığınıp yerleşen Sultanşah ve ailesini derhal *Haleb*'e getirtmiş ve hattâ Rıdvan'ın kızlarından biriyle de evlenmiştir [717]. İlgazi'nin ölümü (19 Kasım 1122) üzerine, nâibi durumunda bulunan yeğeni Bedrüddevle Süleyman *Haleb*'e hâkim olmakta güçlük çekmedi. Fakat İlgazi'nin ölümünden istifade eden *Kudüs* kralı II. Baudouin, *Haleb* üzerine yeniden saldırılara başlamış, *Buzâa* ve *Bîre* gibi iki önemli kaleyi elegeçirmişti. Bu saldırıları durdurmak amacıyla Süleyman, kralla barış yaparak *Esârib* kalesini de terk etmek zorunda kalmıştır (Nisan 1123). Böylece *Haçlılar* tarafından yeniden ve ciddî bir şekilde kuşatılmış bir duruma gelen *Haleb*, İlgazi'nin öteki yeğeni ve *Haçlılara* büyük darbeler buran Nuruddevle Belek Gazi tarafından elegeçirilmiş (Haziran 1123) ve *Haçlı* istilâsına karşı daha kuvvetli bir hale gelmişti. Belek, yönetimi elegeçirmek amacıyla herhangibir harekete girişmesine meydan vermeden Sultanşah ve ailesini, *Haleb*'den çıkararak *Harran*'a göndermiş ve orada ikamete mecbur etmiştir [718]. Belek'in *Menbic* kuşatması sırasında, kaleden atılan zehirli bir okla yaralanıp ölmesi üzerine, beraberinde bulunan *Mardin Artuklu* emîri İlgazioğlu Temürtaş, 22 Mayıs 1124 tarihinde, *Haleb*'e gelerek şehri hâkimiyeti altına almıştı. *Haleb* yönetiminde birtakım değişiklikler yapan Temürtaş [719]. Belek tarafından *Harran*'a sürülen Sultanşah'ı buradan *Mardin*'e getirterek kalede bir odada hapsettirmiştir. Fakat çok geçmeden Sultanşah, kaleden iplere tutunarak kaçmayı başarmış, önce *Dârâ*'ya, ordan da *Hısnu Keyfâ (Hasankeyf)*'ya Artuklu emîr Sökmcnoğlu Davud'un yanına gitmiştir. Burada da çok kalmayan Sultanşah, *Haleb*'e yeniden hâkim olmak amacıyla, *Suriye*'ye gelerek halife el-Müsterşid ile mücadele halinde bulunan *Hille* emîri Dübeys b. Sadaka ile birleşerek Temürtaş aleyhine bir ittifak yapmıştır. Öte yandan *Haleb* kalesinde tutsak bulunan ve fakat Temürtaş ile yaptığı bir antlaşma sonucunda salıverilen [720] kral II. Baudouin, bu kez, Temürtaş aleyhine, halife el-Müsterşid'e yenilerek, elinde bulundurduğu *Hille*'yi terketmek zorunda kalan Dübeys ile bir ittifak yapmıştır. Dübeys, krala "*Haleb* halkına *Arap* ve şiî olması dolayısıyla kentin kolayca elegeçirilebileceği" konusunda garanti vermişti. Böylece Temürtaş'a karşı Dübeys, Sultanşah ve II. Baudouin'den oluşan bir ittifak gurubu meydana gelmiş oluyordu. *Haleb*'i kesinlikle ellerine geçirmeye karar veren müttefikler, "*Haleb* yönetiminin Dübeys'e bırakılması ve kentten elde edilecek mal ve paraların *Haçlılara* verilmesi" hususunda anlaşmaya vardılar. Çok geçmeden müttefikler, Temürtaş'ın *Haleb*'i savunma ama-

[717] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 185, 202, 203.

[718] Belek'in *Haleb*'i alması hakkında bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 212; M. H. Yinanç, İA. "*Belek*" mad.

[719] Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, *Temürtaş'ın Haleb Hâkimiyeti*, Belleten XXV/100 (1961), s. 571-581.

[720] Ayrıntı için bk. A. Sevim, göst. Makale, s. 575-76; Azimî, 203a.

cıyla hazırlıklarda bulunmak için *Mardin*'e gitmesinden istifade ile harekete geçmekte gecikmediler. Dübeys ve Joscelin, kuvvetleriyle *Tellü Bâşir*'den hareketle *Vâdii Buzâa*'da ağır bir tahribat ve yağmalarda bulunduktan sonra, kendilerine katılan Sultanşah, *Bâlis* emîri Artuklu Abdülcebbaroğlu Yağısıyan, *Devser* kalesi hâkimi İsa b. Sâlim ve II. Baudouin[721] ile birlikte *Haleb*'i kuşatıp sıkıştırmaya başladılar. Müttefikler *Haleb* kuşatmasında, kral Baudouin *Haleb*'in batı yönünde, Joscelin *Azaz* yolu üzeriyle bu yolun sağ ve sol yörelerindeki arazide, Dübeys, Sultanşah ve İsa b. Salim, Joscelin'in tuttuğu bölgenin doğu yönünden başlayan yörelerde, Yağısıyan ise Dübeys'in bulunduğu yörelerden başlayarak doğu yönündeki arazi üzerinde olmak üzere yer almışlardır. Müttefikler yukarıdaki düzende *Haleb*'i şiddetle kuşatıyorlardı. *Müslüman* kuvvetlerin 100, *Haçlıların* da 200 olmak üzere 300 müttefik çadırı kurulmuş ve bunların üzerlerinde kralın, Sultanşah'ın ve Dübeys'in bayrakları çekilmişti. Öte yandan Temürtaş, *Haleb*'i herhangibir *Haçlı* saldırısına karşı güçlü bir savunma yapabilmek amacıyla, asker toplamak üzere, *Mardin*'e gitmişti. *Haleb*'de kendisinin nâibi olarak 500 atlı bir kuvvetle amcaoğlu Bedrüddevle Süleyman ve hâcib Ömerü'l-Hâs ve kadı Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb bulunuyorlardı. Kenti kuşatan kuvvetlerin giriştikleri korkunç ve feci eylemler[722] ve özellikle ırktaşları Dübeys'in *Haçlılarla* birleşmiş olması gibi çirkin ve ağır davranışı, *Halebliler* üzerinde derin bir nefret duygusu uyandırmış ve bunun bir tezahürü olarak onlar, zaman zaman surlar üzerine çıkarak "Ey uğursuz, hâin Dübeys" diye bağırmaktan kendilerini alamamışlardı. Kuşatmanın uzun sürmesi sonucunda halk, büyük bir yiyecek sıkıntısına düşmüştü. Her iki taraf arasında kuşatmanın kaldırılması konusunda elçiler gidip gelmişse de başarı sağlanamamıştır. Kuşatmanın getirdiği bu sıkışık ve güç durumdan bir an önce kurtulmak amacıyla, özel bir *Haleb* heyeti, gece karanlığından istifade ile gizlice *Haleb*'den çıkıp *Mardin*'e Temürtaş'a giderek ona, "*Haleb*'in çok sıkı ve dayanılmaz bir baskı altında tutulduğunu ve bu yüzden ciddî ve tehlikeli bir durumla karşı karşıya geldiklerini" bildirmiştir. Temürtaş, heyete yardım vaadinde bulunmuşsa da bu sırada, kadı Ebû Gânim'in oğlundan gelen ve "Halkın ölü eti yiyecek derecede sıkıntıya düştüğü" ifadesini kapsayan mektubun bir tesadüf eseri olarak eline geçmesi üzerine, buna sonderecede kızan Temürtaş, "Şu sefillerin yaptığı işlere bakınız, işin bu derecede sarpa sardığını gizleyip beni yardıma çağırıyorlar" diyerek onları şiddetle azarlamış ve *Haleb*'e gitmekten vazgeç-

[721] Kral, tutsaklıktan kurtulmasını sağlamak amacıyla, Temürtaş ile yaptığı antlaşmayı, *Antakya* patriki Bernard'ın razı olmaması dolayısıyla yerine getiremeyeceğini, *Artah* ve *Haleb*'e saldırıya geçeceğini bir elçi aracılığıyla Temürtaş'a bildirmiştir (Ayrıntı için bk. A. Sevim, göst. Makale, s. 575-78).

[722] Bu konuda ayrıntı için bk. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 224-25.

tiği gibi, yardımcı kuvvet de göndermemiştir. Bunun üzerine gizlice *Mardin*'den kaçmayı başaran *Haleb* heyeti, *Musul*'a giderek ağır hasta bulunan emîr Aksungur el-Porsukî'den *Haleb*'i kurtarması için ricada bulunmuşlardır. Kısa bir süre sonra iyileşen Aksungur'un, kuvvetleriyle birlikte *Haleb*'e gelmesi üzerine, müttefik kuvvetler kuşatmayı bırakıp çekilmek zorunda kalmışlardır [723].

Sultanşah'ın bu olaydan sonra nereye gittiği ve ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hususunda elimizde bulunan kaynaklarda, hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Görüldüğü üzere, *Haleb Selçuklu Melikliği* tahtına daha çocuk denecek bir yaşta çıkmasından itibaren *Melikliğin* bütün yönetimi, tam yetki ile, önce hâdim Lülü, daha sonra da Şemsü'l-Havâs Yaruktaş'ın uhdesinde toplanmıştı. Nihayet Artukoğlu İlgazi'nin *Melikliğe* son vermesinden sonra, bütün ailesiyle birlikte *Haleb* hükümdarlık sarayından çıkartılarak *Selçuklu* hanedanına mensup olması dolayısıyla *Haleb*'de oturmaya izin verilmiştir. Daha sonra, o, önce *Câber* kalesinde, daha sonra da *Harran* ve *Mardin*'de sürgün hayatı yaşamış, ancak bir ara kaçmayı başararak *Haleb*'e yeniden hâkim olma amacıyla Dübeys ile işbirliğine girişmişse de başarılı olamamış ve adı, *Son Haleb Selçuklu Meliki* olarak tarihe karışmıştır.

[723] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 222-27; *Bugye*, s. 228, 232-34; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 211-12; *el-Kâmil*, X, 623-24; *Ikd*, III, 265b; Azimî, 203a, A. Sevim, göst. Makale, s. 575-79; *La Syrie*, s. 300; Grousset, I, 627 vd.; Runciman, II. 172-173.

BÖLÜM
XII.
DIMAŞK SELÇUKLU MELİKLİĞİ

1.
MELİKLİĞİN KURULUŞU
ŞEMSÜ'L-MÜLÛK DUKAK DEVRİ

Suriye Selçuklu meliki Tâcüddevle Tutuş, Süleymanşah'ın ölümüyle sonuçlanan savaşa girişmesi ve bir buhrana neden olması dolayısıyla kendisine sonderecede kızgın bulunan kardeşi sultan Melikşah'ın gönlünü alıp yeniden teveccühünü kazanmak amacıyla, oğlu Ebû Nasr Şemsü'l-mülûk Dukak'ı, ikinci kez hilâfet başkenti *Bağdad*'ı ziyaret etmekte olan (1092 sonları) sultana göndermiş ve onun kızlarından birisiyle nişanlanmıştı. Fakat bir süre sonra sultanın *Bağdad*'da ölümü üzerine Dukak, sultanın karısı Terken Hatun ve oğlu Mahmud ile birlikte imparatorluk başkenti *İsfahan*'a gitmişti. Daha sonra gizlice Terken Hatun'dan ayrılan genç Dukak, *Selçuklu* saltanatının kuvvetli müddeisi Berkyaruk'a gelerek onun hizmetine girmişse de, saltanat sorununda babasıyla hasım duruma düşmesi dolayısıyla, ondan da ayrılarak babasına katılmış ve *Rey* savaşında babasının yanında yer almıştır [724]. Fakat savaşta Tutuş'un yenilip öldürülmesi üzerine Dukak, babasının memlük emîrlerinden Aytegin el-Halebî ve bir askerî birlikle savaş alanından sağsalim uzaklaşarak *Diyarbekir* üzerinden *Haleb*'e gelmiştir. Bu sırada kardeşi Rıdvan *Haleb*'de bir *Selçuklu Melikliği* kurmuş bulunuyordu [725]. Genç Dukak, Rıdvan'ın yanında ve koruması altında *Haleb*'de oturmaya başladı. Fakat çok geçmeden, *Dımaşk*'ta kale ve kenti, Tutuş adına nâib sıfatıyla hâlâ elinde bulunduran hâdim Savtegin tarafından, gelip babasının yerine yönetimi ele almak üzere, davet edilmesi sonucunda, *Haleb*'den büyük bir gizlilik içinde ayrılmış ve gece, gündüz yol almak suretiyle *Dımaşk*'a gitmiştir. Kardeşinin bu anlamlı kaçışını haber almakta gerçekten geç kalmış bulunan melik Rıdvan, onu yakalatmak amacıyla, arkasından birkaç atlı göndermişse de Dukak'ı elegeçirmek mümkün olmamıştır. Öte yandan *Dımaşk*'a ulaşan Dukak, hâdim Savtegin tarafından karşılanmış ve bütün askerî birlik ve kumandanlarının onayı

[724] *el-Kâmil*, (X, 247), İbnü'l-Adîm (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 130), Tutuş'un *Rey* savaşından önce *Diyarbekir* bölgesini fethettikten sonra, oğlu Dukak ile ona atabek yaptığı Tuğtegin'e verdiğini, fakat Dukak'ın atabeği ile birlikte *Rey* savaşına katıldığını belirtmiştir.

[725] Tafsilât için bk. Bölüm VIII.

ile babasının yerine *Dımaşk* tahtına oturmuştur. Kaynaklarda açıklık ve kesinlik yoksa da emîr Savtegin'in, melikliğin bütün işlerini yönetme yetkisine tek başına sahip bulunmasında hiç şüphe olmadığı kanısındayız. Ayrıca *Dımaşk*'ta şıhne olarak Sâlâr Hısnüddevle Bahtiyar ve yerli muhafız komutanı olarak da Eminüddevle Ebû Muhammed b. es-Sufî bulunuyorlardı. Böylece Rıdvan tarafından kurulan *Haleb*'den başka, *Dımaşk*'ta da yeni bir *Selçuklu Melikliği* kurulmuş oldu[726]. Görüldüğü üzere, Tâcüddevle Tutuş'un hâkimi bulunduğu *Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti*, onun ölümünden sonra, başkentleri *Haleb* ve *Dımaşk*'ta olmak üzere, iki kol halinde devam edecektir. Bununla birlikte büyük evlâd olarak melik Rıdvan, kardeşi Dukak'ın devletin eski başkentinde kurduğu melikliği tanımayarak başta *Suriye* ve *Filistin* olmak üzere, babasının hâkim olduğu bütün memleketleri yalnız kendi yönetimi altında görme planlarını uygulamak için birçok kez askerî ve siyasal girişimlerde bulunmuş ise de hiç birisinde başarılı bir sonuca ulaşamamıştır[727].

Melik Dukak'ın *Dımaşk*'ta tahta geçmesi ve burada bir *Selçuklu Melikliğini* kurmasından çok geçmeden sonra Mûtemedüddevle Zahîrüddin Ebû Mansur Tuğtegin b. Abdullah'ın Dukak'ın hizmetine girdiğini görüyoruz. Emîr Tuğtegin, genç yaşlarında Tutuş'un hizmetine girerek yeteneği, doğruluğu, sadakati, iyi yöneticiliği, adaleti ve iyi davranışları sayesinde, onun ileri gelen büyük emîrleri arasına girmeyi başarmış ve *İspehsâlâr* ünvanına sahip olmuştur. Hattâ Tuğtegin, Tutuş'un sonderecede güven ve takdirini kazanması dolayısıyla, onun yokluğu sırasında, *Dımaşk*'ta nâiblik görevini bile yürütmüştür. Onun her yönüyle değerli ve tecrübeli bir emîr olması nedeniyle Tutuş, onu, 486 ortalarında (1093) *Meyyâfarikin* valiliğine atayarak oğlu Dukak'ın atabeği yapmıştır[728]. Tutuş'un saltanat mücadelesinin son devresinde Berkyaruk ile yaptığı ve yenilip öldürülmesi ile sonuçlanan savaşta, beraberinde bulunan bazı emîrlerle birlikte Tuğtegin de tutsak alınarak hapse atılmıştı. Fakat çok geçmeden o, emîr Adbüddevle Abak, Yağısıyan ve öteki ilerigelen emîrlerle, daha önce Tutuş tarafından tutsak alınarak *Haleb* kalesinde hapse atılan emîr Gürboğa ve kardeşi Altuntaş'ın melik Rıdvan tarafından serbest bırakılmasına karşılık, sultan Berkyaruk'un buyruğu ile salıverilmeleri üzerine, *Suriye*'ye gelmişlerdir (Şaban 488 = Ağustos/Eylül 1095). Atabek Tuğtegin, doğal olarak *Haleb* meliki Rıdvan'ın hizmetine girme-

[726] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 130; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 120-121; *el-Kâmil*, X, 248; *Vülâtu Dımaşk fi Ahdi's-Selçukî* (İbn Asâkir'den seçmelerle yay. S. *el-Müneccid*, 2 baskı, Beyrut 1975), s. 19; Azimî, 188b; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 245; *Mihâil Vekâyinâmesi*, s. 50.

[727] Bu konuda ayrıntı için bk. *Melik Rıdvan* devri.

[728] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 131; *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 236-37, 239, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 120; *el-A'lâk* (Yay. Yahya Abbâre, cüz III, Dımaşk 1978), s. 398; İA. "*Tuğ-Tigin*" mad.

yerek esasen atabek bulunduğu ve *Dımaşk*'ta ayrı bir *Selçuklu Melikliği* kuran Dukak'ın yanına gelip hizmetine girmeyi yeğlemiştir. Tuğtegin, başta melik Dukak olmak üzere, *Dımaşk*'ta kent şıhnesi Hısnüddevle Bahtiyar ve melikliğin ilerigelen askerî ve sivil erkânı tarafından sevgi ve saygıyla karşılanmıştır. Atabek Tuğtegin'in tutsaklıktan kurtulup sağsalim gelişine sonderecede sevinen melik Dukak, melikliğin bütün işlerinin yönetiminin ona teslimde sakınca görmedi. Böylece, daha önce kendisine aynı görev verilen Savtegin de ikinci plânda bırakılmış oldu. Bununla birlikte çok geçmeden Tutuş'un nâibi sıfatiyle, *Dımaşk* ve kalesinin korunması görevini yürüten ve onun ölümünden sonra da Dukak'ın *Dımaşk Selçuklu Melikliği* tahtına geçmesinde birinci derecede rol oynayan Savtegin'in Tuğtegin'in yönetiminde herhangibir olumsuz harekete girişmesini önlemek amacıyla olsa gerek, bertaraf edilmesi planlanmıştır. Melik Dukak, atabek Tuğtegin ve melikliğin öteki ilerigelen askerî ve sivil erkânının birlikte verdikleri karar uyarınca Savtegin öldürülmek suretiyle bertaraf edilmiştir. Böylece Tuğtegin, melikliğin bütün işlerinin yönetimini tekelinde toplamış ve ayrıca, melik Rıdvan'ın atabeği Cenahüddevle Hüseyin'in Rıdvan'ın annesiyle evlendiği gibi, melik Dukak'ın dul annesi Safvetülmülk Hatun ile de evlenerek iktidarını akrabalık yoluyla daha da kuvvetlendirmeyi başarmıştır [729]. Böylece *Haleb* ve *Dımaşk Selçuklu Meliklerinin* yönetimleri, atabeklerin ellerinde toplanmış ve aşağı yukarı birbirine benzer birer yönetim biçimi kurulmuştur.

Tuğtegin'in *Dımaşk Selçuklu Melikliğinin* yönetimini eline almasından çok geçmeden (1095), saltanat çatışmasında Tutuş'a daima sadık kalıp ondan hiç ayrılmamış olan *Antakya* valisi Yağısıyan, Rıdvan tarafından övey babası Cenahüddevle'nin tam yetki ile *Haleb* işlerini yönetmeye atanmasına karşı çıkmış ve özellikle Rıdvan'ın *Urfa* kuşatmasından sonra [730] Cenahüddevle ile olan anlaşmazlığı çok gergin bir duruma gelmişti. Şüphesiz Cenahüddevle'nin etkisiyle melik Rıdvan'ın *Haleb Melikliğindeki* ıkta alanları oldukça daraltılan emîr Yağısıyan, vezaretten azledilen Ebu'l-Kasım el-Hârezmî ile birlikte, önce *Antakya*'ya daha sonra da *Dımaşk*'a gelerek Rıdvan'a karşı Dukak'ın hizmetine girmiş ve hattâ Tutuş'un *Haleb* veziri Ebu'l-Kasım'ı, bu kez Dukak'ın vezirliğine atanmasını sağlamıştır. Tutuş'un değerli ve işbilir emîrlerinden olan ve *Antakya*'yı elinde bulunduran Yağısıyan'ın melik Dukak'ın yanında yer alması, *Haleb Melikliği* için ciddî bir durum yaratmış olmalıdır ki, bunun bir sonucu olarak Rıdvan, bu sıralarda *Suruç* emîri bulunan ve çok sayıda *Türkmen* kuvvetlerini buyruğu altında tutan Artukoğlu Sökmen'i kendi hizmetine almak zorunluluğunu duymuştur [731].

[729] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 131; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 130-32; *el-Kâmil*, X, 248; Azimî, 198a; *Vulâtu Dımaşk*, s. 19, 21; İA. "*Tuğ-Tigin*" mad.

[730] *Urfa* kuşatması ve sonraki olayların ayrıntısı için bk. *Rıdvan Bölümü*.

[731] *el-Kâmil*, X, 248; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 123-24.

2.
HALEB MELİKLİĞİYLE İLİŞKİLER

Melik Rıdvan, babasının ölümünden sonra, Tutuş'a bağlı bütün askerî ve mülkî erkânın onay ve yardımlarıyla *Haleb*'i başkent seçerek orada *Suriye* ve *Filistin Selçuklu Melikliği* tahtına oturmuştu. Fakat öte yandan melikliğin eski başkenti olan *Dımaşk*'taki Tutuş'un nâibi ve ileri gelen emîrleri, Rıdvan'ın *Haleb*'e yerleşip babasının yerine melik olmasına pek yandaş görünmüyorlardı. Bunun bir sonucu olarak *Dımaşk*'ta kurulacak melikliğin yönetimini tekelinde tutmayı planlaştırdığını gördüğümüz hâdim Savtegin'in büyük çabalarıyla *Dımaşk*'ta ayrıbir *Selçuklu Melikliği* kurulmuştu. Daha önce, babasının elinde tuttuğu bütün memleketlerin egemenliğini yalnız kendi uhdesinde toplama amaç ve siyasetini güden melik Rıdvan, kendisinden habersiz olarak kurulan *Dımaşk Melikliğine* doğal olarak razı olmamış, *Elcezire* ve *Doğu - Anadolu*'ya yaptığı gibi, *Dımaşk*'ı da kendi hâkimiyetine almak amacıyla, birkaç kez askerî ve siyasal girişimlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak Rıdvan, beraberinde atabeği Cenahüddevle Hüseyin, daha önce hizmetine girdiğini gördüğümüz Artukoğlu Sökmen, emîr Vessâb, emîr Adbüddevle Abak gibi kendisine sadık emîrler olduğu halde, ordusuyla birlikte *Haleb*'den hareketle 1096 yılında, melik Dukak'ın, atabek Tuğtegin, emîr Yağısıyan ve Artukoğlu İlgazi ile birlikte kentte bulunmadığı [732] bir sırada, *Dımaşk*'ı kuşattı. Fakat Rıdvan, az bir kuvvetle kendisine karşı direnen mahsurlarla yapılan çarpışmalar sırasında, bir hâcibinin surlardan atılan bir mancınık taşiyle ölümü, ayrıca Dukak ve beraberindeki emîrlerin de kuvvetleriyle birlikte *Dımaşk*'a yaklaşmakta olduğu haberi üzerine, kuşatmadan vazgeçerek *Haleb*'e dönmüştür.

Dımaşk'ı kesinlikle *Haleb Melikliğine* bağlamak isteyen melik Rıdvan, sözkonusu bu başarısız kuşatma harekâtından sonra Aralık/Ocak 1096 tarihinde *Dımaşk* üzerine ikinci kez sefer hazırlıklarına başladı. Fakat melik Dukak'ın hizmetinde ve dolayısıyla müttefiki durumunda bulunan ve Rıdvan'ın bütün hareketlerini yakından izlediği anlaşılan *Antakya* valisi Yağısıyan, kuvvetleriyle birlikte süratle *Dımaşk*'a gidip durumu Dukak'a bildirdi. Bunun üzerine Dukak ve Tuğtegin, daha henüz Rıdvan gelmeden kentte geniş savunma önlemleri almışlardır. Öte yandan kuvvetleriyle birlikte *Dımaşk* önlerine gelen Rıdvan, kent surlarının sağlam ve dayanaklı oluşundan başka, Yağısıyan'ın da kardeşine katılması dolayısıyla, kenti kuşatma cesaretini dahi gösterememiştir. O, biraz önce *Fatımîler* tarafından elegeçirilen *Kudüs*'ü geri almak için giriştiği ilk askerî harekâtının başarısızlığa uğraması üzerine, *Haleb*'e dönmeye karar verdi. Bu arada Dukak, Tuğtegin ve Yağısıyan, *Dımaşk* melikliğine ait toprakları yağma eden

[732] Kaynaklarda herhangi bir kayıt olmamakla birlikte Dukak'ın melikliğin ilerigelen emîrleriyle bir sefere çıkmış olması mümkündür.

Haleb kuvvetlerini yakından izleyerek onları süratle *Haleb*'e dönmek zorunda bırakmıştır [733].

Yukarıda görüldüğü üzere, *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliğinin* bütün hükümranlığını kendi üzerinde toplamayı siyasal amaç edinen Rıdvan, hasımları durumunda bulunan kardeşi *Dımaşk* meliki Dukak ile onun müttefiki ve *Haleb Melikliğinin* yakın komşusu olan *Antakya* valisi Yağısıyan'a karşı birkaç kez askerî hârekata girişmiş, başarılı *Antakya* saldırıları yanında, *Dımaşk*'a karşı belirli bir üstünlük ve zafer kazanamamıştı. Bununla birlikte Rıdvan, bu kez, önce yakın hasmı Yağısıyan'ın yönetimindeki *Antakya*'yı istilâ ve feth edip, daha sonra da zayıf duruma düşeceğini umduğu *Dımaşk* üzerinde baskıların sürdürmek niyetinde idi. Bu amaçla o, *Antakya* üzerine saldırı hazırlıklarına başladı. İşte bu sırada Rıdvan'ın bütün hareketlerini yakından izlediğinde hiç şüphe olmayan emîr Yağısıyan'ın, hizmetinde bulunduğu ve bu itibarla müttefiki durumunda olan melik Dukak katında girişimlerde bulunması sonucunda, Dukak'ın savunmayı bırakıp *Haleb Melikliğine* karşı saldırı durumuna geçtiğini görmekteyiz. Melik Dukak, beraberinde Tuğtegin, İspehbud Sabave ve doğal olarak kuvvetleriyle kendilerine katılan Yağısıyan ile birlikte harekete geçerek *Haleb Melikliğine* ait topraklara saldırıya geçtiler. Bunun üzerine melik Rıdvan, beraberinde, veziri Cenahüddevle, Artukoğlu Sökmen ve bu arada yardımını sağladığı *Sümeysat* emîri İlgazioğlu Süleyman olduğu halde, kalabalık bir orduyla harekete geçerek *Dımaşk Melikliği* kuvvetlerini 22 Mart 1097 tarihinde *Kınnesrin*'de karşıladı. Yapılan savaş sonunda Dukak'ın kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğrayarak *Dımaşk*'a çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Rıdvan, *Dımaşk Melikliği* üzerinde tam bir üstünlük kazandığı gibi, yakın komşusu ve hasmı emîr Yağısıyan'ı da etkisiz bir duruma getirmeyi başarmış oldu [734].

3.
ANTAKYA'YA YARDIM SEFERİ

Haçlıların Urfa'yı işgal ile burada bir kontluk kurmalarından (10 Mart 1098) sonra *Antakya*'ya yürümeleri üzerine, kent valisi emîr Yağısıyan, başta metbûu *Büyük Selçuklu Devleti* sultanı Berkyaruk olmak üzere, *Elcezire* ve *Suriye*'deki *Selçuklu* vasalı melik ve emîrlere, *Antakya*'ya yardıma gelmelerini birdirdi. Bu cümleden olarak kendisine de yardım çağrısı gelen Dukak, kuvvetleriyle birlikte, beraberinde atabeği Tuğtegin ve bazı kumandanlar olduğu halde, *Dımaşk*'tan hareket etti. Melik Dukak, emîr Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle, *Humus*'ta kuvvetleriyle kendilerine katılan ve melik Rıdvan'ın hizmetinden ayrılarak burada

[733] Bu konuda bk. *Rıdvan Bölümü*.

[734] Bu sefer hakkında da ayrıca bk. Göst., yer.

küçük bir beylik kuran Cenahüddevle ile birlikte hareketle *Antakya*'ya gitmek üzere, Şeyzer yakınlarına gelip konakladılar. Dukak ve beraberindeki kuvvetler, biraz önce *el-Bâre*'yi elegeçirmiş olan *Haçlıların* bir kısım kuvvetleri üzerine ani bir saldırıya geçerek onları geri çekilmek zorunda bıraktılar (Muharrem 491=Aralık/Ocak 1097/98). Fakat yöresel olarak kazanılan bu başarıdan çok geçmeden Dukak, Tuğtegin ve Cenahüddevle, asıl *Haçlı* kuvvetlerinin sayıca kendilerinden çok fazla olmaları nedeniyle, *el-Bâre* yörelerinden çekilmek zorunda kalmışlardır [735].

Haçlıların Antakya'yı kuşatmaya başlamaları üzerine, kent valisi Yağığısıyan'ın da başvurusu sonucunda, sultan Berkyaruk'un buyruğu ile *Haçlılara* karşı düzenlenecek bir mücadele için başkumandan atanan imparatorluğun *Musul* valisi emîr Gürboğa, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra *Urfa*'yı *Haçlı* kontluğundan geri almak amacıyla harekete geçti. Sultanın çağrısı gereğince, cihat seferine katılacak olan *Elcezire* ve *Suriye* emîr ve melikleri ise Gürboğa'nın kuvvetlerine *Mercüdâbık*'ta katılacaklardı. Bu cümleden olarak melik Dukak ve atabeki Tuğtegin, *Dımaşk* kuvvetleriyle hareket etmiş, daha sonra kendilerine, *Humus* emîri Cenahüddevle, melik Rıdvan'dan ayrılıp Dukak'ın hizmetine henüz giren Artukoğlu Sökmen ve beraberinde, bir kısım *Arap* askerî olduğu halde, eski *Haleb* hükümdar ailesi *Mirdasoğullarından* Vessâb katılmışlardır; ancak melik Rıdvan, bu sefere katılmayıp, bir miktar kuvvet göndermekle yetinmiştir. Melik Dukak'ın başında bulunduğu kuvvetler, *Tellü Mennes*'e geldikleri zaman kent halkının, *Haçlılara* mektup göndererek onları *Suriye*'ye yürümeleri hususunda teşvik ettikleri ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine kente karşı tedip harekâtına girişilerek şiddetle kuşatılmaya başlandı. Fakat çok geçmeden Dukak, savunma savaşı yapmayan halka ceza olarak belli bir miktar kesim kestirmiş, ancak bir kısmı sonradan ödenmesi kararlaştırılan para için rehineler alınmış ve *Dımaşk*'a gönderilmiştir. *Tellü Mennes*'in tedib harekâtından sonra *Suriye* ordusu, kuzey yönünde yoluna devam ederek *Mercü Dâbık*'a gelmiş ve bu sıralarda başarısız *Urfa* kuşatmasını bırakıp buraya gelen Gürboğa'nın ordusuyla birleşerek (Mayıs 1098 sonu) *Antakya* yönüne hareket etmişlerdir [736]. *Selçuklu* ordusu 9 Haziran 1098 tarihinde *Antakya* önlerine geldiği zaman içkale dışında kent, *Haçlılar* tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Gürboğa, bir yandan Haçlıları kuşatırken, bir yandan da içkalede hâlâ direnen Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle'ye yardımcı birlikler göndermiştir. Böylece iki yönden savaşmak zorunda bırakılan ve kent içinde sıkışıp kalan *Haçlılar*, gerçekten ciddî ve tehlikeli bir duruma düşmüşlerdi. *Antakya*'nın dağ yönünde konaklayan

[735] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 134; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 131-32; *el-A'lâk*, s. 403.

[736] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 133.

Selçuklu ordusu, emîr ve kumandanların tavsiyesi üzerine, ovaya inerek orada karargâhlarını kurmuşlar ve kuşatmayı bu kez bu yönden sürdürmeye başlamışlardır. Fakat bütün bunlara rağmen *Selçuklu* ordusunda tam bir birlik ve ahengin mevcut olduğu söylenemez. *Türk* ordusunun başkumandanlık görevini yürüten Gürboğa, savaşı *Antakya* ovasında yapmak üzere, *Haçlıların* kent dışına çıkmalarına izin vermesi sonucunda, bu nedenle, kendisine kırgın ve küskün kumandanlarla birlikte yaptığı meydan savaşında, kesin bir yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştır. Melik Dukak savaşı sürdürmeyen öteki emîrler gibi, Sökmen ve Cenahüddevle ile birlikte kuvvetlerinin başında olduğu halde, hiçbir çarpışmaya girmeden savaş alanını terkedip *Dımaşk*'a dönmüştür. Böylece Dukak'ın *Haçlılara* karşı giriştiği *Antakya* harekâtı da başarılı olmadan sona ermiştir [737].

4.
DİYARBEKİR SEFERİ

Daha önce denildiği üzere, Tâcüddevle Tutuş, sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine başladığı sıralarda, *Kuzey - Suriye* ve *Musul* bölgelerini itaat altına aldıktan sonra *Diyarbekir* bölgesine gelerek burasını da hâkimiyetine almış, *Mayyâfarikin*'i, bölgeye vali olarak atadığı ve oğlu Dukak'a atabek yaptığı Tuğtegin'e ıkta etmişti. Fakat *Rey* savaşında tutsak alınıp hapse atılan, daha sonra salıverilen Tuğtegin, *Meyyâfarikin*'e emîr Şemsüddevle Altaş'ı nâib olarak [738] bıraktıktan sonra *Dımaşk*'a gelip Dukak'ın hizmetine girmişti. Tuğtegin'in buradan ayrılmasından sonra *Diyarbekir* bölgesi, *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* tâbi olan çeşitli *Türk* emîrlerinin, Altaş *Meyyâfarikin*'de, Sadr *Âmid'de*, Şahruh *Hâni* ve *Erzen*'de, Kızılarslan *Siirt* ve *Behmurd*'da, Türkmen Musa *Hısnu Keyfa*'da ve Yeltegin *Bitlis*'de olmak üzere, yönetimleri altına geçmiştir [739]. İlgili Bölümde görüldüğü üzere, Tutuş'un ölümünden sonra oğlu Rıdvan, babasının hâkim olduğu memleketlere kendisinin de hâkim olması yolunda, birçok kez girişimlerde bulunmuş, bu cümleden olarak *Diyarbekir* bölgesine de bir sefer düzenlemiş ise de başarılı olamamıştı. Bu kez melik Dukak, babası zamanında genel vali sıfatiyle bir süre yönetimini elinde tuttuğu *Diyarbekir* bölgesinin yeni emîrlerinin kendisine itaatını sağlamak amacıyla 493 (1099/1100) yılında, beraberinde veziri *Dovinli* Muhammed el-Acemî olduğu halde, bir miktar kuvvetle *Dımaşk*'tan çıkarak *Haleb Melikliğinin* topraklarına girmemek ve dolayısıyla Rıd-

[737] Bu konuda ayrıntı için bk. *Rıdvan Bölümü*.

[738] Emîr Altaş'ın buradaki faaliyetleri hakkında bk. *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s. 245-47.

[739] Aynı eser, s. 245, 249, 268-69; İA. "*Diyarbekir*" mad.

van'ın herhangibir saldırısına uğramamak düşüncesiyle, bütün *Suriye* çölün'i geçerek *Rahbe*'ye erişti. O, buradan *Diyarbekir* bölgesine yönelip, daha önce nâib olarak atanmış olan Altaş'ın yönetimindeki *Meyyâfarikin*'e geldi. Çok geçmeden *Diyarbekir* bölgesinin bütün emîrleri, katına gelerek kendisine itaat ve bağlılıklarını arzettiler. Bu sıralarda melik Dukak, emîr Altaş'ın *muhtesiblik*[740], daha sonra da *vezaret* makamına getirdiği ve çeşitli görevleri dolayısıyla halkın mal ve paralarına elkoyan ve hattâ zülmü, onların oturdukları evleri yıkmaya kadar götüren kadı Ebû Bekr b. Sadaka'yı tutuklattı. Fakat çok geçmeden o, vezirliği sırasında kendisini tutuklatıp mal ve parasına elkoyarak çeşitli kötülükler yaptığı Ebû Abdullah b. Muşek tarafından satın alınmış ve onu, kendisinin ve halkın öcünü almak için öldürdükten sonra evine bitişik *İbn Muşek hamamının* külhanına gömdürmüştür. Melik Dukak, ayrıca kadı Ebû Bekr ile işbirliği yaptığı anlaşılan İbn Halil eş-Şemsâr, İbn Sukre ve İbnü'l-Kerhî adlı kimseleri de tutuklatıp bütün mal ve paralarına elkoydurmuştur. Dukak, *Diyarbekir* bölgesindeki hükümranlığını böylece kuvvetlendirdikten sonra *Dımaşk*'a dönmüştür[741].

5.
HAÇLILARLA YAPILAN MÜCADELELER

a) Tancréd ile çatışma

Haçlılar, *Urfa*, *Antakya* ve *Kudüs*'te birer devlet kurmayı başardıktan sonra hâkimiyet alanlarını *Müslümanlar* aleyhine genişletmek amacıyla *Suriye* ve *Filistin*'de sürekli olarak askerî hareketler düzenlemekte idiler. Bu cümleden olarak *Kudüs* kralı Godefroi de Bouillon ve *Taberiyye* prensi Tancréd, *Taberiyye* gölünün doğu tarafında bulunan zengin ve verimli *el-Belka*[742] bölgesindeki *Sevâd*[743], topraklarına istilâ ve işgal etmek ve böylece bu bölge (özellikle *Cevlân* ve *Havrân*) mallarını *Filistin* limanlarına sevkedebileceklerdi. Ayrıca kral da sözkonusu bölgeyi krallık sınırları içine almak niyetinde idi. Tancréd, Mayıs 1100 başlarında kraldan ayrı olarak hazırladığı kuvvetlerle *Sevâd* üzerinden *Cevlân*'a dek saldırılarını sürdürme planını uygulayacaktı. Yakın komşusu *Haçlıların*, memleketi *Sevâd*'a saldırı hazırlıklarını haber alan *Arap* emîri[744], tâbi olduğu melik Dukak'a bir elçi ile başvurup *Haçlılara* karşı ondan ivedi yardım isteğinde bulundu.

[740] Muhtesiplik hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Muhtesip ve hisbe*" maddeleri.

[741] *Tarihu Meyyâfarikin, ve Âmid* s. 269; *el-A'lâk*, s. 403 (İbnü'l-Ezrak'ın verdiği karanlık bilgileri açıklığa kavuşturur); *Zeylü Tarihu Dımaşk*, s. 237; *Mir'âtü'z-zeman* XIII, 129a; Azimî, 191a.

[742-43] Ortaçağlarda genellikle *Arap* coğrafyacılarına göre *el-Belkâ* bölgesi, *Şam* eyâletine bağlı idi. *Sevâd* ise, bu bölgenin verimli bir yöresidir. Genel bilgi için bk. İA. "*Belkâ ve Sevâd*" maddeleri; *Mu'cem*, III, 174.

[744] *Fransızlar* bu emîre iri yapılı olması dolayısıyla Fat Peasant (Şişman çiftçi, köylü) adını vermişlerdir.

Bunun üzerine Dukak, ona 500 atlı gönderdi [745]. Öte yandan Tancréd, kralın başında bulunduğu ve askerlerin ihtiyaç maddelerini taşıyan ve önde giden guruptan ayrı olarak 700 atlı ve 1000 yayadan oluşan kuvvetleriyle *Sevâd* topraklarına saldırmış, birçok ganimet elegeçirmiş, yöre halkından kimisini öldürmüş, kimisini de tutsak almıştır. Tancréd, bu ganimet ve tutsaklarla asıl *Haçlı* birliğine ulaşmak üzere, geri dönerken Dukak'ın gönderdiği atlı kuvvetlerin saldırısına uğramış, yapılan çarpışmalarda *Haçlılar* oldukça ağır kayıp vermişlerdir. Tancréd, karanlıkta, ölüm, ya da tutsaklıktan güçlükle kurtularak gece yarısı krala katılabilmiştir. Durumu böylece öğrenen kral, *Dımaşk* kuvvetlerinin herhangibir yeni saldırısına karşı, kuvvetlerini hazırlamıştı. Öte yandan *Dımaşk* atlı kuvvetleri, bu başarıdan ve *Haçlı* birliklerini *melikliğe* tâbi *Sevâd* yörelerinden uzaklaştırdıktan sonra *Dımaşk*'a dönmüşlerdi. Fakat kral Godefroi'nın *Kudüs*'e dönmesine karşılık *Taberiyye*'ye gidip bir süre kalan Tancréd, bu yenilginin öcünü almak amacıyla 600 atlı ile *Sevâd* topraklarına hemen her gün yağma akınlarına girişmekten geri kalmadı. Albertus'a göre [746], melik Dukak, bu akınlara son vermesi için Tancréd'e, bir miktar altın ve armağanlar karşılığında barış çağrısında bulundu. Barış konusunda kralın da onayını alan Tancréd, cevap olarak *Dımaşk*'a altı tecrübeli şövalyeden oluşan bir elçi heyeti göndermiş ve Dukak'a "Ya *Dımaşk*'ı terk etmesi, ya da Hıristiyanlığı kabul etmesi önerisinde bulunmuştur. Buna sonderecede kızan Dukak, gelen elçilere, sözkonusu öneriye karşılık olarak, "Ya İslâmiyeti kabul, ya da ölümü tercih etmelerini" bildirmiş, ancak İslâmiyete geçen birisi dışında, beş şövalye başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Beş elçisinin böylece öldürülmesini haber alan Tancréd, derhal kuvvetlerini toplayıp yeniden *Sevâd* arazisine yürüyerek ondört gün süreyle bölgeyi yağma akınlarına tâbi tutmuştur. Memleketinin bu *Haçlı* istilâsı karşısında melik Dukak'tan hiçbir askerî yardım alamayan *Sevâd* emîri, bu akınları durdurmak amacıyla *Taberiyye* prensi Tancréd'e itaat ederek onun vasalı olmak ve vergi ödemek zorunda kalmıştır [747].

b) Baudouin'e baskın girişimi

Urfa kontu Baudouin, *Danişmendli* Melik Gazi Gümüştegin Ahmed tarafından tutsak alınmış olan (1100) *Antakya* prensi Bohémond'u kurtarmak ve *Malatya* prensi Gabriel'i *Danişmendli* baskısından [748] kurtarmak amacıyla, onun çağrısı üzerine, çıktığı başarısız seferden *Urfa*'ya

[745] Runciman, savaşa bizzat Dukak'ın katıldığını yazmakta ise de (I, 310) bu konuda tek ve ayrıntılı bilgi veren Albertus (S. 18-17)'da bu husus belirtilmeyip sadece Dukak'ın 500 atlı gönderdiği kaydedilir.

[746] Albertus, s. 17 vd.

[747] Albertus, göst. Yer; Grousset, I, 186-87; Runciman, I, 320-21.

[748] Bütün bu konularda geniş bilgi için bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 136-38.

döndüğü zaman *Kudüs*'ten gelen elçiler, "Kardeşi Godefroi'nın öldüğünü ve kendisinin kırallık tahtına oturmasının kararlaştırıldığını" bildirdiler. Bunun üzerine Baudouin, kendi yerine, bu sıralarda *Antakya*'da bulunan yeğeni Baudouin du Bourg'u acele bir mektupla çağırtıp, kendi vasalı olarak *Urfa Kontluğu* yönetimine atadıktan sonra 2 Ekim 1100 tarihinde, 200 atlı 700 yayadan oluşan [749] bir kuvvetle *Antakya* üzerinden *Kudüs*'e hareket etti. Baudouin, genellikle *Haçlıların* denetiminde, ya da işgalinde bulunan kıyı yolundan *Lâzkiye*'ye gelmiş burada iki gün kaldıktan sonra kendisine katılan birçok *Haçlı* kuvvetleriyle yoluna devam etmiştir. Öte yandan Baudouin'in *Kudüs*'e gitmekte olduğunu haber alan melik Dukak, bir baskınla onu elegeçirmek için *Humus* emîri Cenahüddevle ile birlikte kuvvetleriyle [750], *Beyrut* yönünde harekete geçti. *Cebele* ve *Trablusşam* üzerinden yoluna devam eden ve *Beyrut*'a yaklaşmakta olan Baudouin, *Nehrü'l-Kelb* boyunca uzanan tarihî dar bir yoldan gelmekte idi [751]. İşte bu sıralarda Dukak ve Cenahüddevle'nin kuvvetleri, çok güç ve sıkışık duruma düşen ve bu nedenle paniğe kapılan Baudouin ve kafilesine saldırıya geçtiler. Yapılan çarpışmalarda birçok *Haçlı* askeri öldürülmüş ise de gece karanlığından istifade ile çekilmeyi başaran Baudouin, 8 Kasım 1100 tarihinde *Kudüs*'e gelmiş ve 11 Kasım'da yapılan bir törenle, ölen kardeşi Godefroi'nın yerine krallık tahtına oturmuştur [752].

İslâm kaynaklarında bulunmamasına rağmen, Albertus'ta belirtildiğine göre [753]. daha sonra melik Dukak, kral Baudouin'e bir elçi heyeti göndererek bu savaş sırasında tutsak alıp *Davud* burçlarında hapse attığı ve boyunlarını vurdurmak suretiyle öldürmek niyetinde olduğu 45 *Selçuklu* askerini salıvermesini istemiştir. Kralın bunları ancak para karşılığında teslim edebileceğini bildirmesi üzerine, 50 bin *Bizans* altınının ödenmesi hususunda anlaşma olmuş ve böylece *Selçuklu* tutsakları *Dımaşk*'a gönderilmiştir.

[749] Fulcherius, II. Kitap, s. 137, *Zeylü Tarihi Dımaşk* (S. 138) ve *el-Kâmil* (X, 324)'de 500 atlı ve yaya, Albertus (S. 32)'da 400 seçme şövalye, 1000 yaya olarak kaydediliyor.

[750] Albertus (S. 32) bu kuvvetlerin 20 bin olduğunu abartmalı olarak yazar.

[751] Her an bir baskınla yok edilecekleri korkusuna kapılan *Haçlı* kafilesinde müellif Fulcherius da bulunuyordu. O eserinde (S. 139) savaşı anlatırken "O zaman *Chrtres*, ya da *Orleons*'da olmayı çok arzu etmiştim" sözlerini söylemesi, *Haçlı* kafilesinin ne denli ciddi bir tehlike karşısında olduğunu gösterir.

[752] Fulcherius, kitap II, s. 137-143 (Bu müellif, Baudouin ile birlikte olduğu için bu konuda çok ayrıntılı bilgi vermiştir); Albertus, s. 31-37; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 138-39; *el-Kâmil*, X, 324 (Son iki eserde çok kısa bilgi vardır); Grousset, I, 205-212; Runciman, 1322-25.

[753] Albertus, s. 54.

6.
CEBELE'NİN MELİKLİĞE KATILMASI VE SONRAKİ OLAYLAR

Lâzkiye'nin güneyinde bulunan *Cebele*, *Doğu - Akdeniz*'in sağlam surlara sahip ve alınması güç bir kent idi[754]. Burası, *Trablus* emîri Celâlülmülk Ebu'l-Hasen Ali b. Ammar'ı metbû tanıyan İbn Süleyha adıyla tanınan Ebû Muhammed Ubeydullah b. Mansur'un yönetiminde bulunuyordu. Koyu bir ordu yandaşı olan İbn Süleyha, tâbi olduğu İbn Ammar'a isyan ile bağımsızlığını ilân ettikten başka *Cebele*'de *Fatımîler* adına okutmakta olduğu şiî hutbesini de kaldırarak *Bağdad Abbasî* halifesi adına sünnî hutbesi okutmaya başlamıştır. Bunun üzerine İbn Ammar, melik Dukak'a başvurup onu *Cebele*'ye yürüyerek *Dımaşk Melikliğine* katılması hususunda ikna etti. Derhal hareketc geçen Dukak, beraberinde Tuğtegin olduğu halde, *Cebele*'ye gelerek kuşatıp sıkıştırmaya başladı ise de başarı sağlayamadı. Hattâ kuşatma savaşı sırasında kaleden atılan bir okla Tuğtegin dizinden yaralanmıştı. Nihayet *Cebele*'yi alamayan Dukak, kuvvetleriyle birlikte *Dımaşk*'a geri döndü (494 = 1110/1101)[755].

Melik Dukak'ın sözkonusu kuşatmasından sonra *Cebele*, *Suriye* ve *Filistin* kıyı kentlerini güvence altında tutabilmek amacıyla elegeçirmeye çalışan *Haçlılar* tarafından birkaç kez kuşatılmış, ancak surlarının dayanıklı ve bu nedenle savunmaya elverişli olması dolayısıyla işgali mümkün olmamıştı. Bununla birlikte artık eski metbûu İbn Ammar'dan da yardım alamayan ve gittikçe artan *Haçlı* baskı ve tehlikesini önleyecek bir güce sahip olmayan İbn Süleyha, Tuğtegin'e bir ulak göndererek "*Cebele*'yi kendisine teslim etmek istediğini, bu nedenle güvenilir birisini göndermesini, buna karşı da kendisini, para, hazine ve ailesiyle birlikte bir askerî birliğin koruması altında, *Dımaşk*'a ve daha sonra da hilâfet başkenti *Bağdad*'a göndermesi hususunda, melik Dukak katında girişimde bulunmasını" bildirdi (Şaban 494 = Haziran 1101). Tuğtegin'in İbn Süleyha'nın bu ilgi çekici önerisini *Dımaşk Melikliği* için olumlu bulmakta ve hattâ oğlu Tacülmülk Böri'yi göndermek istemekle birlikte, Dukak'ın bu sıralarda *Diyarbekir*'de bulunması dolayısıyla bu konuda onun onayını almaksızın bir karar verip uygulamak niyetinde olmadığı anlaşılıyor[756]. 1 Şevval 494 (30 Temmuz 1101) tarihinde *Dımaşk*'a dönen Dukak, atabeğinin *Cebele* hususundaki kararını uygun bulmuş ve bunun üzerine, Tâcülmülk Böri, bir miktar kuvvetle *Cebele*'yi teslim almak için *Dımaşk*'tan ayrılmıştır. *Cebele*'yi Böri'ye teslim eden İbn Süleyha, bütün ağırlıklariyle şehirden ayrılarak *Dımaşk*'a gelip ikamete başladı. İbn Süleyha'nın bütün bu hare-

[754] Bk. *Mu'cem*, II, 25; İA. "*Cebele*" mad.
[755] *el-Kâmil*, X, 310.
[756] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 139.

ketlerini yakından izlediği anlaşılan İbn Ammar, derhal Dukak'a bir elçi göndererek "İbn Süleyha'nın kendisine teslim edilmesi halinde, onun para ve hazinesinden başka kendisine 300 bin altın vereceğini" bildirmiş ise de onunla yaptığı anlaşmaya sadakat ve vefa gösteren Dukak, onun bu önerisini kabul etmeyerek İbn Süleyha'yı, bütün mal varlığı ile yeterli sayıda bir askerî birlik eşliğinde *Bağdad*'a göndermiştir [757]. Fakat öte yandan *Cebele* yönetimini cline alan Böri ve yakınları, halka karşı sonderecede kötü davranışlarda bulunmaya ve haksızlıklar yapmaya başlamışlardır. Bu durum karşısında *Cebele* halkı, eski metbûları *Trablus* emîri İbn Ammar'a Böri hakkında şikâyette bulunarak "Ondan bir nâib istiyerek kenti derhal teslim edeceklerini" bildirdiler. Bunun üzerine İbn Ammar, *Cebele*'ye süratle bir askerî birlik gönderdi. Halkın yardımıyla şehre kolaylıkla giren bu birlik, yine halkın desteğiyle Böri ile yaptığı savaşı kazandıktan başka, onu tutsak da aldılar. Derhal *Trablus*'a İbn Ammar'ın katına çıkarılan Böri, sonderecede izzet ve ikram gördü. Daha sonra onu *Dımaşk*'a gönderen İbn Ammar, ayrıca babası Tuğtegin'e bir mektup yazarak Böri ve arkadaşlarının *Cebele*'deki kötü eylemlerini anlatmış ve "Kentin *Haçlı* istilâsına uğramamasını sağlamak amacıyla böyle bir harekete girişmek zorunda kaldığını" bildirmiştir [758]. Böylece yönetimi, kısa bir süre için *Dımaşk Melikliğine* bağlanan *Cebele* yeniden *Trablus* emîrliğine geçmiş oldu.

7.
TRABLUSŞAM'A YARDIM SEFERİ

Kudüs'ün işgali ve burada bir *Haçlı* krallığı kurulmasını izleyen günlerde Raymond de Saint Gilles, *Fransa*'ya dönüp bir süre sonra kalabalık bir *Haçlı* ordusuyla *İstanbul* üzerinden (1100) *Suriye*'ye gelmekte iken *Eskişehir - Ereğli* arasında *Anadolu Selçuklu* sultanı I. Kılıçarslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldıktan başka, hemen hemen bütün ordusu yok edilmişti. Daha sonra güçlükle *Antakya*'ya gelen Raymond, burada prens Tancréd tarafından hapsedilmiş, fakat *Haçlı* ilericelerinin aracılığıyla hapisten kurtarıldıktan sonra (1101) *Trablus*'un kuzeyindeki kıyı kenti *Antartus (Tartûs, Tortosa)*'u işgal etmek suretiyle [759], *Trablus*'u tehdit eder bir duruma gelmişti. Böylece *Haçlı* baskı ve tehlikesi altındaki *Trablus* kenti için ciddî bir durumun ortaya çıktığını gören emîr İbn Ammar, vakit kaybetmeksizin melik Dukak ile *Humus* emîr Cenahüddevle'ye ulaklar göndererek *Trablus* sınırlarına dayanan Raymond'un herhangibir saldırısına karşı acele yardım isteğinde bulundu. Dukak, bu sefere bizzat

[757] İbn Süleyhâ'nın *Bağdad*'daki faaliyetleri hakkında bk. *el-Kâmil*, X, 311-12.

[758] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 139-140; *el-Kâmil*, X, 310-12; *Mu'cem*, II, 25-26; Azimî, 191a-b; Grousset, I, 210-11; Runciman, II, 33-34.

[759] Bütün bu hususlar için bk. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 104-105; Runciman, II, 56-58; ayrıca bk. Urfalı Mateos, s. 214-16; Abu'l-Faraç, II, 343.

katılmayıp iki bin kişilik bir kuvvet göndermekle yetinmiştir. Öte yandan emîr Cenahüddevle *Humus*'ta bulunmadığı için yerine nâib olarak bıraktığı emîr Yâhız *Humus* kuvvetlerinin başında olarak, *Trablus* yönüne hareket etti. *Dımaşk* ve *Humus* birlikleri, *Trablus* önünde İbn Ammar'ın kuvvetleriyle birleştikten sonra Raymond'u karşılamak üzere, *Antartus* yönüne hareket ettiler. Öte yandan *Müslüman* kuvvetlerinin ileri harekâtını haber alan Raymond, beraberindeki üçyüz kişilik bir kuvvetle *Antartus* yakınlarına gelip kondu ve burada, birliklerini savaş düzenine hazırladı. Müttefik kuvvetleri, *Haçlılara* karşı üç koldan saldırıya geçtiler. Bunun üzerine Raymond, kuvvetlerini üçe ayırmış, yüz kişilik bir birliği *Trablus* kuvvetlerine, yüz kişilik başka bir birliği *Dımaşk* kuvvetlerine, elli kişilik birliği de *Humus* askerlerine karşı çıkarmış ve nihayet kendisi de elli kişilik bir kuvvetin başında olarak savaşa başlamıştır. *Humus* kuvvetlerinin çarpışmaların hemen başlarında bilinmeyen bir nedenle tutunamayıp bozgun halinde dağılmasından çok geçmeden, bu kez *Dımaşk* birlikleri de aynı şekilde bozguna uğrayıp geri çekildiler. *Humus* ve *Dımaşk* askerlerinin bozulup savaştan çekilmeleri üzerine Raymond, bütün kuvvetleriyle direnmeye çalışan *Trablus* birliklerine karşı saldırıya geçerek onları da kesin bir yenilgiye uğrattı. Müttefik kuvvetler bu savaşta oldukça ağır kayıplar verdiler. Nihayet savaş alanından kaçabilen *Trablus*, *Dımaşk* ve *Humus* kuvvetleri memleketlerine dönmüşlerdir (22 Cumadelâhır 495 = 13 Nisan 1102). Bu başarı üzerine Raymond, çok geçmeden *Doğu - Akdeniz*'in önemli liman kentlerinden birisi olan *Trablus*'u kuşatmaya girişecektir [760].

8.
RAHBE VE HUMUS'UN MELİKLİĞE KATILMASI

Suriye çölünün kuzey - doğusunda ve *Fırat* ırmağının sağ kıyısında yer alan *Rahbe*, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Musul* emîri Gürboğa'nın ıkta bölgesinde bulunmakta idi. Gürboğa'nın ölümü (Zülkade 495 = Ağustos/Eylül 1102) [761] üzerine, sultan Alparslan'ın memlüklerinden ve Gürboğa'nın maiyyeti emîrlerinden Kaymaz, kent yönetimini elegeçirmeyi başarmıştı. Vaktiyle babası Tâcüddevle Tutuş'un hâkimiyetinde bulunan *Rahbe*'nin emîr Kaymaz'ın eline geçtiğini haber alan ve burasının hükümranlığı altına alınmasını, kendisi için bir tür hak sayan melik Dukak, beraberinde Tuğtegin olduğu halde, kuvvetleriyle birlikte *Rahbe* üzerine hareket etti. Dukak, kenti kuşatıp sıkıştırmış ise de almayı başaramayıp *Dımaşk*'a döndü. Sefer 496 (Kasım/Aralık 1102) tarihinde emîr Kaymaz'ın ölümü üzerine, kent yönetimi kızı Âmine ile evlenen emîr Hasan'ın eline geçmişti.

[760] *el-Kâmil*, X, 344; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 140-41; Abu'l-Faraç, II, 343; *Ikd*, III, 220a; Runciman, II, 58-59.

[761] Gürboğa hakkında genel bilgi için bk. İA. "*Kür-Buka*" mad.

Emîr Hasan, *Selçuklu* egemenliğini tanımayarak hutbeyi yalnız kendi adına okutmakla kalmamış, ordu ve kent ilerigelenlerini yakalatıp hapse atmış, bazılarının öldürtmüş ve onların bütün mal ve hazinelerine el koymuştu. Öte yandan *Rahbe*'deki yönetim değişikliğini haber alan melik Dukak, yine beraberinde Tuğtegin olduğu halde, süratle *Rahbe*'ye gelip kuşatmaya başladı. Emîr Hasan'ın zulüm ve baskılarından sonderecede güç duruma düşen ve şiddetle yiyecek sıkıntısı çeken halk, kenti Dukak'a teslim etmekte duraksama göstermedi. Böylece *Rahbe*'ye giren Dukak, içkaleye çekilen Hasan'ın öncrisi üzerine, kendisi ve ailesi için "aman" vermiş ve böylece içkale de teslim olmuştur (Cumadelâhır 496 = Mart/Nisan 1102). Halka karşı iyi davranışlarda bulunan Dukak, kent işlerini düzene koyup buraya Muhammed b. es-Sebbâk eş-Şeybanî'yi nâib olarak atamış ve oğlunu da rehin alıp *Dımaşk*'a dönmüştür (22 Cumadelâhır 496 = 2 Nisan 1103). Böylece *Rahbe*, *Dımaşk Melikliğine* bağlanmış oldu [762].

Humus emîri Cenahüddevle Hüseyin, elegeçirmekte geç kaldığı *Rahbe* seferinden sonra, *Rıdvan Bölümü*nde değinildiği üzere, *Humus*'a dönerken *Haleb* yakınlarına gelip konaklamıştı. Bunu haber alan melik Rıdvan, aralarının açık bulunduğu eski atabeği ve babalığı Cenahüddevle'nin gönlünü alıp barışmak amacıyla yanına giderek *Haleb*'e getirmiş, kent dışında onun için özel çadırlar kurdurarak şerefine on gün süreyle şölen ve eğlenceler düzenletmişti. Böylece Rıdvan ile bütün kırgınlıkları sona eren Cenahüddevle, *Haleb*'de daha bir süre kaldıktan sonra *Humus*'a dönmüş ve 1 Mayıs 1103 Cuma günü, silâhlı muhafızlarının koruması altına kent camiinde namaz kılarken eski düşmanı *Bâtınî* reisi el-Hakîm el-Münecciim'in görevlendirdiği üç *Bâtınî* fedaisi tarafından öldürülmüştü. Emîrlerinin ölümü üzerine, *Humus*'ta heyecan ve karışıklıklar başgöstermiş, kentin *Türk* halkından pek çoğu *Dımaşk*'a kaçmıştır. Bu durumdan faydalanmak isteyen Raymond, *Humus*'u elegeçirmek için askerî hazırlıklara başladı. Öte yandan Cenahüddevle'nin öldürülmesinden üç gün sonra (4 Mayıs) karısı, oğlu melik Rıdvan'a haber göndererek *Humus*'u gelip teslim almasını ve herhangibir *Haçlı* saldırısına karşı korunmasını bildirdi. Bu çağrıyı haber alan *Humus* ordusu kumandanları, vaktiyle ona karşı Cenahüddevle safına geçmeleri nedeniyle Rıdvan'ın kendilerine pek olumlu davranmayacağı düşünce ve korkusuyla ve esasen Cenahüddevle'nin birçok kez *Haçlılara* karşı mücadelelerde melik Dukak'ın yanında yer almış ve onun müttefiki durumuna gelmiş olması dolayısıyla, derhal Dukak'a bir elçi heyeti gön-

[762] *el-Kâmil*, X, 363, 428; *Zeylü Tarihi Dımaşk* s. 142; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 146; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 139a; Azimî, 191b; krş. İA. "*Rahbe*" mad.

Zübdetü'l-Haleb'deki (II, 146) bir kayda göre, *Humus* emîri Cenahüddevle Hüseyin, yönetimi eline geçirmek amacıyla bir miktar kuvvetle *Rahbe*'ye gitmiş ise de kentin melik Dukak tarafından alındığını öğrenince geri *Humus*'a dönmüştür.

dererek "Kenti kendisine teslim edeceklerini" bildirdiler. Bu sırada melik Dukak, henüz *Rahbe*'den dönmemişti. *Dımaşk*'ta Dukak'ta nâibi durumunda bulunan eski kumandanlardan Aytegin el-Halebî, vakit kaybetmeden kuvvetleriyle *Humus*'a gelerek kent ve kalesini teslim aldı. Fakat çok geçmeden *Dımaşk*'a gelip durumu öğrenen Dukak, Tuğtegin ile birlikte derhal *Humus*'a gelmiş, yöneticiler ve kumandanlar itaat arz ederek kent ve kalesini bizzat kendisine teslim etmişlerdir. Öte yandan elegeçirmek üzere, kuvvetleriyle harekete geçip *Humus*'un kuzey - doğusundaki *Resten*'e gelerek kuşatmakta olan Raymond ile, annesinin çağrısı üzerine *Haleb*'den ayrılarak *el-Kubbe*'ye gelen melik Rıdvan, *Humus*'un Dukak tarafından alındığını öğrenince memleketine geri dönmüşlerdir. Böylece Dukak, *Dımaşk Selçuklu Melikliğinin* yönetimi altına alınan *Humus*'ta işleri yeniden düzene sokmuş, halka iyi muamelede bulunmuş ve öldürülen Cenahüddevle'nin çocuklarını alarak *Dımaşk*'a dönmüş ve onlara, babalarının ıktalarını vermiştir [763].

9.
MELİK DUKAK'IN ÖLÜMÜ VE KİŞİLİĞİ

Dokuz yıl gibi pek kısa olmayan bir süreyle (1095-1104) *Dımaşk Selçuklu Melikliği* tahtında oturan Şemsü'l-mülûk Ebû Nasr Dukak, çok genç yaşlarda, uzun süren bir hastalığa tutulmuştu. Bu nedenle o, perhiz yapmak zorunda kalmış, normal gıda alamamış, vücudunun kuvvetten düşmesi üzerine de bu kez vereme (illetü'd-dıkk) yakalanmış ve gün geçtikçe takattan düşüp zayıflamaya başlamıştı. Onun artık yaşamından ümit kesilince annesi Safvetülmülk Hatun yanına gelerek "Düşündüğü vasiyetini yapmasını, böylece meliklik işleriyle oğlunun durumunun ne olacağı hususunu belirtmesini" söylemesi üzerine Dukak, "atabek Tuğtegin'in kendisinden sonra meliklik işlerini yürütmesini, henüz 1 yaşındaki oğlu Tutuş'un tahta çıkarılmasını, onun yetişmesine ihtimam gösterip himaye etmesini ve düşündüğü başka şeyleri" vasiyet etmiştir. Çok geçmeden melik Dukak, 12 Ramazan 497 (8 Haziran 1104)'da hayata gözlerini yummuş ve annesinin, kentin kuzey - doğusunda *Meydanü'l-ahdar*'da, kente hâkim bir tepe üzerinde yaptırdığı, büyük bir mescid havlusunda bulunan ve *Kubbetü't-tavâvîs* adiyle anılan ve Cumadelûlâ 513 sonlarında vefatı üzerine kendisinin de gömüldüğü mezarlığa defn edilmiştir [764].

[763] *Zübdetü'l-Haleb*, II, 146-47; *Bugye*, s. 122; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 142; *The Assasins*, s. 100; Runciman, II, 59-60.

[764] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 144, 201; *el-Kâmil*, X, 375-76; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 150; *el-A'lâk* s. 149; *Vülâtu Dımaşk*, s. 20; Azimî, 192b.

İbn Asâkir (Göst., yer) ve ondan naklen *Tarihu Salihî* (176b)'de Dukak'ın, annesinin teşvikiyle bir cariye tarafından zehirlendiğini rivayet etmiştir. İbnü'l-Adim (Göst., yer), Dukak'ın ölümü üzerine melik Rıdvan'ın kuvvetleriyle *Dımaşk*'ı kuşattığını, şehirde

Babası Tâcüddevle Tutuş'un ölümünden sonra, özellikle onun hizmetinde bulunmuş olan emîrlerin büyük destek ve çabalarıyla *Dımaşk*'a gelerek burada ağabeyi Fahrü'l-mülûk Rıdvan'ın, *Haleb*'de kurduğu *Selçuklu Melikliği*nden ayrı bir *Selçuklu Melikliği* kurmayı başaran Şemsü'l-mülûk Dukak, 9 yıl süreyle *Dımaşk Selçuklu* tahtında aralıksız olarak hükümran olmuştur. Dukak, *Melikliğinin* ilk yıllarında, büyük evlâd sıfatiyle babasının bıraktığı *Selçuklu Devletinin* tek hükümdarı olmayı amaçlayan melik Rıdvan'ın saldırı ve baskıları karşısında, başta atabeği ve babalığı Tuğtegin olmak üzere, babasının işbilir emîr ve kumandanlarının kendisine sadakat ve destekleri sayesinde, *Dımaşk*'taki hükümranlığını korumasını bilmiştir. Zaman zaman biraz sert ve daima kuşkulu bir tabiata sahip olan ağabeyi Rıdvan'ın maiyyetinde bulunan emîrlerin (Yağısıyan, Artukoğlu Sökmen vs. gibi) kendi hizmetine girmeyi seçmeleri, Dukak'ın onların kişiliklerine saygı gösterip değer vermesiyle ilgili olsa gerektir. Özellikle atabeği ve babalığı *Haleb Melikliğinin* bir numaralı adamı niteliğini taşıyan Cenahüddevle Hüseyin'in bile Rıdvan'ın hizmetinden ayrılıp *Humus*'ta ayrı küçük bir beylik kurması ve görüldüğü üzere, her fırsatta Dukak ile işbirliği yapması, bunun en güzel örneğini oluşturur sanırız. Onun başarısının tek ve önemli nedenini, vaktiyle babasının hizmetinde bulunmuş olan değerli emîr ve devlet adamlarını bir araya getirmesi ve *Dımaşk Melikliğinin* yönetimini onların işbilir ellerine bırakmasında aramanın yerinde olacağı kanısındayız. O, *Haçlıların Suriye* ve *Filistin*'de birer devlet kurarak yerleşmelerinden sonra, onlara karşı başta metbû tanıdığı *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* olmak üzere, bütün *İslâm* devletlerinin giriştikleri mücadelelere kuvvetleriyle katılmış ve ayrıca, kendisinin *Dımaşk Melikliği*, Rıdvan'ın *Haleb Melikliği* gibi, *Haçlıların* sürekli saldırı ve baskısı altında olmamakla birlikte, zaman zaman bölgesel olarak da onlarla mücadelelerini sürdürmekten geri kalmamıştır.

Babasının başkenti *Dımaşk*'ta, melikliğinin kurulduğunu gördüğümüz Dukak da, ağabeyi Rıdvan gibi, babasının hâkim olduğu bölge ve kentleri kendi hükümdarlığı altına almayı denemiş ve her girişiminde de başarılı olmuştur. Bu cümleden olarak *Diyarbekir* bölgesi, bir süre *Cebele*, *Rahbe* ve nihayet *Humus* kentlerini melikliğin yönetimi altına almayı başarmıştır. Böylece onun devrinde melikliğin sınırları, genellikle *Doğu - Akdeniz* kıyı bölgeleri dışında, *Busrâ*'dan *Hama*'ya dek uzanmakta ve ayrıca *Rahbe* ve *Diyarbekir* bölgesini de kapsamakta idi. Gerçekten onun, melikliğin sınırlarından çok uzaklarda bulunan *Rahbe* ve *Diyarbekir*'e hâkim olma azmî yanında, *Cebele* emîri İbn Süleyhâ'yı zengin hazinesinden başka 300 bin altın gibi büyük bir para karşılığında teslim etmesini bildiren düşmanı *Trablus*

kendi adına hutbe okutup para bastırdığını, fakat daha sonra durumun aleyhine gelişmesi sonucunda *Haleb*'e geri döndüğünü belirtmiştir.

hâkimi İbn Ammar'ın bu önerisini reddederek ahde vefada gösterdiği sadakati, belirtilmeyc değer bir nitelik taşımaktadır.

Melik Dukak'ın ölümü üzerine, vasiyeti uyarınca, küçük oğlu Tutuş meliklik tahtına geçirildi ise de yönetim, tamamen daha önce yakalandığı hastalıktan kurtulan Tuğtegin'in uhdesinde toplanmış bulunuyordu. Tuğtegin, meliklik üzerindeki hâkimiyetini daha sağlam temeller üzerine oturtmak amacıyla kent halkına, askerî vc mülkî erkâna sonderecede iyi davranmış, onlara geniş çapra ihsanlarda bulunmuş ve böylece onların saygı ve takdirlerini kazanmıştır. Hattâ bu arada Tuğtegin, daha önce babaları *Dımaşk Reisi* Ebû Muhammed b. Eminüddcvle'nin ölümü üzerine bir menşurla aynı göreve birlikte atanan iki kardeşi Ebu'l-mealî Seyf ve Ebu'z-zevad el-Müferrec'i huzuruna çağırarak babalarının azli, hapsi ve ölümü dolayısıyla onların gönlünü almış, gürevlcrinde halka karşı daima âdil ve iyi davranmalarını, asla haksızlık yapmamalarını tavsiye etmiş, her iki kardeş de onun emir ve tavsiyelerine riayet edeceklerini bildirmişlerdir. Böylece Tuğtegin, Dukak'ın ölümünden sonra elinde tuttuğu meliklik yönetimini düzenli bir duruma getirmiş oldu [765].

Melik Dukak, ölümünden önce, kendisine karşı herhangibir olumsuz hareketinden kuşkulanmış olabileceği oniki yaşındaki kardeşi Muhyiddin Ertaş'ı [766] babasının memlûk emîrlerinden, bu sıralarda *Baalbek* valisi bulunan hâdim Fahruddevle Gümüştegin et-Tâcî'ye göndererek onun *Baalbek* kalesinde tutuklu olarak kalmasını istemiştir. Fakat Dukak'ın ölümünden sonra Tuğtegin, görünüşte hizmetinde bulunduğu Tutuş'un çocuğu olarak Ertaş'ın böyle hapiste kalmasını doğru bulmaması, fakat aynı zamanda, onun, kardeşinin ölümünden sonra bazı emîrlerle işbirliği yaparak kendisini bertaraf edip *Dımaşk Melikliği* tahtına bir askerî darbe ile geçmesini önlemek ve böylece yönetimin biricik hâkimi kalmak amacıyla, Gümüştegin'e bir mektup göndererek Ertaş'ı hapisten çıkarıp *Dımaşk*'a göndermesini bildirdi. Ertaş'ı *Dımaşk*'ta parlak bir törenle karşılayarak ona itaat arz eden Tuğtegin, adına, melik olarak hutbe okutmakta olduğu henüz 1 yaşındaki Tutuş'un yerine, emîr, kumandan ve askerlere de ona, hizmet ve bağlılıklarını bildirmeleri hususunda, özel haberler gönderip onaylarını almak suretiyle, meliklik tahtına oturttu ve kendisi de eskiden olduğu gibi, devlet işlerinde tek yetkili olarak makamını korumuş oldu (24/25 Zülhicce 497 = 17/18 Eylül 1104). Fakat böylece, oğlunun tahta geçirilmesine rağmen Ertaş'ın annesi "Tuğtegin'in karısı Safvetülmülk Hatun'un, kocası ile işbirliği yaparak kendisini öldürtüp torunu Tutuş'un yeniden *Dımaşk* tahtına geçmesini sağlayacağı" hususunda Ertaş'a sürekli tel-

[765] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 144-45.

[766] *el-Kâmil* (X, 276)'de Bektaş, İbn Asâkir (Adıgeç. Eser, s. 20)'de, Ertaş adı verilmekle birlikte kaydedilen başka bir rivayette Altaş adı yazılmıştır.

kinlerde bulunuyordu. Ayrıca Tuğtegin'in, başta *Busrâ*[767], hâkimi Aytegin el-Halebî olmak üzere[768] muhalifleri de, korku ve endişe içinde kıvranan Ertaş'a "*Dımaşk*'tan gizlice kaçmasını, *Baalbek*'e giderek oradaki emîr ve kumandanlarla birleşip, *Haçlıların* da yardımını sağladıktan sonra *Dımaşk*'a yeniden gelip kenti Tuğtegin'den alarak meliklik makamına oturmasını" tavsiye ettiler. Bunun üzerine çocuk yaştaki Ertaş, Safer 498 (Ekim 1104) tarihinde Aytegin ile birlikte gizlice *Dımaşk*'tan ayrılıp kararlaştırıldığı gibi, *Baalbek*'e değil de *Şerîa* vadisinin doğu yönündeki *Havrân* taraflarına gittiler; burada kendilerine Tuğtegin'in muhaliflerinden birçok kimseler katılmıştı. Ayrıca onlar, *Kudüs* kralı I. Baudouin'e mektupla başvurarak ondan yardım istediler. Kralın buna olumlu cevap vermesi üzerine Ertaş ve Aytegin, birlikte *Kudüs*'e gidip[769], Baudouin ile müzakerelerde bulunarak onu *Dımaşk*'a saldırması, ya da yörelerinde yağma ve tahrip akınlarında bulunması hususunda teşvik ettiler ve hattâ kralı ikna edip bunu kesinlikle gerçekleştirmek amacıyla *Kudüs*'te bir süre kaldılar. Fakat *Fatımî*lerin, içinde *Sudanlıların* da yer aldığı kalabalık bir orduyla *Filistin*'i *Haçlılardan* kurtarma harekâtına başlamak üzere bulunmaları nedeniyle Baudouin, bu kez onların önerilerini kabulden vazgeçmiştir. *Haçlı* yardımından ümidini kesen Ertaş, Aytegin ile birlikte *Kudüs*'ten ayrıldıktan sonra *Suriye* çölünü geçerek, daha önce *Dımaşk Melikliğine* bağlandığını gördüğümüz *Rahbe*'ye gitmiş ve yönetimi eline almıştır (Cumadelâhır 498 = Mart/Nisan 1105). Ertaş, oradan da doğu yönüne hareket etmişse de yolda vefat etmiştir. Ertaş'ın *Dımaşk*'tan ayrılması üzerine Tuğtegin, hutbeyi yeniden Dukak'ın oğlu Tutuş adına okutmaya başlamış ise de çok geçmeden onun da eceli ile ölmesi ve *Selçuklu* hanedanından meliklik tahtına geçecek başka bir kimsenin bulunmaması nedeniyle, *Dımaşk Selçuklu Melikliği* fiilen sona ermiş oldu[770]. Bundan sonra *Dımaşk*'ta Tuğtegin'in atabeklik yönetimi kurulacak[771], onun ölümünden (11 Şubat 1128) sonra da yerine geçecek olan oğlu Tâcü'l-mülûk Böri'nin adına izafeten *Böriler Hanedanı Devri*[772] başlayacaktır.

[767] *Busrâ* (*Bosrâ*, *Bostra*), *Havran* bölgesinde, kalesi olan bir ilçe, şimdi fakir bir köy (*Mu'cem*, I, 654; Dussaud, harita, II, A3; İA. "*Busra*" mad.

[768] Daha önce belirtildiği üzere, *Halebli* Aytegin, *Rey* savaşmdan sonra Dukak'ı önce *Haleb*'e, sonra da *Dımaşk*'a getirmiş, onun meliklik tahtına geçmesinde rol oynamış, devlet işlerini yürütme yetkisini de üzerine almıştı. Fakat sonradan Tuğtegin'in gelmesi sonucunda, onun bu görevi pek istekli olarak bırakmamış ve bu nedenle Tuğtegin'e karşı eyleme girişenlerin başında gelmiştir.

[769] Runciman (II, 89), Ertaş ve Aytegin'in kral Baudouin tarafından *Kudüs*'e çağırıldığını yazmıştır ki, kullandığı *Zeylü Tarihi Dımaşk* (S. 145) ve *el-Kâmil* (X, 376)'de böyle bir kayıt mevcut değildir.

[770] *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 144-45; *el-Kâmil*, X, 375-76; *Vülâtü Dımaşk*, s. 19-20; Azimî, 191b; krş. Grousset, I, 242-43; Runciman, II, 89.

[771] Bu konuda, 1965 yılında Muammer Kemal Özergin tarafından bir doçentlik tezi hazırlanmışsa da henüz basılmamıştır.

[772] Bu devir tarihi hakkında Coşkun Alptekin tarafından 1978 tarihinde bir doçentlik tezi hazırlanmışsa da bu eser de henüz basılmamıştır.

KRONOLOJİ CEDVELİ

750 *Emevî* sülâlesinin sona ermesine neden olan *Büyük Zap Suyu* savaşı.

754 Ebû Câfer el-Mansur'un halife olması.

775 el-Mehdî'nin halife olması.

785 Harun er-Reşid'in halife olması.

909 *Kuzey-Afrika*'da *Fatımî* devletinin kuruluşu.

934 Muhammed el-Kaim'in *Fatımî* halifesi olması.

944 el-Müstekfi'nin *Fatımî* halifesi olması.

945 *Büveyhoğullarından* Muizzüddin Ahmed'in *Bağdad*'ı işgali.

953 el-Muizz Lidillah'ın *Fatımî* halifesi olması.

975 el-Aziz Billah'ın *Fatımî* halifesi olması.

996 el-Hâkim'in *Fatımî* halifesi olması.

1021 ez-Zâhir'in *Fatımî* halifesi oluşu.

1025 *Bizans* İmparatoru II. Basil'in ölümü ve *Bizans*'ta çökme devrinin başlaması.

1029 Anuştegin ed-Dizbirî'nin *Ukhuvâna* zaferi.

1036 el-Mustansır'ın *Fatımî* halifesi olması.

1040 *Selçukluların Gaznelilere* karşı kazandığı ve cihanşümûl bir devlet kurmalarını sağlayan ünlü *Dandanakan* zaferi (24 Mayıs).

1042 General Georgios Maniakes'in isyanı; Göktaş, Oğuzoğlu Mansur, Anasıoğlu, Dana vs. beylerin yönetimlerindeki *Irak* (*Balhan ve Nâvekiyye*) *Türkmenlerinin, Mervanlı-Ukaylî* kuvvetlerini bozguna uğratmaları.

1043 *Irak Türkmenlerinin Musul* emîri Karvaş'ı yenip *Musul* ve yörelerini işgal ile *Selçuklu* sultanı Tuğrul Bey adını hutbe okutup ona tâbi olduklarını göstermeleri ve dolayısıyla hareketlerine meşruiyet vermeleri; *Kiev Rus Prensliğine* ait *İstanbul* önlerine gelen bir donanmanın uzaklaştırılması.

1044 Emîr Karvaş'ın komşu emîrlerden yardım sağlayarak *Musul* bölgesindeki *Irak Türkmenlerini* bozguna uğratması; Tuğrul Bey'in bu *Türkmenlere* mektuplar gönderip "*İslâm* ülkelerine akın yap-

mamaları, *Azerbaycan*'daki yaylak ve kışlaklara yerleşip *Bizans*'a akınlar yapacak olan *Selçuklu* emîr ve kumandanlarına katılmalarını" bildirmesi.

1045 Tuğrul Bey'in buyruğu üzerine harekete geçen *Irak Türkmenlerinin Bizans*'ın *Van* bölgesi valisi Stefanos'u bozguna uğratmaları; *Bizans*'ın *Gürcistan* valisi Liparit'in *Müslüman Şeddadoğulları* emîrliğinin başkenti *Dovin*'e dek ilerlemesi.

1047 *Fatımî* veziri Ebû Saîd'in *Türk* ve *Berberlerle* yaptığı çarpışlarda öldürülmesi; görevlerinden alınan Tornikios ve diğer bazı *Bizans* generallerin isyanları.

1048 *Bizans* kumandanı Aaron'un *Büyük Zap Suyu* kıyılarında prens Hasan kumandasındaki *Selçuklu* kuvvetlerini yenmesi ve prens Hasan'ın şehid olması; İbrahim Yınal ve Kutalmış kumandasındaki *Selçuklu* ordusunun *Pasin* ovasındaki *Hasankale* (*Kapetru*)'de *Bizans* kumandanları Liparit, Aaron ve Katakalon'u bozguna uğratmaları; *Fatımî* kumandanı Nâsıruddevle b. Hamdan'ın başarısız *Suriye* seferi.

1049 *Fatımî* kumandanı Ebu'l-fazl Rıfku'l-hâdim'in başarısız *Suriye* seferi.

1054 Tuğrul Bey'in *Doğu-Anadolu* seferi, *Malazgirt*'i kuşatması.

1055 Tuğrul Bey'in *Büveyhoğulları* devletine son vermesi; *Makedonya* hanedanının son üyesi Theodora'nın *Bizans* tahtına geçmesi.

1056 Theodora'nın ölümü ve VI. Mihael Stratiotikos'un *Bizans* tahtına geçmesi.

1057 Muizzüddevle Simal'in elinde tuttuğu *Haleb*'e karşılık *Beyrut* ve *Akkâ* kentlerini alması; prens Yakutî ve emîr Sabuk'un *Doğu-Anadolu* harekâtı; bu yılın sonlarına doğru Nikephoros Bryennios'un *Selçuklu* harekâtını durdurabilmek amacıyla *Malatya*'ya dek ilerlemesi; partik Kerularios'un desteklediği generallerin isyanı sonucunda *Kastamonu* kalesi kumandanı İsaakhios Komnenos'un *Bizans* imparatoru ilân edilmesi.

1058 Arslan el-Besasirî'nin *Bağdad*'ı işgal ve halife el-Kaim Biemrillah'ın tutsaklığı.

1059 İsaakhios Komnenos'un *Balkanlar* seferi sırasında hastalanması üzerine Bizans tahtını X. Konstantin Dukas'a bırakması, *Tuna*'yı geçen *Macarlarla* barış yapılması; prens Yakutî, Horasan Sâlârı, emîr Kapar (Kebir), Kicaciç, Cemcem, İsuli (Anasıoğlu?) ve Sabuk'un *Sivas*'a değin hareketlerini sürdürmeleri ve şehri işgalleri.

1060 *Normanların Reggio* ve *Sicilya*'yı işgalleri; Tuğrul Bey'in Arslan el-Besasirî'yi bozguna uğratıp tutsak alması, öldürmesi ve halife el-Kaim Biemrillah'ı tutsaklıktan kurtarıp *Bağdad*'a hilâfet makamına iadesi; *Mirdasoğlu* Şiblüddevle Mahmud'un *Haleb*'i *Fatımîlerden* alması; Simal'in yeniden *Haleb*'e hâkim olması.

1062 *Mirdasoğlu* Esedüddevle Atiyye'nin *Haleb*'e hâkim olması.

1064 *Macarların Belgrat*'ı işgalleri; *Haleb* hâkimiyeti için Atiyye - Mahmud çatışması ve barış yapılması; sultan Alparslan'ın, *Doğu-Anadolu* ve *Kafkasya* seferi, *Bizans*'a tâbi *Ermeni* ve *Gürcü* memleketlerine hâkim olması; vezir Nizamülmülk ile birlikte bulunan Melikşah'ın *Sürmeli* ve *Meryemnişin* kent ve kalelerini fethi; Alparslan'ın fethedilen memleketleri maiyyeti emîrlerine ıktaı, *Bağdad*'a halife el-Kaim Biemrillah'a ve diğer *İslâm* hükümdar ve emîrlerine birer *fetihnâme* göndermesi ve dolayısıyla kendisine, halife tarafından *Ebu'l-feth* (*Fetihler babası*) unvanının verilmesi.

1065 *Kumanların* baskısıyla *Hazar* kıyılarından ayrılan *Oğuzların* (*Uzz*) *Peçenekleri* de sıkıştırarak *Makedonya* ve *Tesalya*'ya inişleri; Hanoğlu Harun'un *Mirdasoğlu* emîr Atiyye'nin çağrısı üzerine *Haleb*'e gelmesi, Atiyye'nin yeğeni ve rakibi Mahmud ile barış yapması; Atiyye'nin Harun ve *Türkmenlerine* saldırması ve dolayısıyla Harun'un *Haleb*'den ayrılması; Harun'un *Haleb Mirdasî* tahtı müddeisi Mahmud ile işbirliği; Mahmud'un Atiyye'yi bozguna uğratması ve *Haleb*'e hâkim olması; Mahmud'un Harun'a *Maarretünnûman*'ı ıktaı.

1066 Emîr Gümüştegin, Afşin, Ahmedşah vs. *Selçuklu* emîr ve kumandanlarının *Güney-doğu Anadolu* harekâtı; Afşin'in *Anadolu* ve *Kuzey-Suriye* harekâtına başlaması; *Mısır Fatımî* halifesi el-Mustansır'ın Harun ve *Türkmenlerini Haleb* bölgesinden çıkarması hususunda emîr Mahmud'a bir mektup göndermesi.

1067/68 Sultan Alparslan'ın ikinci *Anadolu* ve *Gürcistan* seferi; *Kutalmışoğulları* Mansur ve Süleyman ile Yakutî ve Erbasgan'ı *Anadolu*'da fetihlerle görevlendirip *Horasan*'a dönüşü.

1068 Evdokia ile evlenen *Kapadokyalı* general Romanos Diogenes'in *Bizans* imparatoru olması.

1068/69 Afşin, Sunduk, Türkman et-Türkî, Demleçoğlu Muhammed, Duduoğlu vs. gibi *Selçuklu* emîr ve kumandanlarının *Konya* ve *Karaman* yörelerine değin yaptıkları askerî harekât; Romanos

Diogenes'in *Selçuklu* akınlarını durdurmak amacıyla *Anadolu* ve *Kuzey-Suriye*'ye sefer düzenlemesi.

1070 Sultan Alparslan'a isyan eden eniştesi Erbasgan'ın *Anadolu* harekâtı, *Bizans* kumandanları Nikephoros Melissenos ve Manuel Komnenos'u bozguna uğratıp tutsak alması ve bunlarla birlikte *Bizans*'a sığınmak üzere *İstanbul*'a gitmesi, kendisini yakalayıp getirmekle görevlendirilen Afşin'in *İstanbul*'a değin gitmesi ve Erbasgan'ın kendisine teslim edilmemesi üzerine, *Bizans* kale ve kentlerini tahribi; Kurlu, Atsız, Şöklü vs. beylerin *Nâvekiyye Türkmenleriyle Filistin*'e gelip *Remle*'de bir *Türkmen Beyliği* kurmaları; *Mirdasoğlu Emîrliğinin Selçuklu İmparatorluğuna* tâbiiyeti; *Fatımî* veziri Hamdanoğlu Nâsıruddevle Hasan'ın *Mısır*'ı teslim etmek üzere sultan Alparslan'ı daveti, Alparslan'ın *Azerbaycan* ve *Doğu-Anadolu* üzerinden hareketle *Malazgirt*'i işgali.

1071 Sultan Alparslan'ın *Urfa* kuşatması, *Haleb* önlerine gelişi, emîr Mahmud'un direnmesi üzerine şehri kuşatması ve Mahmud'un itaatı; sultan Alparslan ile Romanos Diogenes arasında yapılan ve Diogenes'in tutsaklığıyla son bulan ve *Anadolu*'nun bir Türk yurdu haline getirilmesini sağlayan ünlü *Malazgirt Meydan Savaşı*; Hanoğlu Harun'un emîr Mahmud'dan ayrılıp *Sur* valisi Aynüddevle Ebu'l-Hasen ile işbirliği ve öldürülmesi; *Filistin Türkmen Beyliğinin Mısır Fatımîleri* ve *Haleb Mirdasoğlulları Emîrliğiyle* çeşitli ilişkileri; emîr Atsız'ın *Remle* ve *Kudüs*'ü *Fatımîlerden* alması, başkenti *Kudüs* olan *Selçuklu Melikliğini* kurması.

1073 *Fatımî* veziri Nâsıruddevle b. Hamdan'ın İldeniz tarafından öldürülmesi; *Akka* valisi Bedrülcemalî'nin Fatımî vezirliğine atanması.

1074 Şöklü Bey'in *Akkâ*'yı *Fatımîlerden* alması.

1075 Atsız-Şöklü çatışması; Şöklü'nin *Kutalmışoğullarıyla* ittifakı, müttefiklerin *Taberiye*'de Atsız ile savaşı, yenilgileri ve *Kutalmışoğullarının* tutsaklığı ve Şöklü'nün öldürülmesi.

1075/76 Atsız ve kardeşi Çavlı'nın *Haleb Mirdasî* emîri Mahmud ile olan ilişkileri; Atsız'ın *Fatımî* hâkimiyetindeki *Sur* kenti valisiyle özel bir anlaşma yapması; Tutuş'un *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliğine* atanması ve Atsız'ın tutumu.

1076 Emîr Atsız'ın *Dımaşk*'ı fethi, *Abbasî* halifesi ve *Selçuklu* sultanı Melikşah adına hutbe okutması, melikliğin başkentini *Kudüs*'ten *Dımaşk*'a nakli; *Haleb* emîri Nasr'ın çağrısı üzerine, Ahmedşah'ın *Haleb*'e gelişi, onunla işbirliği, Nasr-Sâbık-Ahmedşah ilişkileri.

1077/78 Emîr Atsız'ın *Mısır* seferi ve *Kahire* bozgunu, bir kısım *Filistin* ve *Suriye* kent ve kalelerinin itaatten çıkıp *Fatımîlere* tâbi olmaları, Atsız'ın bunları tedibi; *Fatımîlerin* başarısız *Dımaşk* kuşatması; *Gence* valisi Tâcüddevle Tutuş'un sultan Melikşah tarafından *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliğine* atanması.

1078 Tutuş'un *Haleb*'i kuşatması, Tutuş-Müslim-Sâbık ilişkileri; Tutuş'un başarısızlığı ve *Diyarbakir* bölgesine dönüşü; Türkman et-Türkî'nin Tutuş'a yardıma gelmekte iken *Kilâboğulları* kabilesi emîrlerinden Ebû Zâde Muhammed'in saldırısına uğraması.

1079 Tutuş'un ikinci kez *Haleb* bölgesine gelişi, bölge kalelerini elegeçirmesi ve *Haleb*'i kuşatması; *Fatımî* kuşatma ve sıkıştırması dolayısıyla *Dımaşk*'ta güç durumda bulunan Atsız'ın çağrısı üzerine *Dımaşk*'a gelip Atsız'ı öldürerek *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliğinin* yönetimini eline alması.

1080 Müslim'in *Haleb*'e hâkimiyeti ve buradaki *Mirdasoğulları* ailesinin yönetimine son vermesi.

1082 Müslim'in, Ali b. Kureyş vasıtasıyla *Munkizî* ailesinden Ebu'l-Hasen b. Munkiz'in yönetimindeki *Şeyzer*'in kuşatması ve bizzat gelip kuşatmaya katılması; Ali b. Kureyş'in *Esfûna* kalesini elegeçirmesi; Müslim'in Halef b. Mülâib'in elinde bulunan *Humus*'u işgali ve Tutuş'un buna müdahalesi; Tutuş'un *Antartus* ve *Banyas*'ı fethi, *Haleb*'i kuşatması ve beraberindeki Artuk Bey'in *Haleb* bölgesindeki akınları; sultan Melikşah'ın, bir mektupla Tutuş'un *Haleb* bölgesinden çekilmesini bildirmesi.

1083 Tutuş'un, *Baalbek'i Fatımî* valisi İbn Saykal'dan alması; Müslim'in *Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliğinin* başkenti *Dımaşk*'ı başarısız kuşatma harekâtı.

1085 Süleymanşah'ın *Antakya* içkalesini fethi ve *Bagras*, *Derbesak*, *Artah*, *Hârim ve Süveydiye*'ye hâkim olması; Fahruddevle b. Cehîr kumandasındaki *Selçuklu* ordusunun *Mervanoğulları* yönetiminde bulunan *Diyarbekir* bölgesi kale ve kentlerini doğrudan doğruya *Büyük Selçuklu İmparatorluğuna* bağlaması; Tutuş'un Müslim ve Artuk Bey ile birlikte *Mısır Fatımîleriyle* sonuçsuz ittifak girişimi, Süleymanşah'ın Müslim'i *Karzâhil*'de bozguna uğratması, Müslim'in ölümü.

1086 *Kuzey-Suriye* hâkimiyeti için Tutuş - Süleymanşah arasında *Haleb* yakınlarındaki *Aynü Seylem*'de yapılan savaşta Süleymanşah'ın yenilgisi ve intiharı; Tutuş'un içkale dışında *Haleb*'e hâkim olması; imparatorluğun vasalları arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve buhran dolayısıyla sultan Melikşah'ın *Kuzey-Suriye* seferi ve maiy-

yeti emîrlerinden Kasimüddevle Aksungur'u *Haleb*'e, Alpoğlu Yağısıyan'ı *Antakya*'ya ve Bozan'ı da *Urfa*'ya vali atamak suretiyle *Kuzey – Suriye* yönetimini doğrudan doğruya imparatorluğa bağlaması; Tutuş, *Şeyzer* emîri Nasr b. Ali, *Humus* emîri Halef b. Mülâib, *Hille* emîri Seyfüddevle Sadaka'nın Melikşah'a itaat arzlarını yenilemeleri.

1087 Tutuş'un, yönetimleri *Fatımîlere* geçmiş olan *Sayda* ve *Beyrut*'u fethi.

1088 *Haleb* valisi Kasimüddevle Aksungur'un *Munkizî* emîrliğine bağlı *Şeyzer*'e tedib seferi.

1089 Aksungur'un, *Ermeni* yönetimindeki *Berzûye* kalesini fethi; *Fatımîlerin* Nasruddevle kumandasında gönderdiği bir ordunun *Sayda*, *Beyrut*, *Akkâ*, *Cübeyl* kentlerini işgal ve *Filistin*'i istilâ edip buralara *Fatımî* valileri atamaları.

1090 Tutuş, Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'ın *Fatımîlere* karşı harekâtı, *Trablusşam*'ın kuşatılması sırasında Tutuş-Aksungur anlaşmazlığı ve harekâtın durması.

1093 Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, saltanat mücadelesine başlayan Tutuş'un *Ukayloğulları* ailesinin elindeki *Nusaybin*, *Rahbe*, *Rakka* ve *Musul*'a tam hâkimiyeti ve bu bölgeye valiler ataması; halife el-Muktedi Biemrillah'a özel bir elçi göndererek *Bağdad'da* "*Büyük Sultan*" olarak adına hutbe okutmasını istemesi ve bunun, halife tarafından reddi, bunun üzerine onun *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* başkenti *İsfahan*'a yürümek amacıyla *Diyarbekir* bölgesine ve *Azerbaycan*'a gidip hâkim olması, maiyyeti emîrlerinden Aksungur ve Bozan'ın, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk'a iltihakları, Tutuş'un ordu hazırlamak ve yeniden saltanat mücadelesine başlamak için *Dımaşk*'a dönüşü; Aksungur ve Bozan'ın *Haleb* ve *Urfa*'ya dönüp Berkyaruk adına yönetimlerini sürdürmeleri.

1094 Tutuş-Aksungur arasında *Seb'în*'de yapılan savaşta Aksungur'un tutsaklığı ve ondört kumandan ile birlikte öldürülmesi, Tutuş'un *Haleb*'i elegeçirip Bozan'ı öldürtmesi, *Urfa* ve *Harran*'a hâkimiyeti; Tutuş'un Terken Hatun ile işbirliği, Terken Hatun'un ölümü; Tutuş'un Abakoğlu Yusuf'u, adına "*Sultan*" olarak hutbe okutması için yeniden *Bağdad*'a şıhne olarak göndermesi; Berkyaruk'un, Tutuş'un gönderdiği Abakoğlu Yakub tarafından bozguna uğratılması, bunun sonucu olarak halife el-Müstazhir Billah'ın *Bağdad*'da "*Sultan sıfatıyla*" Tutuş adına hutbe okutmaya başlatması; melik Mahmud'un ölümü; Tutuş'un *Hemedan*'a hâkimiyeti.

1095 Tutuş'un *Cerbâzakan*'a saldırması ve *Rey* yakınlarındaki *Taşlı* köyünde Berkyaruk'la savaşı, yenilgisi ve öldürülmesi ve dolayısıyla Berkyaruk'un sultanlığının kesinleşmesi; Fahrü'l-mülûk Rıdvan'ın *Haleb*'i başkent yapıp *Suriye ve Filistin Selçuklu Meliki* olması, kardeşi *Şemsü'l-mülûk* Dukak'ın başkenti *Dımaşk* olan *Dımaşk Selçuklu Melikliğini* kurması; *Clermont*'ta 300 din adamının toplantısı (*Konsil*).

1096 Rıdvan'ın *Ermeni* Toros'un yönetimine geçen *Urfa*'yı fethi, *Suruç*'a hâkimiyeti, *Dımaşk* ve *Harran*'a başarısız sefer girişimi; *Fatımîlerin Kudüs*'ü elegeçirmeleri; Abakoğlu Yusuf'un ölümle bertaraf edilmesi ve Rıdvan'ın ikinci başarısız *Dımaşk* seferi; *Fransız*, *Alman* ve *İtalyanlardan* oluşan ve *Anadolu*'ya geçen ilk *Haçlı* kitlelerinin *Anadolu Selçuklu Devleti* sultanı I. Kılıçarslan'ın sevkettiği *Selçuklu* ordusu tarafından bozguna uğratılıp yok edilmeleri.

1097 Rıdvan-Dukak arasında *Kınnesrin*'de yapılan savaşta Dukak'ın yenilgisi; Rıdvan'ın *Fatımîlerle* bir antlaşma yaparak dört hafta süreyle *Haleb* bölgesinde sünnî hutbesini kaldırıp şiî hutbesi okutup *Fatımîlere* tâbi olması; dük ve kralların yönetimlerindeki *Haçlı* ordularının, *Anadolu Selçuklu Devletinin* başkenti *İznik*'i kuşatmaları, şehrin *Bizanslılara* teslimi, Kılıçarslan'ın *Eskişehir* ovasında *Haçlılara* baskın girişimi.

1098 *Haleb Reisi* Berekât b. Faris el-Micenn'in ölümle bertaraf edilmesi; Baudouin'in *Ermeni* Toros'un elinden *Urfa*'yı alıp *Urfa Haçlı Kontluğunu* kurması; *Haçlıların*, Firûz adlı bir *Ermeninin* ihaneti dolayısıyla içkale dışında *Antakya*'yı işgalleri, *Selçuklu* ordusunun şehirde *Haçlıları* kuşatması, ovada *Haçlılarla* savaşı, bozulması ve neticede içkalenin de *Haçlılara* teslimi ve Bohémond'un *Antakya*'da bir *Haçlı Prensliği* kurması; vasal *Azaz* valisi Ömer'in *Haçlılarla* işbirliği yaparak Rıdvan'a isyanı; *Haçlıların er-Rûc*, *el-Bâre* ve *Maarretünnûman*'ı işgalleri.

1099 *Haçlıların Kudüs'ü Fatımîlerden* almaları ve burada *Lâtin Devletinin ilk Krallığını* kurmaları; *Antakya Haçlı Prensliği kuvvetlerinin Haleb Selçuklu Melikliğine* bağlı el-*Cezr*, *Zerdana* ve *Sermin* kalelerini işgalleri.

1100 *Dımaşk Selçuklu* meliki Dukak'ın *Diyarbekir* seferi, hâkimiyeti ve buradaki icraatı; Dukak'ın *Dımaşk Melikliği* topraklarına saldıran *Taberiye* prensi Tancréd ve kral Baudouin ile başarılı mücadeleleri.

1101 *Cebele*'nin geçici olarak *Dımaşk Selçuklu Melikliği* yönetimine alınması; *Dımaşk* ve *Humus* kuvvetlerinin, Raymond'a karşı *Trablus* emîri Ebu'l-Hasen b. Ammar'a yardıma gitmeleri; *Haçlıların*

Kellâ yörelerinde Rıdvan'ı bozguna uğratmaları sonucunda *Kefertab* ve *el-Hâzır* kalelerini işgalleri; *Humus* emîr Cenahüddevle Hüseyin'in *Haçlı kontrolüne* geçen *Esfûna* kalesini geri alması.

1102 *Rahbe*'nin *Dımaşk Selçuklu Melikliğine* katılması.

1103 Cenahüddevle Hüseyin'in *Humus*'ta camiide *Batınîler* tarafından öldürülmesi ve *Humus*'un *Dımaşk Selçuklu Melikliğine* katılması; Rıdvan'ın *Antakya Haçlı Prensliği* yönetimini eline alan Tancréd ile barış yapması, *Beserfûs* kalesinin kaybı.

1104 Melik Şemsü'l-mülûk Dukak'ın ölümü ve oğlu Tutuş'un meliklik tahtına geçirilmesi; Dukak'ın kardeşi Muhyiddin Ertaş'ın *Dımaşk Selçuklu* meliki olmak için başarısız girişimleri ve ölümü; Tutuş'un ölümü üzerine *Dımaşk*'ta Tuğtegin'in *Atabeklik* yönetiminin kurulması; *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Musul* valisi Çökürmüş ve *Hısnıkeyfa Artuklu* emîri Sökmen'in *Belîh* çayı yörelerinde, II. Baudouin, Joscelin, Bohémond ve Tancréd yönetimindeki *Haçlı* ordusunu bozguna uğratmaları ve Baudouin ve Joscelin'in tutsak alınması; *Antakya Haçlı Prensliğinin* işgalinde bulunan *el-Cezr*, *el-Fav'a*, *Sermin*, *Maarretü Masrîn ve Savverân*'ın yeniden *Haleb Selçuklu Melikliğine katılması*.

1105 Tancréd'in *Haleb Selçuklu Melikliğine* bağlı önemli bir kalesi olan *Artah*'ı işgali ve *Haleb* üzerine baskısını artırması.

1106 Rıdvan'ın Artukoğlu İlgazi ve Arslantaşoğlu emîr Alpı ile *Haçlılara* karşı sonuçsuz ittifakı; *Humus* emîri Halef b. Mülâib'in *Batınîler* tarafından öldürülmesi ve onun yönetimindeki *Efamiye* kalesinin önce *Haleb Selçuklu Melikliğine* ve daha sonra da *Haçlılara* bağlanması.

1107 *Musul*'un *Büyük Selçuklu* yönetiminden *Anadolu Selçuklularına* geçmesi, I. Kılıçarslan'ın *Musul* hâkimiyeti için *Büyük Selçuklularla* çatışması ve ölümü.

1108 Tancréd-Rıdvan ve Baudouin-Çavlı ittifak grupları arasındaki *Tellü Bâşir* savaşı.

1109 *Haçlıların Trablusşam*, *Banyas* ve *Cübeyl* şehir ve kalelerini işgalleri.

1110 *Haçlıların Beyrut*'u işgalleri; *Büyük Selçuklu imparatorluğunun Musul* valisi emîr Mevdud'un komutasındaki ordunun başarısız *Urfa* kuşatması.

1111 Melik Rıdvan'ın *Antakya Haçlı Prensliğine* bağlı yörelere akınlara girişmesine karşılık veren Tancréd ile olan çatışmaları ve *Haleb Melikliği* aleyhine yapılan barış; *Haleb* ve *Suriye*'nin öteki emîrliklerinden, *Haçlılara* karşı yardım isteğiyle gönderilen heyetlerin

Bağdad'daki aşırı dereceye varan gösterileri ve bunun üzerine emîr Mevdud'un komutasındaki *Selçuklu* ordusunun *Haçlılara* karşı harekâtı ve sonunda *Haleb* önlerine gelişi ve dağılışı.

1112 Rıdvan'ın *Haçlılara* karşı *Dımaşk* emîri Tuğtegin ile ittifakı, adına, geçici olarak *Dımaşk*'ta hutbe okutulup para bastırılması.

1113 Mevdud ve Tuğtegin'in *Kudüs* kralı Baudouin ve Joscelin'i *Taberiyye*'de bozguna uğratmaları; Rıdvan'ın adının *Dımaşk*'taki hutbe ve paralardan kaldırılması; Melik Fahrü'l-mülûk Rıdvan'ın ölümü, yerine oğlu Alparslan'ın *Haleb* meliki oluşu ve sultan Muhammed Tapar'ın tavsiyesi üzerine, *Haleb Batınîlerini* ağır şekilde tenkili.

1114 Melik Alparslan'ın *Dımaşk* emîri Tuğtegin ile sonu gelmeyen işbirliği ve hâdim Lülü'nün, melikliğin diğer emîrleriyle işbirliği yaparak Alparslan'ı öldürtmesi ve yerine küçük yaştaki Sultanşah'ın geçirilmesi; *Kuzey-Suriye*'de şiddetli bir deprem olması.

1115 Hâdim Lülü'nün sultan Muhammed Tapar'a *Haleb'i* teslim önerisi; *Selçuklu* ordusu kumandanı Porsuk'a karşı Lülü'nün, Tuğtegin, İlgazi, Baudouin ve *Trablus* prensi Pons ile ittifakı.

1116 *Haleb*'den gizlice kaçmakta olan hâdim Lülü'nün *Deyrü* Hâfir kalesi yörelerinde emîr Sungurca tarafından öldürülmesi.

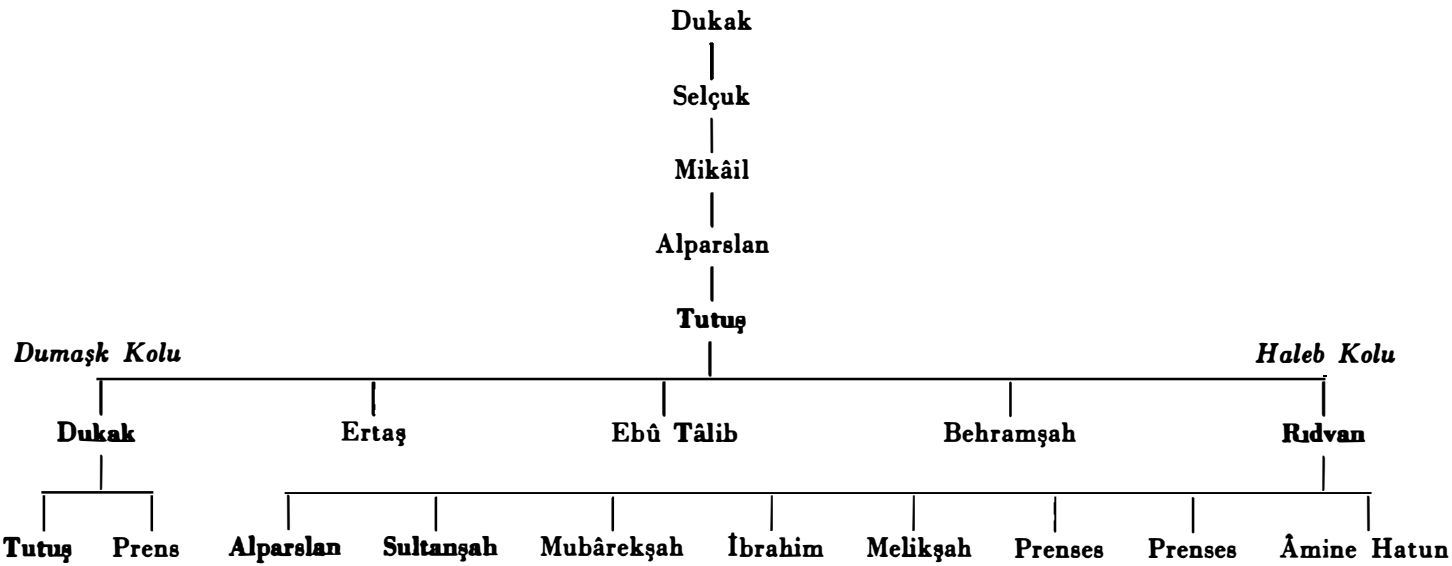
1117 Şemsü'l-havâs Yaruktaş'ın nâib sıfatıyla *Haleb* yönetimine elkoyması ve Aksungur el-Porsukî ile ilişkileri; *Mardin Artuklu* emîri İlgazi'nin çağrı üzerine, *Haleb*'e gelip yönetime elkoyarar *Selçuklu Melikliğine* son vermesi.

1122 İlgazi'nin ölümü üzerine yeğeni Bedrüddevle Süleyman'ın *Haleb*'e hâkim olması.

1123 İlgazi'nin öteki yeğeni ve *Haçlılara* büyük darbeler vuran Nuruddevle Belek Gazi'nin *Haleb*'e hâkimiyeti.

1124 *Mardin Artuklu* emîri İgazioğlu Temürtaş'ın *Haleb* yönetimine elkoyması; son *Haleb Selçuklu* meliki Sultanşah-Dübeys-Baudouin'in *Haleb* kuşatmaları, *Musul Selçuklu* valisi Aksungur el-Porsukî'nin *Haleb* yönetimini eline alması.

SURİYE SELÇUKLULARI SOY KÜTÜĞÜ*

* Bu soy kütüğü, kullandığımız kaynaklara dayanılarak hazırlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

ABU'L-FARAÇ, GREGORI BAR HEBRAEUS : *Tarih.* İngilizceden çev. Ö. R. Doğrul. Ankara 1945-50. Cilt I-II. = T T K. Yay.

AHMED B. MAHMUD : *Selçuk-Nâme* (Yay. E. Merçil). İstanbul 1977. Cilt I-II.

AKSARAYÎ, KERİMÜDDİN MAHMUD : *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr* (Yay. O. Turan). Ankara 1944 = T T K. Yay.

Ak-Sungur el-Pursukî, İA.

ALBERTUS AQUENSIS. Almanca çev. H. Hefele : *Geschichte des ersten Kreuzzugs.* Jena 1923.

ALPTEKİN, C. : *The Reign of Zangi.* Erzurum 1978 = Atatürk Ü. Edebiyat Fak. Yayını.

" " : *Dımaşk Atabegliği (Böriler).* Erzurum 1978. Basılmamış doçentlik tezi.

AMEDROZ, H. F.: *The Marwanis Dynasty at Mayyâfarikin in the tenth and eleventh centuries* = JRAS, 1902, 1903.

ANDRIYEVIÇ : *Istoriya Sibiri*, I.

ANNA KOMNENA : *Alexiade. Règine de l'Empereur Alexis I Comnène* (1081-1118). Yay. B. Leib. Paris 1943. Cilt II.

Anonymi Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum. Yay. B. A. Lees, M. A. Oxford 1924.

ASLANAPA, O.: *Türk Sanatı. I. Başlangıçtan Büyük Selçukluların Sonuna kadar.* İstanbul 1972.

ATEŞ, AHMED : *Yabgulular Meselesi* = Belleten XXIX/115, s. 517-525.

ATİYYE, Aziz S.: *The Crusade Historiography and Bibliography.* London 1962.

AYNÎ, BEDRÜDDİN MAHMUD : *Ikdü'l-cumân fî Tarihi ehli'z-zaman.* Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp. Nr. 2912. Cilt III-XXI.

AZİMÎ, MUHAMMED B. ALİ : *Tarih.* Kara Mustafa Paşa Ktp. Nr. 398.

BASSET, R.: İA. "*Cübeyl*" mad.

VAN BERCHEM. M.: *Inscriptions Arabes de Syrie.* Le Caire 1897.

" " " : *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien.* Gesammelt im Jahre 1899. I. Arabische Inschriften. Leipzig 1915.

BOSWORTH, C. E.: *İslâm Devletleri Tarihi.* Çev. E. Merçil - M. İpşirli. İstanbul 1980.

BUHL, FR.: *İA.* "*Busrâ*" mad.
" " : *İA.* "*Efâmiye*" mad.
" " : *İA.* "*Belkâ*" mad.
" " : *İA.* "*Kudüs*" mad.

BUNDÂRÎ, EL-FETH B. ALİ : *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra.* Yay. M. Th. Houtsma. Leiden 1889. Türkçe çev. K. Burslan. İstanbul 1943 = T T K. Yay.

BUSSE, HERIBERT : *Chalif und Grosskönig. Die Buyiden im Irak (945-1055).* Beirut 1969.

CAHEN, CLAUDE : *La Syrie du Nord a l'époque des Croisades et la principoté Franque d'Antiche.* Paris 1940.
" " : EI². "*al-Ahdâs*" mad.
" " : *La Campagne de Mantzikert d'Apres les Sourçes Musulmans* = Byzantion 1934, IX/2.
" " : *La Prémiére Pénétration Turque en Asie-Mineure* = Byzantion XVII (1946-48).
" " : *The Turkish invasion. The Selchukids* = A History of the Crusades. Philadelphia 1955. I, Bölüm V.
" " : *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spritual culture and history 1071-1330.* London 1968.

CENNÂBÎ, EBÛ MUHAMMED MUSTAFA : *el-Aylemü'z-zâhir fî Ahbâri'l-evâil ve'l-evâhir.* Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2958.

CRAWFORD, R. W.: *Rıdvan the Maligned* = The World of Islam. London 1958.

ÇAĞATAY, N.: *Fatımîler devletinin kuruluşu ve akîdeleri* = A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi. Ankara 1970. Cilt V11.

DEMİRKENT, I.: *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118). İstanbul 1974 = İ. Ü. Ed. Fakültesi yay.

Derleme Sözlüğü IX. Ankara 1977 = TDK. Yay.

DIEHL, C.: *Bizans İmparatorluğu Tarihi.* Türkçe çev. T. Bıyıkhoğlu. İstanbul 1937.

DOZY, R.: *Supplément aux Dictionaire Arabes.* Paris 1927. Cilt I-III.
" " İA. "*Dübeys b. Sadaka*".

DUSSAUD, R.: *Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale.* Paris 1927.

EBU'L-FİDÂ, İSMAİL : *el-Muhtasar fî Tarihi'l-beşer.* Kahire 1325. Cilt III.

EISENBERG, J.: *İA.* "*Habibün-neccâr*" mad.

EYİCE, S.: *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Ramanos Diogenes.* Ankara 1971 = TTK. Yay.

FULCHERIUS, CARNOTENSIS : İngilizce çev. F. R. Ryan : *Fulcher of Chartres.* Tennessee 1969. Cilt I.

GIBB, H. A. R. – KRAUS, P.: İA. "*el-Mustansır*" mad.

CRAEFE, E.: İA. "*el-Hakîm*" mad.
" " : İA. "*Fâtımîler*" mad.
GROUSSET, R.: *Histoire de Croisades.* Paris. Librairie Plon. Cilt I.
HASAN İBRAHİM HASAN : *el-Fâtımiyyûn fî Mısr.* Kahire 1932.
HERZFELD, E.: *Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Inscriptions et Monuments d'Alep.* Le Caire 1954-55.
" " : İA. "*Bâlis*" mad.
" " : İA. "*Hadîse, II. Hadîsetü'l-Furat*" mad.
HITTI, K. PH.: *History of Syria.* London 1951.
HONIGMANN, E.: *Bizans Devletinin Doğu Sınırı.* Türkçe çev. F. Işıltan. İstanbul 1970 = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yay.
" " : *İA.* "*Sugûr*" mad.
" " : *İA.* "*Avâsım*" mad.
" " : *İA.* "*Rahbe*" mad.
" " : *İA.* "*Şeyzer*" mad.
" " : *İA.* "*Kınnesrin*" mad.
İBN ASÂKİR, EBU'L-KASIM ALİ B. EL-HASEN : *Tarihu Medineti Dımaşk.* Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp. 2887; Cilt II-III, cilt I-VII. Yay. Ahmed Ubeyd. Dımaşk 1949; Cilt I-II. Yay. S. el-Müneccid. Dımaşk 1951-54; Cilt X (tezhib). Yay. Ahmed Dühman. Dımaşk 1963.
İBN HALLİKÂN, EBU'L-ABBÂS AHMED : *Vefeyâtü'l-a'yân ve Enbâu ebnâi'z-zeman.* Yay. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire 1948. Cilt I-VI.
İBN HAYYÛS : *Divan.* Yay. Halil Merdüm Beg. Dımaşk 1951.
İBN HORDADBİH, EBU'L-KASIM UBEYDULLAH : *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* Yay. M. J. de Goeje 1889.
İBN KESÎR, EBU'L-FİDÂ İSMAİL : *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-tarih.* Kahire 1348. Cilt XIII.
İBN MÜYESSER, MUHAMMED B. ALİ : *Ahbâru Mısr.* Yay. M. A. Massè. Annales d'Egypten les Khalifs Fatımî des. Le Caire 1919. Cilt II.
İBN ŞEDDAD : *el-A'lâku'l-hazîre fî Zikri ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire.* Yay. Yahya Abbâre. Cüz III. Kısım 1. Dımaşk 1978.
İBN ŞIHNE, EBU'L-FAZL MUHAMMED : *ed-Dürrü'l-müntehab fî Tarihi memleketi Haleb.* Yay. Yusuf b. Serkis. Beyrut 1909.
İBN TAGRİBERDİ, CEMALÜDDİN EBU'L-MEHÂSİN : *en-Nücûmü'z-zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire.* Kahire 1338. Cilt VII.
İBN VÂSIL, CEMÂLÜDDİN MUHAMMED : *Tarihü Salihî.* Süleymaniye Ktp. Fatih Kitapları. Nr. 4224.
İBNÜ'L-ADÎM, KEMALÜDDİN ÖMER B. AHMED : *Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb.* Yay. Sami ed-Dehhan. Dımaşk 1951-1968. Cilt I-III.
İBNÜ'L-CEVZÎ, EBU'L-FARAC ABDURRAHMAN : *Kitabu'l-muntazam ve Mültekatü'l-multazam fî Ahbâri'l-mülûk ve'l-ümem.* Haydarâbâd 1957-59.

İBNÜ'L-ESÎR, İZZÜDDÎN EBU'L-HASEN ALİ B. MUHAMMED : *el-Kâmil fi't-tarih.* Beyrut 1966 (C. J. Tornberg yayınının tıpkı basımı). Cilt IX, X, XI.

" " : *et-Tarihü'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atabekiyye.* Kahire 1963.

İBNÜ'L-EZRAK, AHMED B. YUSUF : *Tarihu Meyyafârikin ve Âmid* British Museum, Or. 5803.

" " : *Tarihü'l-Fârikî, ed-Devletü'l-Mervâniyye.* Yay. B. A. Avad. Kahire 1959.

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, EBÛ YÂLÂ HAMZA : *Zeylü Tarihi Dımaşk.* Yay. H. F. Amedroz. Leyden 1908.

İ'lâmü'n-nübelâ fî Tarihi Halebi'ş-şehbâ. Yay. R. Tabbah. Haleb 1923.

KAFESOĞLU, İBRAHİM : *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu.* İstanbul 1953 = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını.

" " : *İA.* "*Selçuklular*" mad.

" " : *İA.* "Kür-*Buka*" mad.

KAŞGÂRLI MAHMUD : *Divanu Lugati't-Türk Tercümesi.* Çev. B. Atalay. Ankara 1940. Cilt II-III. = TDK. Yayını.

KAZVİNÎ, HAMDULLAH MÜSTEVFÎ : *Tarih-i Güzide.* Yay. E. G. Browne. London 1910. Cilt I.

KOENIG, N. A.: *İA.* "*el-Azîz*" mad.

KÖPRÜLÜ, M. F.: *Antakya'da Türklere ait bir tılsım* = Cumhuriyet Gazetesi. 1936. Nr. 4450.

" " : *Türk ve Moğol sülâsesinde hanedan âzasının idamında kan dökme memnûiyeti* = Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, s. 1-9.

" " : *İA.* "*Âmil*" mad.

KÖYMEN, M. ALTAY : *Alp-Arslan ve Zamanı.* İstanbul 1972 = MEB. Kültür yayını.

" " : *Tuğrul Bey Zamanı.* İstanbul 1976 = MEB. Kültür Yayını.

" " : *Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu.* Ankara 1979 = Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yay.

" " : *Selçuklular Devri Türk Tarihi.* Ankara 1961.

" " : *Anadolu'nun Fethi* = Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi 1961.

KRENKOW, F.: *İA.* "*Kilâb*" mad.

" " .: *İA.* "*Hafâce*" mad.

LAMMENS, H.: *İA.* "*Mercüs-Suffer*" mad.

LEBEAU CH : *Histoire du Bas-Empire.* Yay. M. De Saint Martin. Paris 1833. Cilt XIV.

LEVI DELLA VIDA, G.: *İA.* "*Temîm*" mad.

" " " " : *İA.* "*Nümeyr*" mad.

LEWIS, B.: *The Assasins.* London 1967.

MARÇAIS, G.: *İA.* "*Sanhâce*" mad.

MAKRİZÎ, TAKİYYÜDDİN AHMED : *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk.* Yay. M. Mustafa Ziyâde. Kahire 1936. Cilt 1/2, VII.

MAKRİZÎ, EBU'L-ABBAS B. ALİ : *Kitabu ittiâzi'l-hünefa bi-ahbâri'l-eimme ve'l-hulefâ.* Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 3013.

EL-MÂRUNÎ, Y. İ.: *Tarihu Suriyye.* Beyrut 1900.

MATAR, İ. D.: *Kitabü'l-ukûdi'd-dürriyye fî Tarihi'l-memleketi's-Suriyye.* Beyrut 1874.

MAYER, H. E.: *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge.* Hannover 1960.

" " " *Litteraturbericht über die Geschichte der Kreuzzüge. Veröffentlichungen 1958-1967* = Historische Zeitschrift. Sonderheft 1969. III, 641-731.

Mihâil Vekayinâmesi. Türkçe çev. H. Andreasyan = TTK'da (1941) basılmamış nüsha.

MİRZA, BALA : *İA.* "*Gence*" mad.

MUHAMMED b. NİZAM EL-HÜSEYNÎ : *el-Urâza fî Hikâyeti's-Selçukiyye.* Yay. K. Süssheim. Mısır 1326.

MÜLLER, F. W. K.: *Uigurica III. Uigurische Avadâna - Bruchstücke (I-VIII).* Berlin 1922.

O'LEARY, DE LACY : *A Short History of the Fatımid Khalifate.* London 1923.

ORHONLU, C.: *İA.* "*Trablus*" mad.

OSTROGORSKY, G.: *Bizans Devleti Tarihi.* Türkçe çev. F. Işıltan. Ankara 1981 = TTK. Yay.

Polnoye Sobraniye Russk. Zakonov, IX.

RADLOFF : *Aus Sibirien,* I.

" : *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des verfassers mit Ergänzungen. Herausgegeben von S. Malov.* Leningrad 1928.

ER-RÂFIÎ, A. – ÂSÛR, S. A.: *Mısr fi'l-usûri'l-vustâ mine'l-fethi'l-Arabî hattâ gazvi'l-Osmanî.* Kahire 1970.

RÁSONYI, L.: *Zu den Namen der ersten Türkischen Herren von Jerusalem* = Acta Orientalia Hungarica 89-92. XIII (1961).

RÖHRICHT, R.: *Beiträge zur Geschichte der Kreuzüge,* Berlin 1874-78.

" " : *Geschichte der Königreichs Jerusalem* (1100-1291). Insburg 1898.

RUNCIMAN, STEVEN : *A History of the Crusade.* Cilt II. = Peunguin Books.

SADRUDDİN EBU'L-HASEN ALİ B. EBİ'L-FEVÂRİS : *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye.* Yay. Muhammed İkbâl. Lâhor 1933. Türkçe çev. N. Lugal. Ankara 1943 = TTK. Yay.

SANAULLAH, M. F.: *The Decline of the Saljuquid Empire.* Calcutta 1958.

SAUVAGET, J.: *Avec un Recuil d'Inscriptions Arabes. A. Gabriel, Voyages Archéologiques dan la Turquie Orientale.* Paris 1940.

" " : *İA.* "*Haleb*" mad.

SEVİM, ALİ : *Malazgirt Meydan Savaşı.* Ankara 1971. = TTK. Yay.

" " : *Temürtaş'ın Haleb Hâkimiyeti* = Belleten (1961), XXV/100.

" " : *Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri* = Belleten XXV/101.

" " : *Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi* = Belleten XXIV/94.

" " : *Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri* = Belleten XXVI/103. (1962), s. 501-520.

" " : *Artuk-Oğlu İlgazi* = Belleten XXVI/104.

" " : *Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması* = Atatürk Konferansları V (1971-72).

" " : *Tarihu Meyyâfârikin ve Âmid'in yayını münasebetiyle* = VI. Türk Tarih Kongresi, Bildirileri. Ankara 1967.

" " : *Selçuklu - Mısır Fatımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış* = VIII. Türk Tarih Kongresi, II, Bildiriler.

" " : *İA.* "*Tuğtigin*" mad.

SIBT, B. EL-CEVZÎ, EBU'L-MUZAFFER YUSUF B. KIZOĞLU : *Mir'âtü'z-zeman fi Tarihi'l-Âyan.* Selçuklularla ilgili kısımları yay. Ali Sevim. Ankara 1968 = Ü. A. D.T.C.F. Yayı.; Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp., Nr. 2907, Cilt XIII.

SOBERNHEIM, M.: *İA.* "*Müslim b. Kureyş*" mad.

STRECK, M.: *İA.* "*Karkîsîya*" mad.

" " : *İA.* "*Antakya*" mad.

LE STRANGE, G.: *The Lands of Eastern Caliphate.* Cambridge 1930.

SÜMER, FARUK : *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları* (2. Baskı). Ankara 1972 = A.Ü. DTCF. Yay.

" " : *Yıva Oğuz Boyuna dair* = TM. Cilt IX.

" " : *Çukurova tarihine dair araştırmalar* = Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt I.

" " : *Malazgirt Savaşına katılan Türkmen Beyleri* = Selçuklu Araştırmaları Dergisi (1975), cilt IV.

TOGAN, Z. V.: *İA.* "*Arrân*" mad.

TURAN, OSMAN : *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti.* Ankara 1965 = TKA. Yay.

" " : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

ÜÇOK, BAHRİYE : *İslâm Tarihi. Emevîler - Abbasîler.* Ankara 1968 = A. Ü. İlâhiyat Fakültesi yay.

VARDAN VARTABET : *Cihan Tarihi. Türk Futûhât* = İ. Ü. Edebiyat Fak. Tarih Semineri Dergisi I/2 (1937). Türkçe çev. H. D. Andreasyan.

VASILIEV, A. A.: *Bizans İmparatorluğu Tarihi.* Türkçe çev. A. M. Mansel. Ankara 1943.

Vülâtu Dımaşk fî Ahdi's-Selçukî. İbn Asâkir'den seçmelerle yay. S. el-Müneccid. 2. Baskı. Beyrut 1975.

WALKER, J.: *İA.* "*Kubbetü's-sahra*" mad.

WEIL, G.: *Geschichte der Chalifen.* Manheim 1851. Cilt III.

WENSINCK, A. J.: *İA.* "*Âne*" mad.

" " : *İA.* "*Mescidi Aksâ*" mad.

WUSTENFELD, F.: *Geschichte der Fatimiden - Chalifen.* Göttingen 1881.

YAKUT, ŞEHÂBÜDDİN EBÛ ABDULLAH : *Kitabu Mu'cemi'l-Büldân.* Tahran 1956. Wüstenfeld yayınının tıpkı basımı. Cilt I-VI.

YİNANÇ, M. HALİL : *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri. Anadolu'nun Fethi* I. İstanbul 1944.

" " : *İA.* "*Belek*" mad.

" " : *İA.* "*Diyarbekir*" mad.

YUDAHİN, K. K.: *Kırgızça - Orusça Sözlük.* Moskova 1965.

ZÂHİD ALİ : *Fâtımiyyân-i Mısr*, Haydarâbâd - Dekke 1948.

ZEHEBÎ, EBÛ ABDULLAH MUHAMMED : *Tarihu Düveli'l-İslâm.* Topkapu Sarayı III. Ahmed Ktp. Nr. 2917.

ZETTERSTÉEN, K. V.: *Beiträge zur Geschichte der Memlûken - Sultane in den Jahren 690-741 der Hiğra nach arab.: Tarihu Selâtini'l-memâlik.* Leiden 1919.

" " : *İA.* "*Berkyaruk*" mad.

" " : *İA.* "*Rıdvan*" mad.

" " : *İA.* "*Abbasîler*" mad.

" " : *İA.* "*Büveyhiler*" mad.

GENEL DİZİN

A

Aaron, 18
Abak (Abdürrezzakoğlu Adbüddevle), 155, 162, 165, 167, 221, 244, 246
Abakoğulları, 170
Abbasî Halifeliği, bk. Bağdad Abbasî Halifeliği, 56, 176
Abdullah (Ebû Muhammed), 30
Abdülmelik b. Mervan, 81n$_{160}$
Acem Irakı (Irak-ı Acem), 16, 112
Adana, 37n$_{16}$
Adhémar de Monteil, 180, 188
Adıyaman, 21
Adriyatik, 23, 181
Afrin çayı, 118
Afşin (Bekçioğlu), 21, 22, 23, 35, 47-50, 61, 85, 91, 97, 111n$_{288}$
Afyon, 23
Ağlebî devleti, 29
Ahdâs, 38
Ahsa, 168
Ahlat, 21-23, 37n$_{16}$, 47-48, 113, 151, 216
Ahmed (Nasruddevle, Mervanlı emîri), 16, 186, 188
Ahmed b. Ali el-Haşimî, 100n$_{245}$
Ahmed b. Ebû Usame, 175n$_{552}$
Ahmedil, 217, 219
Ahmedşah, 4, 21, 22, 47, 48, 70n$_{129}$, 85-90, 91n$_{205}$, 92-94, 100
Âhur (Emîr), 153-155, 160
el-Akabe, 87, 118
Akdeniz, 131, 134, 182
Akhalkelek, bk. Akşehir, 20
Akkâ, 30, 32, 47, 51-54, 65n$_{112}$, 66, 67, 69, 72, 74, 97, 133, 134
Aksaray, 10, 209
Aksungur (Kasîmüddevle Ebû Saîd), 2-5, 9, 13, 113, 127, 129, 133-142, 145-150, 156n$_{467}$, 157, 159, 160, 161, 174n$_{518}$, 177, 226n$_{683}$
Aksungur el-Porsukî, 4, 207, 235n$_{707}$, 236, 241
Akşehir, 20, 186
Albania bk. Erran, 91n$_{201}$
Albert von Zimmer, 180
Aleksios (Patrik), 24
Aleksios Komnenos, 10, 23, 180, 181, 186, 196
Ali (Ebu'l-Hasen, Munkızî), 59n$_{96}$, 60n$_{103}$, 90
Ali el-Hüseyin (Nasruddevle), 30
Ali es-Suleyhî, 29
Ali b. Ammar (Cemalülmülk Ebu'l-Hasen), 253-255, 259
Ali b. es-Süleymanî, 148
Ali b. Kureyş (Müeyyedüddevle), 102, 118
Ali b. Mürşid (Ebu'l-Hasen), 137n$_{388}$
Ali b. Şerefüddevle Müslim (Sâduddevle), 143, 145
Allelengyon, 24
Almanlar ve Almanya, 180, 181
Alman Haçlıları, 13
Alparslan (Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı), 4, 5, 8, 13, 14, 20-23, 27, 32, 47-49, 52, 56, 57, 60, 65, 83n$_{169}$, 131, 156, 255
Alparslan el-Ahras (Rıdvanoğlu), 41, 225, 230, 235
Alpı (Arslantaşoğlu), 200
Alptegin (Hâcib), 229
Altaş (Şemsüddevle), 249, 250.
Altuntak, 112
Altuntaş (Hâs), 148, 150, 162, 244
Altuntaş el-Eberî, 209
Altuntegin, 148
Alusianus, 57
Amasya, 198
Amertice (Amartikes), 44
Amîd, 128
Âmid, 1, 6, 20, 36, 37, 113, 143, 249
Amida, bk. Âmid, 36n$_{11}$
Amîdüddevle (Fahruddevleoğlu), 113
Âmine (Kaymazkızı), 194, 236, 237,
Amik ovası, 118
Amman, 8
Amr b. Kilâb, 40

Anadolu, 10, 11, 18-27, 36, 44, 47, 49, 50, 55, 57, 63, 69, 79, 80, 85, 88, 89, 107, 108n$_{376}$, 114, 128, 129, 132, 168, 179, 180, 181, 183, 211
Anadolu Selçuklu devleti, 10, 33, 181
Anasıoğlu (Nasoğlu, Anazoglu), 16, 17, 19
Anazarba, 37n$_{16}$
Androuikos, 26
Âne, 129, 162
Anglo-Saksonlar, 24
Âni Kalesi, 18, 20
Anna Komnéne, 10, 12
Antakya, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 21, 22, 30, 32, 37n$_{16}$, 38, 43, 48, 52, 70, 90, 97n$_{331}$, 100, 105, 107-112, 114, 116, 118, 120, 122, 127-131, 133, 141, 144-146, 159, 163, 165, 167, 169-173, 176, 182-190, 192, 193, 196, 197, 207, 210, 212, 214, 219, 222, 223, 245, 247, 248, 250, 252, 254, 304
Antakya Haçlı Prensliği, 12, 182, 195, 200, 212, 219
Antakya Kapısı (Artah'ta), 43
Antakya Kapısı (Haleb'de), 111n$_{356}$, 149, 232
Antartus (Tartus, Tortosa), 96, 104, 133, 254
Anti-Toroslar, 19
Anuştegin, 121n$_{337}$, 122
Anuştegin ed-Dizböri, 29
Apamea, bk. Efamiye, 202n$_{609}$
Aphaza, 15
Arap, Araplar, 1, 11, 31, 32, 42, 43, 45, 46, 51-53, 55n$_{67}$, 59, 61, 75, 83, 93. 100, 120n$_{323}$, 132, 148
Aras ırmağı, 17, 20, 91n$_{301}$
el-Arîş, 81
Arka kalesi, 192
Armeniyye, 15
Arpaçay, 20
Arslan el-Besasirî (Ebu'l-Hâris), 28, 50n$_{74}$
Arslan Yabgu, 124
Arslantaş, 183
Artah kalesi, 30, 43, 46, 104, 111, 112, 182, 186, 198, 199, 200 n$_{604}$, 240n$_{731}$
Artuk Bey (Eksükoğlu), 13, 98, 104, 105, 112-116, 121-123, 125, 128, 159, 166n$_{496}$, 168
Artukoğulları, 5, 6
Aruandanos, 21
Âsi armağı, 29, 86, 90n$_{196}$, 146, 184, 195n$_{518}$
Askalan, 74
Aşağı-Mısır, 83
Atak, 36n$_{11}$
Atiyye (Esedüddevle), 31, 38-43, 46, 52, 53
Atlas Okyanusu, 28, 29
Atsız (Uvakoğlu, adı hakkında bk. S. 63, not 108), 4, 7-9, 13-15, 35, 50, 54n$_{163}$, 62-88, 91, 92, 97-99, 115n$_{299}$, 131-133, 159, 168
Avfoğulları (Benû Avf), 42
Avrupa, 180
Avrupa Hıristiyan Âlemi, 179
Ayaz (İlgazioğlu), 216, 228, 233
Aynu Seylem (Selem), 122
Aynüddevle (Kadı), 134
Aynüddevle Ebu'l-Hasen b. Ebû Ukayl, 47, 52
Aynüttemr kalesi, 30
Aytegin (Bağdad şıhnesi), 151n$_{447}$
Aytegin el-Halebî, 155, 195, 243, 257, 260
Aytegin es-Süleymanî, 52, 60, 61, 69, 92, 95
Azaz, 12, 31, 38, 41, 45, 46n$_{83}$, 58, 59, 96, 101, 102, 118, 146, 167n$_{496}$, 198, 190, 220, 232
Azerbaycan, 15n$_{18}$, 20, 22, 35, 36, 57, 144, 151, 152, 154, 157
el-Aziz Billah, 29
Aziz Cercis kilisesi, 111
Azrâ çayırlığı, 83

B

Baalbek, 52, 97n$_{331}$, 104, 134, 259, 260
Babü'l-ferec (Ferec Kapısı), 177
Babü's-sagîr, 168
Bâcisrâ, 151n$_{447}$
Bagras, 112
Bagrat (Gürcü kralı), 20
Bağdad, 4, 5, 20, 27, 28, 42, 52, 58, 69, 71n$_{131}$, 73, 81, 131, 137, 141, 144-148, 151, 156, 161, 169, 176, 200, 205, 207, 215, 216, 222, 237, 243, 253, 254
Bağdad Abbasî Halifeliği, 15, 18, 27, 28, 55, 56, 68, 98, 115
Bahreyn, 37n$_{18}$, 54n$_{86}$, 168
Bahtiyar (Hısnüddevle Sâlâr), 167, 244, 245
Ba'kûbâ, 151n$_{447}$
Balhan Türkmenleri, bk. Nâvekiyye, Irak Türkmenleri, 16
Balkanlar, 23, 181

Bâlis, 31, 38, 41, 43, 102, 105, 197, 212, 214, 218n668, 225, 236
Banyas, 72, 73, 104, 210
el-Bâre, 11, 12, 184, 190, 197, 248
Barsama (Parsama), 108, 127, 128
Basil II., 23, 24, 25
Batı-Avrupa, 179
Batı ittifakı, 25
Bâtınîler, 173, 202, 204, 222
Batman suyu, 16
Bayburt, 19
Baudouin I., 11, 12, 207-211, 220, 251, 252, 260
Baudouin II., 152, 180, 181, 182, 184, 197, 233, 239
Bedr b. Hâzım, 75-78
Bedran b. Sadaka, 208-210
Bedrülcemali, 31, 32, 42, 47, 51, 52, 53, 56, 65n119, 66, 67, 74, 75, 76, 77, 82, 106n366 115, 133, 134
Behmurd, 249
Behramşah (Tutuşoğlu), 163n478, 226
Bekçiyye emîrleri (Ümerâü'l-Bekçiyye), 47n59, 216
Bektaş (Nihavendli), 209
Belek Gazi (Nuruddevle, Artuklu), 239
Belgrat, 26, 155, 156, 180
Belîh çayı, 197, 198
el-Belkâ, 51, 250
Benû Uleym dağları, 195n589
Berberîler, 31, 32, 75, 83
Berekât b. Fâris el-Fav'i el-Micenn, 170, 177, 178
Berkyaruk (Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı), 10, 142, 143, 145, 146, 147, 149-158, 161n473, 162, 165n499, 184, 200, 201, 211, 244, 247, 249
Bermekoğulları, 27
Bernard (Patrik), 240n731
Bertrand, 211
Berze (Berzeye), bk. Berzûye, 133n387
Berzûye kalesi, 133
Beseniyye, 200
Beserfûs, 195, 196
Bet Nahrin, 108n276
Bevâzîc, 113, 114
Beyrut, 30, 133, 134, 210, 252
Beytü Lâhâ, 100, 103
Beytü'l-mâl (Haleb), 3, 214, 222
Bikisrâil kalesi, 214
Bilbîs (Belbeys), 54
Bilge (Emîr), 155
Bire, 239
Birikoğlu, 92
Bitinya, 181
Bitlis, 37n16, 249
Bizans, Bizanslılar, Bizans İmparatorluğu, 12, 15, 17-19, 21-25, 27, 30-33, 37-39, 42-45, 47, 48, 50, 57, 59, 60, 63, 64n110, 70, 85, 87, 90, 92, 107, 168, 179, 181, 196
Boğa (Nâvekiyye Türkmen beylerinden), 16
Bohémond, 12, 180, 182, 185, 187, 188, 191-193, 196-198, 225, 251
Bozan (Urfa valisi), 127, 128, 134-136, 138-142, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 156n467, 157, 160, 164n486
Böri (Tâcülmülk), 253, 254, 260
Böriler, Böriler hanedanı, 4, 143
Buhtan (Bolan) suyu, 16
Burcü'l-Melik, 142n417
Busrâ (Bosrâ, Bostra), 258, 260
Butnân vadisi, 94n331
Butumites, 181
Buzâa (Bizâa), 94n319, 95, 96, 147, 170, 234, 239
Büveyboğulları devleti, 15, 28
Büyük Selçuklu İmparatorluğu, eserin pek çok sahifelerinde

C

Câber kalesi, 30, 128, 129, 207, 208, 210, 231, 235, 238, 241
Candar (Rahbe emîri), 234
Canik, 19
Cebele, 252-254, 258
Cebelüssummâk, 234
Cehîroğulları, 142, 143, 150
Celâlüddevle (Büveyhoğulları devleti hükümdarı), 17
Cemalüddevle b. el-Ammâr, bk. Ali b. Ammâr, 32, 74
Cemcem, 19
Cerbezakân, 154, 155
Cevherü'l-medenî, 69n134
Cevlân, 250
Ceylanpınar, 216n658
Cezire, 104
Ceziretü İbn Ömer, 200n607, 210
Cezr, 49, 172, 192, 193, 197, 198

Chrysoskaulos, bk. Erbasgan, 49n$_{71}$
Cibal, 28
Cibrî Kûrastâyâ, 96, 101
Cibrînü'ş-şimali, bk. Cibrîn Kûrastâyâ, 96n$_{838}$
el-Cisr, 90n$_{166}$
Ciarülhadid, 104, 186
Cikre, 16 36n$_{11}$, 113, 211
Clermont, 179
Clermont konsili
el-Cûme, 195
Cübeyl, 134, 210
Cürcan, 15

Ç

Çağrı Bey, 15
Çaka Bey, 179
Çavlı Sakave, 12, 60n$_{73}$, 70, 86, 205-210
Çavuş Bey, 232, 234
Çermik, 36n$_{11}$
Çiçek Hatun, 146, 174, 225n$_{666}$
Çin, 1
Çolman, 216
Çoruh ırmağı, 19, 20
Çökürmüş, 197, 200, 201, 202, 205, 235
Çökürmüşoğlu, 210
Çubuk Bey, 113, 116, 118

D

Dalmaçya, 180
Dana (Nâvekiyye Türkmen beylerinden), 16
Dandanakan savaşı, 15, 35
Dârâ, 140n$_{566}$
Dârudda've (Haleb'de), 222
Daşilu (Taşlı), 155
Davud (I. Kılıçarslan'ın kardeşi), 180
Davud (Sökmenoğlu, Artuklu), 239
Davud burcu, 65, 98, 169
Dede Korkut, 66n$_{113}$
Dehnâ, 37n$_{13}$
Delta bölgesi, 31, 32
Denizli, 23
Derbesak, 112
Dervişiye camii, 2
Devlet (Dolat, Kutalmışoğullarından), 68n$_{122}$
Deylem, Deylemliler, 41, 57
ed-Deyr kalesi, 96, 101
Deyru Hâfir, 235
Deyrülmülk, 111n$_{666}$
Dımaşk, 2, 4, 5, 6, 13, 29, 31, 32, 42, 49, 52, 53, 55n$_{87}$, 66-68, 72-74, 79-82, 84, 87, 97-99, 103-106, 115, 116, 121, 125n$_{343}$, 128, 132-134, 136-138, 145-146, 148, 152, 159, 161, 162n$_{475}$, 166, 167, 168, 170, 172, 175-177, 183, 195, 198, 199n$_{597}$, 211n$_{639}$, 218-221 228, 233, 234, 236, 237, 244, 246-260
Dımaşk Selçuklu Melikliği, 14, 169, 171, 194, 195, 243-260
Dicle ırmağı, 17, 19, 21, 47
Dimitri I. (Gürcü kralı), 5
Divanü'r-resâil (Muhabere Divanı), 4
Diyarbekir bölgesi, 6, 15-17, 19, 34, 37, 57, 82, 92, 97n$_{321}$, 102, 112, 113, 121n$_{377}$, 122, 125n$_{343}$, 129, 137, 141n$_{406}$, 142-144, 150, 154, 176, 183, 185, 243, 249, 250, 253, 258
Diyaru Mudar, 102, 211n$_{636}$
Diyaru Rebîa, 102
Doğu-Akdeniz, 253, 255, 258
Doğu-Anadolu, 6, 17, 19, 20, 21, 60, 61, 196, 205, 206, 246
Dudu (Tutu) oğlu, 22, 85, 92
Dukak (Şemsülmülûk, Tutuşoğlu), 6, 7, 9, 11-14, 155, 161, 162, 166-173, 175, 176, 183-185, 187-188, 194, 195, 206, 228, 243-260
Duvayrâ kalesi, 103
Dübeys b. Mezyd, 28
Dübeys b. Sadaka, 239-241
Dülük (Dolicho), 21, 48
Düneysir, bk. Koçhisar (Kosar köyü, Kızıltepe), 36n$_{11}$

E

Ebû Abdullah b. Mûşek, 250
Ebû Ali (Kadı), 36
Ebû Avf (Avfoğulları), 40
Ebû Bekr b. Sadaka (Kadı), 142, 143, 250
Ebû Câfer Mansur, 27
Ebû Dülef (Sadakaoğlu), 20
Ebû Mansur, 100, 101
Ebû Muhammed b. Eminüddevle, 259
Ebû Muhammed b. Sinan el-Haffâcî, 56n$_{88}$
Ebû Müslim (Horasanlı), 27
Ebû Nasr b. en-Nahhâs, 94
Ebû Sa'd, 31
Ebû Salim b. el-Muhavver, 142
Ebû Şuca Büveyh (Bûye), 28

Ebû Tahir es-Saig, 194n$_{576}$, 202-204, 225-227
Ebû Tahir b. el-Enbârî, 143
Ebû Talib (Tutuşoğlu), 163n$_{326}$
Ebû Ya'lâ b. el-Aksâsî, 67n$_{116}$
Ebû Yezid el-Haricî, 29
Ebu'l-Abbâs es-Saffah, 27
Ebu'l-Asâkir, 102
Ebu'l-fazl b. el-Haşşâb, 238, 240
Ebu'l-fazl b. ebî Cerade (Kadı), 111n$_{286}$
Ebu'l-fazl Hibetullah b. Abdülkahir b. el-Mevsûl (Müşeyyedüddin), 177, 194, 226, 228, 231
Ebu'l-fazl Rıfku'l-hâdim, 29
Ebu'l-feth es-Serminî, 202-204, 223
Ebu'l-ganâim (Batınîlerden), 223
Ebu'l-Hasen b. Ammâr, bk. Ali b. Ammâr, 135, 136
Ebu'l-Hasen b. el-Kâfî, 142, 143
Ebu'l-Heycâ (Erbil emîri), 207, 216
Ebu'l-İzz b. Sadaka, 106, 117
Ebu'l-Kasım (Hâce), 148
Ebu'l-Kasım b. Bedî el-Hârezmî, 109, 150, 162, 163, 165, 245
Ebu'l-meâlî (b. Ebû Muhammed), 259
Ebu'n-necm Hibetullah b. Bedî, 177
Ebu'r-recâ b. Sertan, 231
Ebu'z-zevad el-Müferrec (b. Ebû Muhammed), 259
Edirne, 180
Efamiye kalesi, 130, 133, 135, 167n$_{446}$, 202-204, 233, 234
el-Efdal, bk. Şahinşah, 115, 175, 182
Eksük Sâlâr, 121n$_{327}$
Elcezire, 7, 28, 39, 108n$_{275}$, 113-116, 121n$_{327}$, 122, 137, 139, 143, 144, 150, 157, 162n$_{472}$, 185, 207, 211n$_{556}$, 232, 246, 247
Elturgan (Abdullah), 9, 118
Emeviler, 18, 27
Emevî sülâlesi, 27
Eminüddevle Ebû Muhammed es-Sufî, 153, 167, 244
el-Enbâr, 162n$_{474}$
Epir, 180
Erbasgan (Erbasan), 22, 23, 49, 50, 64n$_{110}$
Erbil, 152
Erciş, 17, 19, 57
Ereğli, 254
Ergani, 19, 21, 36n$_{11}$, 57
Ermenâz, 185
Ermeni, Ermeniler, 17-19, 25, 133, 182, 188, 196
Erran, 15, 17, 35, 82, 91
Ertaş (Muhyiddin), 259, 260
Erzen, 36n$_{11}$, 37n$_{161}$, 249
Erzen (Garzan) suyu, 16
Ersagun, bk. Erbasgan, 49n$_{71}$
Erzurum, 18
Esarib, 38, 58, 59, 101, 103, 146, 192, 199, 212-214, 232
Esedoğulları, 58, 59
Esfûna kalesi, 46, 102, 146, 193
Eshâbü'l-maûne, 48n$_{61}$
Eskişehir, 182, 254
Etienne de Blois, 11, 186
Eustace III., 180
Evdokia, 26, 27
Eyyûbîler, 45

F

Fadlûn, 20
Fahruddevle İbn Cehîr, 55, 112, 113, 121n$_{327}$
Fahruddevle (b. Nizamülmülk), 155
Fahrülmülk (b. Nizamülmülk), 153
Fahrülmülk İbn Ammâr, 198, 208, 209
Fâmiye, bk. Efamiye, 202n$_{609}$
Faris Kapısı (Antakya'da), 109
Fars, 1
Fat Peasant, 250n$_{744}$
Fatımîler, Fatımî Halifeliği, 13, 28, 30, 40, 46, 51, 61, 62, 65, 76-78, 83n$_{169}$, 91, 133, 134, 136, 137, 169, 170, 173, 183, 222, 246, 253, 260
el-Fav'a, 197
el-Fâyâ, 94-96, 101, 197
Fazlullah ez-Zevzenî el-Acemî, 175
Fena Husrev (Adududdevle), 28
Fırat ırmağı, 19, 22, 28, 37n$_{13}$, 29, 39, 43, 57, 68, 82, 86, 92, 94, 95n$_{314}$, 96, 102, 115n$_{300}$, 118, 137, 138, 150, 161, 166, 211, 212, 217, 220, 255
Fırat havzası, 19
Filibe, 180
Filistin, 4, 5, 7, 8, 9, 12-15, 24, 32, 35, 49, 50, 52-56, 57n$_{90}$, 62, 63, 64n$_{110}$, 65-68, 70-72, 74, 75, 79-85, 91, 92, 98, 105-107, 115, 119, 131-134, 136, 137n$_{388}$, 139, 157, 159, 168, 174, 179, 188, 189, 196, 202, 213, 222-224, 250, 253

Fırûz, 185
Fransa ve Fransızlar, 180, 254
Franklar, 210, 211n$_{339}$
Frikya, 23
Fulk (Volkmar) von Orléans, 180
Funeydik, 58
Funeydik olayı, 30
Fustat, 54n$_{88}$

G

Gabriel, 193, 251
Gafine, 193n$_{371}$
Gagik, 25
Ganem burcu (Haleb'de,) 59
Gaston de Béarn, 180
Gaziantep, 21, 48
Gazneliler, 15, 28
Gazze, 78, 79, 81
Gence (Cenze, Kence, Gantsah, Gandzak), 17, 20, 91, 92, 158
Gérard de Roussiollon, 180
Gevher Hatun, 49
Gibrianos (Maraş piskoposu), 193n$_{371}$
Giorg (Lori Ermeni kralı), 20
Godefroi du Bouillon, 11, 12, 180, 181, 182, 186, 188, 189, 250-252
Göktaş (Nâvekiyye Türkmen beylerinden), 16, 17
Gölcük, 36n$_{11}$
Gıdric (Guedriç, Gedric), bk. Erbasgan, 49n$_{71}$
Guillaume de Grandmesnil, 186
Guillaume de Montpellier, 191
Gümüştegin(Büyük Selçuklu İmparatorluğu emirlerinden), 21, 47, 48
Gümüştegin el-Baalbekî, 226, 228, 229
Gümüştegin Ahmed (Danişmend Gazi), 193, 196-198, 215
Gümüştegin el-Candar, 152
Gümüştegin et-Tâcî (Fahruddevle), 259
Gündoğdu, 232
Güney-Arabistan, 39n$_{88}$
Güney-İran, 28
Güney-İtalya, 23, 25, 181
Güney-Kafkasya, 23
Güney-Suriye, 202
Güney-doğu Anadolu, 68, 87
Gürboğa (Ebû Saîd Kıvamüddevle), 146-150, 162, 183,-188, 244, 248, 249, 255
Gürcistan ve Gürcüler, 1, 6, 15, 17, 20, 21

H

Hâb, 103
Habibünneccâr, 110u$_{361}$
Hâceyi Bururg, 60n$_{103}$
Haçlılar, 4, 11, 12, 176, 179-185, 189-193, 195, 197, 198, 200-206, 209, 211-223, 227, 232-235, 237, 239, 240, 247-53, 255, 256, 258
Hâdise-âne kalesi, 28
Hadramut, 29
Hafâceoğulları, 83
el-Hakîm (Halife), 29
el-Hakîm Esad, 175
el-Hakîm el-Müneccim, 194, 227, 256
Hakkâri, 16
Haleb, eserin hemen her sahifesinde
Haleb Bâtınîleri, 173
Haleb Selçuklu Melikliği, 12-14, 161, 163, 169, 171, 172, 174, 177, 179, 184, 188, 192, 196, 198, 199, 202, 209, 212-214, 216, 217, 219, 222, 225, 226, 230, 232, 235, 237, 238, 241, 258
Halef b. Mülâib (Seyfüddevle), 4, 102, 103, 104, 130, 134, 135, 167n$_{496}$, 202-204, 223
Hama, 30, 31, 42, 43, 49, 70n$_{128}$, 86, 105, 146, 172, 194, 214n$_{448}$, 233, 258, 260
Hamdanoğulları, 28
Hamdanoğulları devleti, 32
Hâmid b. Zugayb, 89, 91, 92, 205
Hâni, 249
Hânü'l-asal, 96n$_{239}$
el-Hânûte, 103, 146
Hapur, 140n$_{299}$, 206
Hapur suyu, 115n$_{300}$
Hârim, 112, 184
Harput, 22
Haryefiyye, 57
Harran, 106, 127, 152, 165, 197, 211, 216, 217, 239, 241
Harun (Hanoğlu), 5, 8, 35-43, 44n$_{46}$, 45-47, 45-47, 49, 50, 54, 56n$_{88}$
Hârun (Ebû Nasr), 31
Harun er-Reşid, 27
Hasanoğulları, 106
Hasan (Selçuklu prensi), 17, 18
Hasan (Emir), 255, 256
Hasan (Ebû Nasr), 142n$_{407}$
Hasan b. Ammâr (Eminüddevle Ebû Talib), 135n$_{381}$

Hasan b. Hamdan (Nâsıruddevle, Ebû Ali), 56
Hasan b. Menî, 103
Hasan b. Tahir, 120, 124, 130, 131
Hasan el-Yâsûrî (Ebû Muhammed), 31
Hassan b. Dağfel, 29
Haşimî ailesi (Haleb'de), 215
Hatlac, bk. Kutlug, 100n$_{346}$
Havran, 171, 250, 260n$_{767}$
Haydere b. Ebû Usame (Ebû Turab), 175
Hayır Han, 233, 236
Hazâinü'r-rüûs (Başlar Hazinesi), 156
Hazar Denizi, 26
Hazıru (Haleb) Süleymanî, 38, 85, 87n$_{187}$, 89, 192

Hemedan, 15, 17, 58n$_{93}$, 144, 151-154, 158, 161, 216, 217, 232
Henri I., 180
Henri III., 25
Herve, 19
Hevve Kapısı (Babü'l-Hevve), 143
Hısnü'l-Ekrad, 233
Hısnukeyfa (Hasankeyf), 36n$_{11}$, 197, 239, 249
Hısnülcisr, 97n$_{231}$
Hısnumansur, 37n$_{16}$, 147
Hicaz, 4, 29
Hille, 130, 207, 208
Hima Zerîa, 37n$_{23}$
Hirmas çayı, 140n$_{368}$
Hît, 129, 137, 138, 162n$_{474}$

Honas, 23
Horasan, 15, 16, 27, 28, 60, 108n$_{276}$, 141, 151n$_{447}$, 153-155

Horasan Sâlârı (Sâlâr-ı Horasan), 19, 21
Horasan Türkmenleri, 15
Hulvan, 112
Humartegin, 113
Hugo von Tübingen, 180
Hugues (Vermandois kontu), 180, 188
Hugues de Saint Paul, 181

Humus, 30, 49, 58, 69, 72, 102-106, 120, 130, 135, 173, 175n$_{533}$, 176, 177, 183, 190, 192, 193, 195, 202, 211n$_{630}$, 235, 236, 247, 248, 252, 254-57

el-Huteytî, bk. Hasan b. Hibetullah, 100, 101
Huzistan, 28
Hüseyin (Kutluğteginoğlu), 208
Hüseyin (Cenahüddevle), 4, 155, 162, 163, 165, 167, 169-171, 173, 174, 183, 184, 188, 192-197, 221, 223, 245-249, 252, 254-258
Hüseyin b. Ahmed (Ebû Abdullah), 29
Hüseyin b. Kâmil, 46
Hüsamüddin (Demleçoğlu), 225, 227

I

Irak, 6, 7, 27, 28, 432, 112, 115, 120, 142, 154, 155, 157, 159, 208
Irak-ı Acem, bk. Acem Irakı, 157
Irka kalesi, 135

İ

İbn Ammar, bk. Ali b. Ammar, 43
İbn Belek, 142
İbn Ebi'l-Leys, 67
İbn Erısgı, bk. Erbasgan, 49n$_{71}$
İbn Han, bk. Harun, 35n$_{8}$
İbn Hakan, bk. Harun, 35n$_{8}$
İbn Hassan et-Tayyî, 44n$_{40}$
İbn Kudânâ, 128
İbn Halil eş-Şemşâr, 250
İbn Mervan, 57
İbn Mezyed, 57
İbn Munkiz, 177
İbn Mülâib, bk. Halef b. Mülâib, 102
İbn Münzev el-Kitâmî, 53
İbn Müsâid, 142
İbn Saykal, 104
İbn Sukhâ, 55, 67
İbn Sukre, 250
İbn Uhtu'es-Sâbî (Müneccim), 111n$_{308}$
İbn Veasâb, 57
İbn Zeydan, 142
İbnü'l-Berûnî el-Halebî, 125n$_{340}$
İbnü'l-Cevherî, 76
İbnü'l-Hallâl, bk. Tâcürruesâ, 129
İbnü'l-Hulzûm, 116, 117
İbnü'l-Kerhî, 250
İbnü'l-Mağribî, 115
İbnü'l-Müftî, 165
İbnü'r-Râvî, 125
İbnü'l-Yârûnî el-Halebî, 125n$_{340}$
İbrahim (Rudvanoğlu), 225n$_{670}$
İbrahim (Yınaloğlu), 15-18, 28, 206
İbrahim b. Kureyş, 139
İbrahim b. Muhammed, 27
İbrahim b. Şerefüddevle Müslim, 140

İbrahim el-Acemî, 225
İbrahim el-Furatî, 229
İda(Avusturyalı Markgräfin), 13
İdrisî, 29
İftiharüddevle, 182
İhşidî devleti, 29, 32
İlbeyi (Porsukoğlu), 216
İldeniz, 31, 32
İldenizoğlu, 74-77
İlgazi (Artukoğlu, Necmüddin), 161, 164, 166n$_{88}$, 169, 200, 201, 207, 211, 216n$_{467}$ 218n$_{668}$, 232-234, 237-239, 241
İmadüddevle Ali, 28
İmm kalesi, 43, 46
İnşa Divanı (Bağdad'da), 8
İntisar b. Yahya el-Masmûdî (Rezinüddevle) 72, 73, 81
İran, 28, 222, 234
İsa (Peygamber), 179, 187
İsa (Vali), 96
İsa b. Salim, 240
İsa b. Zeyd el-Hucendî (Ebû Harb), 219, 223
İsaakhios Komnenos, 19, 25, 26
İsfahan, 11, 15, 17, 28, 35, 69, 71, 89, 99, 101, 104, 105, 112, 119, 127, 141, 151-154, 155n$_{443}$, 157, 158, 160, 216
İskandinav, 24
İskenderiye, 76
İskenderun, 109n$_{279}$
İsmail (Antakya şihnesi), 108, 109, 112, 227
İspanya, 27
İspehbud Sabave, bk. Sabave
İspehsâlâr, 244
İsrâil (Emîr), 148
İsrâil (Ülke), 51
İstanbul, 18, 22, 23, 25, 2 50, 180, 181, 186, 254
İsuli, 19
İtalya, 24-26, 180
İzmir, 179
İznik, 108, 180-182

J

Javakhet, 20
Johannes Orphanotrophet, 24
Joscelin, 197, 206n$_{566}$, 207, 210, 217, 220, 240
Justinianus, 23

K

Ka'boğlu Rebia kabilesi, 39
Kâbusiyye, 118
Kadisiye, 114
Kafkaslar, Kafkasya, 1, 15, 19, 20, 24, 25
Kahire, 32, 75-80, 82, 91, 132, 133
el-Kaim Biemrillah, 8, 20, 28, 56
Kâkûyeoğulları, 15
Kal'atü'l-madik, bk. Efamiye, 202n$_{609}$
Kal'atü'ş-şerif, 125, 128, 149
Kalikala (Erzurum), 37n$_{16}$
Kâmiloğulları, 146
Kangarnı, 20
Kapadokya, 23
Kapar, 19
Kapetru kalesi (Hasankale), 18
Kara Âmid, 36n$_{11}$
Karabağ, 17, 91n$_{301}$
Karaca et-Türkî, 165, 174, 230
Karadeniz, 1
Karanbiya meşhedi, 149
Karabanlılar, 15
Karaman (Lycaenia), 21, 22, 48
Karateğin, 121n$_{382}$, 122
Karkısiya, 103, 115
Karluklar, 41n$_{97}$
Karmatîler, 168
Kars, 19
Kartlı, 20
Karvaş, 16, 17
Kastamonu kalesi, 25
Kastûn 30, 97n$_{331}$
Katakalon, 18
Katolik kilisesi, 25
Kawasyana (Mar Cassianus) kilisisi, 110
Kaymaz (Emîr), 255
Kayı, 118
Kayseri, 21-23, 48
Kefer Himâr, 146
Kefertab, 31, 49, 97n$_{331}$, 120, 130, 172, 192, 194, 195, 197, 233, 234
Kefertuhbel, 103
Kelboğulları, 29, 53, 79, 105
Kellâ, 192, 193, 199
Kemnûn kalesi, 38
Kemah, 37n$_{16}$
Kerularios, 25
Keşkerûf, 185
Kılıçarslan I., 180-182, 196, 198, 205, 254
Kınık, 83n$_{176}$, 84

Kınnesrin 30, 31, 58, 89, 120, 2 121, 147n$_{488}$, 171-173, 247
Kınıalarslan, 249
Kızıldeniz, 28
Kınalırmak, 23, 29, 50
Kicaciç, 19
Kiev Rus Prensliği, 25
Kilâboğulları kabilesi, 29-32, 38, 40, 43, 45, 52, 58, 60, 67, 88, 89, 93-96, 99, 100, 103, 105, 118, 121, 145, 147, 165, 183
Kilikya, 11, 182
Kirman, 28
el-Kişâkil (el-Kisâkil, el-Kutâkil), 109n$_{188}$
Koçkar, 148
Komnenler hanedanı, 23
Konstantin VIII., 24
Konstantin Dukas X., 19, 26, 37, 44n$_{48}$
Konstantin Monomak IX., 17, 18, 24, 25
Konstantinos, 26
Konya, 22, 182
Kotedil, 216
el-Kubbe, 146, 195, 237, 257
Kubbetüssahra, 81
Kubbetüttevâvîs, 257
el-Kudâi (Mısır elçisi), 26n$_{88}$
Kudüs, 11, 13, 65, 66, 68, 72, 74, 80, 98, 115n$_{290}$, 125n$_{342}$, 164, 166n$_{496}$, 168-171, 174, 179, 181-183, 190, 196, 220, 233, 246, 250, 251, 252, 254, 262
Kumaç, 153
Kumanlar, 26
Kureyş. b. Bedran, 28
Kureyşaoğulları, 39
Kurlu et-Türki, 5, 7, 8, 14, 35, 47n$_{86}$, 49-54. 61, 64, 65n$_{119}$, 98
Kuşeyroğulları, 94
Kurzâhil savaşı 112, 118, 119
Kutalmış, 15, 17, 18, 121n$_{328}$
Kutalmışoğulları, 14, 68, 69, 71
Kutluğ, 100
Kuvayk çayı, 97, 172, 193
Kuzey-Afrika, 27-29, 64
Kuzey-Fransa, 180, 181
Kuzey-Irak, 17, 107, 131
Kuzey-Suriye, 4, 5, 8-14, 29, 61, 62, 69, 83n$_{169}$, 85, 86, 88n$_{189}$, 90, 96, 100, 102, 103, 105, 107, 108n$_{275}$, 112, 119, 120, 127, 131-133, 137, 139n$_{294}$, 141, 158, 159, 182, 231, 232, 249
Kür ırmağı, 91n$_{201}$

L

Ladicea, 23
Lâtin devleti, 183
Latmin, 120, 133, 197
Lâzkiye, 130, 133, 150, 252, 253
Leylûn kalesi, 30, 199
Likhudes, 25, 26
Liparit, 17, 18
Lülü el-Yâyâ (el-Baba), 13, 226, 228-230, 236

M

Maarre, 122n$_{330}$
Maarretünnûman, 11, 12, 30, 31, 40n$_{87}$, 41, 42, 46, 49, 53, 97n$_{231}$, 117, 120, 146, 150, 166, 167, 171n$_{510}$, 172, 175n$_{522}$, 190-194, 197, 218, 234
Macaristan, Macarlar, 26, 180
Maden, 36n$_{11}$
Madîku Efamiye, bk. Efamiye, 202n$_{600}$
Mağrıb, 91, 137
Mahmud (Gazneli), 16
Mahmud (Selçuklu prensi, Melikşah'ın oğlu), 113, 151, 152, 154, 157, 158
Mahmud (Şiblüddevle, lakapları için bk. S. 56), 30, 31, 37-47, 49, 52, 53, 55-61, 65n$_{118}$, 69, 70, 86, 111n$_{333}$, 120, 138n$_{399}$
Makarrü'l-enbîyâ, bk. Meşhedü Karanbiyâ, 193n$_{570}$
Mâkisin, 207, 208
Makedonya, 26
Makedonya hanedanı, 19, 23-25
Malatya, 19, 21, 35, 37n$_{416}$, 198, 205, 251
Malazgirt kalesi, 19, 23, 24, 27, 37n$_{16}$, 48, 57, 61, 112, 179
Malazgirt savaşı, 85n$_{179}$, 107
Malik b. Salim, 231, 235, 238
Maniakes (Maniag), 164
Mansur (Oğuzoğlu), 16
Mansur (Kutalmışoğlu), 17, 22
Mansur (Nâsıruddevle Mervanb), 113, 142, 143
Mansur (Mirdasi), 114
Mansur b. Dübeys (Bahaüddevle Ebû Kâmil), 94, 104, 105, 113, 130, 208
Mansur b. Temim, 89
Manuel Komnenos, 22, 23, 50
Maraş, 107, 108n$_{275}$, 198
Mardin, 16, 36n$_{11}$, 37n$_{15}$, 238-241

Marmara denizi, 1-3, 180
Maşrık, 141
Mâveraünnehr, 15n1, 27
Mavropous, 24
Medine, 54
el-Mehdi (Halife), 27
Mehdi b. Ali (Ebu'l-Mekârim), 1
Mekinüddevle, 30
Melikşah (Celâlüddevle Ebu'l-feth), 2, 3, 7-11, 7-11, 13, 15, 20, 49n89, 89-92, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 107n371, 108n376, 112, 113-115, 117n308, 119, 120, 122, 124, 125n341, 126-132, 134, 135n373, 136-139n384, 142, 148, 149, 151, 155-158, 160, 177, 196, 243, 249
Melikşah (Rıdvanoğlu), 225n670, 226
Menbic, 31, 38, 44n47, 45, 82, 85, 94, 96, 118, 170, 214
Mençek (Mencek, Müncek, Minçek, Mincak), 110
Mensure, 102
Meraga, 217
Mercüdâbık, 40, 58, 125, 167, 185, 248
Mercüssuffer, 106, 171
Merrend, 20
Merv, 15, 131, 156
Mervanoğulları, Mervanlılar, 6, 15; 16, 36, 57, 92n313, 95, 112, 142n405
Meryem Ana kilisesi, 111
Meryemnişin kalesi, 20
Mescidülaksâ, 81n169
Mesud (Gazneli), 16
Mesud (Selçuklu meliki), 216
Meşhedüddekke, 193
Meşhedülkaranhiyâ, 193
Meşhedülceff, 193
Meşhedülmelik, 221
Mevdud (Musul emîri Şerefüddin), 207, 209, 211, 216, 217, 219, 220
Meydanülahdar, 257
Meyyafarikin, bk. Silvan, 5, 6, 36, 37n16, 142, 143, 173, 244, 249, 250
Mezkî, 86
Mezopotamya, 24, 119, 131
Mhit'ar, 164
Mısır, 1, 7, 27, 29, 31, 32, 54, 56, 57, 61, 64, 66, 69, 73-77, 80-82, 91, 97, 116, 133, 134, 137, 174, 175n531, 202
Mısır Fatımileri, devleti, halifeliği, 4, 5, 8, 15, 18, 25, 28, 29, 32, 43, 47, 50, 52, 55, 56, 62-65, 68, 70, 71, 73, 79, 82, 87, 98, 115, 132, 133, 139, 159, 167n496, 168, 174, 175, 196, 202, 221
el-Micenn, bk. Berekât, 170
Mihail (Antakyalı rahip), 8, 11, 109n279, 111
Mihail Calfat V., 24
Mihail Paphlagonien IV., 24
Mihail Stratiotikos VI., 25, 26
Mikâil, 124
Minuçehr (Ebussevâroğlu), 20
Mirdasoğulları ve emîrliği, 8, 29, 30, 37, 38, 42, 49, 52, 53, 55, 56, 61, 70, 85, 86, 87, 92, 101, 248
Misis, 37n16
Mismar, 79
Moğollar, 10
Morfia, 193
Muallâ b. Haydere b. Münzev, 67, 68, 72
Mubarek b. Şibl, 88, 89, 92, 93, 121, 129, 138n390, 147
Mubarekşah (Rıdvanoğlu), 225n670, 226
Mudar kabilesi, 37n13
el-Mudayya', 140, 141
Muhammed (Buharalı), 148
Muhammed (Çubukoğlu), 206
Muhammed (Demirçoğlu), 22, 48, 49n89, 85, 88-90, 92, 113
Muhammed (Ebû Abdullah), 139n394
Muhammed (Ebû Zâide), 93-97
Muhammed el-Acemî (Dovinli), 249
Muhammed el-Kaim (Ebu'l-Kasım), 29
Muhammed (Fakih Ebû Cafer), 56-58
Muhammed (Yağısıyanoğlu), 183
Muhammed b. Abdülaziz, 209
Muhammed b. Ali 27
Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdî (Ebu'l-muzaffer), 112
Muhammed b. Ebu'l-Kasım (Zeynüddevle), 167
Muhammed b. es-Sebbâk eş-Şeybanî, 206, 256
Muhammed b. Hayyûs (Ebu'l-fityan), 85
Muhammed b. Hibetullah (Ebû Gânim), 175, 176, 231
Muhammed b. Müslim, 127, 139, 140, 401
Muhammed b. Şâtır, 127
Muhammed b. Şibl, 91n286
Muhammed b. Zâide, 147

Muhammed Tapar, 199n$_{197}$, 200, 201, 204, 205, 207, 208, 209, 215-217, 223, 226, 228, 232, 234, 235n$_{707}$, 237
el-Muhsin b. el-Mülahhî ('Ebu'l-meâlî), 237,238
el-Muizz Lidinillah, 29
Muizzüddin Ahmed, 28
Mukbil b. Bedran, 115, 116, 140
el-Muktedi Biemrillah, 2, 73, 81, 112, 141
Munkiz (Ebu'l-Hasen), 104, 192
Murad suyu, 17, 47, 57
Muradiye, 19
Musa el-Hâdi, 27
Musa Yabgu, 15
Musbih, 204
el-Mustansır Billah, 29, 30-32, 40n$_{30}$, 42, 43, 47, 56, 61, 66, 74, 76, 105, 115, 169, 202
Musul, 16, 17, 32, 88n$_{89}$, 94, 99, 101-103, 105, 107, 112, 113, 114, 119, 131, 139, 140, 141, 144, 145, 148, 151, 160, 183, 188, 197, 200, 201n$_{669}$, 205-207, 209, 216, 220, 232, 241, 248-249n$_{47}$
Muş, 112
Müdrarî devleti, 29
Müeyyedülmülk (Nizamülmülkoğlu), 113, 127, 154, 155
Mürşid b. Ali, 59n$_{98}$
Müslim (Şerefüddevle), 10, 11, 13, 57, 88n$_{189}$, 92, 93, 95, 98-107, 109, 111n$_{288}$, 112, 113-119, 121n$_{225}$, 124, 127, 130b$_{288}$, 131, 132, 140n$_{287}$, 159
el-Müslimiyye, 195
el-Müsta'li, 174, 175
el-Müstazhir Billah, 15n$_{447}$, 152, 176, 215
el-Müstekfi, 28
el-Müsterşid, 239
el-Müşerrif, 193

N

Nâhlus, 171
Nâdir kalesi, 235n$_{708}$
Nahçivan, 20
Nasr(İzzüddevle Ebu'l-Murhef), 130, 133, 135
Nasr (Nizamüddevle Mervanlı), 36, 57
Nasr (Şiblüddevle), 29, 69, 70, 85-88
Nasr b. Mühelhil, 207
Nâsırüddevle b. İsmail (Şerif Ebu'l-fazl,) 18
Nâsıruddevle (Hamdanoğlu, vezir), 29, 31, 32
Nasruddevle (Mervanlı), 17
Nasruddevle el-Cüyûşî, 82, 83, 97, 134
en-Nâûra, 121, 146
Nâvekiyye (Balhan, Irak) Türkmenleri, 4, 5, 8, 22, 49-51, 54, 64, 65n$_{113}$
Necd, 37n$_{13}$
Nehru Sufyan, 147n$_{438}$
Nehrülcevz, 57, 128
Nehrü'l-kelb, 252
Nehrü'z-zeheb, 94n$_{280}$
Nikephoros Botaniates, 44n$_{48}$
Nikephoros Bryennios, 10, 19, 30
Nikephoros Melissenos, 50
Nisibin, 21
Niş, 180
Nişabur, 17
Nizamülmülk, 20, 59, 60n$_{103}$, 61, 71, 113, 129n$_{353}$, 153
Nizip, 47
Normanlar, 23-26, 181
Nuh et-Türkî, 129
Nukra, 194, 234
Nusaybin, 139, 140n$_{398}$, 141, 143, 152-200, 201, 205
Nümeyroğulları kabilesi, 39, 94, 100, 103, 105, 118, 208, 211, 216

O

Oğuzlar (Uzz), 26, 42, 54, 56n$_{488}$, 61, 63n$_{163}$, 94, 96
Oğuzoğlu (Kale muhafızı), 205
Orta-doğu, 15, 23, 29, 62, 72, 179, 183, 184, 188, 222
Orta-Fırat, 105, 197n$_{691}$
Orta-Suriye, 82, 102
Ortodoks kilisesi, 25

Ö

Ömer (Azaz Selçuklu emîri), 12, 189, 190
Ömer (Halife), 183
Ömerü'l-Hâs, 240
Öner, 115, 150
Özkent, 41n$_{97}$

P

Palu, 22, 107
Pasin ovası, 18
Peçenek, Peçenekler, 18, 23, 25, 26, 179
Peygamber (Hz. Muhammed), 54
Pharesmanes Bestes, 45

Philaretos Brachamios (Arap kaynaklarındaki şekilleri için bk. S. 107, not 27), 11, 22, 108, 110, 111, 112, 116, 187
Pierre Barthelémy, 187
Pierre de Narbonne, 190
Pierre l'Ermite, 180, 187
Pons, 233
Porsuk (Selçuklu emîri), 127, 152, 216, 217, 219, 232, 233
Pronoia, 24
Psellos, 24-26

R

Râbiye, 143
Rafeniyye, 49, 70, 72, 85, 97n$_{331}$, 106, 235
Rafeniyye-i Tedmür, bk. Rafeniyye, 86n$_{184}$
Rahbe, 31, 38, 41, 43, 101, 114, 137n$_{388}$, 138, 141, 144, 145n$_{416}$, 146, 161, 194, 205, 207, 208, 210, 235n$_{707}$, 236, 250, 255-258
Rakka, 43, 129, 139, 141, 162n$_{474}$, 208, 211n$_{639}$, 227, 232
Rambaud von Orange, 180
Raymond de Saint-Gilles, 12, 180, 182, 185, 189, 190, 191, 195, 254, 255, 256
Refîa, 102
Reggio, 26
Reinhold von Breis, 180
Remle, 51, 64, 66, 72, 79, 81, 83, 97, 182
Resten, 257
Resultegin, 17
Revvâdiler, 15
Rey, 10, 16, 17, 18, 20, 35, 144, 154, 155, 158, 160-162, 243, 249, 260n$_{767}$
Rıdvan (Fahrü'l-mülûk), 4, 5, 7, 11, 12-14, 146, 150n$_{441}$, 152, 161-177, 183, 184, 187, 189, 190, 192-215, 217-223, 225-227, 232, 236-238, 244, 246, 248, 256, 258
Richard, 193n$_{571}$, 196
er-Rîf, 75, 76, 81
Robert (Flandr kontu), 180-182, 188, 190, 191
Robert (Normandiyalı dük), 11, 180, 181, 182, 188
Robert Guiscard, 25
Roger, 180, 233, 234, 237
Romalılar, 91n$_{301}$
Romanos Diogenes, 11, 22, 27, 44, 45, 46, 50, 60, 83
Romen Argyre III., 24
er-Rûc, 190, 192
Rum (Anadolu), 108n$_{378}$
Rumeli, 19, 179
Ruslar, 24
Rûyan köyü, 147n$_{426}$
Rüknüddin Hasan 28
Rüstemî devleti, 29

S

Sabave, 172, 199, 208-210
Sâbık b. Mahmud, 4, 87, 89, 91n$_{305}$, 93-96, 99, 100, 101
Sâbıkuddin Câber el-Kuşeyrî, 128
Sabuk, 19
Sâbyu boyu, 9
Sadaka (Seyfüddevle), 130, 151n$_{447}$, 205, 207, 208
Sadaka b. Mansur, 113
Sadr, 249
Sâduddevle Gevherâyin, 112, 113, 121n$_{337}$, 141, 144
Saffârîler, 27
Safiye Hatun, 99, 141, 143
Safvetülmülk Hatun, 245, 257, 259
Saîd (Saîdu Mısr), 75
Said (Mervanlı emîr), 36, 57
Said b. Bedi', 177, 226, 228
Saidâbâd, 144n$_{413}$
Saint-Jean kilisesi, 2
Saint-Pierre kilisesi, 187, 190
Saint-Toros kilisesi, 164
Salih (Mirdasoğlu), 29
Salim b. Malik, 4, 120, 125, 126, 128, 129, 159, 207, 208
Samanoğulları, 27, 28
Sandak, bk. Sunduk, 48n$_{65}$
Sanhâceler, 83
Sarhad, 115n$_{299}$
Savtegin el-Halebî, 166, 244, 245
Savur, 36n$_{11}$
Sayda, 51n$_{75}$, 52, 133, 134
Seb'în, 147, 149
Sedidülmülk Ebu'l-Hasen b. Munkiz, 87, 101, 102
Selçuklular, eserin hemen her sahifesinde
Selçuklu İmparatorluğu, bk. Büyük Selçuklu İmparatorluğu
Selemiyye, 69, 70, 106, 237
Semerkant, 36n$_{7}$
Sermin, 40, 97n$_{331}$, 192-194, 197
Sepidşehr, bk. Akşehir, 20

Sevâd, 250, 251
Sevinç, 169
Seyyide Hatun, 216
Sıffîn, 208, 235n$_{708}$
Sicilya, 26
Siirt, 249
Silvan, 5, 16
Simâl (Muizzüddevle), 29, 30
Sinan, 29
Sincar, 143, 183, 200, 201n$_{606}$, 220
Sivas, 19, 23, 35, 50
Siverek, 21, 57
Sofya, 180
Sökmen (Artukoğlu), 164, 166-169, 171, 172, 175, 176, 183, 184, 188, 197, 221, 245-249, 258
Sökmen el-Kutbî, 207, 211, 216-219
Stefanos, 17
Sudanlılar, 31, 56
Sugûr, 37
Sugûrü'l-Armeniyye, 37n$_{16}$
Sugûrü'l-Cezîriyye, 37n$_{16}$
Sugûrü'ş-Şâmiyye, 37n$_{16}$
Sûku'l-ganem, 168
Sultan b. Munkiz, 216, 217
Sultanşah (Haleb Sslçuklu meliki), 225n$_{679}$ 231, 241
Sunduk et-Türki, 19, 22, 35, 47-49, 54, 61, 85, 91
Sungur, 235
Sungur-i Dırâz, 209-210
Sungurca, 156
Sur, 47, 52, 54, 70, 72, 81, 83, 97, 134, 214n$_{646}$
Suriye, eserin hemen her sahifesinde
Suriye çölü, 255
Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği, eserin pek çok sahifelerinde
Suruç, 103, 144, 150, 163, 164, 166, 172, 183, 211nn$_{638}$
Süleyman (Bedrüddevle, Artuklu,) 239, 240
Süleyman (İlgazioğlu), 183, 238, 247
Süleyman (Mervanlı emîri), 16
Süleymanşah (Kutalmışoğlu), 7, 10, 11, 13, 14, 22, 69, 70, 107-112, 114, 116, 120, 121-124, 129-132, 139n$_{394}$, 140n$_{397}$, 159
Sümeysat (Samsat), 37n$_{16}$, 107, 118, 183
Sürmeli, 20
Süveydiye, 112, 131

Ş

Şâhinşah (el-Melikü'l-Efdal, Ebu'l-Kasım), 169
Şahruh, 249
Şam, bk. Suriye, 50n$_{73}$, 250n$_{741}$"$_{43}$
Şamü'l-â'lâ, 82
Şamü'l-esfel, 82
Şebahtan, 216
Şebib, 88, 93, 99n$_{239}$, 101, 103, 104, 106, 164
Şeddadoğulları, 15, 17
Şemsüddevle (Yağısıyanoğlu), 183, 184, 186, 188, 247, 248
Şerîa vadisi, 260
Şeybanoğulları, 105
Şeyhüddeyr kalesi, 170
Şeyzer, 31, 90n$_{198}$, 102, 104, 105, 130, 133, 175n$_{503}$, 176, 199, 204, 214n$_{646}$, 216, 233, 248
Şibl b. Cami, 96, 97, 138n$_{390}$, 147
Şiî (İsmailî dâisi), 29
Şirvanşahlar, 17
Şöklü Bey, 7, 8, 14, 35, 50, 66-69, 71, 76, 78, 83n$_{169}$, 85, 86

T

Taberistan, 15, 28
Taberiyye, 52, 68, 72, 76, 220, 250, 251
Taberiyye gölü, 51
Tâcürrüesâ Ebû Mansur İbnü'l-Hallâl, 226n$_{662}$
Tahirîler, 27
Tamgaç Han I. b. Nasr (Ebû İbrahim), 36n$_{7}$
Tancréd, 11, 12, 180-182, 185, 188, 193, 195, 197-200, 204, 206-210, 212-215, 225, 250, 251, 254
Tanza 200,
Tarankoğlu, 92$_{206}$
Tarsus, 37n$_{16}$
Tavdanos, 19
Tayy kabilesi, 29, 105
Tebriz, 15, 114
Tekrit, 127
Tellü Ağdı, 103
Tellübâşir, 12, 170, 195, 198, 205, 206n$_{626}$, 207, 209, 210, 212
Tellü Herâk, 190
Tellü İbn Ma'şer, 217
Tellü Kurâd, 216
Tellümennes, 97n$_{231}$, 146, 192, 248

Tellüssultan, bk. Funeydik, 58n$_{94}$, 147n$_{88}$, 234
Tellü Yâfer, 201
Temimoğulları kabilesi, 37
Temîrek, 220
Temürtaş (İlgazioğlu), 5, 238-240
Temürtaş (Moğulların Anadolu valisi), 10
Terken Hatun, 138n$_{390}$, 151, 154, 243
Tesalya, 26
Theodora, 24, 25
Tırâd b. Muhammed ez-Zeynebî, 55, 58, 59
Tiflis, 20
Timar, 54
Togan (Emîr), 148
Tohma vadisi, 21, 48
Toros (Kürpolat,), 162n$_{476}$, 164, 182
Toros dağları, 21, 48
Tornikios, 24
Trablusşam, 32, 52, 72, 83n$_{173}$, 97n$_{231}$, 133, 136, 138, 192, 198, 210, 222, 252-255
Trakya, 181
Trabzon, 19
Tuğrul Bey (Selçuklu sultanı), 8, 15-20, 23, 28, 35, 50n$_{74}$, 57
Tuğrul III. (Selçuklu sultanı), 17
Tuğrul (Emîr), 148
Tuğtegin (Mûtemedüddevle Zahîrüddin Ebû Mansur b. Abdullah), 7, 11, 13, 20, 143, 155, 170-172, 199n$_{597}$, 204n$_{618}$, 210, 211n$_{639}$, 218-220, 227-229, 231-236 244-260
Tuhtegin (Emîr), 148
Tulhum, 57
Tulunoğulları, 27
Tuna ırmağı, 24, 26, 181
Tuna ırmağı, boyları, 25
Turmuş, 115n$_{299}$
Tutak (Tutuk), 92n$_{304}$
Tutuş (Tâcüddevle Ebû Saîd), 1, 2, 4-6, 9, 10, 13-15, 49n$_{69}$, 71, 82, 83, 91-107, 114, 115, 120-159, 163-166, 167n$_{496}$, 168, 169, 174n$_{518}$, 177, 202, 221, 243-246, 249, 255, 258
Tutuş (Dukakoğlu), 257, 259, 260
Türkistan, 1, 5
Türk, Türkler, 31, 54, 55, 57, 59, 61, 93, 109
Türkman et-Türkî (Bahaüddevle), 22, 92, 94, 95
Türkmen Beyliği (Filistin'de), 62, 63
Türkmenler, 36n$_{7}$, 38-41, 43, 45-47, 54, 55, 61, 70, 75, 76, 82, 86-89, 96, 99, 100, 103, 113, 114, 121n$_{387}$, 184, 187
Türkmen Musa, 249

U

Ebeydiler, 75
Ubeydullah el-Mehdî (Ebû Muhammed), 29
Ubeydullah b. Mansur (Ebû Muhammed İbn Süleyha), 253, 254, 258
Uç (Uş), 5, 41n$_{37}$
Ukayloğulları kabilesi ve emîrliği, 16, 83n$_{170}$ 94, 102, 105, 107, 112, 113, 139, 145, 160
Ukhuvâna, 29
Ulucami (Dımaşk'ta), 2
Ulucami (Haleb'de), 2, 3
Ulviye (Vessabkızı Seyyide), 60-61
Umman, 2, 28
Umman denizi, 1
Umurtegin, 44n$_{48}$
Urban II., 11, 179, 180
Urfa, 10, 11, 19, 21, 57, 68, 107, 108, 112, 127, 129, 134, 136, 138, 139, 141, 145, 146, 150, 162-165, 182-185, 193n$_{57}$, 197, 207-209, 211, 212, 222, 245, 247, 248, 250
Urfa Haçlı Kontluğu, 182
Urmiye, 16
Urmiye gölü, 20
Uşak, 23
Utik (Artik), 49
Uzlar, bk. Oğuzlar, 23

V

Vadii Buzaa, 240
Vadi'l-kurâ, 54
Van bölgesi (Vaspurakan), 107
Van gölü, 20, 57
Van kalesi, 18
Vasak Pahlavunî, 107
Vasıt, 50n$_{78}$
Vasil, 19, 57
Vasil (Abu Kapoğlu), 107
Vaspurakan, 17, 18, 107
Vatikan kilisesi, 179
Verd, 87
Vehsûdan, 16

Vessâb, 88, 89, 91n$_{206}$, 92, 93, 99n$_{239}$, 101, 103-105, 145, 146, 149, 161, 167, 169, 183, 187, 246, 248

W

Walter (Gautier) San-Avoir, 180
Walter von Breteuil, 180
Walter von Teck, 180

X

Xiphilin, 24, 26

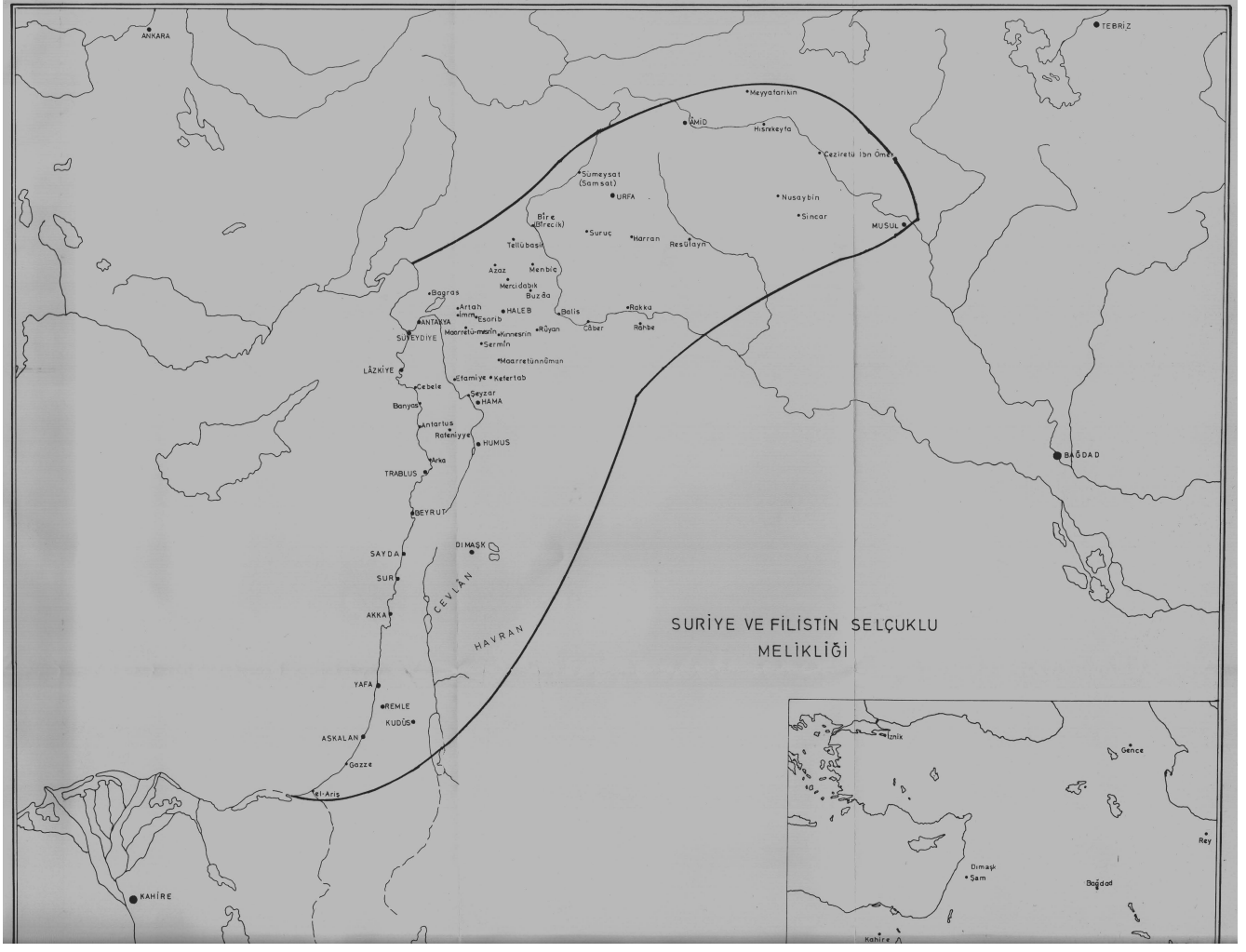
Y

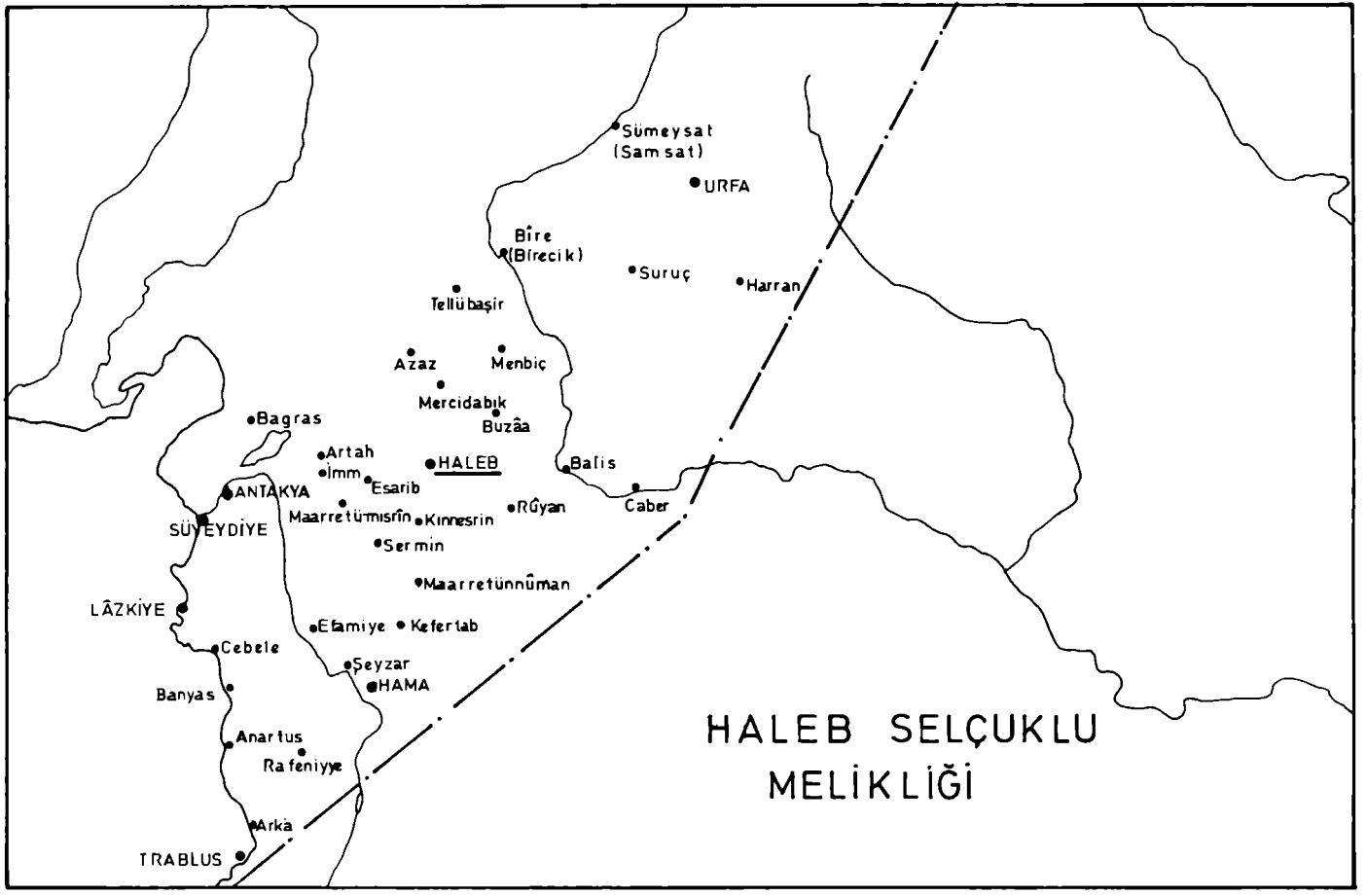
Yafa, 73, 74, 81, 133
Yağısıyan (Abdülcebbaroğlu), 240
Yağısıyan (Alpoğlu, Antakya valisi), 130, 134, 135, 139, 141, 146, 150, 154, 155, 162, 163, 165-167, 169, 170-176, 177n$_{527}$, 182-186, 221, 225n$_{680}$, 224-248, 258
Yağmur Bey, 16
Yâhız (Emîr), 255
Yakub (Abakoğlu), 152, 158, 170
Yakuti (Selçuklu prensi), 17, 19, 22
Yakuti (Artuklu), 169
Yaruktaş (Şemsülhavâs), 13, 155, 197, 211n$_{639}$, 231, 233, 234, 241
Yeldeniz el-Acemî, 56
Yeltegin, 249
Yemâme, 37n$_{13}$, 39n$_{23}$
Yemen, 29
Yukarı-Dicle, 57
Yukarı-Mısır, 75n$_{147}$
Yukarı-Suriye, 92
Yunanlılar, 91n$_{201}$
Yusuf (Abakoğlu), 146, 148, 151, 155, 163, 165-167, 169, 170, 187, 221
Yusuf el-Hûrezmî, 13

Z

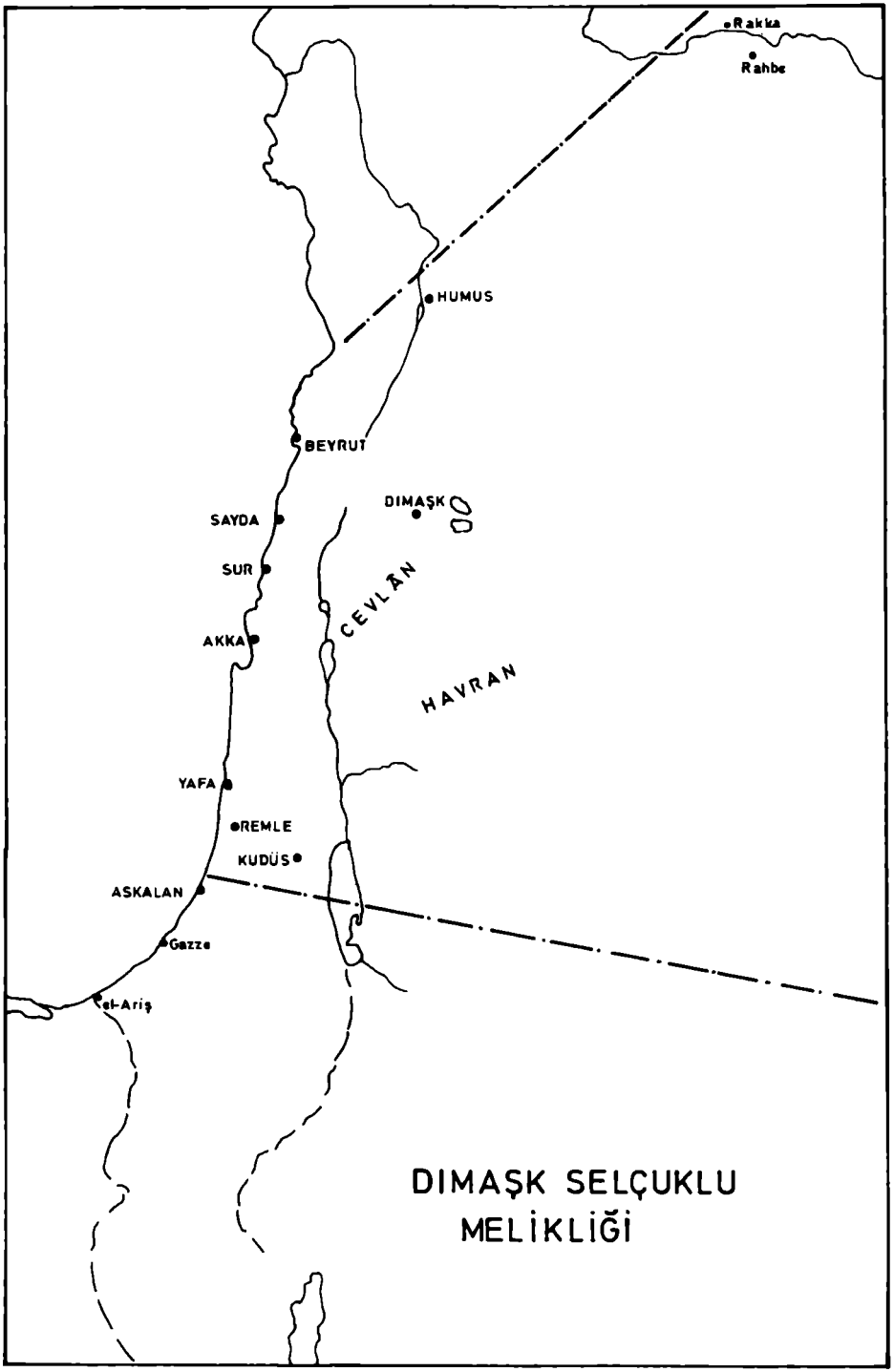
ez-Zâhir (Halife) 29
Zap suyu, 16
Zengi (Çökürmüşoğlu), 205
Zengi (İmadüddin), 13, 149, 209
Zengi (Porsukoğlu), 216
Zengi silesi, 148
Zerdana, 192, 213, 232
Zerrinkemer, 136
Ziyaroğulları, 15, 28
Zoe, 24
Züccâciyye medresesi, 149

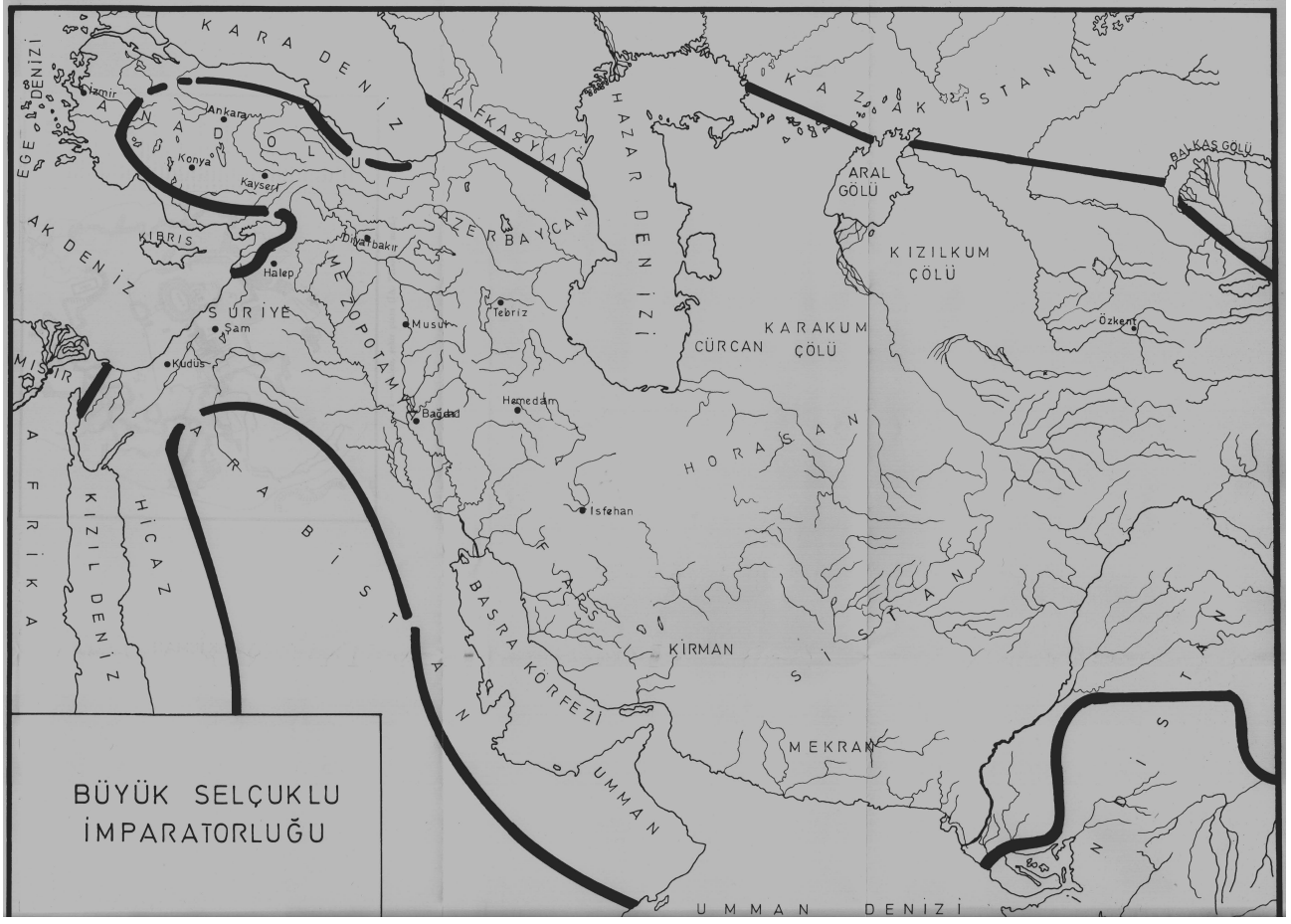
RESİMLER
VE
HARİTALAR

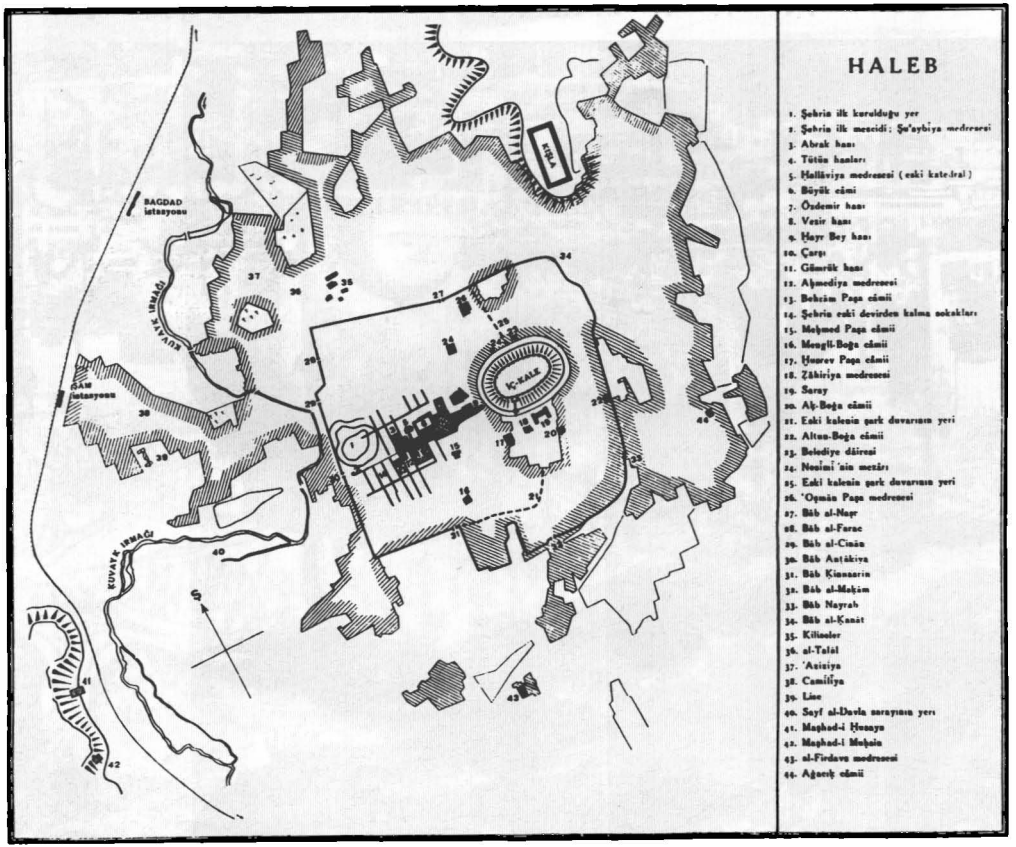

ANKARA
TEBRİZ
Meyyafarikin
AMİD
Hısnıkeyfa
Cezirelü İbn Ömer
Sümeysat (Samsat)
URFA
Nusaybin
Sincar
MUSUL
Bîre (Birecik)
Suruç
Harran
Resulayn
Tellübaşr
Azaz
Menbic
Mercidabık
Buzâa
Bagras
Artah
Almm
HALEB
Balis
Rakka
ANTAKYA
Esorib
Maarretu-mesrin
Kınnesrin
Rüyan
Caber
Rahbe
SÜVEYDİYE
Sermin
Maarretünnûman
LÂZKİYE
Efamiye
Ketertab
Cebele
Seyzar
HAMA
Banyas
Antartus
Rafeniyye
HUMUS
Arka
TRABLUS
BEYRUT
DIMAŞK
SAYDA
SUR
AKKA
CEVLÂN
HAVRAN
YAFA
REMLE
KUDÜS
ASKALAN
Gazze
el-Aris
KAHİRE
BAĞDAD
SURİYE VE FİLİSTİN SELÇUKLU MELİKLİĞİ
İznik
Gence
Rey
Dimaşk
Şam
Bağdad
Kahire

Sümeysat
(Samsat)
URFA
Bîre
(Birecik)
Suruç
Harran
Tellübaşir
Azaz
Menbiç
Mercidabık
Buzâa
Bagras
Artah
İmm
HALEB
Balis
ANTAKYA
Esarib
Caber
Maarretümısrîn
Kınnesrin
Rûyan
SÜVEYDİYE
Sermin
Maarretünnûman
LÂZKİYE
Efamiye
Kefertab
Cebele
Şeyzar
HAMA
Banyas
Anartus
Rafeniyye
Arka
TRABLUS
HALEB SELÇUKLU
MELİKLİĞİ

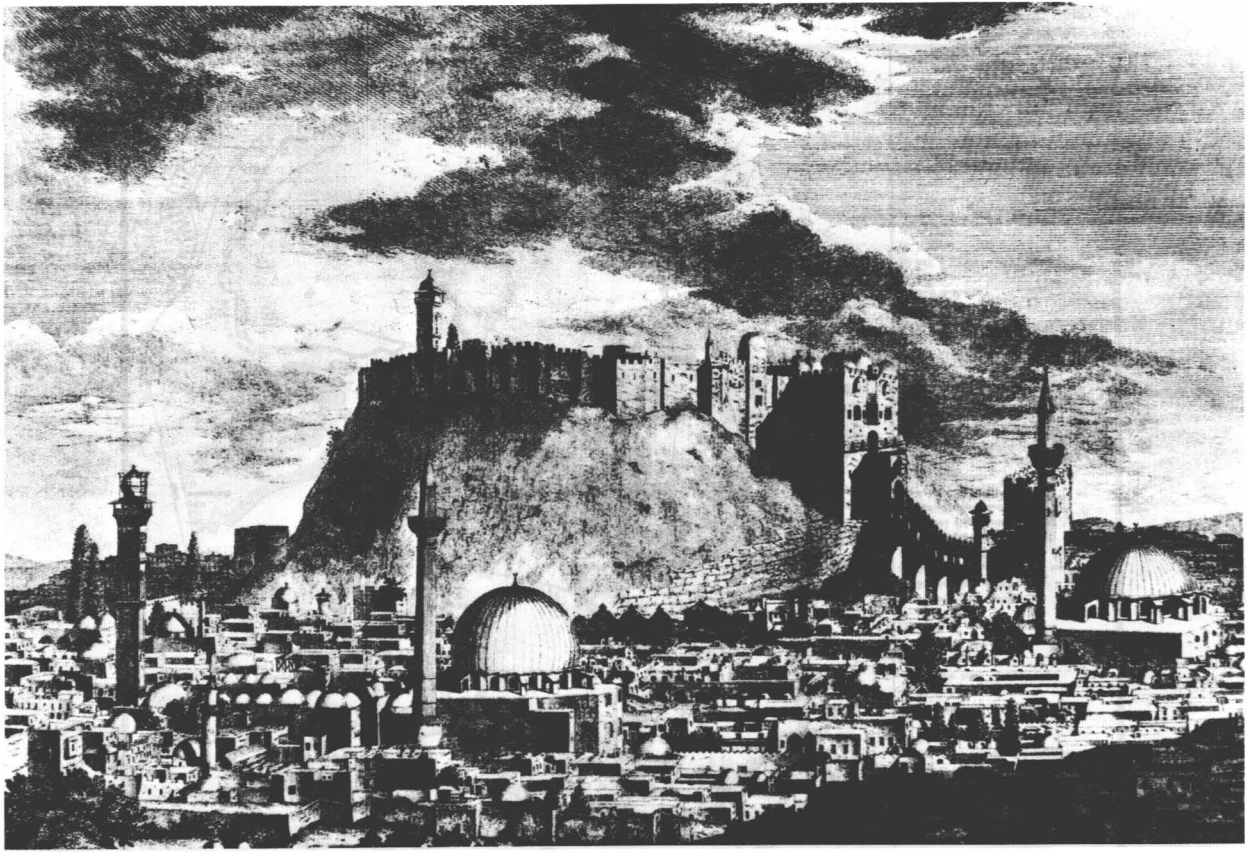
Harita : II

Rakka
Rahbe
HUMUS
BEYRUT
DIMAŞK
SAYDA
SUR
AKKA
CEVLAN
HAVRAN
YAFA
REMLE
KUDÜS
ASKALAN
Gazze
el-Ariş
DIMAŞK SELÇUKLU
MELİKLİĞİ

KARA DENİZ
KAFKASYA
HAZAR DENİZİ
KAZAKISTAN
EGE DENİZİ
İzmir
ANADOLU
Ankara
Konya
Kayseri
ARAL GÖLÜ
BALKAŞ GÖLÜ
AK DENİZ
KIBRIS
AZERBAYCAN
Diyarbakır
KIZILKUM ÇÖLÜ
Halep
SURİYE
MEZOPOTAMYA
Tebriz
Sam
Musul
Özkent
CÜRCAN
KARAKUM ÇÖLÜ
MISIR
Kudüs
Hemedan
Bağdad
HORASAN
AFRİKA
KIZIL DENİZ
HİCAZ
ARABİSTAN
İsfahan
FARS
BASRA KÖRFEZİ
KİRMAN
SİSTAN
MEKRAN
BELUCİSTAN
UMMAN
UMMAN DENİZİ
BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

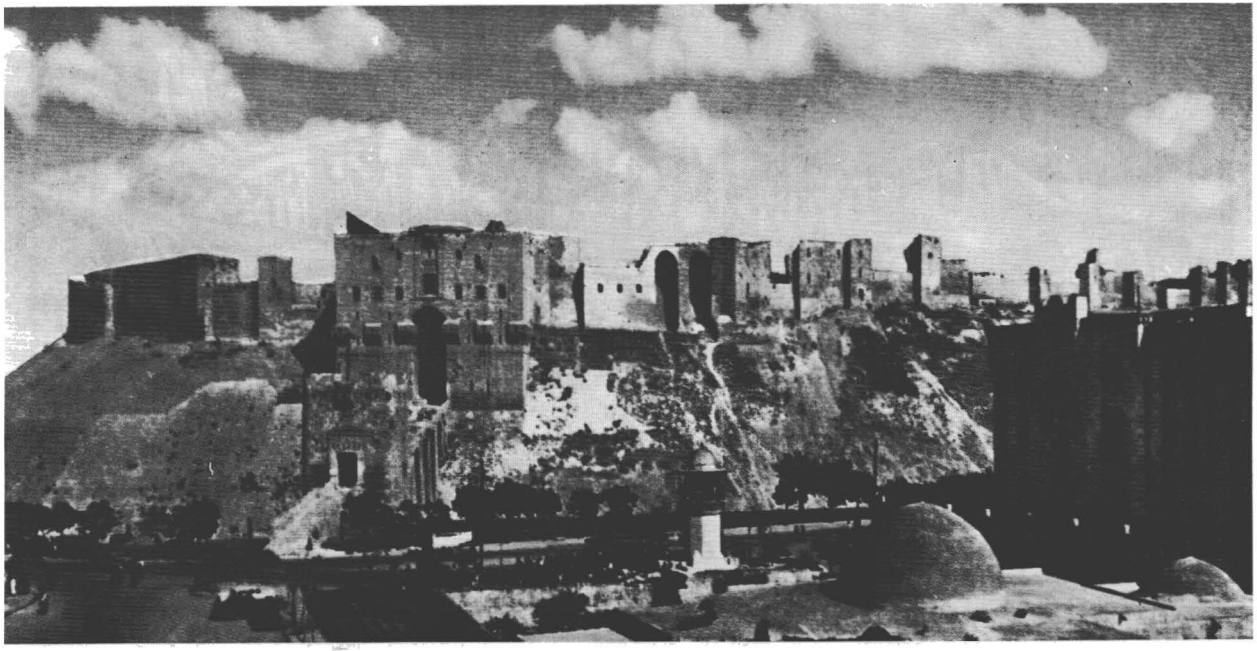
1 — Haleb, şehir planı (İA. "Haleb" mad.)

2 — Haleb, A. Drumound'un gravüründe XVIII. yüzyılda şehir ve kale görünüşü
(J. Sauvaget, Alep, Album, Pl. XLVIII)

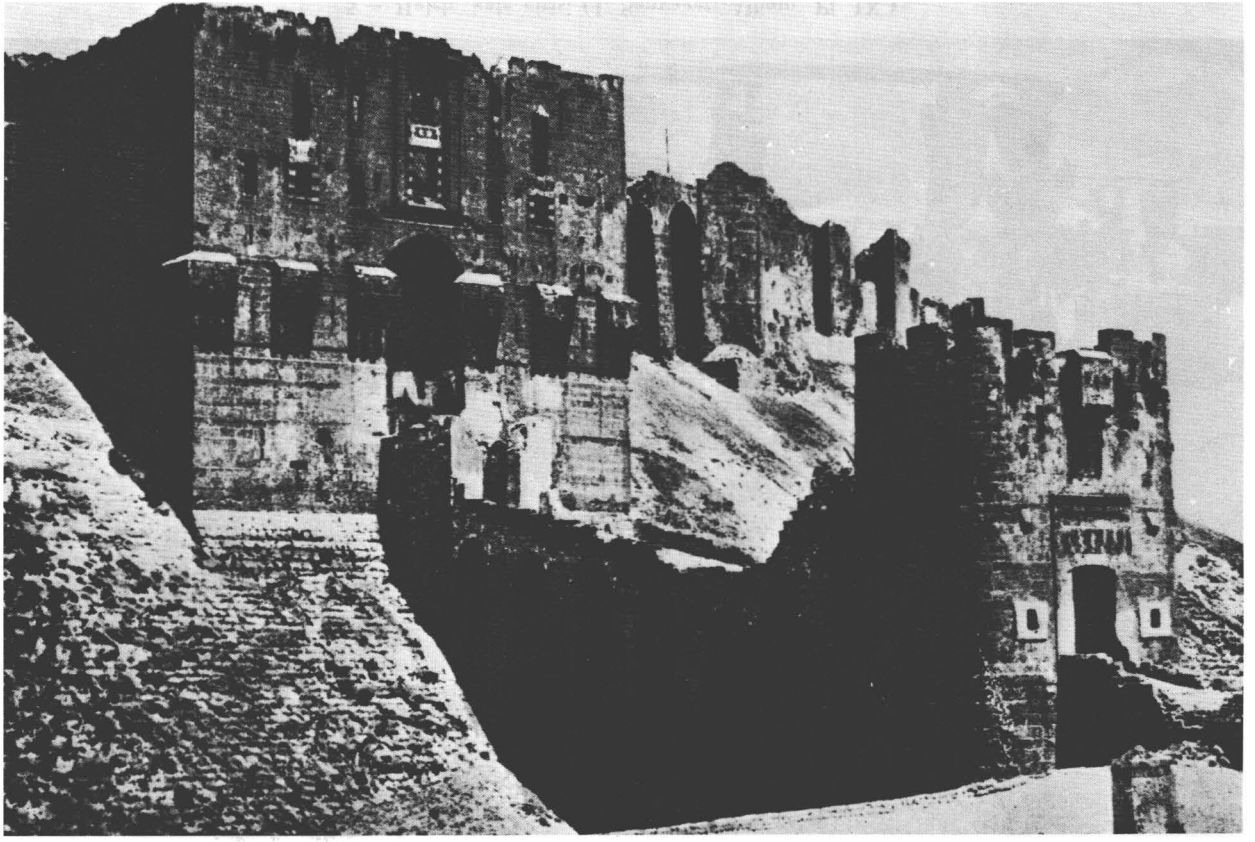
3 — Haleb, şehir görünüşü (St. Runciman, A History of the Crusades II.)

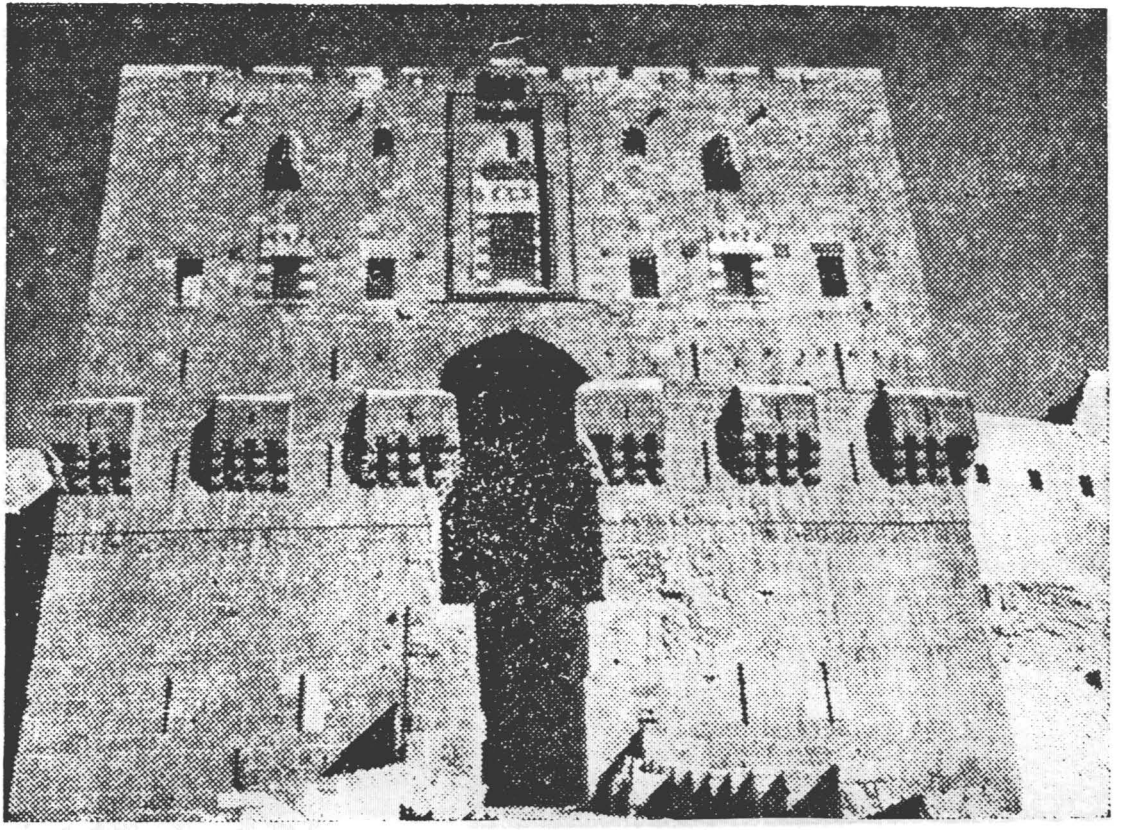
4 — Haleb, kalenin dıştan genel görünüşü

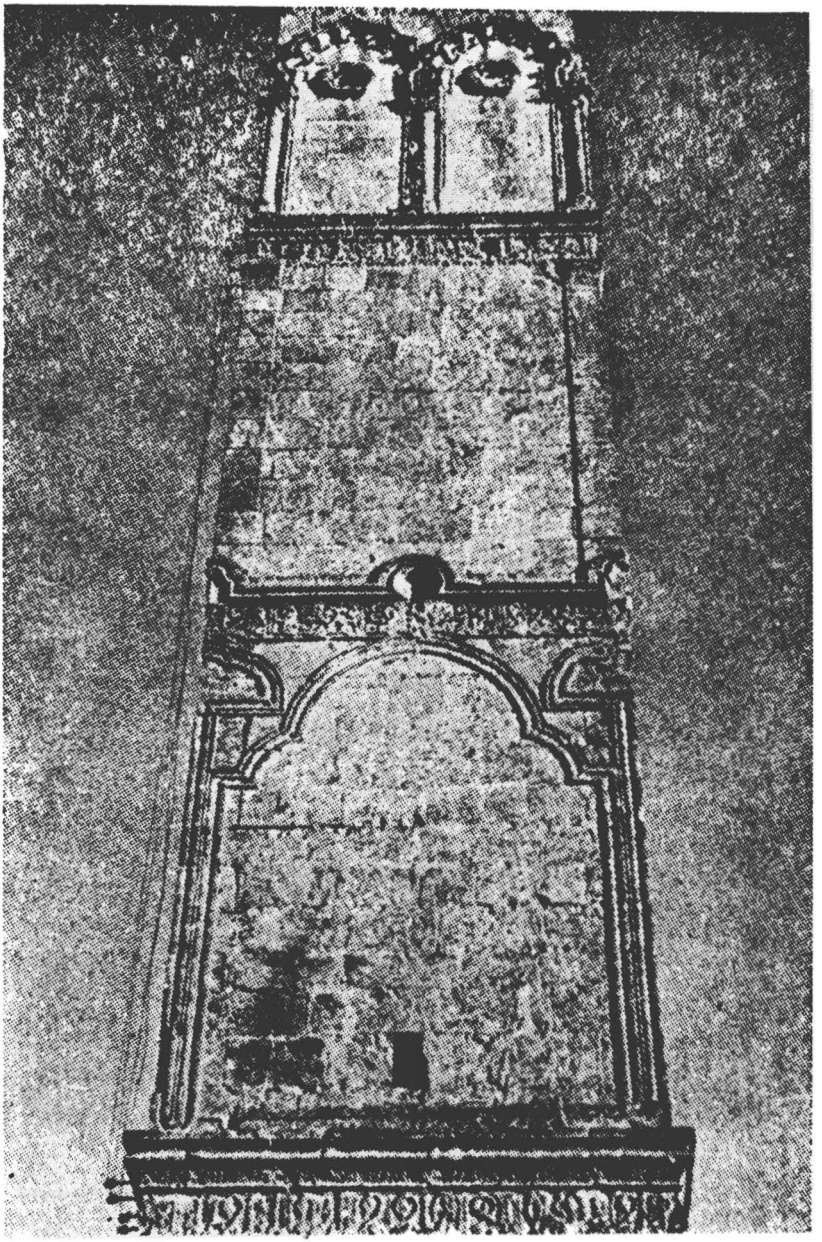
5 — Haleb, kale girişi (J. Sauvaget, Album, Pl. IX.)

6 — Haleb, kalenin dış görünüşü (E. Kühnel, Die Kunst des Islam, Res. 29)

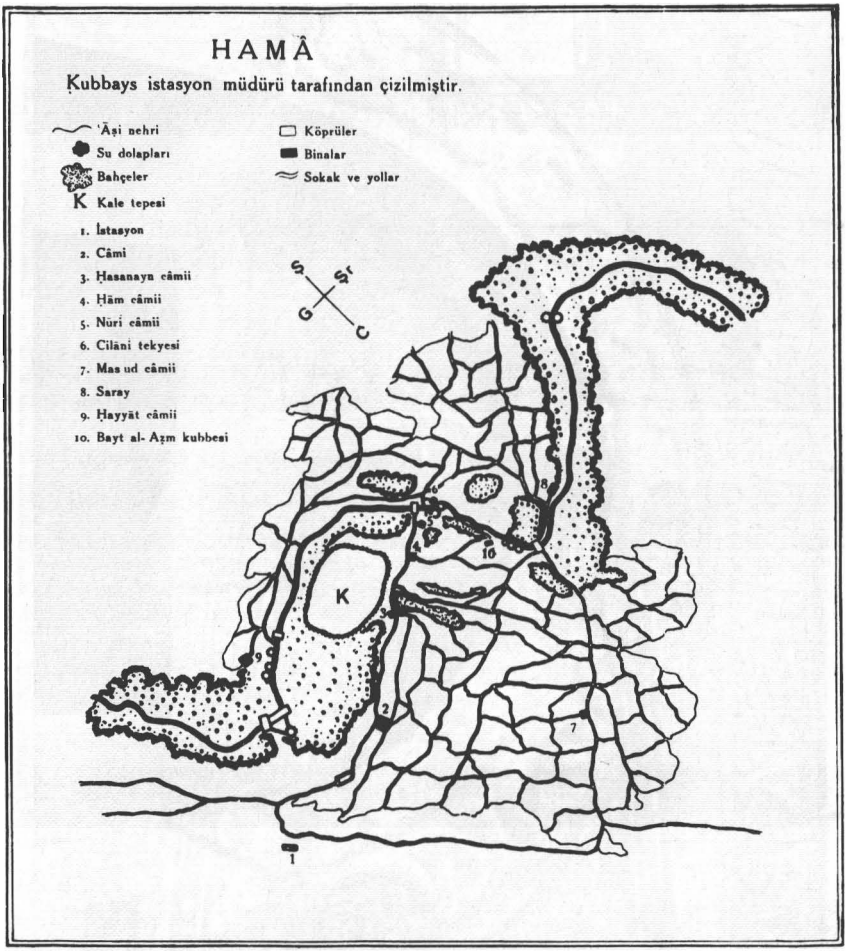
7 — Haleb, sur kapısı (O. Arslanapa, Türk Sanatı I., Res. 154)

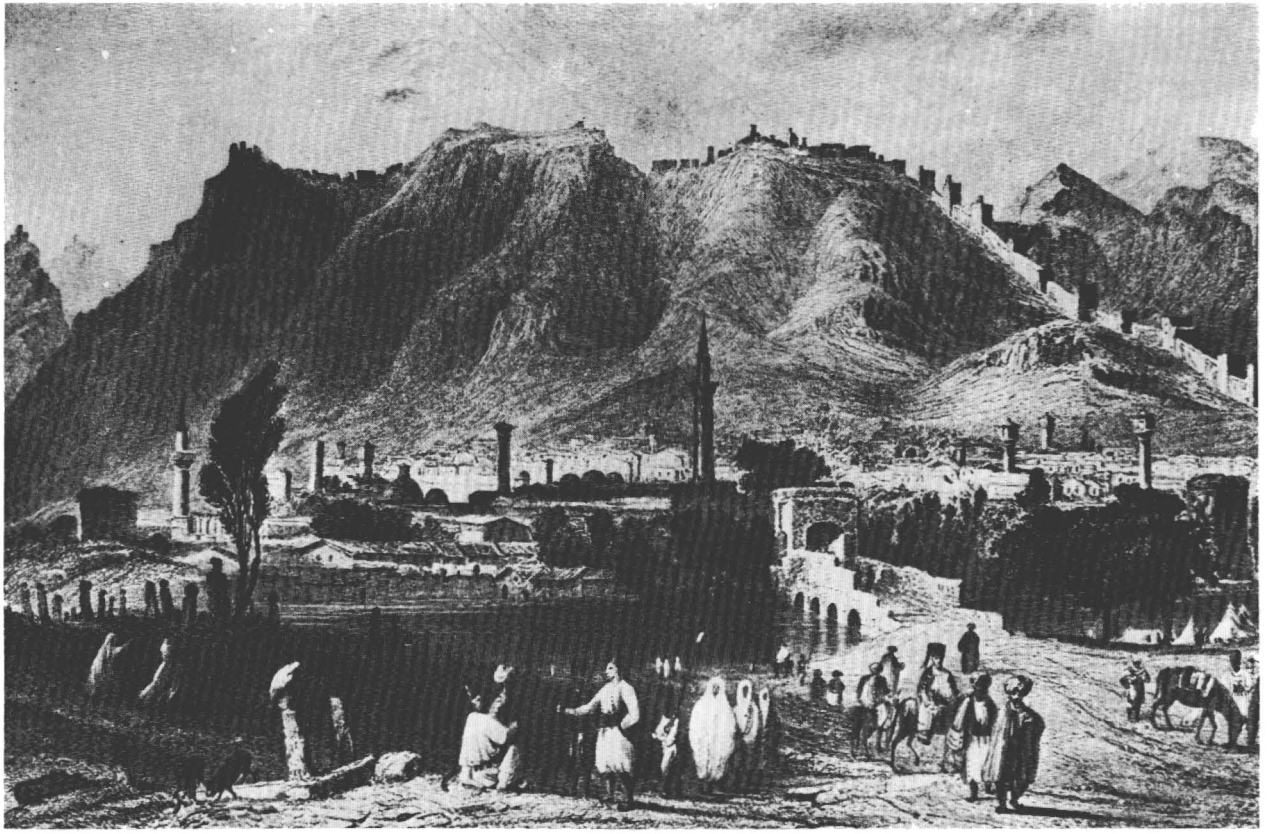
8 — Haleb, Ulu cami minaresi (O. Arslanapa, Res. 157)

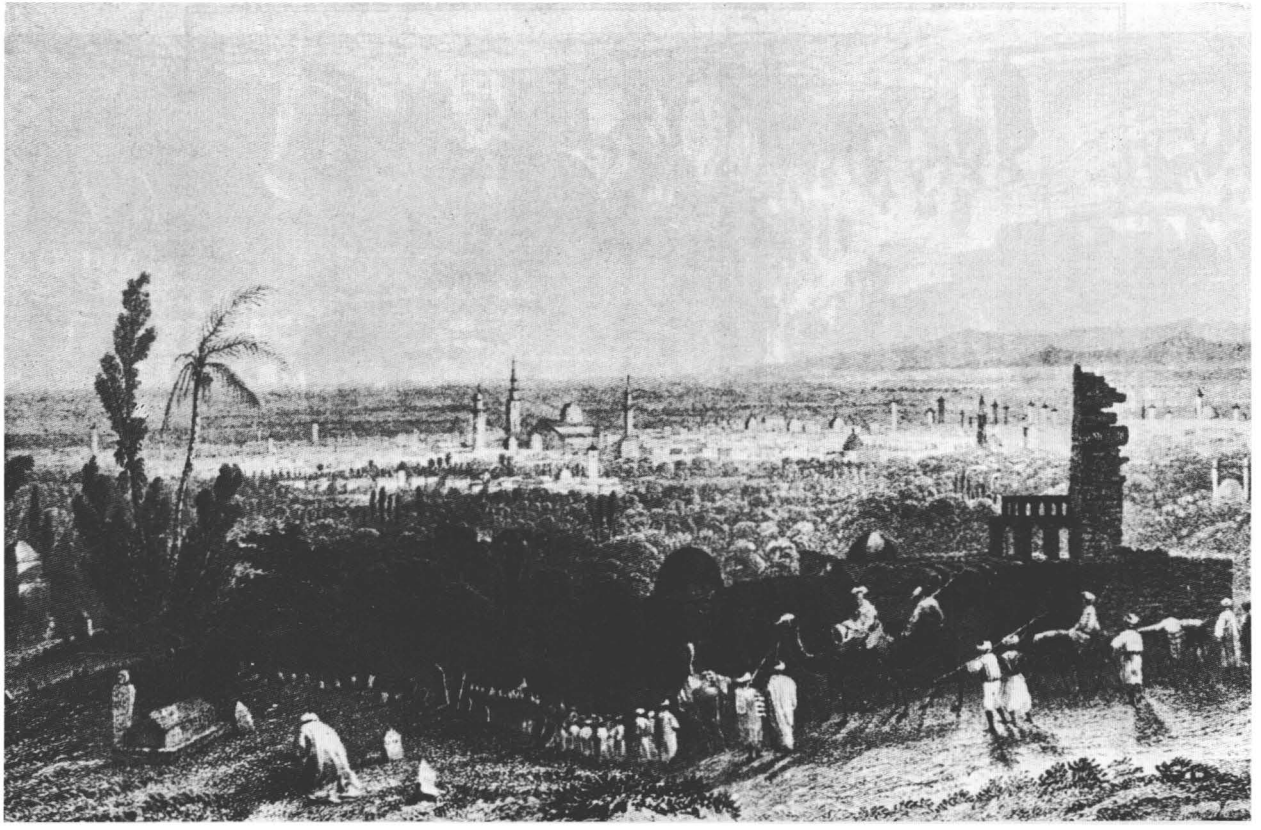
9 — Haleb, kale iç kapısından (O. Arslanapa, Res. 155)

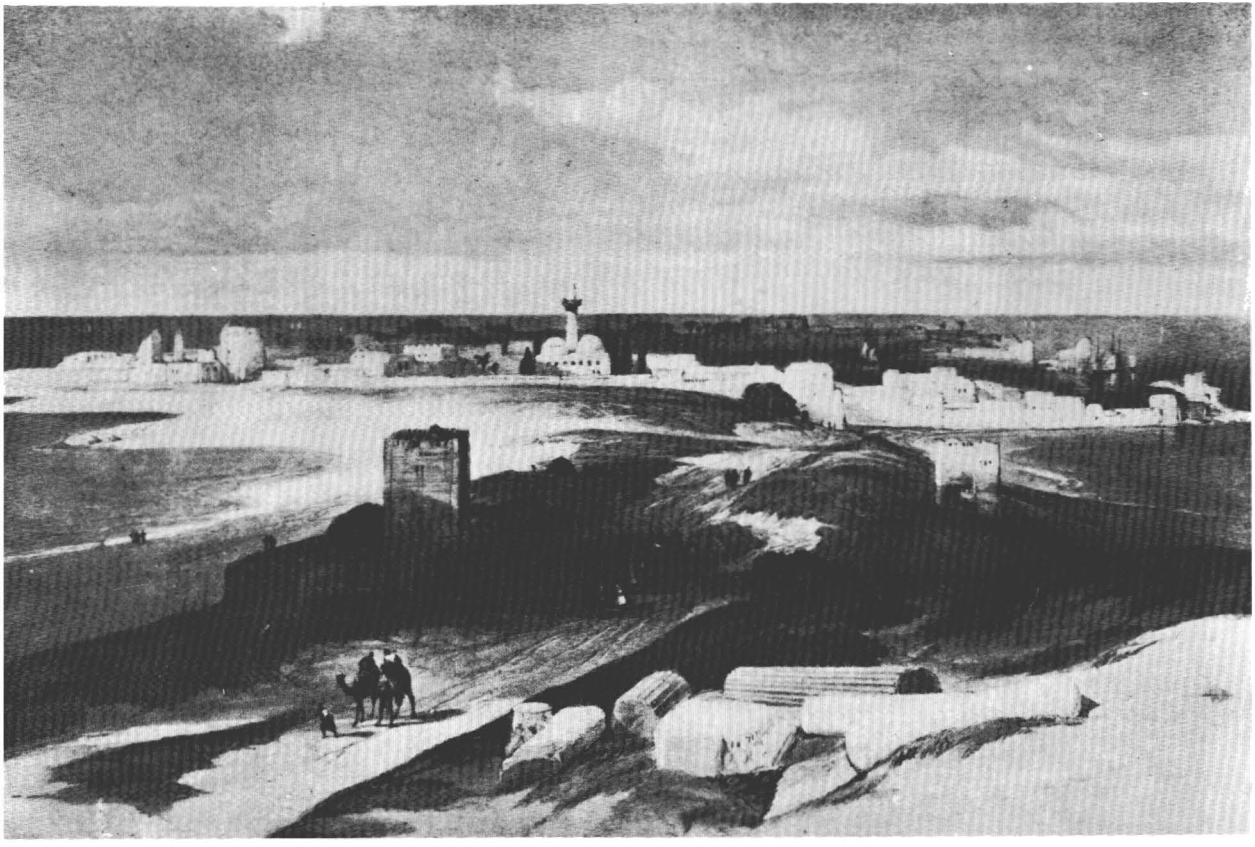
10 — Hama, şehir planı (İA. "Hama" mad.)

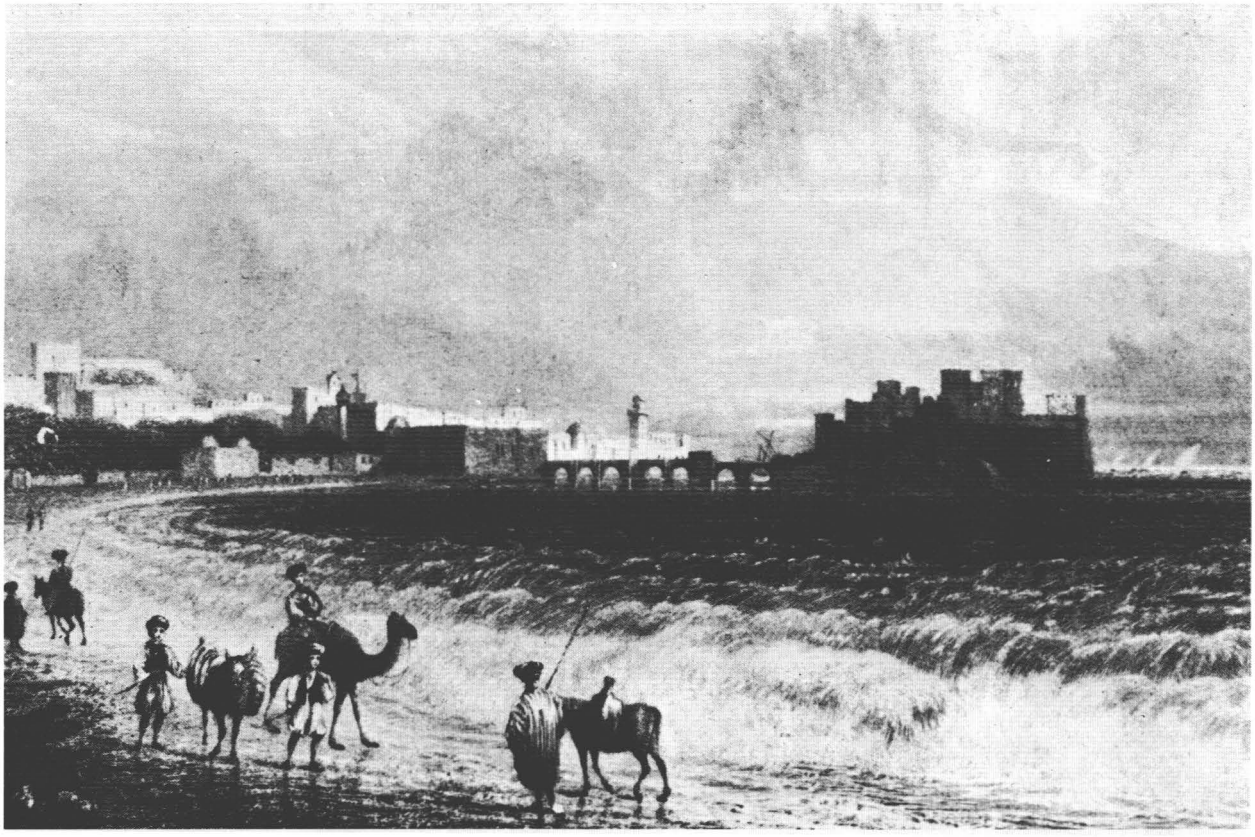
11 — Antakya, Âsi ırmağının karşı kıyısından görünüş (Runciman, I. Res. IV.)

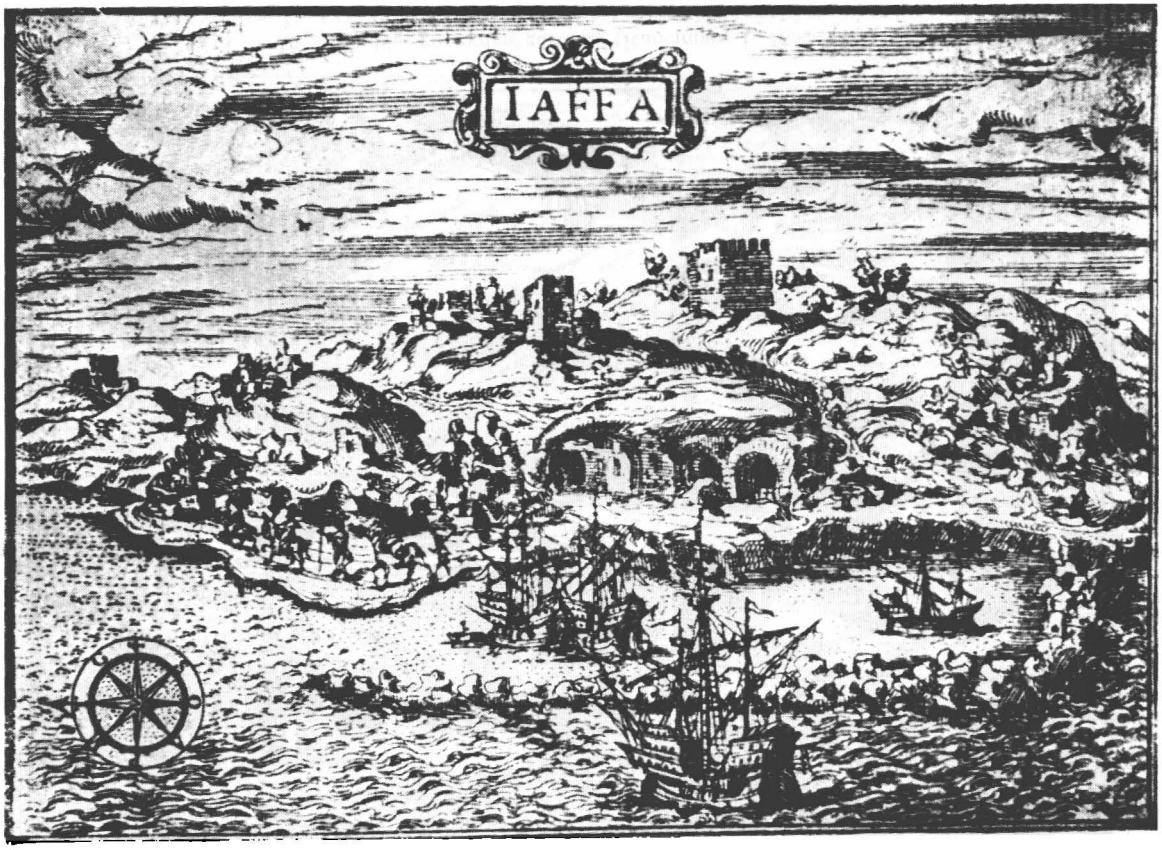
12 — Dımaşk, kuzey-batıdan görünüş (Runciman, II. Res. IV.)

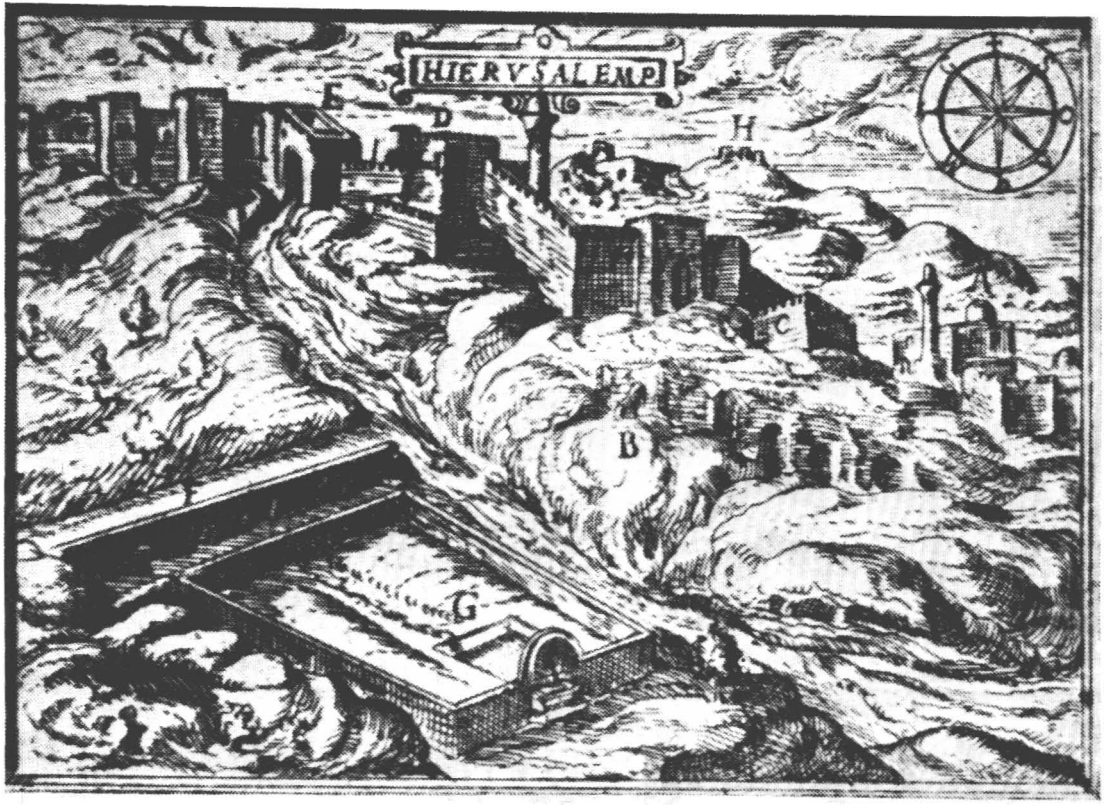
13 — Sur, 1839'da şehrin görünüşü (Runciman, III. Res. III.)

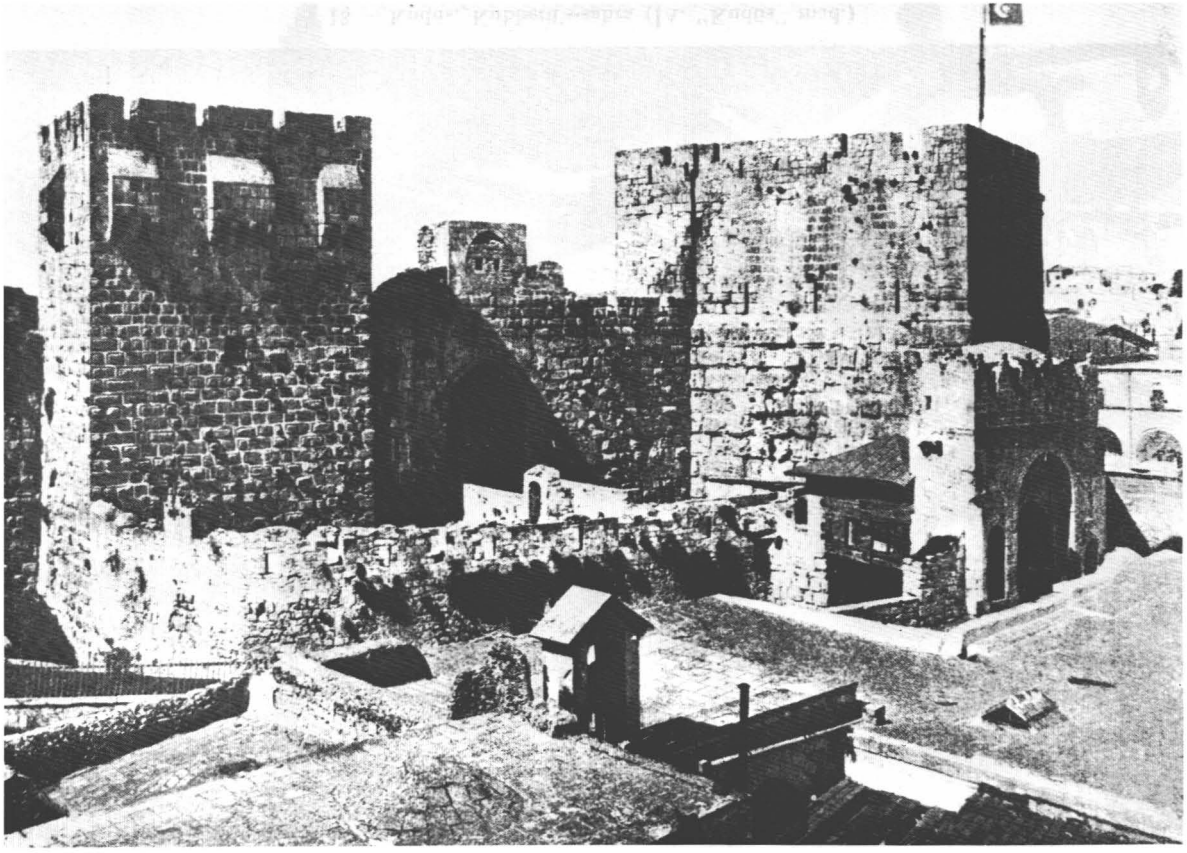
14 — Sayda, kıyı kalelerinden bir görünütü (Runciman, III. Res. IV.)

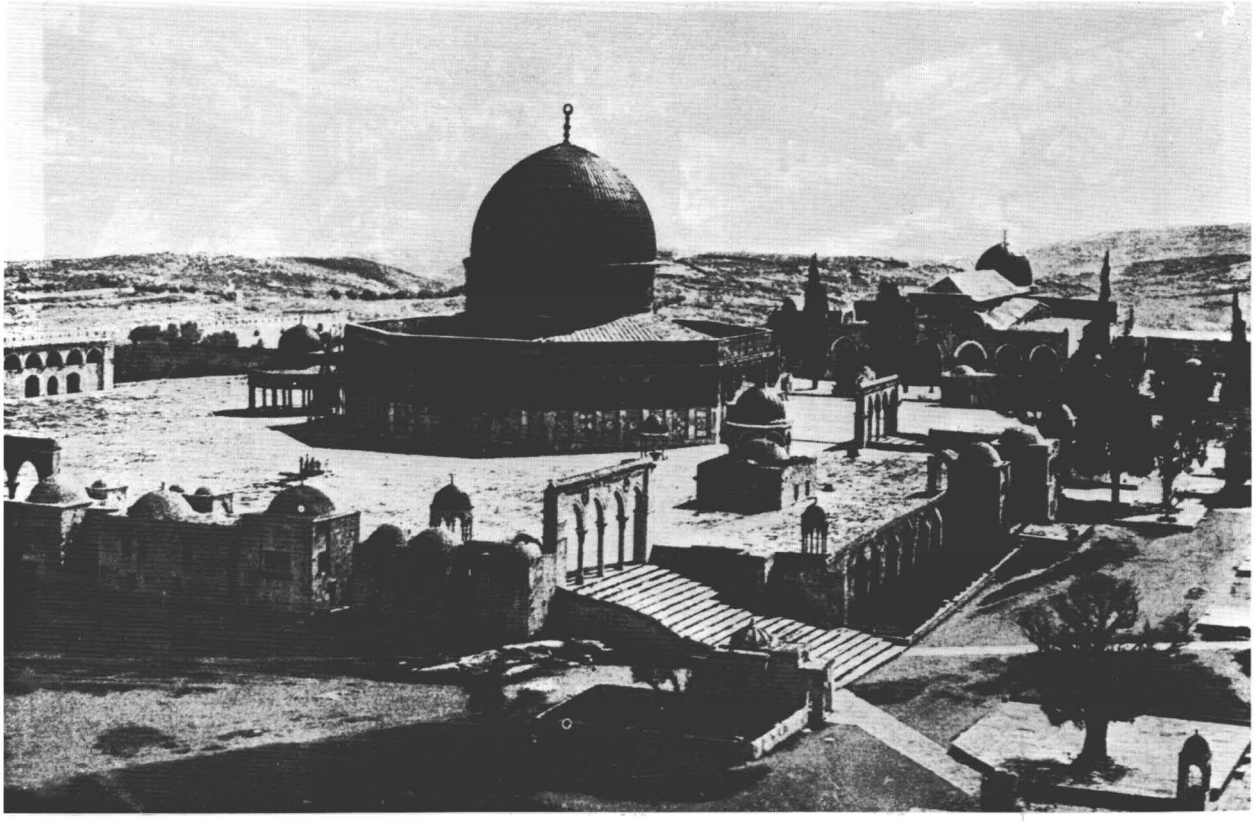
15 — Yafa, liman görüntüsü (Runciman, I. Res. VII).

16 — Kudüs, güneyden görünüş (Runciman, I. Res. VIII)

17 — Kudüs, Dâvud kulesi (İA. "Kudüs" mad.)

18 — Kudüs, Kubbetü's-sahra (İA. "Kudüs" mad.)

19 — Kudüs, Mescidü'l-Aksa (İA. "Kudüs" mad.)

20 — Remle, bir görünüm (Runciman, I. Res. VI.)

ISBN 975-16-0146-0

Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara – 2000